

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME NINETY-THREE

विष्णु स्मृतिः
केशववैजयन्तीसहिता

VIṢṆUSMṚTI

WITH THE
COMMENTARY KEŚAVAVAIJAYANTĪ
OF NANDAPANḌITA

[I]

EDITED BY
PANDIT V. KRISHNAMACHARYA

DEDICATED TO THE LATE
PROFESSOR K. V. RANGASWAMI AYYANGAR

© 1964 Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

Printed in India

At the Vasantha Press, The Theological Society, Adyar, Madras 20

PREFACE

We are happy to bring out this critical edition of the *Viṣṇumṛti* with the *Keśavavaijayanṭī* commentary of Nandapandita as the ninety-third volume in the Adyar Library Series. The *Viṣṇumṛti* is one of the most important and popular basic texts on Dharma-śāstra and has been published several times. Dr. Jolly's edition of the text with brief extracts from the commentary of Nandapandita was published by the Asiatic Society of Bengal in 1881; Jolly's English translation of the text was included in the Sacred Books of the East Series and published as its seventh volume in 1880. The *Keśavavaijayanṭī* of Nandapandita is the only extant commentary on the *Viṣṇumṛti*. Nandapandita, a seventeenth century scholar from Varanasi, has many works on Dharma-śāstra to his credit, and in this elaborate commentary he discusses the views of earlier writers and gives a lucid exposition of the various topics dealt with in the text. The importance of *Keśavavaijayanṭī* has been fully recognized by scholars like Jolly and Kane, but it is only now that this exhaustive commentary is published in full for the first time.

The publication of the *Viṣṇumṛti* with this important commentary was contemplated by the Adyar Library long ago and the late Professor K. V. Rangaswami Aiyangar undertook to prepare the critical edition with the assistance of Sri A. N. Krishna Aiyangar who was then a member of the staff of the Adyar Library. The available manuscripts were collected and the preliminary work of collation was started. The first sixteen pages of the commentary were published as a specimen in the *Adyar Library Bulletin*, volumes 7 and 8, 1913-4; but the work did not proceed further.

When the Education Department of the Government of India offered financial aid to bring out this important work we took it up for publication. It was found on examination that the entire work of editing remained to be done. Pandit V. Krishnamacharya, with his mature scholarship and

vast experience in editorial work, undertook to prepare this critical edition with the assistance of Pandits K. Parameswara Aithal and K. Ramachandra Sarma. It is the result of his devotion and concentrated effort.

The following material has been used for bringing out the present edition.

(a) Manuscripts

- क Madras Government Oriental Manuscripts Library MS D No 2662 Paper Devanāgarī 37 fo 21 lines in a page Text only 1 to 96 Adhyāya-s Entitled *Brhadviṣṇusmṛti*
- ख India Office Library MS No 1342 Paper Devanāgarī 299 fo 15 lines in a page Text and Commentary Complete with introductory verses
- ग India Office Library MSS Nos 1343 to 1345 Paper Devanāgarī 219, 98 and 282 fo respectively 11 lines in a page Commentary only Complete
- घ Bhandarkar Oriental Research Institute MS No 39 of 1866-8 (174-VI) Paper Devanāgarī 309 fo Text and Commentary Complete Entitled *Brhadviṣṇusmṛtyāparanāmaka-kathakadharmasūtra*
- ङ India Office Library MS No 1346 Paper Devanāgarī 187 fo 10 to 12 lines in a page Commentary Adhyāya-s 1 to 16 Incomplete
- च India Office Library MS No 5408 Paper Devanāgarī 239 fo 12 to 18 lines in a page Text and Commentary Complete except for a gap in Adhyāya-s 5 to 18
- छ India Office Library MS No 1317 Paper Devanāgarī 150 fo (188 to 337) 10 to 12 lines in a page Commentary Breaks off in the middle of the 23rd Adhyāya.

- ज Bhandarkar Oriental Research Institute MS No 160 of 1895-1902 Paper Devanāgarī 79 fo 8 lines in a page Text only Incomplete
- झ MS obtained from the Superintendent of Archaeology, Jodhpur Paper Devanagari 37 fo 10 lines in a page Text only Adhyāya s 1 to 43
- ञ Benaras Sanskrit College MS No 22 (of the 5th Collection) Paper Devanāgarī 55 fo A fragment of the Adhyāya s 15 and 16 of the Commentary
- ट A MS containing the Text and Commentary for a fragment of the work in the beginning Details not known Only collation sheets available
- ठ Mysore Government Oriental Library MS No C 333 (*Descriptive Catalogue*, vol II No 137) Paper Devanāgarī 39 fo 14 lines in a page Text only Adhyāya-s 1 to 96 Adhyāya s 91 to 94 wanting

(b) Printed editions of the Text

- 1 Edited by J Jolly, with brief extracts of the Commentary, *Bibliotheca Indica* Series No 91, 1881
- 2 Edited by Jivananda Vidyasagar in the *Dharmasastra Samgraha*, Calcutta, 1876
- 3 Entitled *Visnusamhita* in the *Dharmasastra* or *Hindu Law Codes*, H C Das, Calcutta, 1909
- 4 In the *Smrtisamdarbha*, vol I, Calcutta, 1952

For the loan of the manuscripts we are thankful to the authorities of the India Office Library, London, the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, the

Sanskrit College, Varanasi, the Government Oriental Library, Mysore, and the Superintendent of Archaeology, Jodhpur

We are grateful to the Ministry of Education, Government of India, for the financial assistance given for the publication of this rare work

Our thanks are also due to Dr V Raghavan for his valuable suggestions and encouragement

17 November 1964

RADHA BURNIER

Director,

Adyar Library and Research Centre

INTRODUCTION

THE antiquity of the Dharma-śāstra-s may be traced to the Vedic period, since they are based on ancient tradition and quote Vedic texts, and the old Dharma-sūtra-s form part of the Kalpa-sūtra literature which is one of the six Vedāṅga-s. Rules of moral conduct and social behaviour found scattered in the Vedic texts as well as in the epics and the Purāṇa-s were collected and arranged in a brief and systematic form in these early Dharma-sūtra-s and Smṛti-s, which consequently came to be held in high reverence and honour on a par with the divine commands of the Supreme Lord.¹ They are designated as Mūla-smṛti-s. The total number of Smṛti-s varies according to different authorities on Dharma. Yājñavalkya² mentions twenty, Paiṭhinasī³ thirty-six, Śaṅkhalikhita⁴ twenty-one, and

¹ Vide *Mahābhāṣya*, I. 1. 47 नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा वाच्यन्ता-मिति and V 1. 119- नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति इमनि च्छप्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति ।

² See *Yājñavalkyasmṛti*, I. 4, 5

मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञस्त्वयोरनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलक्षिता दक्षगौतमी ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोगजः ॥

³ Quoted in *Smṛticandrikā*, p. 1-

तं मन्वाङ्गेरोव्यासमात्मन्युदानोऽग्नाः ।
वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः ॥
विष्णवापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।
प्रचेता नारदो योगी बोधायनवितामहौ ॥
सुमन्तुः कश्यपो वसुः पैठो नो व्यास एव च ।
सत्यमेवो मरदानो गार्ग्यः काष्ठाजिनिस्तथा ॥
जात्राविर्जमदक्षिण लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।
इति धर्मप्रणेतारः पट्त्रिंशद्वयसंज्ञा ॥

⁴ Quoted in *Caturvargacintāmani*, vol. I (BIS 72), p. 527 मनुविष्णुयमदशाङ्गिरोऽत्रिहस्त्रयुदान-आपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलक्षितसंवर्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञस्त्वयमचेतसादयः ।

*Prayogaparyāta*¹ and *Vaiyanti*² mention fifty seven. These Smṛti-s being written by different authors at different times, it was but natural if they seemed to contradict one another with regard to certain points. Hence learned scholars set themselves to write works, sometimes voluminous, discussing such problems and arriving at definite conclusions. These works are called Nibandha smṛti-s or digests. Among them, the *Smṛticandrikā*, *Kṛtyakalpataru*, *Hemadri* and *Vīramitrodaya* deserve special mention. Commentaries on certain important Mūla smṛti-s like those of Manu, Yājñavalkya, Viṣṇu and Parasara were also written. Among the commentators Medhātithi, Vijnanesvara, Aparārka, Kullūka, Madhavācārya and Nandapandita figure prominently.

THE VISNUSMṚTI

The *Īśvarasmṛiti* belongs to the category of *Mūla-smṛti*-s and occupies a prominent place among them, though it is not one of the earliest. No importance can be attached to the order in which the *Smṛti*-s are mentioned in other works, because the latter do not agree with one another in this

¹ p 2 f (Mysore ed)

[illegible][illegible]

respect. Yajñarvalkya has Visnu as the third in his list, Śankhalikṣhita places it second and Paithinasī makes it the thirteenth. The *Visnusmṛti* is said to have been revealed by the God Visnu to the Goddess Earth and is in this respect unique. It apparently won great popularity as many famous authors like Vijnānesvara (A D 1050), Aparārka (A D 1115), Devanabhaṭṭa (A D 1200) and Maḍhavācārya (A D 1350) have profusely quoted passages from it.

Extent of the Work

The work is strangely enough divided into one hundred chapters or *adhyāya*s, the first being introductory and the last three panegyric of God Visnu, Lakṣmī and the work itself respectively. The commentator, Nandapandita, is of the opinion that these four chapters are later additions made by a sage. But this addition must, however, have taken place long ago as a verse in chapter 99 has been quoted by Vedāntadesika (A D 1300).¹ While commenting on the last verse of chapter 98, Nandapandita points out that the total number (96) of laudatory epithets of Śrī Vasudeva in this chapter correspond to the number of chapters in the work. Thus according to Nandapandita, the text of the *Visnusmṛti* contained originally only 96 chapters, omitting chapters 1 and 98 to 100.

The chapters are not uniform in length. The longest is chapter 5 with 197 aphorisms (183 in prose and 14 in verse), while the shortest are 34, 39, 40, 42 and 76 with only two aphorisms (one in prose and one in verse). Generally all the chapters have one or more verses only at the end except chapters 54 and 96 which have also a verse in the middle. Chapters 1, 99 and 100 are wholly in verse while chapter 74 is entirely in prose. Chapters 48, 73 and 86 are some Vedic hymns in full, while chapters 65 and 67 contain only the initial words (*pratīka*s). Chapter 56 refers to some hymns by their conventional names (*aghamaṣṭaka*, *devakṛta*, *taratsamandya*, etc.).

Relation to Other Smṛti s, etc

The *Visnusmṛti* is related to the Katha Śākhā of the Caraka school of the Black Yajurveda. The *Paṇḍarāntī* states that the *Visnusmṛti* belongs to

¹ Vide *Catuh lok bhāṣya* 1 अविष्णुस्मृतौ भूतिवाचयम्—आकम्प्य सर्वो तु यया विलोमीम् ८

the Katha Śakha ¹ Many hymns cited in chapters 21, 67, 73 and 86 of the *Visnumsmṛti* are also found quoted in chapters 54, 59, 63 and 66 of the *Kathakagrhyasūtra* which is also called *Laugakṣigrhyasūtra* Pandit Madhusudan Kaul Sastri states in his introduction to the latter work that the *Kathakagrhyasūtra* is also called *Carakagrhyasūtra* or *Carayanayagrhyasūtra* ² His statements are evidently based on the remarks found written on the MSS used by Dr W Caland for his edition of the *Kathakagrhyasūtra* ³ Caraka is a common term embracing twelve sub divisions of the school ⁴ and Caraka is said to be the name of Vaisampayana ⁵ Hence the twelve sub divisions might have originated from the pupils of Vaisampayana and are therefore called Caraka s

Many verses found in the *Visnumsmṛti* are traceable to the *Manusmṛti*, the *Yajñavalkyasmṛti* and the *Bhagavadgītā* As this topic has been dealt with in detail by P V Kane I confine myself only to one or two instances Verses 59 to 78 in chapter 51 of the *Visnumsmṛti* are the same as verses 34 to 53 of chapter 5 of the *Manusmṛti* Verses 41 and 39 in chapters 6 and 8 respectively of the *Visnumsmṛti* are identical with verses 53 and 79 of chapter 2 of the *Yajñavalkyasmṛti* Verses 48, 49 and 51 to 53 of chapter 20 of the *Visnumsmṛti* are identical with verses 28, 13 and 23 to 25 of chapter 2 of the *Bhagavadgītā*

The *Visnumsmṛti* generally resembles the *Vasisthadharmasūtra* in style and in treatment of the subjects Like the *Manusmṛti* the *Visnumsmṛti* too devotes the last portion to teach about meditation on God Some *sūtra* s in chapter 56 of the *Visnumsmṛti* are found in the *Śaṅkhasmṛti* The worship of Śrī Vasudeva is described as found in the *Viṣṇudharmottara* Verses 3 to 12 of chapter 1

¹ Vide ch 673 This is corroborated by Vacaspati's statement in his *Śraddhakaṅkā* also known as *Pitṛbhakti taranginī* quoted by P V Kane in the *History of Dharmaśāstra (HDS)* vol I 1930 (Additions and Corrections) p vi यत्तस्मिन् परिस्तीर्य ऋषेण अपयित्वा पृथा गा इति निष्पुष्पमृतातुल तत् कञ्जशिरसि तस्य तस्युत्तरत्वात् ।

² Kashmir Series of Texts and Studies 49 p 6

³ Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9 Lahore pp iv v

⁴ See Saunaka's *Caranavyūha sūtra* Kashī Sanskrit Series 132 p 31 यजुर्वेदस्य पञ्चीति भेदा मतिः । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा मतिः । चरका अहुरका कटा प्राच्यरगा कपिल्लन्डका चारायणीया वारायणीया वत्तान्त्रिया श्वनाक्षरया औपमन्यय पाताञ्जलीया मैत्रायणीया इति ।

⁵ *Āśhika* Kashī Sanskrit Series 37 vol I p 352 चरक इति वैशम्पायनस्यापराधः । ततश्च भेदः सर्वे तदन्तर्गतान् चरका इत्युच्यते ।

of the *Viṣṇusmṛti* are found in chapter 213 of the *Brahmapurāṇa*. Almost all the Nibandha smṛti-s like the *Kṛtyakalpataṛu*, *Smṛticandrika* and *Vīramitrodaya* quote passages from the *Viṣṇusmṛti*, which is referred to as the *Brhad viṣṇusmṛti* in the *Mātaksara* ¹

Some Noteworthy Points

Verses 44, 78 and 15 of chapters 15, 51 and 97 respectively give the derivation of the words *putra*, *mamsa* and *purusa* following their etymological meanings. Generally most of the verses are written in Anustubh metre with the exception of one or two in Tristubh. The work knows the Pāñcarātra system, as the Vāsudeva, Saṁkarsana, Pradyumna and Anuruddha incarnations and the *arca* form of Viṣṇu are mentioned, giving pre-eminence to Vāsudeva among the divinities (see ch 67). Chapter 43 enumerates twenty one hells (*naraka*s) and gives a terrible description of them and of the torments to be experienced by sinners. The seven days of the week with the deities presiding over them, the twenty-seven stars or *nakṣatra*s with their presiding deities and the fifteen lunar days or *tithi*s are mentioned in connection with the performance of Śrāddha ceremonies with specific objects (ch 78). The word *pustaka* is used in 18 44 and 23 56.

Contents of the Chapters

Ch 1 Legend about the lifting of Goddess Earth by the Divine Boar (Yajñavarāha incarnation of Viṣṇu). Prayer to Viṣṇu by Goddess Earth for teaching her the Dharma of the four castes. *Ch 2* Four castes and their duties. *Ch 3* Duties of kings, appointment of officers in Government, rates of taxation, no one in the country should starve for want of food. *Ch 4* Weights and measures. *Ch 5* Punishments for various crimes: forgery, murder, theft, reviling, immoral actions, injury to others, using false weights in trade, wrong medical treatment, bribery in official circles, offering invalid mortgage. *Ch 6* Rates of interest on loan, security. *Ch 7* Validity of documents with or without witness. *Ch 8* Witnesses and their qualifications. *Ch 9* General rules about ordeals. *Ch 10* Ordeal of balance (*tula*). *Ch 11* Ordeal of fire. *Ch 12* Ordeal of water.

¹ Vide III 242, 261

Ch 13 Ordeal of poison *Ch 14* Ordeal of sacred water (*kosa*)
Ch 15 Twelve kinds of sons and their shares in property, persons unfit for shares *Ch 16* Sons born of mixed marriages *Chs 17 and 18* Rules for partition of property *Ch 19* Cremation of dead body, pollution on death *Ch 20* Duration of four Yuga s, Manvantara s, Kalpa s, day and night of Brahman (Creator), duration of the life of the Creator Brahman, Mahakalpa One should not grieve too much on the death of relations *Ch 21* Obsequial ceremonies *Ch 22* Pollution on birth and death of relations *Ch 23* Purification to remove the pollution *Ch 24* Girls who are eligible for marriage with men of various castes, different forms of marriage *Ch 25* Duties of married women living in harmony with her husband, she must be of frugal habits *Ch 26* The wife married from the same caste eligible to take part in religious ceremonies along with her husband *Ch 27* Religious sacraments such as Garbhādhāna, Jatakarman, Nāmakarana, Annaprasana, Caula and Upanayana Upanayana must not be delayed beyond the sixteenth year in the case of a Brāhmana boy *Ch 28* Duties and conduct of a Brahmacārin, he must be always obedient to his teacher *Ch 29* Greatness of a teacher, definitions of Ācārya, Upādhyāya and Rtvik *Ch 30* Upakarman, Utsarga, list of holidays on which the Veda should not be studied *Ch 31* Father, mother and spiritual teacher are specially venerable superiors *Ch 32* List of other persons to be respected *Ch 33* Passion, anger and greed are the natural enemies of men, specially of householders, they are the main causes of crimes *Ch 34* The worst type of sins (*atipataka s*) *Ch 35* The five great sins such as drinking spirituous liquor and stealing gold *Ch 36* *Anupataka s* or heinous crimes such as theft and murder *Ch 37* *Upapataka s* or minor sins such as reviling the Veda s, teaching the Veda for a reward, etc *Ch 38* *Jatobhramsakara* (sins leading to loss of caste) *Ch 39* *Samkarikarana* (sins leading to mixture of castes) such as killing animals, etc *Ch 40* *Apatrikarana* (sins leading to unworthiness) *Ch 41* *Malinikarana* (sins causing defilement) *Ch 42* *Prakirnaka* (miscellaneous sins) *Ch 43* Enumeration of diverse hells for sinners *Ch 44* Rebirth of sinners among animals *Ch 45* Various diseases of sinners *Ch 46* Penances Aghamaršana, Prajapatya, Taptakrechra, Śīṭakrechra, Kṛcchratikrechra, Uḍāṭkrekchra, Mūlakrekchra, Śrīphalākrekchra, Parāṭka, Sūptapana, Māhasamtāpana, Atisūptāpana, Tulapurusa and Pāṇāṭkrekchra *Ch 47* Candraṇa, Yāticandrāyana, Śīśucāndrayana

Ch 48 Yāvakavrata (vow to live only on barley) *Ch 49* Visnuvrata (vow to please Visnu) *Ch 50* Expiations for killing human beings and animals
Ch 51 Expiations for drinking spirituous liquor and eating prohibited food, flesh-eating is severely condemned *Ch 52* Expiations for stealing gold, etc
Ch 53 Expiations for forbidden sexual relations *Ch 54* Expiations for association with sinners *Ch 55* Expiations for secret sins, greatness of Gāyatrī hymn *Ch 56* Purificatory Vedic hymns *Ch 57* Sinners who must be completely avoided *Ch 58* Three kinds of wealth pure, impure and mixed
Ch 59 Religious observances for a householder, alms should never be refused to beggars *Ch 60* Cleaning of the body at dawn *Ch 61* Cleaning of teeth with twigs, prohibited twigs, teeth must be cleaned silently before sunrise
Ch 62 Rules for *acamana* (sipping of water using certain prescribed *mantra-s*) *Ch 63* Rules for starting on a journey, good and bad omens
Ch 64 Rules for daily bath and offering of oblations to divinities and manes
Ch 65 Details of the daily worship of God Vāsudeva *Ch 66* Materials of worship of God Vasudeva such as flowers, incense, cloth, food
Ch 67 Vaisvadeva ceremony *Ch 68* Rules about time and manner of taking food
Ch 69 Restrictions on sexual intercourse with a wife *Ch 70* Rules about sleep
Ch 71 General rules of conduct for a householder
Ch 72 Control of the mind and other senses *Ch 73* The procedure of Śrāddha ceremony, number of Brāhmaṇa-s to be fed, hymns to be used, prayer to Brāhmaṇa-s fed
Ch 74 Performance of Astakā Śrāddha *Ch 75* Manes meant to be worshipped in Śrāddha *Chs 76 and 77* Times of Śrāddha
Ch 78 Seven week days, twenty-seven stars, fifteen lunar days or *tithi-s* recommended for Śrāddha, according to various objects or desires
Ch 79 Materials prohibited in Śrāddha *Ch 80* Materials recommended in Śrāddha
Ch 81 General rules to be observed in Śrāddha *Ch 82* Persons unfit to be fed in Śrāddha
Ch 83 Persons fit to be fed in Śrāddha
Ch 84 Places prohibited for the performance of Śrāddha *Ch 85* Sacred places for the performance of Śrāddha
Ch 86 Letting loose a bull (*ṽṛsotsarga*) *Ch 87* Gift of skin of a black antelope
Ch 88 Gift of a cow
Ch 89 Sacred bath during the month of Kārttika
Ch 90 Gifts to be given in the months of Mārgasīrṣa, Pausa and Māgha
Ch 91 Gift for public use of well, tank, garden, temple, etc
Ch 92 Gift of land, horse, gold, silver, food, bed, umbrella, etc
Ch 93 Persons fit to receive the gifts
Ch 94 Rules prescribed for Vānaprastha (forest hermit)

Ch 95 Food, austerities and conduct of a Vānaprastha Ch 96 Samnyāsin-s, their life, duty, detachment from worldly affairs Anatomy of human body Ch 97 Meditation on God Vāsudeva Ch 98 Praise of Vāsudeva by Goddess Earth Ch 99 Praise of Lakṣmī by Goddess Earth Ch 100 Reward for studying the work

THE VAJAYANTĪ

The *Vajayanti* by Nandapandita alias Vināyakapandita of Varanasi or Benares is an exhaustive and learned commentary, the only one known to have been written on the *Visnusmṛti*. It explains the meaning of almost all the words of the text as well as the difficult passages quoted. Nandapandita gives a clear exposition of the topics dealt with in the text by quoting abundantly various relevant passages from major Smṛti-s like those of Āpastamba, Bodhāyana, Āśvalāyana, Manu, Yājñavalkya, Gautama, Vasistha, Parāśara, Śaṅkha and Hārīta, and some minor Smṛti-s like those of Yama, Samvarta and Parthinasī. He tries to arrive at an acceptable conclusion after discussing diverse passages which seem to conflict with one another.

Criticism against Other Authors

The author does not hesitate to criticize even well-known writers in the field like Vyāṇesvara, Mādhavācārya and others, as can be seen from the instances quoted below.

Vajayanti, p 50 यत् “इतरेण निधौ लब्धे राजा पद्माशमाहरेत्” इति योगीश्वरवाक्ये इतरशब्दः अविद्वद्भाषणक्षत्रियादिपरो व्याख्यतो मिताक्षराणां, तत् क्षत्रियवैश्यविषयकै- तद्वचनद्वयादर्शननिग्न्यनमिति मन्तव्यम् । (cf *Mīlā*, II 35)

” p 156 एवञ्च “आधे स्वीकरणात् सिद्धिः” इति, अयञ्च फलम् “आधौ प्रतिमहे क्रीते” इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा कल्प्यते । म्वीकाररहिता तु पूर्वापि न कल्पनीति यत् विवृतमाचार्यैः, तत् पूर्वोपरविरोधाच्चिन्त्यम् । (cf *Mīlā*, II 60)

” p 170 यत् अन्त्येऽप्युष्मणे महत्यपि वृद्धिर्हानि या, समयातिक्रमादिति विज्ञानेश्वर- व्याख्यानं, तत् मनुजनविरोधादुपेक्ष्यम् । (cf *Mīlā*, II 59)

- Vaijayanti*, p 199 यत् मिताक्षरायामस्य वाक्यस्येदमेव व्याख्यान युक्ततरमिति, तत् “आधौ प्रतिग्रहे कंते ” इत्यनेन गतार्थत्वात् पुनस्तुमिति चिन्त्यम्। (cf *Mita*, II 17)
- „ p 292 यत् एकशेषे विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावे च मातापितरा-
विति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रज्णात् पाठरूपादेवार्थक्रमावगमात् प्रथमं माता गृह्येत्
पश्चात् पितेति व्याख्यातम्, तदसत्, मूलनाम्ये तदभावेनार्थक्रमो गृह्यते ‘अग्नि-
होत्र जुहोति, यवागू पचति’ इतिवत्। (cf *Mita*, II 135)
- „ p 296 यत् यतिवर्णनोराचार्यामात्रमभिप्रेत्य मातिलोम्यक्रमेणेति व्याख्यातम्, तत् हारीत-
विष्णुशङ्कराक्यादर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यम्। (cf *Mita*, II 137)
- „ p 301 यत् “अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्। अससृष्टी” इत्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यामन्योदर्यस्य ससृष्टित्वमेव धनभाक्त्वे हेतुरिति प्राचोक्तम्, तच्चिन्त्यम्,
ससृष्टिवाक्यस्य पत्न्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवैतदर्थसिद्धेः यकारम्भानर्थक्यात्।
(cf *Mita*, II 139)
- „ p 308 एतेन आतृभगिन्यो सभूयाशहरत्वं नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वेकशेषाभावादप्रतीते,
इति पराक्तम्, “चार्थे द्वन्द्वः” इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्थत्वात्।
(cf *Mita*, II 145)
- „ p 365 यत् नद्यादिव्यग्रहितदेशान्तरमृते तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादूर्ध्वगपि सद्य
शौचमिति मिताक्षरोक्तम्, तत् विष्वादिवाक्यविरोधादुपेक्षणीयम्।
(cf *Mita*, III 21)
- „ p 383 एतेन एषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति मिताक्षरायास्यानं मामादिक्रमवगम्यते।
(cf *Mita*, I 184)
- „ p 421f एतेन पुमवनस्य क्षेत्रसंस्कारतया सङ्कलनं मन्यमानो विज्ञानेश्वरोऽपि पणक्तः।
(cf *Mita*, I 11)
- „ p 475 यत् “स तस्येव व्रतं कुर्यात्” इति व्रतशब्दोपादानात् मरणस्य च व्रतशब्दा-
वाच्यत्वात् ससर्गिणो न मरणान्तिकमिति, तत् कर्मवाक्येनैव परिहृतम्।
(cf *Mita*, III 261)

Vaiṣṇavānti, p 489 यत्तु 'गृहीतस्य सुवर्णादिरप्रदानम्' इति ऋणानां चानपक्रियेत्यस्य व्याख्यानं, तत्
न सुन्दरम्, तस्य पूर्वोदाहृतहारीतवास्याभिहितस्तेत्यायान्नरभेदत्वेन घौनरक्त्यात् ।
(cf *Mīta*, III 234)

„ p 512 एतेन क्षयित्वादिलक्षणमर्थन न तद्युक्तानां द्वादशार्पिकादित्रयप्राप्त्यर्थमिति प्राचा
प्रोदिवचनमपास्तम् । (cf *Mīta*, III 216)

„ p 512 यच्च तदारब्धफलनाशार्थोऽप्यपूर्वेनाशो नान्वेषणीय, निमित्तकारणनाशेन कार्य-
नाशभावादिति, तदप्यापास्तं, दुरितैकनिदानत्ववत् व्याघ्यादे दुरितनाशेक-
नादयत्तस्यापि शब्दैकसमधिगम्यत्वेन लौकिकतर्कनिरसनात् ।
(cf *Mīta*, III 216)

„ p 512 यदप्युक्तं नैसर्गिक कौनस्यादि न प्रत्यानेयमिति, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्,
प्रायश्चित्तेन रोगनिवृत्ते प्रत्यक्षोपलम्भात् । (cf *Mīta*, III 216)

„ p 512 यदप्युक्तं नरकतिर्यग्येन्याद्यनुभूतवत् कौनस्यादिकं चरमफलम्, तेन चेत्पन्नमात्रेण
स्वकारणापूर्वनाशात् न प्रायश्चित्तेनार्थ इति, तदपि न, सत्यं नाशयते, परं तु न
कृत्स्नम् । (cf *Mīta*, III 216)

„ p 513 यदप्युक्तं नापि सत्यवगमार्थम्, शिष्टैस्तेषामपरिहारादिति, तदपि न, “सर्वे
संचारिणो नेत्रत्वगिहारा विशेषण ” इत्यग्निष्ठा रोगमात्रस्य संचारित्वोक्त्या
“व्याधिर्नैव च सविशेत्” इति योगिना रोगपरिहाराभिधानाच्च ।
(cf *Mīta*, III 216)

„ p 513 यदप्युक्तं यदपि कौनस्यादौ वासिष्ठ इच्छप्रायश्चित्तं तदपि नमिचित्तमेव, न
पापक्षयायमिति, तदपि न सम्प्रति, प्रायश्चित्तस्य कौनस्यानुमितपापक्षयार्धत्वे
नैमित्तिकायायोगात् । (cf *Mīta*, III 216)

„ p 117 यत्तु 'इयं प्राप्तं धनमग्निभैर्भ्रतुमिरनुजानमपि देयम्' इति माधवव्याख्यानम्,
तत्र धनशब्देन यदि म्यात्रमुच्यते तदा “म्यात्रं द्विपदं च” इत्यादिवचननिरोधः ।
(cf *Īśāla aramadhārya*, BIS 94, vol III, p 226)

Vaijayanti, p. 288: यत्तु “स्यावरं मुक्त्वा” इति वचनं दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादि-
निषेधपरमिति, तदपि प्रमाणाभावप्रसङ्गम् ।

(cf. *Vyavahāramādhyāya*, BIS 94, vol. III, p. 360)

„ p. 162: अथ ‘नाततायिवधे’ इत्येकम् । ‘दोषोऽन्यत्र’ इत्यपरम् । ‘गोब्राह्मणवधात्
स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्’ इत्यग्रेतनसूत्रानुप्रविष्टं तृतीयम् । एवं सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य
पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापवादार्थत्वम् । द्वितीयस्यानाततायिवधे दोषप्रतिपादकत्वम् ।
तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चिनाङ्गस्नानप्रतिपादकत्वमिति भवदेवव्याख्यानुसरणं
कार्यमिति चेत्; न, एवं सति ‘दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात्’ इति भागे
‘दोषोऽन्यत्र’ इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव¹ ।

„ p. 302: अत्रापराङ्कः—अपुत्रघनं आतृणामित्युक्तम् । तत्रायं विशेषः; संसृष्टिनः सोदरस्य
मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी गृह्णीयात् । तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु
प्रासङ्गिकम् । सोदर्येताभावे तु नांशमाकत्वमिति स्पष्टयति . . . , तत् आमूलं
शिथिलम् । (cf. *Aparārka on Yājñavalkyasmṛti*, II. 139)

„ p. 470: ब्राह्मणग्रहणात् ब्राह्मणीपुवर्णस्तेयं न महापातकम्, ब्राह्मणीवधवत्, इत्यपराङ्कः ।
तत्र ब्राह्मणीवधस्योपपातकत्वोक्त्या तत्प्रवृत्तिः । न प्रकृते; तदभावात् ।
(cf. *Aparārka on Yājñavalkyasmṛti*, III. 256)

„ p. 318: यत्तु अंशदिविक्रयात् विवाहोपयुक्तद्रव्यमात्रं लभेत, “कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं
वैवाहिकं वसु” इति देवलवचनादिति चान्द्रिकाचमत्कृतम्, तच्च; “विमज्जमाने
दायाधे कन्या अलंकारं वैवाहिकं स्वीधनं च लभेत” इति शङ्खस्मरणविरोधात् ।
(cf. *Smṛticandrikā*, p. 268)

„ p. 471: एतेन,
“आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठो आता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्नाता मातामहपितामहौ ।

वर्णश्रेष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः ॥”

इति देवलोक्तमपि परास्तम्; निषेकरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।

¹ This perhaps refers to Bhavadēva's interpretation of the passage in his *Prājñatīta-nirūpana* for which see *HDS*, vol. I, p. 303 and *JASB*, 1912, p. 335.

Different Readings and Interpretations without Criticism

I aiyanti, p 118 गृहलिसितौ—“अथ कृत्विजि वृते यदि पश्चादन्य वृणुयात् पूर्ववृत्तस्यैव दक्षिणा . . . स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् उलोपाध्यायः । ”

Cāndesvara reads and interprets this passage differently:

“स एव वा दुष्ट, तस्य ऋत्विक् उलोपाध्याय ” अथ स्वभावन एव दुष्ट इति विज्ञायते, तदा यजनानस्य ऋत्विक् उलपरीक्षाधिकृत उपध्याय एव दण्ड्यः ।

(cf *Vuādaratnākara*, BIS 103, pp 121, 122)

„ p 372 “अथो गन्धाहुरभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यम्” इति ।
अभ्यार्थ —मनान्तरमुपभ्यस्यति अथो इति । अभ्यञ्जनं व्यवायः । तदेव स्त्रिया अन्नं तर्पकम् । तदेव न प्रतिगृह्यम्, न कर्तव्यम् ।

Bhāṣkara's interpretation

अभ्यस्यते परिश्रियते शरीरमनेनेति अभ्यञ्जनं तैलादि । तच्चान्नं स्त्रीणां म्रियमानं वा । तस्मात् तदेव तस्या अन्नं न प्रतिग्राह्यम् । केचिदाहुः—
तथा अभ्यञ्जनं न कर्तव्यमिति ।

Sīyama's interpretation

स्त्रिया शृङ्गारोपयोगिन्वेनाभ्यञ्जनमेवात्रार्थान्नं यम् । तदीयं तैलं दिक्मेव न गृह्णीयात् । तथा वा रजशरीराभ्यञ्जनं न कार्यम् ।

(cf *Taittiriya-saṃhitā*, II 5.1 6)

„ p 490 निन्दितार्थावर्जनम् । निन्दितम्यारात्रहृन्म्यार्थस्य मून्म्योपवर्जनम् ।

Apurikā

निन्दितार्थावर्जनम् । अनिन्दितम्यारात्रहृन्म्यार्थस्य प्रतिविद्वाधेर्नवर्जनम् ।

Vijñānasya

भगवन्निन्दितार्थावर्जनम् ।

(cf *Mūla*, III 236)

„ p 515 कर्त्तुं च विदुषः, न भेदनापदम् ; “गुणद्वयं प्रतिपादनार्थं स्पृष्टा दण्डार्थे”
इत्यापन्नमर्थात् । प्रतिपादनं प्रत्ययशान्तम् ।

Haradatta reads *puruṣaśīraḥ pratīpānārtham* and explains the meaning of the word *pratīpānārtham* thus:

प्रतिः धात्वर्थवाची “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्” इति बाहुल्ये
दीर्घः । पानमेव प्रतीपानम् । पानग्रहणमुपलक्षणम् ; भोजनमपि तत्रैव ।

(cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 28. 21)

Vaijayanṭi, p. 625: वेदाम्युत्सादी त्रिषवणस्त्रायी ; अम्युत्सादी आहितानामग्नीनां श्रौतस्मार्तानां त्यक्ता ।

Maskarin explains the word *agnyutsādī*:

यस्य देशोपप्लवादिना श्रौताग्नीनां बहुकालं वियोगो भवति, सः अम्युत्सादी ।

... स्मार्तस्य तु पुनराधानमतीतकालद्वेष्टैव । न प्रायश्चित्तान्तरमस्ति ।

(cf. *Gautamadharmasūtra*, XXII. 36)

„ p. 627: प्रायश्चित्तमाह गौतमः—“अम्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु चैवम्” इति । अम्यु-
त्सादी व्याख्यातः । निराकृतिः शक्तावपि वेदाध्ययनशून्यः ।

Maskarin explains:

निराकृतिः न कचिदाश्रमे व्यवस्थितः ।

(cf. *Gautamadharmasūtra*, XV. 17)

„ p. 645: नम इति ; “नम इदुग्रं नम आ विवासे” इति ऋक् ।

Kullūka says:

“नम इन्द्रश्च” इत्येतां वा ऋचम् । (cf. *Manusmṛti*, XI. 256)

„ p. 684: उपवेशनस्थलाभावे तिष्ठतापि कार्यम् ; “तिष्ठन्नाचामेतु प्रहो वा” इत्यापस्त-
म्बीयात् ।

Haradatta comments on the *sūtra*, *tiṣṭhannācāmet prahro vā*, thus: *tiṣṭhan prahro vā nācāmet*. He subsequently gives another meaning according to others:

अपर आह—अम्नादेव प्रतिषेधात् कचिन् तिष्ठनः प्रहस्य चाचमनमभ्यनु-
ज्ञातं भवति । भूमिगतास्त्वनु तीरस्थाद्योम्यत्वे उरुद्वेगे नान्दिग्रे वा जले
स्निग्धस्याचमनं भवति ।

Nandapāṇḍita takes the second meaning of Haradatta for his support. (cf. *Āpastambadharmasūtra*, I. 16. 1)

Vaiyanti, p 750 Nandapandita divides the *Bodhāyanadharmasūtra*, I 3 6, into two parts, reads the latter portion along with the next *sūtra* and gives different interpretations

“औपासनो दर्शपूर्णमासौ परिसु च केशश्मश्रुलोमनखग्रापनम्” इति बोधायनीयात् । औपासनं स्मार्तमिमान् ।

Govindasvāmin, reads *aupasanam* instead of *aupasanah* and gives a different meaning

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौपासनं दर्शपूर्णमासौ ।

(cf *Bodhayanadharmasūtra*, I 3 6)

„ p 555 वेद्यावधे गौतम —“ वैशिकेन किञ्चित् ” इति । वैशिकं वेद्याकर्म । तेन जीवन्ती हत्वा किञ्चित् अष्टमुष्टिधान्यं दद्यात् ।

Maskarin reads and interprets the *sūtra* differently

“ वैशिके न किञ्चित् ” वैश्य(वेद्या)कर्मणा जीवन्त्या हताया न किञ्चिदपि कर्तव्यम् । (cf *Gautamadharmasūtra*, XXII 29)

Some Noteworthy Points

In the *Vaiyanti*, 37 15, the passages beginning with *sodaryatvam tu atra trividham* on page 484 and ending with *na parivindatiti vakyadvayasyarthah* on page 487 are identical with those on pages 760 to 764 of the *Samskara-prakāśa* of the *Viramitrodaya*¹ Nandapandita and Mitramisra are known to have been contemporaries. Nandapandita mentions names of works like *Puspasara* (p 713), *Tattvasagara* (p 714), *Ratnakosa* (p 714) and *Mantrakosa* (p 716), which are not widely known.

That the text of the *Viṣṇusmṛti* and the commentary *Vaiyanti* come to an end with chapter 100 is evident from the fact that this chapter is devoted to praising the text, that some concluding verses are seen at the end of the commentary on this chapter and that the date of copying of the original MS is given after the colophon². But the commentator Nandapandita writes some verses under the heading ‘*Uttaracarita*’ describing

¹ CSS 30 vol 1

² शर १७८६ कार्तिक शुद्ध ८ इन्दुवास्तदिने संपूर्णमस्तु । गुप्त मन्त्र ।

the attainment of *moksa* by his patron Kesavanāyaka by breathing his last at Manikarnikā, the holy spot in Varanasi. He makes this additional portion chapter 101 of the commentary *Vaiyanti*. Again there are three additional verses by Nandapandita referring to the faultlessness of his commentary and requesting learned readers to point out mistakes if any. Following these are six verses, written by one Tārācandra Cakravartin in praise of the prince Vavarasa (son of Kesavanāyaka) and Nandapandita. Then an additional verse gives the date of composition of the commentary *Vaiyanti*.

NANDAPANDITA

His Date

For fixing the date of Nandapandita, fortunately, we have definite records. It is explicitly stated in a verse found at the end of the *Vaiyanti* that it was completed in Samvat 1679, corresponding to A D 1623¹. A manuscript of his work *Madhavananda* bears the date Samvat 1655, corresponding to A D 1599² while a manuscript of the *Suddhicandrika* (commentary on the *Ṣaḍasī*) is dated Samvat 1660 corresponding to A D 1603³. One of the manuscripts of his work *Śraddhakalpala* bears the date Samvat 1641 corresponding to A D 1585⁴. These three manuscripts are believed to have been copied either by the author himself or by some scribes under his direction. Therefore Nandapandita's literary activities may be assigned to A D 1580 to 1630⁵.

The following authors are believed to have been contemporaries of Nandapandita at Varanasi: Nārāyaṇabhṛta, Śaṅkarabhṛta, Vidyānanda-bhattachārya, Nṛsiṃhaśramaṇa, Madhusūdanaśaraṇa and Nityāntha-daivyaṅga⁶.

¹ Vide the 7th verse of the conclusion of the work

कौं प्रक्रमस्यस्य गणिने नन्ददिप-भूमिधि
पुणें वासिस्मपि वृद्धिगत मानो ह्यस्य विधौ ।
कादयो दत्तानायस्य रूपेणममण्य रम्यते-
विष्णु-शक्तिमाचकार विमल भीन्दसमं सुधी ॥

² See *HDS*, vol I, p. 431

³ See *Indian Historical Quarterly* vol 28, p. 93

⁴ See *The Poona Orientalist* vol 15, p. 63

⁵ *ibid*, p. 64

⁶ Vide the English Foreword to the *Varanasi* p. 2

His Other Works

Besides the *Vaijayanti*, Nandapanḍita is known to have written the following works:¹

1. Dattakacandrikā
2. Dattakamīmāṃsā ²
3. Harivamśavilāsa
4. Jyotiḥśāstrasamuccaya ³
5. Kāśīprakāśa
6. Mādhavānandakāvya
7. Māṃsamīmāṃsā
8. Navarātrapradīpa ⁴
9. Pramītāksarā, Mitāksarāvyākhyā
10. Sāpinḍyanirnaya
11. Smārtasamuccaya ⁵
12. Smṛtisindhu
13. Śrāddhakalpalatā ⁶
14. Śrāddhamīmāṃsā
15. Śuddhicandrikā, Śadaśītivyākhyā ⁷
16. Śūdrādhikāramīmāṃsā
17. Tattvamuktāvali
18. Tīrthakalpalatā
19. Vidvanmanoharā, Parāśarasmr̥tivyākhyā ⁸
20. Vināyakaśāntipaddhati

The author refers to the following, among his other works, in the *Vaijayanti*:

1. Dattakamīmāṃsā (p. 270)
2. Mitāksarāvyākhyā Pramītāksarā (pp. 257, 274, 376)
3. Parāśarasmr̥tivyākhyā Vidvanmanoharā (p. 270)
4. Śadaśītivyākhyā Śuddhicandrikā (p. 356)
5. Smṛtisindhu (pp. 634, 670, 678, 679, 710, 842)
6. Śrāddhakalpalatā (pp. 350, 774)

¹ cf. *Bhīṣṇikā* to the *Śuddhicandrikā* and the *Navarātrapradīpa*.

² ASS 116.

³ *Sarasvatī Bhavana Texts* 23.

⁴ CSS 73.

⁵ *The Panth.* Benares. 1907-11.

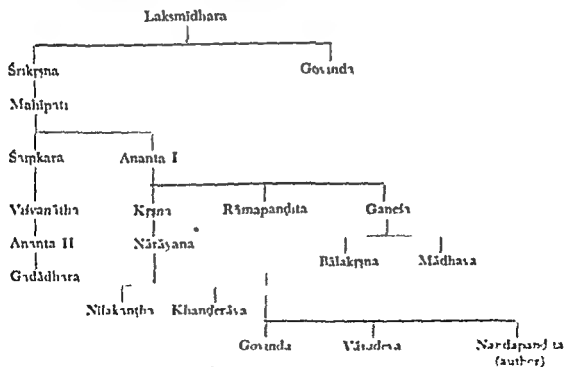
⁶ See *HDS*, vol. I, p. 431.

⁷ See *HDS*, vol. I, p. 431.

⁸ CSS 67

His Genealogy

Regarding the pedigree of Nandapandita we have to rely upon a recent work *Dharmādhukārivamśavarnana*¹ written by Venirāma, a descendant of Nandapandita. According to this work, Laksmīdhara of Bedar was the founder of the family and belonged to the Mudgalagotra of the Āśvalāyana school of the *Rgveda*. He had two sons: Śrīkr̥ṣṇa and Govinda. Śrīkr̥ṣṇa's son Mahīpati lost his father in his boyhood and was taken by his paternal uncle Govinda to Varanasi, where he was well educated in all the Śāstra-s. Mahīpati had two sons: Śamkara and Ananta I. Śamkara had a son Viśvanātha whose son was Ananta II. Gadādhara, the son of Ananta II, died issueless. Ananta I had three sons: Kṛṣṇa, Rāma and Gaṇeśa. Kṛṣṇa's son Nārāyaṇa had two sons: Nīlakantha and Khanderāja. Rāma had three sons: Govinda, Vāsudeva and Nandapandita. Gaṇeśa had two sons: Bālakṛṣṇa and Mādhava. The following table illustrates the genealogy of the family:

¹ CSS 78

At the end of the *Samskāranirnaya* portion of the *Smṛtisindhu* the author says that the work was written at the instance of Harivamsavarman of the Mahendra family¹

The importance of Nandapandita as an authoritative writer on Smṛti literature was recognized by early Indologists and jurists in India. His *Dattakamīmāṃsā* was translated into English long ago and was used as an authoritative text on Vyavahāra by Indian law courts. In Jolly's edition of the *Viṣṇu-smṛti* extracts from the *Vajjayanti* commentary by Nandapandita were given. The present critical edition of the voluminous commentary in full, making use of all the manuscripts and other materials, will, it is hoped, fill a gap in the published Dharma-sāstra literature.

V KRISHNAMACHARYA

¹ Vide *HDS*, vol. I, p. 423, & 1049.

BIBLIOGRAPHY

- Agmpurāna*, Anandasrama Sanskrit Series (ASS) 41, Poona, 1900
Aitareyabrahmana, Nirnayasagar Press (NSP), Bombay, 1911
Aitareyaraṇyaka, ASS 38, 1898
Āṅgirasasmṛiti, Adyar Library Series (ALS) 84, Madras, 1953
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute (ABORI), vols 7, 8, Poona, 1926-7
Āpastambadharmasūtra, Government Oriental Library Series (MOS) 15, Mysore, 1898
Āpastambasmṛiti, *Adyar Library Bulletin*, vol 5, 1941
Āpastambasrautasūtra, Bibliotheca Indica Series (BIS) 92, Calcutta, 1882-1902
Ārthasāstra, Trivandrum Sanskrit Series (TSS) 79, Trivandrum, 1924
Āvalayanagrhyaparīkṣita, Adyar Library Pamphlet Series 36, Madras, 1963
Āvalayanagrhyasūtra with *Parīkṣita*, ASS 105, 1936
Āvalādyanasmrityatna, Narasimhaiah Press, Mysore, 1933
Āvalādyanasrautasūtra, ASS 81, 1917
Atharvasamhita, Satyanarayan Press, Bombay, 1884
Bhagavadgītā, ALS 25, 1941
Bhāgavata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1916
Bhaviṣyapurāna, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1911
Bodhayanadharmasūtra, MOS 34, 1907
Brahmapurana, ASS 28, 1895
Brahmasūtra with Śaṅkara's *Bhāṣya*, NSP, 1917
Brahmavaiṣṇavapurāna, ASS 102, 1935
Brhaddarāṇyakopaniṣad, ALS 15, 1936
Brhaspatismṛiti, Gaekwad Oriental Series (GOS) 85, Baroda, 1941
Budhabhūṣana, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1926
Budhasmṛiti, Adyar Library MS, TR 690
Chāndogyaopaniṣad, ALS 15, 1936
Ekāgnikānda, MOS 28, 1902
Caruḍapurana, Sarasvati Press, Calcutta, 1890
Gautamadharmasūtra, MOS 50, 1917
Gautamasmṛiti, Adyar Library MS, TR 687
Gobhilaḥgrhyasūtra, BIS 73, 1880
Gopathabrahmana, BIS 69, 1872
Hastitasamhita, ed by BRON LAL SEN, Calcutta

- Haruṁsa*, Sṛi Venkatesvara Press, Bombay, 1882
Indian Culture (IC), Indian Research Institute, vol 9, Calcutta, 1942
Jābālopaniṣad, ALS 12, 1929
Journal of Oriental Research (JOR), vol 8, Madras, 1934
Kālikāpurāṇa, Sṛi Venkatesvara Press, Bombay, 1891
Kāmandakiyanitisāra, TSS 14, 1912
Kaṇvaśmṛti, Adyar Library MS., TR 684
Kāśikāvṛtti, Medical Hall Press, Benares, 1876
Kāthakagṛhyasūtra, Dayananda Mahavidyalaya Sanskrit Series 9, Lahore, 1925
Kāthakasamhitā, ed by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1900
Kāthopaniṣad, ALS 15, 1936
Kātyāyanaśmṛtisāroddhāra, *Hindu Law Quarterly*, Reprint, Bombay, 1933
Kātyāyanaśrautasūtra, Chowkhamba Sanskrit Series (CSS) 19, Benares, 1908
Āhāduraḡṛhyasūtra, MOS 41, 1913
Kṛtyakalpataru, GOS 101, 1944
Kūṛmapurāṇa, BIS 104, 1890
Laugākṣiśmṛti, Adyar Library MS , TR 698
Lingapurāṇa, Sarasvatī Press, Calcutta, 1885
Mādanopāṇyāta, BIS 114, 1893
Mahābhārata, Madhvavilas Book Depot, Kumbakonam, 1906-14
Mahābhāṡya, Bombay Sanskrit Series (BSS) 18, 1892
Matṛāyaṇyapariśiṡṡa, in the *Altindischer Ahnencult* by W. CALAND, Leiden, 1893
Matṛāyaṇiṡasamhitā, ed by L. VON SCHROEDER, Leipzig, 1881
Manuśmṛti, NSP, 1925
Mārkandeyaṡurāṇa, Sarasvatī Press, Calcutta, 1897
Matṛṡṡpurāṇa, ASS 54, 1907
Mīmāṇsāsūtra with *Śāstradīpikā*, NSP, 1915
Mundakopaniṡad, ALS 15, 1936
Nāḡaripṛatāṛinī Paṛikā (NPP), Nāḡaripṛacharini Sabha, vol 63, Kashi, 1958
Namalīḡḡḡnūśāṡana, Government Central Book Depot, Bombay, 1886
Nāradāśmṛti, BIS 102, 1885
Naradīyaṡanusamhitā, TSS 97, 1929
Nirukta, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1940
Nṛṡṡṡṡpurāṇa, Gopal Narayan and Co , Bombay, 1889
Padmapurāṇa, Anandasrama Press, Poona, 1893
Parāśaraśmṛti, with commentary, BSS 47, 48, 59, 64., 1893-1906
Pāraśkareḡṛhyasūtra, Kashi Sanskrit Series (KSS) 17, Benares, 1926
Ratnaśāṡtra, Government Oriental Series 78, Madras, 1951
Rḡcṡṡasamhitā, ed by F. MAX MÜLLER, London, 1849-74

- Rgvedasamhitā* (with Khula), NSP, 1910
Śabarabhāṣya, KSS 42, 1910
Sadasiṭi, CSS 67, 1928
Sāmavedasamhitā, BIS 71, 1874-8
Samkhyakārikā, KSS 123, 1937
Samvartasmṛti, Adyar Library MS, TR 681
Śāṅkhayānagrhyasūtra, Oriental Book Sellers, Delhi, 1960
Śargadharasamhitā, NSP, 1914
Śatapathabrahmana (Madh), ed by A WEBER, Berlin, 1855
Śatatapasmṛti, Adyar Library MS, TR 681
Śaunakīya, TSS 120, 1935
Siddhāntakumudī, NSP, 1899
Siddhāntasiromani, Agra School Book Society, Calcutta, 1842
Skandapurāṇa, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1908
Smṛticandrikā, ed by G R GHARPURE, Hindu Law Texts 11, Bombay, 1918
Smṛtinām Samuccayah, ASS 48, 1905
Smṛtisamdarbha, Gurumandala Granthamala 9, Calcutta, 1952 3
Śukranītisara, ed by G OPPERT, Madras, 1882
Śvetasvatāropanīśad, ALS 9, 1923
Taittirīyabrāhmaṇa, ASS 37, 1898
Taittirījaranyaka, ASS 36, 1897
Taittirīyasamhitā, ASS 42, 1908
Taittirīyopaniśad, ALS 15, 1935
Tāndyabrahmana, BIS 62, 1870 4
Trikāṇḍamandana, BIS 140, 1903
Triṣṇatāpinīyopaniśad, ALS 10, 1950
Vajrasaṇḍyaśamhitā, Jagadīśhvara Press, Bombay, 1884
Vamanapurāṇa, Jagaddhitecchu Press, Bombay, 1885
Vāsisṭhādharmaśūtra, BSS 23, 1883
Vāyupurāṇa, BIS 85, 1880 II
Vāyusamhitā, Virasarovargranthamala, Sholapore, 1906
Vīṇudharmottara, Sri Venkatesvara Press, Bombay, 1912
Vīṇupurāṇa, Sarasvatī Press, Calcutta, 1882
Vīṇusmṛti, BIS 91, 1881
Vīṇvanusmṛti, NSP, 1907
Yājñavalkyaśmṛti with Aparārka's commentary, ASS 46, 1904
Yājñavalkyaśmṛti with Mitakṣarā, NSP, 1926
Yogasūtra, BSS 46, 1892
-

ते आ.	तेतिरीव्वाद्यम्	माग.	मागवतपुराणम्
ते न	तेतिरीवर्हिता	भृगु.	भृगुस्मृतिः
तिरागरी	नामलिङ्गानुभासनम्	मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्
ति म	तिरागमपञ्चनः	मनु.	मनुस्मृतिः
दश	दधरमृतिः	मरी.	मरीचिस्मृतिः
देव	देवदरमृतिः	महाभार.	महाभारतम्
देवीपु	देवीपुराणम्	मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्
धातु.	धातुगदः	मिता.	मिताक्षरा
नर	नरसिंहपुराणम्	मी. सु.	मीमांसासूत्रम्
नार.	नारदस्मृतिः	मुण्ड.	मुण्डकोपनिषद्
नार. TSS	नारदीयमनुवर्हिता	मै. परि.	मैत्रायणीयपरिशिष्टम्
पत्र.	पद्मपुराणम्	मै. छ.	मैत्रायणीयवर्हिता
परा.	पराशरस्मृतिः	यम.	यमस्मृतिः
परि.	परिशिष्टम्	याज्ञ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
पार	पारस्करयजुष्यम्	यो. याज्ञ.	योगयाज्ञवल्क्यस्मृतिः
पिंगा	पिंगमरमृतिः	लघुयम.	लघुयमरमृतिः
पुत्र.	पुत्रन्यस्मृतिः	लघुवि.	लघुविष्णुस्मृतिः
पेटी.	पेटीनगिरमृतिः	लघुश्व.	लघुश्वलायनस्मृतिः
प्र.पे.	प्र.पे.स्मृतिः	लि.लि.	लिङ्गितरमृतिः
मरा.	मरागनिरमृतिः	लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
पुष.	पुषरमृतिः	लीला.	लीलाधिरमृतिः
र. उ.	रुद्रागस्तोत्रमिता	पराह.	पराहपुराणम्
र. नाग.	रुद्रनागपुराणम्	पनि.	पनिष्ठरमृतिः
र. पग.	रुद्रपगारमृतिः	पापु.	पापुपुराणम्
र. मनु.	रुद्रमनुमृतिः	पापुवै.	पापुवर्हिता
र. मरी.	रुद्रमरीचिमृतिः	विग.	विगनेभारः
र. छे. पार.	रुद्रछे.पारस्मृतिः	नि. पु.	निष्णुपुराणम्
रुद्रग.	रुद्रग.मृतिः	विश्व.	विश्वामित्रमृतिः
वेच	वेचरामृतिः	रिप्पु.	रिप्पुमृतिः
कोन.	कोननपमेयम्	रिप्पु(T).	रिप्पुमृतिः AT.
रुद्र.	रुद्रपुराणम्	रिप्पुपमो.	रिप्पुपमो.पुराणम्
रुद्र. १२ म. वे	रुद्र. १२ म. वे	र. वारा.	रुद्रवाराहपुराणम्
रुद्र. १२	रुद्र. १२	र. मी.	रुद्रमी.पुराणम्
रुद्र.	रुद्र. १२	र. म.वे.	रुद्रम.वे.पुराणम्
रुद्र.	रुद्र. १२	र. मनु.	रुद्रमनुमृतिः
रुद्र.	रुद्र. १२	र. वारा.	रुद्रवाराहपुराणम्

त्रिपयानुक्रमणी

अध्यायः

१. उपोद्घातः

यज्ञचराहवर्णनम् १ ; भूदेव्युद्धरणम् १० ; भूदेव्याः कश्यपसमीपगमनम् २० ; भूदेवी-
वर्णनम् २२ ; कश्यपवचनम् ३० ; भूदेव्या विष्णोः स्तुतिः ३३ ; विष्णुना धर्मोपदेश-
स्थारम्भः ४५

२. वर्णधर्माः

वर्णानां विभागः १ ; तेषां धर्माः ४

I. व्यवहारकाण्डः—

३. राजधर्माः

अधिकारिनियमनम् ७ ; वस्त्रिग्रहणे व्यवस्था २२ ; राज्याङ्गानि ३३ ; संधिविग्रहादिः
३८ ; मृगयादिव्यसनानि ५० ; निधिलाभे विनियोगव्यवस्था ५५ ; चोरापहृतघनप्रत्याहरणम्
६६ ; पुरोहितचरणम् ७० ; सभ्यनियमनम् ७४ ; राज्ञा सामान्यतोऽवधेया नियमाः ७५ ;
भूदानेऽवधेया नियमाः ८१ ; दण्डप्रशंसा ९१

४. अर्थपरिमाणम्

व्रतरेणुमारभ्य सुवर्गनिष्ककार्पावणादिद्रव्यपरिमाणम् १ ; प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डपरि-
माणम् १४

५. व्यवहारपदानि

महापातकिनां दण्डः १ ; कूटशासनादिकर्तृणां दण्डः ९ ; धान्यमुवर्गाद्यपहरणे दण्डः १० ;
तस्कृताणां साहाय्याचरणे दण्डः १४ ; दण्डपारित्यम् १९ ; वाक्पारित्यम् २३ ; स्त्रीसंग्रह-
णम् ४० ; स्त्रीपुंभर्माः ४५ ; स्तेयम् ७७ ; साहसम् ९१ ; संभूयसमुत्थानम् १२५ ;
मित्रीयासंप्रदानम् १२७ ; क्रीनानुशयः १२९ ; द्यूतसमाह्वयः १३४ ; स्वाभिवाडविवादः
१३८ ; चेतनादानम् १५७ ; अस्वामिविक्रयः १६५ ; संपिद्रपतिक्रयः १६८ ;
सीमाविवादः १७३ ; साहसदण्डरोपः १७४ ; भियत्रो निष्पाचारे दण्डः १७६ ; दत्ता-
प्रदानम् १७९ ; कूटसाह्योत्कोचप्रहणादीनि १८० ; आधिपतिवादः १८२ ; दण्डस्य
कचिदपवादः १८८ ; आतनापिदण्डः १९२

विषयानुक्रमणी

अध्यायः

१. उपोद्घातः

यज्ञवराहवर्णनम् १; भूदेव्युद्धारणम् १०; भूदेव्याः कश्यपसमीपगमनम् २०; भूदेवी-
वर्णनम् २२; कश्यपवचनम् ३०; भूदेव्या विष्णोः स्तुतिः ३३; विष्णुना धर्मोपदेश-
स्यारम्भः ४५

२. वर्णधर्माः

वर्णानां विभागः १; तेषां धर्माः ४

I. व्यवहारकाण्डः—

३. राजधर्माः

अधिकारिनियमनम् ७; बलिग्रहणे व्यवस्था २२, राज्याङ्गानि ३३, सधिविग्रहादिः
३८; मृगयादिष्यसनानि ५०; निधिलाभे विनियोगव्यवस्था ५५; चौरापहृतधनप्रत्याहरणम्
६६; पुरोहितवरणम् ७०; सभ्यनियमनम् ७४; राज्ञा सामान्यतोऽवधेया नियमाः ७५;
भूदानेऽवधेया नियमाः ८१; दण्डप्रशंसा ९१

४. अर्थपरिमाणम्

त्रसरेणुमारभ्य सुवर्णनिष्ककार्पापणादिद्रव्यपरिमाणम् १; प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डपरि-
माणम् १४

५. व्यवहारपदानि

महापातकिनां दण्डः १; कूटशासनादिकर्तृणा दण्डः ९; धान्यसुवर्णाद्यग्रहणे दण्डः १०;
तत्स्कराणां साहाय्याचरणे दण्डः १४; दण्डपारुष्यम् १९; वाक्पारुष्यम् २३; स्त्रीसमह-
णम् ४०; स्त्रीपुधर्माः ४५; स्तेयम् ७७; साहसम् ९१; सधूपसमुत्थानम् १२५;
विक्रीयासंप्रदानम् १२७; क्रीतानुशयः १२९; द्यूतसमाह्वयः १३४; स्वामिपालविवादः
१३८; वेतनादानम् १५७; अस्वामिविषयः १६५; सविद्वयतिक्रमः १६८;
सीमानिवादः १७३; साहसदण्डशेषः १७४; भिषजो मिथ्याचारे दण्डः १७६; दत्ता-
प्रदानम् १७९; कूटसाक्ष्यात्कोचग्रहणादीनि १८०; आधिविवादः १८२; दण्डस्य
कचिदपवादः १८८; आततायिदण्डः १९२

अध्यायः

२२ ; अपविद्धपुत्रः २४ ; यत्रकचनोत्पादितपुत्रः २७ ; दायानर्हाः ३२ ; अर्थप्राहिणः
पिण्डदातारः ४० ; पितृवित्तालाभेऽपि पुत्रः पिण्डं दद्यात् ४३ ; पुत्रप्रशंसा ४४

१६. संकरजपुत्राः

अनुलोमजातानां मातृजातिः २ ; प्रतिलोमजातानां नामानि ४ ; प्रतिलोमजातानां वृत्तिः
८ ; तेषां धर्मः १८

१७. दायविभागः

स्वयमुपाजितेऽर्थे पितुरिच्छया दायविभागकथनम् १ ; पैतामहद्रव्यविभागः २ ; विभा-
गान्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य विभागप्रकारः ३ ; अपुत्रधनप्राहिणः ४ ; संसृष्टिधनप्राहिणः
१७ ; स्त्रीधनविभागः १८ ; पितृधनविभागे विशेषः २२

१८. अंशनिर्णयः

सवर्णाजातानामनुलोमजातानां च पुत्राणां समवाये दायविभागक्रमः १ ; अपुत्ररिक्थस्य
भिन्नजातीयभार्याभिः भागकल्पनाप्रकारः ३४ ; अविभाज्यानि वस्तूनि ४४

II. आचारकाण्डः—

(१. आशौचप्रकरणम्)

१९. पैतृमेधिकविधिः

पितृनिर्हरणे पुत्राणां मुख्योऽधिकारः ३ ; नवग्राहस्य कालः स्वरूपं च ७ ; अस्थिसंचय-
नम् १० ; आशौचिनां नियमः १४ ; आशौचान्तिमदिनकर्तव्यक्रमः १८ ; ब्राह्मण-
प्रशंसा २०

२०. प्रेतबन्धूनामाश्वासनम्

कालभेदनिरूपणम् १ ; युगभेदनिरूपणम् ६ ; ब्रह्मायुःपरिमाणम् १९ , कालगतेरनति-
क्रमणीयतानिरूपणेन बन्धूनामाश्वासनम् २२

२१. एकोद्दिष्टादिश्राद्धनिरूपणम्

एकोद्दिष्टविधिः १ ; सपिण्डीकरणविधिः १२ ; सवत्सरात् प्राक् सपिण्डीकरणेऽपि
सोदकुम्भश्राद्धं संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं कर्तव्यम् २३

२२. आशौचनिरूपणम्

वर्णभेदेन जननमरणाशौचव्यवस्था १ ; सापिण्ड्यनिर्णयः ५ ; आशौचिनां नियमः ६ ;
आशौच्यत्रयभोजनप्राप्यश्चित्तम् ९ ; गर्भस्त्रावाशौचम् २५ ; बालमरणे आशौचम् २६ ;
विवाहानन्तरं स्त्रीमरणे पितृपक्षे नाशौचम् ३३ ; आशौचसांकर्यं निर्णयः ३५ ; औरस-

अध्याय

२२, अपविद्धपुत्र* २४, यत्रकचनोत्पादितपुत्र २७, दायानहा ३२, अर्थप्राहिण
पिण्डदातार ४०, पितृविचालाभेऽपि पुत्र पिण्ड दद्यात् ४३, पुत्रप्रशसा ४४

१६. ससरजपुत्र

अनुलोमजाताना मातृजाति २, प्रतिलोमजाताना नामानि ४, प्रतिलोमजाताना वृत्ति
८, तेषां धर्म १८

१७. दायविभाग

स्वयमुपार्जितेऽथ पितुरिच्छया दायविभागकथनम् १, पैतामहद्वयविभाग २, विभा
गानन्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य विभागप्रकार ३, अपुत्रधनप्राहिण ४, ससृष्टिधनप्राहिण
१७, स्त्रीधनविभाग १८, पितृधनविभागे विशेष २२

१८. अशनिर्णय

सवर्णाजातानामनुलोमजाताना च पुत्राणां समवाये दायविभागक्रम १, अपुत्ररिक्त्तस्य
भिक्षजातीयभार्याभि भागकल्पनाप्रकार ३४, अविभाज्यानि वस्तूनि ४४

II आचारकाण्डः—

(१ आशौचप्रकरणम्)

१९ पैतृमेधिकविधि

पितृनिर्हरणे पुत्राणां मुख्योऽधिकार ३, नवश्राद्धस्य काल स्वरूप च ७, अस्थिसंचय
नम् १०, आशौचिना नियम १४, आशौचान्तिमदिनकत यक्रम १८, ब्राह्मण
प्रशसा २०

२०. प्रेतबन्धूनामाश्वासनम्

कालभेदनिरूपणम् १, युगभेदनिरूपणम् ६, ब्रह्मायु परिमाणम् १५ कालगतेरनति
क्रमणीयतानिरूपणेन बन्धूनामाश्वासनम् २२

२१ एकोद्दिष्टादिश्राद्धनिरूपणम्

एकोद्दिष्टविधि १, सपिण्डीकरणविधि १२, संवत्सरात् प्राक् सपिण्डीकरणेऽपि
सोदकुम्भश्राद्ध संवत्सरपूर्तिपयन्त कर्तव्यम् २३

२२. आशौचनिरूपणम्

वर्णभेदेन जननमरणाशौच व्यवस्था १, सापिण्ड्यनिर्णय ५, आशौचिना नियम ६,
आशौच्यन्नभोजनप्रायश्चित्तम् ९, गर्भस्तावाशौचम् २५, चालप्रणये आशौचम् २६,
विवाहानन्तर स्त्रीप्रणये पितृपक्षे नाशौचम् ३३, आशौचसाकर्म्य निर्णय ३५, औरस-

अध्यायः

भिन्नपुत्राशौचम् ४३ ; आचार्यादिमरणे आशौचम् ४४ ; कचित् आशौचस्यापवादः ४८ ;
पतितादीनां मरणे कर्तव्यक्रमः ५६ ; रजस्वलाशुद्धिः ७२ ; सुरादिस्पर्शे शुद्धिः ८२

(२. शुद्धिप्रकरणम्)

२३. द्रव्यशुद्धिः

अत्यन्तोपहतशुद्धिः १ ; अल्पोपहतशुद्धिः ७ ; कर्माङ्गद्रव्यशुद्धिः १० ; स्पर्शशुद्धिः १२ ;
भोज्यद्रव्यशुद्धिः ३८ ; मार्गादिशुद्धिः ४१ ; जलाशयशुद्धिः ४४ ; स्वभावतः शुद्धानि ४८ ;
गृहादिशुद्धिः ५६ ; गवादिशुद्धिः ५८

(३. संस्कारप्रकरणम्)

२४. संस्काराः

विवाहः १ ; सगोत्रादिविवाहनिषेधः ९ ; अविवाहकन्याः ११ ; अष्टौ विवाहाः १७ ;
कन्यादातारः ३८

२५. स्त्रीधर्माः

गुरुपूजनादिः ३ ; प्रोषितभर्तृकाधर्माः ९ ; विधवाधर्माः १४

२६. धर्मकार्याह्निक्यः

ज्येष्ठरत्न्या अधिकारः १ ; सवर्गाया विशेषेणाधिकारः २ ; शूद्राया निषेधः ४

२७. निषेकादिसंस्कारः

निषेकः १ ; पुंसवनम् २ ; नामकरणम् ६ ; चूडाकरणम् १२ ; उपनयनम् १५ ;
वर्णविशेषेण मौञ्ज्यादयः १८ ; उपनयनस्य परमावधिकालः २६

२८. ब्रह्मचारिधर्माः

गुरुकुलवासादिः १ ; अभिवादनम् १५ ; गुरावमुपेयधर्माः १८ ; वेदाध्ययनम् ३४ ;
ब्रतलोपे प्रायश्चित्तम् ४९

२९. आचार्यादिलक्षणम्

आचार्यः १ ; उपाध्यायः २ ; ऋतिवक् ३ ; अनध्यापनीयशिष्याः ७

३०. अध्ययनोपक्रमदिः

श्रावणी १ ; अद्वाध्ययनम् ३ ; अनध्यायाः ४ ; शिष्यधर्माः ३२ ; गुरुद्रोहनिषेधः ४३ ;
आचार्यमहिमा ४५

३१. अग्निगुरुः

माशादिगुरुया ३ ; तन्महिमा ७

अध्यायः

३२. गुरुधर्मातिदेशः

राजादयो मान्याः १ ; गुरुपत्न्यां विशेषः १३ ; मानार्हाः १६

III. प्रायश्चित्तकाण्डः—

३३. प्रायश्चित्तोपोद्रातः

प्रायश्चित्तनिमित्तानि २

३४. अनिपातरानि

अतिपातकस्वरूपम् १ ; तत्प्रायश्चित्तम् २

३५. कामट्टनमहापातरानि

ब्रह्महत्यादयः १ ; तत्प्रायश्चित्तम् ६

३६. कामट्टनानुपातरानि

ब्रह्मद्वयासमानि १ ; मुरापातममानि २ ; सुवर्णस्तोषममानि ३ ; मृत्तकगणनममानि ४ ; तत्प्रायश्चित्तम् ८

३७. कामट्टनोपपातरानि

अनृत्यगननादि १ ; वेदनिन्दा ४ ; पाशागणनम् ९ ; पवित्रेदनादि १९ ; तत्प्रायश्चित्तम् ३९

३८. कामट्टनजातिभ्रंशरानि

ब्राह्मणकृत्यगणनम् १ ; अभेदमनादि २ ; तत्प्रायश्चित्तम् ७

अध्यायः

४४. तेषामेव विविधयोनिषु जन्म

स्थावरादिजन्म २

४५. तेषामेव विविधरोगाः

कुष्ठारि रोगाः २

४६. कामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

अन्नमर्षणकृच्छ्रम् २; प्राजापत्यकृच्छ्रम् १०; तप्तकृच्छ्रम् ११; शीतकृच्छ्रम् १२;
कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् १३; उदकमूलश्रीफलपराकसातपनमहासातपनातिसातपनतुलापुरुषवर्ण-
कृच्छ्राणि १४-२३; कृच्छ्राङ्गानि २४

४७. कामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

यवमध्यचान्द्रायणम् ३; पिपीलिकामध्यचान्द्रायणम् ४; यत्तिचान्द्रायणम् ७; शिशु-
चान्द्रायणम् ८; सामान्यचान्द्रायणम् ९

४८. कामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

यावकव्रतम् १; यावकेनाग्निहोत्रादिनिषेध २; यावकव्रतप्रक्रिया ४

४९. कामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

वैष्णवव्रतानि, तत्र कालध १; उपचाराः २; कालभेदेन फलभेदः ३

५०. अकामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् १; ब्रह्महत्यासमपातके प्रायश्चित्तम् ७; नृपवधे प्रायश्चित्तम् ११;
गोवधे प्रायश्चित्तम् १६; गजादिवधे प्रायश्चित्तम् २९; हतादिवधे प्रायश्चित्तम् ३३

५१. अकामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

मुरापाने प्रायश्चित्तम् १; तत्समेषु अमृत्यभक्षणप्रायश्चित्तम् ३; ब्राह्मभोक्तुर्ब्रह्मचारिणः
प्रायश्चित्तम् ४३; उच्छिष्टाशनप्रायश्चित्तम् ४६; मासभक्षणविधिनिषेधव्यवस्था ९९

५२. अकामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

गुवर्णस्तेपे प्रायश्चित्तम् १; तत्समोपपातकेषु प्रायश्चित्तम् ४; स्तेपप्रायश्चित्तविधिशोधः १४

५३. अकामदृष्टपातकप्रायश्चित्तानि

गुरुतल्पगमने प्रायश्चित्तम् १; तत्समोपपातकेषु परदारगमने प्रायश्चित्तम् २; ध्वनि-
चाणिर्गणने प्रायश्चित्तम् ८

अध्यायः

५४. संसर्गप्रायश्चित्तम्

संस्पृष्टिनां पातकिममप्रायश्चित्तम् १; निषिद्धजलपाने प्रायश्चित्तम् २; कौटसाश्वये प्रायश्चित्तम् ९; प्रकीर्णकेषु प्रायश्चित्तम् १०; वेदामित्यागे प्रायश्चित्तम् १३; परिवेदनादिषु प्रायश्चित्तम् १६; अविक्रयविक्रये प्रायश्चित्तम् १८; अस्तप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् २४; अयाज्ययाजने प्रायश्चित्तम् २९; ग्राम्यप्रायश्चित्तम् २६; संख्यादिलोपे प्रायश्चित्तम् २९; अयगोरणे प्रायश्चित्तम् ३०; प्रायश्चित्तफलम् ३१; बालादिविषये प्रायश्चित्तम् ३३

५५. रहस्यपातकप्रायश्चित्तम्

प्रायश्चित्तविधिः १; तत्रोपपातके प्रायश्चित्तम् ७; प्राजायान्तश्चगम् ९; गायत्रीप्रशंसा ११

५६. प्रायश्चित्तीयमन्त्राः

अचमर्पणादिसुक्तानि ३

५७. अननुतापिपातकिनः

तेषां त्यागादि १; प्रतिग्रहवर्जनप्रशंसा ७; विषयविशेषेषु प्रतिग्रहे न दोषः १३

आचारकाण्डशेषः—

(४. आह्निकप्रकरणम्)

५८. धनविषयैः

धनत्रयिष्यम् १; शुक्रधनम् ६; शनउधनम् १०; मृगधनम् ११

५९. गृहस्थधर्माः

अग्निनिर्गमः १; वैश्वदेवकालः १२; पञ्च वराः १९; गार्हस्थ्यप्रशंसा २७

६०. शौचविधिः

गृहादुत्सर्गं दिङ्निधनः २; स्वउनिधनः ३; आश्वनिदिक्षेपेन शौचव्यवस्था २६

अध्यायः

६४. स्नानविधिः

स्नाने वर्जनीयव्रतानि १ ; प्रातःस्नानविधिः ९ ; मध्याह्नस्नानविधिः १८ ; तर्पणविधिः २४ ; मध्याह्नस्नानान्नविधिः २८

६५. विष्णुपूजाविधिः

तत्राधिकारिनियमः १ ; पूजामन्त्राः २

६६. विष्णुपूजाविधिः

पूजायौतकानि १ ; गन्धपुष्पादीनि २ ; पूजाकर्तृनियमाः १५

६७. पूजोत्तराह्वानि

होमः १ , वैश्वदेयम् ३ ; भूतपूजः ४ ; पितृपूजः २३ ; मनुष्यपूजः २७ ; अतिथिलक्षणम् ३४ ; पञ्चयज्ञाकरणे प्रत्यवायः ४३

६८. भोजनविधिः

उपरागे भोजननिषेधः १ ; भोजननिषेधविषयाः ४ ; भोजने नियमाः ४०

६९. स्त्रीसंगमः

तत्र निषिद्धदिनानि १ ; निषिद्धाः स्त्रियः १७

७०. शयनविधिः

तत्र निषिद्धप्रदेशादयः १

७१. मन्त्राधर्माः

तस्य निषिद्धानि कर्माणि १ ; यष्ट्यादिधारणम् १३ ; निषिद्धदर्शनानि १७ ; निषिद्धाचार्याः ३२ ; अनुष्ठेयाचार्याः ९०

७२. माषारणधर्माः

आश्रमनगुह्यमाषारणा धर्माः १ ; शान्तिप्रशंसा ६
(५. आह्वयसंग्रहम्)

७३. धार्तरिधिः

त्रांतिनृत्तम् १ ; आह्वयनृत्तम् २ ; आह्वयसंग्रहम् ३ ; आह्वयविशेषधर्माः ९ ;
आह्वयविधिः ११

७४. अष्टकधार्तरिधिः

अष्टकधार्तरिधिः १ ; अष्टकधार्तरिधिः २

अध्यायः

७५. श्राद्धदेवताः

जीवत्पितृकर्तृकश्राद्धदेवताः १ ; जीवत्पितृपितामहकर्तृकश्राद्धदेवताः २ ; जीवत्पित्रादि-
नृत्कर्तृकश्राद्धदेवताः ३ ; व्युत्क्रममृते श्राद्धविधिः ४ ; मातामहश्राद्धविषयः ७

७६. नित्यश्राद्धानि

अमावास्यादिकालविधिः १ ; श्राद्धाकरणे प्रत्यवायः २

७७. नैमित्तिकश्राद्धानि

संक्रमादिकालविधिः १ ; श्राद्धे निषिद्धकालः ८ ; उपरागश्राद्धप्रशंसा ९

७८. काम्यश्राद्धानि

तिथिवारनक्षत्रविशेषेषु श्राद्धकरणे फलविशेषाः १

७९. श्राद्धोपकरणानि

उदकादिनियमः १ ; पुष्पनियमः ९ ; दीपधूपनियमः ७ ; अनुष्ठेपनविषयः ११ ;
पात्रनियमः १४ ; वर्जनीयशाकादीनि १७ ; कर्तृधर्माः १९

८०. श्राद्धोपकरणानि

तिलादिप्रशंसा १ ; पितृगाथा १३

८१. श्राद्धभोक्तृधर्मादयः

अन्ननियमाः १ ; दर्शनानर्हाः ६ ; हविर्गुणकथननिषेधः २० ; विकिरकनः २२

८२. पञ्क्तिदूपाः

श्राद्धभोजने वर्जनीया ब्राह्मणाः ३

८३. पञ्क्तिपावनाः

श्राद्धभोजने प्रशस्ता ब्राह्मणाः १ ; पितृगाथा २०

८४. वर्जनीयदेशः

म्लेच्छदेशो वर्जनीयः १ ; म्लेच्छदेशलक्षणम् ४

८५. प्रशस्तदेशः

पुष्करादिदेशाः प्रशस्ताः १ ; पितृगाथाः ६८

८६. वृषोत्सर्गविधिः

वृषोत्सर्गकालः २ ; वृषमपरीक्षा ३ ; वृषोत्सर्गप्रकारः ९ ; वृषोत्सर्गफलम् १९

अध्याय

(६. दानप्रकरणम्)

८७. कृष्णाजिनदानविधि

कृष्णाजिनदानप्रकार. १ ; तत्र फलनिर्देश ८

८८. उभयतोमुखीदानम्

उभयतोमुखीदानप्रशसा १, फलनिर्देश. २ ; फलनिर्देशे माथा ४

८९. कार्त्तिकस्नानविधि

कार्त्तिकस्नानप्रशसा १, तत्र फलनिर्देश ४

९०. प्रसीर्णदानविधि

मार्गशीर्ष्या लग्नदानम् ; पौष्या ब्राह्मणपूजा ३ ; माघ्या श्राद्धविधिः ६ ; फाल्गुन्या शय्यादानम् ७ ; चैत्र्या वस्त्रदानम् ९ ; वैशाख्या तिलब्राह्मणभोजनम् १० ; ज्यैष्ठ्या उत्तरापानहदानम् ११ ; आषाढ्यामज्जदानम् १२ ; श्रावण्या जलधेनुदानम् १३ ; प्रौष्ठपद्या गोदानम् १४ ; आश्वयुज्या घृतपूर्णपात्रदानम् १५ ; कार्त्तिक्या वृषभदानम् १६ ; अश्वयुतीयाया वामुदेवस्य विशेषपूजा १७ ; पौष्याकृष्णद्वादश्या वामुदेवस्य विशेषपूजा १९, मार्गशीर्षद्वादश्या वामुदेवसनिवी दीपसमर्पणम् २० ; आश्विनमासे घृतदान-ब्राह्मणभोजनादि २४ ; प्रतिमासे रेवत्या ब्राह्मणभोजनादि २६ ; माघमासे प्रत्यह कुल्माषैः ब्राह्मणभोजनम् २७ ; चतुर्दशीयु धर्मराजपूजा २८

९१. वृषादिदानम्

वृषदानकृतम् १ ; तडागदानकृतम् २ ; पानीपदानकृतम् ३ ; वृक्षारोपणकृतम् ४ ; मेतुन्यनकृतम् ९ ; देवायतननिर्माणकृतम् १० ; देवायतनमार्जनादिकृतम् १८ ; देवायतननरीकणकृतम् १९

९२. अभयदिदानम्

अभयदानकृतम् १ ; भूदानकृतम् ३ ; गोदानकृतम् ५ ; वृषभदानकृतम् १० ; अश्वदानकृतम् ११ ; वस्त्रदानकृतम् १३ ; रत्नदिदानकृतम् १४ ; घृतादिदानकृतम् १६ ; औषधदानघान्यदानकृतम् १७ ; तिरेन्वनामनशय्यादिदानकृतम् २३ ; मास्तुदानकृतम् ३१

९३. दानसाधनानि

भक्ष्याण्य दानप्रशसा १ ; पुण्यदिनादिभ्यो दानम् ६ ; दाने निषिद्धप्राणि ७

९४. धानप्रदानम्

धानप्रदानप्रकारः १, उत्तराधिकारिभिरुपानि ३ ; पद्मपत्रदानम् ५ ; दण्डनिर्दिष्टः ८ ; श्रुतिनिर्दिष्टः ११

अध्यायः

९५. वानप्रस्थधर्माः

शरीरशोषणोपायाः १ ; तपःप्रशंसा १५

९६. संन्यासिधर्माः

संन्यासस्वीकारयोग्यकालः १ ; मिश्राचरणम् २ ; वासस्थलानि १० ; वस्त्राणि १३ ;
आचाराः १४ ; संसारजुगुप्सनीयतायाश्चिन्तनम् २५ ; शरीरावयवसंनिवेशकथनम् ४३ ;
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः ९७

९७. मोक्षार्थचिन्तनम्

आत्मतत्त्वध्यानम् १ ; निरालम्बनध्यानविधिः २ ; तदशक्तं प्रति सालम्बनध्यानविधिः ७ ;
भगवद्वासुदेवध्यानविधिः १० ; वासुदेवध्यानप्रशंसा ११

९८. धरणीकर्तृकविष्णुस्तुतिः

आकाशादिभूतानां भगवदायुधरूपेणावस्थानकथनम् २ ; भगवतः षण्णवत्या नामभिः
स्तुतिः ६ ; भगवत्स्तुत्यनन्तरं लक्ष्मीस्तुतिप्रस्तावः १०२

९९. धरणीकर्तृकलक्ष्मीस्तुतिः

लक्ष्म्याः दिव्यसौन्दर्यस्य वर्णनम् २ ; धरण्या लक्ष्मीवासस्थानकथनं प्रति प्रार्थना ६ ;
लक्ष्म्याः स्वावासस्थानविशेषकथनम् ७ ; लक्ष्म्याः भगवदविनाभूतत्वकथनम् २३

१००. शास्त्राध्ययनफलश्रुतिः

विष्णुस्मृतेः भगवता स्वयमुपदिष्टत्वात् प्राशस्यकथनम् १ ; एतच्छास्त्राध्ययनस्य पापक्ष-
यादिकं फलम् २ ; शास्त्रपरिसमाप्तिः ४

विष्णुस्मृतिः

नन्दपण्डितकृतया वैजयन्तीव्याख्यया सहिता

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मराश्यां व्यतीनायां ^१प्रबुद्धे पद्मसंभवे ।

विष्णुः सिसृक्षुर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं ^२जलानुगाम् ॥ १ ॥

जलक्रीडारुचि शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।

वाराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुंधराम् ॥ २ ॥

वैजयन्ती व्याख्या

श्रीवत्साङ्कितवक्षसः प्रणयिनो नित्यार्चने सविधा-

माधातुं निहितं गिरीन्द्रसुतयोत्सङ्गे क्षणं धूर्जटेः ।

चूडाचुम्बिकलङ्कपङ्क्तिक्लं चन्द्रं मृणालश्रमा-

दादातुं कनमुत्क्षिपन्तमसकृद्दृष्टिं चिरं भावये ॥ १ ॥

सध्यासध्याङ्कसस्थे क्षितित्रयधिमुते सक्षिपन् वाहुयुग्मे-

वैकेनान्येन चैतच्छिपुकम्पमिमृदन्नेकदैवानुरोधात् ।

माजायाक्षान्तिर्मात्या युगपदभिलषंश्चुम्बितुं वक्त्रपद्मे

स्वास्थ्यद्वन्द्वाविधानानुशयितहृदयः श्रीहरिर्नः सदाव्यात् ॥ २ ॥

जयति सकलसंपत्कल्पनाकामधेनु-

र्जडशयिदृषदां वाम्यारिनिप्यन्दचन्द्रः ।

विविधसुहृन्लभ्यः कोऽपि वाग्देवताया

दुरितघ्नलनदक्षः सेहपूर्णः कटाक्षः ॥ ३ ॥

यन्मूल प्रणस्यती सुवितता स्कन्धाश्च शाखा शुभा
 शाखा यस्य विधासितानि विविधा कर्माणि यत्पल्लवा ।
 पुष्प यस्य यदा सितं त्रिजगतीपित्तारिसौगन्ध्यम्
 स्वर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु व अर्माणि धर्मद्रुम ॥ ४ ॥
 अग्निं स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिभुवनविदितो दक्षिणाग्रानितम्ब-
 श्चक्षरकाञ्चीगुणेन स्फुटतरमहिमा तुष्टभद्राधिकथी ।
^१ श्रीरङ्गस्नानशोभी विविधगुणलसच्चित्रासोविचित्रो
 वेणीसपातशोभाधिकललिततर कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥
 जयत्यमरदुर्लभ सुरपुरातिर्जतिप्रभ
 प्रभावविजिनाखिलावनितस्थतीर्थार्थदिकम् ।
 पुराणमतकोविदा त्रिदुर्हि क्षितेरङ्गद
 पुर विजयसजक विजयविट्ठलवस्वितम् ॥ ६ ॥
 यदीयमसुरद्विपा मुकुटकूटरत्नावली-
 मरीचिचयचर्चितं चरणपङ्कज ध्यायताम् ।
 भयन्त्यमरदुर्दभा विषयमुक्तयो मुक्तय
 समस्तनभूतये ^२ विजयविट्ठलो वर्धताम् ॥ ७ ॥
 समन्मसुरसेनित परशुरामसंस्थापित
 मनोऽभिलषितार्थद मनुनकल्पवृक्षान्तरम् ।
 पुरेऽत्र समप्रस्थित विन्तविट्ठलप्रीति
 नन्दसु विनयाय वो जगति रामलिङ्ग सदा ॥ ८ ॥
 धन्य कोऽपि ग्रीहानले विनयते वशो वसिष्ठेह्रवो
 यस्मिन् भूतभूषणानि शनशो रत्नानि सनजिरे ।
 मेरुन्ते प्रतिपद्यं द्विजगणा सच्छायपत्रासये
 नित्यं दृष्णमर्चनं दधन् मरुता सद्बृत्तानामुनतिम् ॥ ९ ॥
 श्रीमान् फोडपनायकः स्तिपति मौडपनापेदय-
 भय ब्राह्मणवदनं समभयदुर्गाग्रमाणा हित ।

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुत शौर्ये च शक्रात्मज
 सौन्दर्ये नम्रुत्ये नये तदनुजो यादृक्स तादृग्गुणे ॥ १० ॥
 वेदोद्भारात् क्षमाया सततमभिगमाच्चोद्धृतेर्द्विद्विरै-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृवचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रिनसकलजनस्यातिकास्थकीत्या
 म्लेच्छजाना मूर्च्छितैश्चावतरदशकभृज्जन्मनेकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवास्य दानत्रयसनमनिरत पद्मभू पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरमिमपि बुद्धुमान् देवराजे ।
 दिङ्मातृज्ञान् दिगीशेऽधिजलधि निज रत्नमग्न्य समग्र
 सगोप्य स्वैकरक्ष त्रिदशगणवृत्तो मेरुमध्यासरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं जुहकेन कौतुकवती नारीव नील हरिं
 कण्ठे च त्रिपुरान्तकस्य धनलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकविरहाच्छस्मीभवान्यो क्षण
 त्याग च ग्रहण हरस्य च हरेर्नित्य हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्वालनलेप्यलेखि^१ निधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृता
 सप्रामेसु रुद्धधन नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नुपात् ।
 तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृण सगोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुख खड्गग्रहारेर्द्वे ॥ १४ ॥
 धीमान् केशवनायकोऽग्न्य तनयो वशावतसो जय-
 त्यात्मीयातियज्ञ पटीविस्तर्योर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातु दैयमिवोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वद्वैरियश पमासि विधये खड्गसुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 अलमत पितृलालनात् स एष त्रिजगति तन्मणनायकेति नाम ।
 यदखिलजनतामिलापसिद्धे स्मृतिनिपयीकृत एव सिद्धिमन्त्र ॥ १६ ॥
 एतत्प्रौढप्रतापज्जलनपरिवृताशेषनिद्रिष्टपुराणा
 दूरादालोकमात्राद्बलियुतनगरभ्रान्तिभीता पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापथान्त प्रजलनरनृपास्तपुराणामधीशा
 स्थातु वान्त प्रयातु वहिरिदहनत्रासतो नोऽसहन्ते ॥ १७ ॥

यन्मूल प्रणवस्यै सुवितता स्कन्धाश्च शाखा गुमाः

शाखा यस्य विधीरितानि विविधा कर्माणि यत्पल्लवाः ।

पुष्प यस्य यज्ञ सित त्रिजगतीविस्तारिसौगन्धवत्

स्वर्गादीनि फलान्यसौ दिशतु च शर्माणि धर्मद्रुमः ॥ ४ ॥

अस्ति स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिमुपनविदितो दक्षिणाद्यानितम्ब-

श्चञ्चत्काञ्चीगुणेन स्फुटतरमहिमा तुङ्गभद्राधिकश्रीः ।

^१ श्रीरङ्गस्थानशोभा विविधगुणलमच्चित्रवासोविचित्रो

घेणीसपातशोभाधिरल्लिततर कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥

जयत्यमरदुर्लभ सुरपुरातिवर्तिप्रभ

प्रभावविजिनाखिलावनितरक्षतीर्यादिकम् ।

पुराणमतकोविदो विदुर्हि क्षितेरङ्गद

पुरं विजयसजक विजयविट्ठलावस्थितम् ॥ ६ ॥

यदीयमसुरद्विषा मुद्रुट्टरनावली-

मरीचिचयचर्चित चरणपङ्कज ध्यायताम् ।

भयन्यमरदुर्लभा विषयभुक्तयो मुक्तय

समन्तजनभूतये ^२ विजयविट्ठलो वर्धताम् ॥ ७ ॥

समन्तमुरसेवित परशुरामसंस्थापित

मनोऽभिलषितार्थद मनुजकल्पवृक्षान्तरम् ।

पुरेऽत्र समनस्थित वितनविट्ठलप्रीतिन-

स्तदस्तु निनयाय वो जगति रामलिङ्गं सदा ॥ ८ ॥

धन्यः कोऽपि महीतले निजयते वधो वसिष्ठोद्भवो

यस्मिन् भूतलभूषणानि शनशो रवानि सज्जिरे ।

सेपन्ते प्रतिपन्ने य द्विजगणा सच्छायपत्रासये

नित्यं कृष्णर्णव दधन् मरुतां सद्बृत्तनामुज्जतिम् ॥ ९ ॥

श्रामान् श्रोगडपनायरुः श्रितिपति प्रौढप्रतापोदय-

मत्र ब्राह्मणवशात् सममयद्वर्णाश्रमाणा हितः ।

धर्मे धर्मसुतो बलेऽनिलसुतः शौर्यं च दान्तात्मजः
 सौन्दर्ये नम्रलो नये तदनुजो यादवस ताहगुणैः ॥ १० ॥
 वेदोद्धारात् क्षमायाः सतनममिगमाज्ज्योद्धृतेर्द्विद्विदरै-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृवचनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रितसकलजनस्थातिकारुण्यकीर्त्या
 म्लेच्छानां मूर्च्छितैश्चावतरदशकभुज्जन्मनैकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवास्य दानव्यसनमविरतं पद्मभूः पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरभिमपि क्षुद्रुमान् देवराजे ।
 दिव्यातङ्गान् दिगीशेष्वधिजलयि निज रत्नमग्न्य समग्र
 सगोप्य स्वैकरक्षं त्रिदशगणवृत्तो मेरुमध्यासरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं कुहकेन कौतुकवती नारीव नील हरिं
 कण्ठं च त्रिपुरान्तकस्य धवलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकविरहात्क्षमीभवान्योः क्षण
 त्यागं च ग्रहणं हरम्य च हरेर्नित्यं हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्बालनलेप्सलेस्त्रिं विधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृता
 सप्रामेषु कदर्थनं नृपशिरोरत्नादमुष्मान्नुपात् ।
 तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृणं सशोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुखं खड्गग्रहरैर्दंढे ॥ १४ ॥
 श्रीमान् केशवनायकोऽयं तनयो वशावतसो जय-
 त्यात्मीयातियशः पटीधिरणैर्ब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातुं देयमिषोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वैरियशःपमासि त्रिभये खड्गस्रुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 अलभत पितृलालनात् स एष विजगति तत्सम्पन्नायकेति नाम ।
 यदखिलजननामिलापसिद्धेः स्मृतिनिपथीकृत एव सिद्धिम्पन्नः ॥ १६ ॥
 एतत्प्रौढप्रतापज्जलनपरिवृताशेषविद्विष्टपुराणा
 दूरादालोकमात्राद्वलिमुननगरभ्रान्तिभीताः पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापयान्तः प्रगल्भरूपाम्बुपुराणामर्षीशः
 स्यात्तु चान्तः प्रयातुं बहिरिदहन्त्रासतो नोत्सहन्ते ॥ १७ ॥

यन्मूल प्रणवस्यो सुवितता स्कन्धाश्च शाखाः शुभाः

शाखा यस्य विधीरितानि विविधाः कर्माणि यत्पुत्रवाः ।

पुत्र यस्य यज्ञ सित विजगतीविस्तारिसौगन्धवत्

स्वर्गादीनि फलान्मसौ दिद्यतु च शर्माणि धर्मद्रुमः ॥ ४ ॥

अस्ति स्वस्तिप्रशस्तिस्त्रिभुवनविदितो दक्षिणाग्रानितम्य-

श्चक्ष्वाश्चोगुणेन स्फुटनरमहिमा तुङ्गभद्राधिकश्रीः ।

^१श्रीरङ्गस्थानशोभा विविधगुणलम्बिभ्रवासोविचित्रो

घेणोसपातशोभाधिकललिततरः कोऽपि कर्णाटदेशः ॥ ५ ॥

नयत्यमरदुर्लभं सुरपुरातिवर्तिप्रभ

प्रभावविजिनाखिलवनितरुस्थतीर्थादिकम् ।

पुराणमतकोविदा विद्वरिह क्षितेरङ्गदं

पुरं विजयसज्जकं विजयविट्ठलावस्थितम् ॥ ६ ॥

यदीयममुरद्विषां मुजुटकृटरबावली-

मरीचिचयचर्चिन चरणपङ्कज ध्यायताम् ।

भयन्त्यमरदुर्लभा विषयमुक्तयो मुक्तय

समलजनभृतये ^२विजयविट्ठलो वर्षताम् ॥ ७ ॥

समलपुरसेवित परशुरामसत्त्वापितं

मनोऽभिलषितार्थद मनुजरूपवृक्षान्तरम् ।

पुरेऽत्र समग्रम्विन वितनविट्ठलप्रीति-

नन्दस्तु निजयाय वो जगनि रामलिङ्गं मदा ॥ ८ ॥

धन्यः कोऽपि महीतले निजयते क्यो वसिष्ठोद्भवो

यस्मिन् भूतलभूषणानि शनशो रत्नानि सज्जिरे ।

सेवन्ते प्रतिपदे य द्विजगणाः सच्छायपत्रासये

नित्यं कृष्णगर्भ दधन् मरुतां मद्रुत्तनामुच्चतिम् ॥ ९ ॥

श्रीमान् फोण्डपनायकः क्षितिपतिः प्रौढप्रतापोदय-

भन द्राक्ष्यगगनत्र समभयद्वर्णाश्रमाणा हितः ।

धर्मे धर्ममुतो बलेऽनिलमुत शौर्ये च शक्रात्मज
 सौन्दर्ये ननुलो नये तदनुजो यादवस तादृगुणै ॥ १० ॥
 वेदोद्धारात् क्षमाया सततमभिगमाज्ज्योद्धृतेद्विद्विदा-
 र्वल्याधानादधस्तात् पितृभवनकृतेर्धर्मसेतुप्रवृत्त्या ।
 कामाना पालनेनाश्रितसकलजनस्यातिकारस्थकीर्त्या
 श्लेच्छाना मूर्च्छितैश्चायतरदशकमृज्जन्मनैकेन सोऽभूत् ॥ ११ ॥
 वीक्ष्यातीवांस्य दानन्यसनमपरित पद्मम् पद्मनाभे
 पद्मा पाथोऽधिनाथे सुरसुरमिमपि द्रुमान् देवराजे ।
 दिङ्मातङ्गान् दिगीशेष्यभिजलधि निज रत्नमग्न्य समग्र
 सगोप्य स्वैरुक्ष त्रिदशगणवृतो मेरुमध्यासरोह ॥ १२ ॥
 यत्कीर्तिं जुह्वेन कौतुकवती नारीव नील हरिं
 कण्ठं च त्रिपुरान्तकस्य धनलीकृत्योभयोस्तुल्यताम् ।
 सपाद्य स्वपतेर्विवेकपरिहालक्ष्मीमयान्यो क्षण
 त्यागं च ग्रहण हरस्य च हरेर्नित्य हसन्तीक्षते ॥ १३ ॥
 यद्यद्बालनलेप्यलेखि विधिना प्रत्यर्थिपृथ्वीभृता
 सभामेषु कदर्थन नृपशिरोरत्नादमुष्मान् नृपाम् ।
 तत्पैतामहमात्मनि स्थितमृण सशोध्य तेषामय
 भालान्येव विदारयत्यभिमुख राङ्गप्रहारेर्दृढे ॥ १४ ॥
 श्रीमान् केशवनायकोऽस्य तनयो वशावतसो जय
 त्यात्मीयातियग पटीमिरणेरब्रह्माण्डमाच्छादयन् ।
 दातु देयमियोपनीय सहजे प्रौढप्रतापानले
 जुह्वद्वैरियश पमासि विधये खड्गालुवेणानिशम् ॥ १५ ॥
 बलभन पितृलालनात् स एष त्रिजगति तम्भणनायकेति नाम ।
 यदपिलजनताभिलाषसिद्धे स्मृतिनिषयीकृत एव सिद्धिगन्त्र ॥ १६ ॥
 एतत्प्रौढप्रतापमूलनपरिवृताशेषविद्विष्टपुराणा
 दूरादालोकमात्राद्वलिसुननगरभ्रान्तिभीता पराञ्च ।
 प्रत्यावृत्त्यापथान्त भ्रमलनस्तृपाम्भस्तुराणामधीशा
 स्वातु वान्त प्रयातु वहिररिदहनत्रासतो नोत्सहन्ते ॥ १७ ॥

नित्य सत्यानुरक्तो सतनमनुमनो यो ऽलेनानुगृह्यन्
 गोषान् शोषानलस्य प्रशमनविधिनानन्दपुष्ट सदैव ।
 जाक्षिष्टो य मुदास्मा बहुषु सहचरेषु द्वव वर्षयिष्यन्
 स श्रीमान् केशवोऽथ जयति पुनरुत्थापीतनिष्पीडनय ॥ १८ ॥
 मित्राणामुदयाचलो रिपुपुत्रस्यास्ताचल श्रीतले
 बन्धूना मलयाचल शरणिना निष्याचलश्चाभये ।
 भिक्षुणा धनस्तसपदुदये स्नाचलो धारणे
 पृथ्व्या य कनकाचलो मुनिमन सिद्धौ तुषाराचल ॥ १९ ॥
 शराणामग्निं स्तरपतिनिमि
 कतयेषु त्रिभिर्महाधननिधिर्गार्भीर्यपूर्णांश्चि ।
 विद्याशेवधिरक्षयेषु गिरिरात्रात
 सन्नामे परिधिर्लस्य जयति श्रीकेशवः सन्निधि ॥ २० ॥
 गार्भीर्येण मरित्यति सुमहता धैर्येण मूढृत्यनि-
 र्लक्ष्या यन्वपति श्रिया रतिपतिर्मुद्रया च वाचस्पति ।
 साम्राज्येन दिग्मपति म्भमत्सा पुञ्जेन चाहर्षति
 शीलनोदृपतिर्भो सममनि श्रीकेशवश्चापतिः ॥ २१ ॥
 दुःखाना महिमा सद सु लज्जिमा नीर्तस्त्वेयाणिमा
 लज्जाया गरिमा फलायनविधौ प्राकाम्यमास्मेगिता ।
 प्राप्ति परैतस्त्वेत्यस्य वदिना बन्धाहनेर्भूषते-
 श्वित्र यम्य तप फल रिपुपुत्रे सिद्धशङ्क दृश्यते ॥ २२ ॥
 अमूर मुहदा भयत्यमुहदा यश्चोग्रसेनो रणे
 दुष्टानामपि मारण मुमनमा प्रयोनन माधन ।
 ईर्ष्या हृदये गत प्रतिमयो निह्नाद्वय निम्रवा
 चमुर्याऽपि शठ यटेषु निषयेष्वानिरुद्ध मदा ॥ २३ ॥
 म श्रीमान् केशवेन्द्रा जगति विजयते यद्विपत्कीर्तिदुःख
 यदनाम्य प्रपन्नोद्धरपृथुनिर्निर्नारनीरानुपद्भि ।
 तत्तद्विपत्पूर्यन्निभृदुःख्यं कन्दरगणैषदत्र
 स्वात्स्यात्र पिपत्ति प्रमुदिनमनमो यद्यगोरावद्गया ॥ २४ ॥

यत्कीर्त्या निजया विबु रमिमपि स्वाये प्रतापै पर
 चकेऽमौ नृपतिस्तदस्य विधितोऽप्यत्यद्भुत कौशलम् ।
 यद्राहु समम्मुहद्विगजिग्रासार्थमभ्युद्यत
 पश्यन्त सदृशावुभावपि मुहु प्रेक्षाविशेषैरपि ॥ २५ ॥
 कैलासे विनिवेश्य शैलतनया मिश्रामटित्वा क्षिनौ
 प्रत्यावृत्य निजाश्रमाय ^१चलित साय समुत्कण्ठया ।
 यत्कीर्त्या धरलीकृते त्रिजगति क्षोणीधरान् सर्वेश
 प्रत्येक भ्रमति भ्रमाक्षिजगिरे शैलतन्त्रावल्लभ ॥ २६ ॥
 गन्धर्वैर्गीयमानामनिशमतिरसात् कीर्तिमापीय ^२यस्य
 प्रेम्णा शार्ङ्गधकायो हरिरपि समभूत् कोऽपि कर्पूरगौर ।
 अन्त सतोषपूर्णा पतिवपुरखिल वीक्ष्य यस्मिन्नपर्णा-
 सीदर्धस्यापि हानान्मुपितनिषधनेरावधिपुत्री बभूव ॥ २७ ॥
 प्राक्प्रत्यगिरिनिर्मितेऽस्य महति आष्टे प्रतापानलै
 सतप्त द्विषदिन्धनैस्तदबलानासास्यभसानिलै ।
 सध्याकीलककीलितेन महताहोरात्रसदशके-
 नादाय द्युमणिं निधि प्रतिदिन निर्वापयत्यम्बुधौ ॥ २८ ॥
 बाहोदूतधरापरागपटलै पृथ्वा द्विफल्मस्तकै
 शैलान् शत्रुपशूनिमुक्तनयनाम्भोमिश्र वारा निधीन् ।
 निश्चासैर्द्रवता भिया च पवन तेनोभिरकै निजै
 कीर्त्या चन्द्रमस स गाधिलुतत्रजिर्माति सृष्टिं पराम् ॥ २९ ॥
 एतद्दामजलै प्रतिग्रहनिगै नित्य पतद्भि करे
 निर्माण करसंस्थित हुतवह सधुस्यन्तो द्विजा ।
 स्वाध्यायाध्ययने स्वराभिनयनयाजेन निर्मन्यने
 तिर्यक् चार्च्यममो सदारणिमिन् व्याधुन्वते स्व करम् ॥ ३० ॥
 यस्योत्तुङ्गातिसर्गप्रभनलवहा स्वर्बुनीम्पार्थिनी का-
 प्यानिर्भूतापगान्या जलनिधिगमत्तज्जलस्यानुपहात् ।
 शङ्के पङ्के निमगाम्बिदशमणिर कामधुक् कल्पशारंगी
 नित्य प्रोत्तुङ्गदानयसनमिदममी साधु गिग्यापयन्ति ॥ ३१ ॥

क्षोणीक्षा षोडशस्मिन् वटुलधनमया किं करिष्यन्ति यस्य
 स्वर्नारीर्गातसपच्छण्डणुतुकभृद्वासवोऽपि स्वराज्यम् ।
 तुच्छ मत्वा निगृढे निशि निशि सतत पश्यतीहास्य लक्ष्मीं
 मि-या चेत्तारस्तन्नयनगणगना व्योम्नि पश्यन्तु लोका ॥ ३२ ॥
 नो भूमौ पदपङ्क्तयो न च नमस्युद्धूलिता धूल्यो
 नाकृष्टास्तरस्सतेन तरसा नाकर्णि शब्द पदाम् ।
 धावद्भि सहसा सहेव जननाचेतोभिरम्पार्श्वे नो
 चित्र धावति वाजिराजिरवर्नीपालस्य यस्याग्रत ॥ ३३ ॥
 म्कुरस्फुरससुल प्रचुरचारसिंहासन
 वटुचिरचामर विस्मितोऽज्जलच्छत्रकम् ।
 न शून्यमपि मन्दिर रिमद्वद्ग रिपूषामभू-
 ददेय महिमाद्रुतो जयति केशवक्षमापतेः ॥ ३४ ॥
 उपनीय धनौघमर्थेणम प्रथम लिप्यति यत्तु चन्दनेन ।
 तद्वैमि तदक्षराणि दुष्टान्यपमार्थातनुतेऽस्य योग्यभावम् ॥ ३५ ॥
 गङ्गायां समनीनचटुननयान् धीरानुदरान् गुणे
 क्षोणीका उरुगगनान्तनुरिवाभीक्ष्ण स पद्मात्मनान् ।
 गङ्गाया जननीं उभूत जनको यन्नेशवन्तद् युधे
 कार्यं यन्नेवर्तुणानुचन मृत्या कया समदि ॥ ३६ ॥
 गुणैस्तन् परिभाष्य तातो नाम्नाप्यनन्त विदधे तनूनम् ।
 ज्येष्ठ जनन्याहितलालनेन नाम्नाभयदावरसः स एव ॥ ३७ ॥
 ज्येष्ठो वाधरमो युधिष्ठिर इरात्म्यस्यानुचोऽप्यवर्णो
 धीरो भीम इरापरोऽर्जुन इव निर्मट्टनाथोऽनुज ।
 नन्यान्नामनुचौ यमात्रि पणौ श्रीरामनारायणौ
 दुरासेवेव पञ्च कल्पतरुमन्यामरनामवा ॥ ३८ ॥
 तप्तमयनायकतृतापुत्रप्रेतम्-
 धर्मपुत्रपत्नीनि कल्पानि पञ्च ।
 शम्भ्य वातरसनायकमादिमेवा-
 मयनायकपुत्रानि उक्तानि ॥ ३९ ॥

पञ्चापि कल्पतरव प्रतिपादिता यत्

पूर्वं द्विजेषु ननु तम्मणनायकेन ।

नूनं त एव तनुजत्वमुपेत्य तस्य

प्रादुर्भूवुरिह बाबरसादिरूपा ॥ ४० ॥

स बाबरसनायको हृदयसायको विद्विषा

जितत्रिदशनायको त्रिविधसपदा दायक ।

युधिष्ठिर इवानुजैरनुगतश्चतुर्भिर्निजे-

र्भुवीष सुरपादपैर्यति पारिजात परे ॥ ४१ ॥

यशोविलासेरभिभूतवेन्य शौचेण विद्राक्षितशत्रुसेन्य ।

दानेन दूर्ध्वकृतदीनदेन्य सम क्षितौ बाबरसेन नान्य ॥ ४२ ॥

जिह्वा प्रह्वयते यद्गुणगणगणनारम्भकाले कवीना

स्वान्त स्वान्त तदेव प्रकटयति मनाक् स्तूर्त्यभावात्पदानाम् ।

हस्तो व्यस्तो लिपीना भवति त्रिलिखने दृक् च चाञ्चल्यमेति

जात कायस्य कम्पोऽप्यहमहमिषया सम्मृतेस्तद्गुणानाम् ॥ ४३ ॥

सगृह्णाति निरन्तर त्यजति नो यन्मार्गणौघान् फलै

सपत्नान् कुरते पर तु न कश्चाप्येतान् स्वपृष्ठानुगान् ।

किंचाकर्णमुपेत्य गर्जति गुणे सोऽसौ तदन्तागते

दातु लक्षमलक्षयज्जयति तदातृत्वमत्यद्भुतम् ॥ ४४ ॥

ये नित्य समनुजन्त्यनुवदन्त्यर्हामिर्नर्हा गिर

ये चित्तानुविधानमर्मकुशला पूज्यन्त एते नृपै ।

चित्र तत्र न किन्तु चित्रमिदमस्याल गुणापेक्षया

यन्नामश्रुतिमात्रतो द्विजपरान् सपूजयत्युज्जतान् ॥ ४५ ॥

तस्यास्य नायककुलाम्बुधिशीतरश्मे

श्रीकार्तवीर्यकृप्तेरिव कीर्तिनीर्ये ।

प्रत्यर्थिदानविधये उरते सहस्र

बाहनसावपि च बाबरसोऽप्यन्तसम् ॥ ४६ ॥

ये सृष्टा जलजासनन जलदास्ते वारिमात्र दद-

त्युत्थाते पुनरभिरक्तऋक्ता वपन्ति गर्जन्ति च ।

एक वावरसांभुवाहमसजर्जामास्तत केशवो
 बोऽगर्जन्निभृत सम क्षितितले स्वर्णं वनर्षामलम् ॥ ४७ ॥
 यत्सीत्यां निजया दशापि विहिता गौर्यो दिश सर्वश-
 ध्वातुर्यं तदनन्तनायकनृपस्यातीव लोकोत्तरम् ।
 रद्राणामनुवासर विरुदता किं न्वेऽगौरीरुते
 न स्याद्वेशसमन्यथा स्मरवशादेकादशानामपि ॥ ४८ ॥
 श्रीमत्तन्मणनायकक्षितिपतेर्वैशावतसोऽद्भुत
 श्रीमानवर्णनायको विजयते साम्राज्यसर्वसह ।
 येनाकारि मुरद्रुमस्य मनसो भात्सर्यदोषो महा-
 नर्थप्रार्थनसाधकवर्णिना कल्पद्रुमेण क्षिते ॥ ४९ ॥
 दानुमत्त्वसुरीकृत रिपुदुलभसादनीकेऽमुना
 ज्येष्ठाजापरिपालनात् भरतताप्याविष्कृता स्वात्मन ।
 यत् भ्रातृभानुचक्ष्मणानुसरणाद्रामत्वमाविष्कृत
 तद् दृष्ट्यावर्णनायकस्य जगन्नामासश्चतुर्णां मुद ॥ ५० ॥
 जित्वा येन दिशो दिशामु निहिता लम्बा जयाङ्का सित
 नद्ध तेषु गुणैर्मद्विरमल कीर्तिर्विमान महत् ।
 यत्पान्तेषु विलम्बतेऽतिमहती पीता प्रतापावलि-
 र्यन्मध्ये परिमण्डलत्वमभनच्चित्र त्रिशोर्मण्डलम् ॥ ५१ ॥
 भिन्नु पाणि पुरन्दादुपनयति तन पाणियुग्म ततश्च
 प्रायाराम्न तनम्न सकलमपि तनो भक्तस्यपि दास ।
 पात्र तत्राप्यमाति प्रतुरतरतया यद्वितीण धनैश्चे
 पश्चात्ताप मग्नान् निनहति तुरते तुर्यमग्राग्रहेण ॥ ५२ ॥
 यन्मिन् यच्छति वाञ्छिताप्रिभनन्यानामते भिन्नुस
 पाणीनामतिसम्पत्तामतिप्रयायम परा विमृतिम् ।
 नैर्मुद्रयादिति गर्हणा सिन्धते धातुश्च गहन् यजन्
 यद्वाणार्जुनयोर्वधाद् द्विमुन्नामस्मास्मानामन ॥ ५३ ॥
 रक्ष्यैर्यस्य कगम्बुजेषु सिन्धुषा वीति कवाना मुने
 वान्ति कामनैः प्रतार्द्धमगिरे विद्या च धानम्पनी ।

एकत्र स्थितिसंकटाक्षमतया विश्रम्भतः स्वं श्रमं

स्वे स्वे तातगृहे विनोदयति किं सापत्न्यजान्मत्सरात् ॥ ५४ ॥

यस्योत्सर्गजलमवाहपटलैराकालिकप्रावृषा

पूर्णम्भःसुरनिम्नगोर्मिनिवहैरन्मत्तगङ्गीकृता ।

वाराणस्यभूवन्दया खलु तदा मत्स्योदरीसगम-

भ्रान्त्या काशिनिवासिसर्पजनता खानाय संप्रस्थिता ॥ ५५ ॥

एकं तावदिदं महन्मनसि नोऽनौचित्यमुद्भासते

यद्दानाम्बुभिराहितेषु जलधिष्वन्येषु सप्तस्वपि ।

तेषां प्राकृतर्वकृतादिविषयभ्रान्त्या भ्रमन्त्यो दिशं

गङ्गाद्याः सरितः पतिव्रतमहो धास्यन्त्यभ्रमं कथम् ॥ ५६ ॥

असोष्ट सोऽप्यष्टगुण गुणोच्चैः सुतद्वयं यावकनामिकायाम् ।

लक्ष्म्याः सफल्यामिव धर्मपत्न्यामाराधनाद् वावरसः शिवस्य ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्तस्य यशःसितातिविमशोत्कण्ठो द्विजिह्वाञ्जिजाद्

देशादप्यपसारयन्ननुदिनं पुष्पाति कामान् बहून् ।

मूर्ध्ना यः शतशो दधद् द्विजपतीन् गौरी यदीया दिशः

कीर्तिर्धायति कोऽप्यसौ विजयते रुद्रोऽरिविद्रावणः ॥ ५८ ॥

किशोरकस्यैव यशोवितानं व्यभूयत्तस्य दिशो दशापि ।

स एष रुद्रः कूनराजमुद्रः क्षुद्रोऽप्यभूयस्य पुरः समुद्रः ॥ ५९ ॥

सत्सङ्गावातगङ्गादिकसकलमहातीर्थसङ्गादभङ्गा-

नङ्गादिप्रौढिभङ्गाचरणविमलितान्यन्तरङ्गानि विभ्रत् ।

राङ्गःपदासस्तदङ्गाहंनुजन्तिरभवद्यद्वितीर्थास्तुरङ्गा

मातङ्गाः दौलखुङ्गा विदधुरपथनान्वित्तुङ्गान् शुभाङ्गान् ॥ ६० ॥

पितृत्वमप्यकृणनायकस्य लब्धं सुखं केशवनायकेन ।

तच्चद्विवानोक्तमिवात्तिकामव्यूहः सुतीभूय विभाति योऽस्य ॥ ६१ ॥

तमग्णोनेन यद्राहितं बहुधनं दातुं द्विजेभ्यस्ततो-

ऽनन्तस्तद् द्विगुणीकरोति सहसा त्रैगुण्यमस्याकणः ।

तद्भुद्रः कुरुते चतुर्गुणमिदं गङ्गा शरभं ततः

पाङ्गुण्यं कुरुते पितामहमनोवृत्तिं दधत् केशवः ॥ ६२ ॥

अन्यथाद्रुतमेतदस्य सुमहद्यत्तत्प्रतापानल-

स्यौक्त्यं बहुधा मनःसु रिपवोऽप्याशासते संततम् ।

यत्प्रालेयदिनेष्वपि व्यपगताशेषानवस्ता वने

क्षीतत्राणममी गनागपि ततो नान्यल्लभन्ते दृढम् ॥ ६३ ॥

एतथाद्रुतमेवमस्य गहराः कीर्तिश्च लोकोत्तरं

यत्प्रालेयदिनेषु क्षीतभगतः क्षत्रून् महस्त्रायते ।

भीष्मो सप्तपन्नानितापभगतः कीर्तिः सुधासेयनात्

रात्र्यागाम्यद्रुते हि ते निदभस्ते क्षीतोष्णयोर्वारिणम् ॥ ६४ ॥

क्षीतिभगवोक्षणात्राभ्यासौ पुनैश्च भौमैश्च युतः प्रपौत्रैः ।

गभीरवेरीष भजः सशूर्यैः वराचिरामन्दवनं विवेश ॥ ६५ ॥

काशीमाताभिमाने सद्यः श्रुतपत्रो येन नीताः सहस्रं

तथाभोपरकरं मात्सरित्यभुनिभाभापनीयापि भीतिम् ।

भारतिगो प्रभिन्नाः धृष्टदुष्टशस्त्रीर्ययावासु पार्थः

सार्धं भीत्वा सुवीर्याभिदु निजमुद्रतस्याष्टगुण्यं व्यधत् ॥ ६६ ॥

पथगि पथगो सुलक्ष्मणमभी स्वस्य स्वपत्न्यास्तथा

काश्यां लभ्यमानं चरत् त्रिभिरत्नीयामुदेवाङ्गणे ।

भरतपुत्रं निरभे हिरण्यमन्त्रो वने सुवीर्यो तुलां

भीतिवैभवाच्चरन्नेन क्रूरसेने सप्तमीमपि ॥ ६७ ॥

काश्यामिकं पथगो वसन्तेति निरभत् कोटिरोमद्वयं यो

रिपुणां वीरोणाभिर्भोजनैश्चक्राशेषवृष्णां निरास ।

काशीयाणां त्रितैश्चक्राभे त्रिभिर्हित गोसदृशं प्रयागे

काश्याममन्त्रं तेन कुरासि निरपे चकतीर्थे तुलां सः ॥ ६८ ॥

भरतपुत्रं वीर्यवर्धनं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

भरतपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

भरतपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

भरतपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

भरतपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं विष्णुपुत्रं

यातु तद्धोमधूमातुलितविनिमेषेक्षणास्तक्षणेना-

शक्तास्तर्द्धक्षितु वाप्यन्दधुरवनीचारितामेव घन्याम् ॥ ७० ॥

यत्कामा ननु कुर्महे सुवि महादान वय तत्पद

कीदृक् किं श्रुतिराह तथ्यमथया मिथ्येति सदेहिनाम् ।

श्रीमान् केशवनायकोऽतिभगवद्भक्त्या तुल्यमण्डप-

व्याजेनैतदिहोपनीय ननुदे सदेहमाल्यन्तिकम् ॥ ७१ ॥

अचीकरत्तमणनायकेन तुला सुवर्णैर्मणिकर्णिकायाम् ।

यदा तदाभूदतुलस्त्रिलोक्या स्वय सुतेर्वावरसोऽक्वणश्च ॥ ७२ ॥

रग्यानु स्वेपु गेहेष्वनुदिनमसृचोल्यामास लोहै-

र्लक्ष्मीं स्वर्णस्वरूपा यदयमननयत्तेन भूयोऽपराधान् ।

सर्वान्तान् सममाहुं स्वजनकमिपत केशवेनेन लक्ष्म्या-

स्तस्या काश्या वितेने सुरसरिति तुला स्वप्रभावादनन्तः ॥ ७३ ॥

लक्ष्मीकेशवयोस्तुला विरचिता दृष्ट्वा हरश्चेतसि

प्राय क्षोभमनाप्यतीति चकितस्तुल्यस्त्वयोर्भक्तित ।

श्रीमान् वावरसस्तदेव निजया गौर्यैव कीर्त्याकरो-

द्भौरस्याप्यतुला तुला कुतरणि सक्लपचिन्तामणि ॥ ७४ ॥

दृष्टि सत्कर्मदृष्ट्या श्रुतियुगलमथाकर्णेनेनापि कीर्त्त-

व्राण धूपादिगन्धैर्गुणगणगणनैश्चापि जिह्वा जनानाम् ।

सौवर्णस्पर्शनैस्त्वक करक्रमलग्ना प्राब्रूतै पट्टकूले

सर्वान्नेष्वप्यनेन प्रमुदितमनसा कि विमानन्दित न ॥ ७५ ॥

कीर्ति केशवनायकस्य कुशला केलासशैल पुरो

गत्वापल्याति मुहु सडिण्डिमरव दूतीव समेषिता ।

काश्या श्रीमणिकर्णिकापरिसरे कृत्वा तुला केशवो

लब्धेद पुरमाशु तत्सुरगणै सपाचता सक्त्रिया ॥ ७६ ॥

काशीपते कल्याया जिल काशिकाया

कृत्वा महावितरणानि च षोडशापि ।

बिद्वद्गृहान्तरगतानि तमासि मुग्ध-

माणिन्यदीपशितयैव निराचकार ॥ ७७ ॥

अन्यच्चाद्भुतमेतदस्य सुमहच्चतुष्टपापानल-

स्थौन्नत्र्यं बहुधा मनःसु रिपवोऽप्याशासते संततम् ।

यत्प्रालेयदिनेष्वपि व्यपगताशेषात्रवस्त्रा वने

शीतत्राणममी मनागपि ततो नान्यल्लभन्ते दृढम् ॥ ६३ ॥

एतच्चाद्भुतमेकमस्य महसः कीर्तिश्च लोकोत्तरं

यत्प्रालेयदिनेषु शीतमयतः शत्रून् महस्त्रायते ।

ग्रीष्मे तत्तपनानितापमयतः कीर्तिः सुधासेवनात्

ताभ्यामात्मकृते हि ते विदधते शीतोष्णयोर्वारणम् ॥ ६४ ॥

श्रीविश्वनाथेक्षणकाम्ययासौ पुत्रैश्च पौत्रैश्च युतः प्रपौत्रैः ।

गम्भीरवेदीव गज, स्वयूथैः कदाचिदानन्दवनं विवेश ॥ ६५ ॥

काशीयात्राविधाने सह गृहपतयो येन नीताः सहस्रं

तद्यात्रोपस्करं वाप्यखिलमनुविधायापनीयापि भीतिम् ।

मादक्षिण्ये पृथिव्याः पृथुपृथुलयशास्तीर्थयात्रासु पार्थः

सारथ्यं नीत्वा मुनीनामिह निजसुकृतस्याष्टगुण्यं व्यधत् ॥ ६६ ॥

पर्याये प्रथमे तुल्यद्वयमसौ स्वस्य स्वपत्न्यास्तथा

काश्यां रूप्यमयं चक्रार विधिवच्छ्रीवासुदेवाज्ञणे ।

ब्रह्माण्डं विदधे हिरण्यमथो चक्रे तृतीयां तुल्यं

श्रीविश्वेश्वरमण्डपेऽधित कुरुक्षेत्रे चतुर्थीमपि ॥ ६७ ॥

काश्यामेकं प्रयागे परमिति विदधत् कोटिहोमद्वयं यो

विप्राणां दक्षिणार्भिर्धनविपयगताशेषतृष्णां निरास ।

काशीयात्रां द्वितीयांमपि विधिविहितं गोसहस्रं प्रयागे

काश्यामागत्य हेनः पुनरपि विदधे चक्रनीर्थे तुल्यं सः ॥ ६८ ॥

यश्चाभून्मणिकर्णिकापरिसरे दिव्यस्तुल्यमण्डपो

यत्तत्तेरणर्कविणीष्वजमहादीप्तिः पनाकोच्छ्रिता ।

तं दृष्ट्वा जलयागिविष्णुसविधे मन्यामहे पुष्पकं

स्वर्गाद्भूमितलं समागममिवानन्दाय मन्दाकिनाम् ॥ ६९ ॥

आरुह्य व्योमयानं वियति सुरगणास्तत्तुलया दिदृक्षा-

क्रान्तस्वान्ता निरद्वे पथि विपुलतरैर्मण्डपस्य ध्वजाग्रैः ।

यातु तद्धोमधूमाजुलितविनिमिषेक्षणास्तत्क्षणेना-

शक्तास्तद्वाक्षितु वाप्यग्दधुरवनीचारितामेव धन्याम् ॥ ७० ॥

यत्कामा ननु कुर्महे भुवि महादान वय तत्पद

कीदृक् किं श्रुतिराह तथ्यमथवा मिथ्येति सदेहिनाम् ।

श्रीमान् केशवनायकोऽतिभगवद्भक्त्या तुलामण्डप-

व्याजेनैतदिहोपनीय नुनुदे सदेहमात्यन्तिकम् ॥ ७१ ॥

अचीकरत्तद्भगवन्नायकेन तुला सुगुणैर्मणिर्गणिकायाम् ।

यदा तदाभद्रतुलसिलोक्या स्वय सुतैर्वावरसोऽकणश्च ॥ ७२ ॥

रध्यासु स्वेपु गेहेष्वनुदिनमसह चोलयामास लोहै-

र्लक्ष्मी स्वर्णस्वरूपा यदयमजनयत्तेन भूयोऽपराधान ।

सर्वान्स्तान् सप्रमाणं स्वजनकमिषत् केशवनेन लक्ष्म्या-

स्तस्या काश्यां वितेने सुरसरिति तुला स्वप्रभारादनन्तः ॥ ७३ ॥

लक्ष्मीकेशवयोस्तुला विरचिता दृष्ट्वा हरश्चेतसि

प्राय क्षोभमवाप्स्यतीति चकितस्तुल्यस्तयोर्भक्तित ।

श्रीमान् वावरसस्तदैव निजया गौर्यैव कीर्त्याकरो-

द्गौरस्याप्यतुला तुला कुतरणि सकल्पचिन्तामणि ॥ ७४ ॥

दृष्टि सत्कर्मदृष्ट्या श्रुतियुगलमथाकर्णनेनापि कीर्तै-

र्ग्राणं धूपादिगन्धैर्गुणगणगणनैश्चापि जिह्वा जनानाम् ।

सौवर्णस्पर्शनेस्त्वक् करकमलगतै प्रावृतै पङ्कजै

सर्वाङ्गेष्वप्यनेन प्रमुदितमनसा किं विमानन्दित न ॥ ७५ ॥

कीर्ति केशवनायकस्य कुशला कैलासशैल पुरो

गताख्याति मुहु सडिण्डिमरव दूतीव समेषिता ।

काश्यां श्रीमणिर्गणिकापरिसरे कृत्वा तुला केशवो

लब्धेद पुरमाशु तत्सुरगणै सपाद्यता सक्तिन्या ॥ ७६ ॥

काशीपते कल्याया विल काशिकाया

कृत्वा महावितरणानि च षोडशापि ।

पिङ्गद्गृहान्तरगतानि तमासि मुग्ध-

माणिन्यदीपशिलयैव निराचकार ॥ ७७ ॥

शतकृत्योऽपि तुलायामारुढोऽय महाधरलानाम् ।

अस्य तु कृतप्रयत्न विमर्षि न रत्न तुला भेजे ॥ ७८ ॥

आत्मान स हिरण्यगर्भमसज्जन्मीमास्तदा केशवः

पश्चात्तापमवाप पङ्कजजनेरन्तर्महान्त यदा ।

मत्स्यो मदधीकृतो मम सुखाज्जातान् द्विजान् मत्तनून्

दारिद्र्योपहतान् श्रिया निरहिताश्चक्रे त्रिमित्यात्मम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्माण्ड दातुकामे नृपतिलक्ष्मणो केशवे ब्राह्मणेभ्यो

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्र सुरगुरुमभिगम्यात्मनीनान्यपृच्छन् ।

किं कुर्मं कुत्र यामेत्यमरगुरुरिमास्तन्त्रमूचे द्विजा व

प्रार्थ्या गृह्णीध्वमस्येत्यखिलजनकृते मा विभागं कुरुध्वम् ॥ ८० ॥

दत्तान् केशवनाथकेन सफलान् रूपद्रुमान् वृत्रहा

विज्ञायाथिषु पुष्पभूषणकृते शच्या सचिन्तोऽभवत् ।

ब्रह्माण निमुपैमि सष्टिविधये तेषां पुनर्गन्धुवि

मन्नायार्थनमात्तनोभ्यनुजगत् किं वा द्विजानामिति ॥ ८१ ॥

सहस्र बाहूनामकृतं कृतवीर्यात्मजन्तुषे

निधिरागे वा तद्वितथमभिमन्ये रज्जु वृथा ।

असुख्यक मन्ये कर्महमहो धन्यतरमि-

त्यन्म धेनुर्धो त्रितरति सहस्र घटदुघा ॥ ८२ ॥

एका कामगरी सुरेनियमिता तत्तत्सुरप्रार्थिता-

नेनानेकविधार्थदानपटनास्वत्यर्थता यापृता ।

नागन्तु क्षितिमण्डलेऽप्यवसरो यस्या कथं सा नृणा

नामान् पूरयितेत्यपेत्य विदग्धे यं नामनेनुजगम् ॥ ८३ ॥

निर्मध्य क्षीरमिन्दुं कथमपि महता वृत्रजातेन जाता-

नुचे श्रुयादिकाश्चानमरपरिपदे प्राग्निनीर्याप्यतृप्त ।

भूलेक प्राप्य भूगोऽयमनिपुरकृतेऽमौ च ससारमिन्दु

निर्मम्य प्रवरवाचितमनमृष्टान् मिन्दुजान् त्रैश्वरोऽदात् ॥ ८४ ॥

व्योम्नि योमचरैश्चरन्ति त्रिनुधा दिव्यैर्मिमानेर्भुवि

क्षोणीमण्डलमण्डनानि ॥ इमं यानिश्चरिष्यन्ति कै ।

इत्येवं मनसावधार्य नृपतिः श्रीकेशवोऽर्धैर्गजै-

र्हमेहैममयान् विधाय च रथान् प्रादाद् द्विजेभ्यो युतान् ॥ ८५ ॥

एकं लाङ्गलमात्मभूर्यदसृजत् संकर्षणार्थे ततः

कंचिद्देशमसौ पवित्रमकरोत् कृष्टा कलिन्दात्मजाम् ।

यस्मै दास्यति पञ्चलाङ्गलमसौ तेनापि देशे कचित्

कृष्टे पञ्चनदे करिष्यति जनः स्नानं क वा कार्तिके ॥ ८६ ॥

किं दत्ता पृथिवी बलिप्रभृतिभिर्मृत्स्नामयी पर्वतै-

र्व्याप्तारण्यनदीनदीश्वरशतैरत्नोपभोग्या द्विजैः ।

तन्मन्ये सकलापि तेन घटिता स्वर्णैः सपृथ्वीधरा

सप्तद्वीपवती सप्तागरवना दत्ता द्विजेभ्यः क्षमा ॥ ८७ ॥

संत्यज्याद्य हिरण्यगर्भपद्मा स्थापिं सिस्त्रुर्नवां

भूतानां महतां धटं प्रथमतो ह्यैरण्यमेवासृजत् ।

तेषामेव यतोऽधिकं जगदुपादानत्वमाह श्रुतिः

सौवर्णं विल केशवः सकलकं तद्विश्वकं व्यधात् ॥ ८८ ॥

स्वर्गे कल्पलता सुरेन्द्रमने दत्ताश्च कल्पद्रुमा

विप्राणामजिरेषु तद्विरहिता मा भूतनो मत्कृता ।

इत्येवं मनसावधार्य सकलक्षमाभूषणं केशव-

श्चक्रे कल्पलताप्रदानमपि तद्विभ्रंभ्य षषादरात् ॥ ८९ ॥

भार्याभिर्निष्ठुकाणां लवणदधिपयःमर्षिरिश्वदकार्थं

घर्षां प्रोक्तां निगम्य ग्रहिलशिशुममुद्वेजितेभ्यः पतिभ्यः ।

यत्तेभ्योऽदत्त मिधून् पटपि तदभययुक्तमन्यन्तमेभ्यो

यत्सौरं सिन्धुमाडाक्षदनुवरदसच्छूद्रजात्यर्थमहे ॥ ९० ॥

निर्माय धीरमिन्नुं यदजनि हरिणा कौस्तुभम्यं तदेकं

यद्योद्भूतं म्यमन्ताभिर्महिमकराद्रनमेनद् द्वितीयम् ।

भूमौ चिन्तामणिश्च त्रिसुवनशिखे श्रंगि रवान्यभूतं-

स्तरवामन्यसंयैः कथनहृत नृपः केदारो रजयेनुय ॥ ९१ ॥

इत्थं येन हृतानि षोडश महादानानि काश्चिन्मनो

जना ब्रह्मगुरीहृता निरगुरी गणार्तिस्पर्शिता ।

सर्गेष्वस्करपूर्णेदिव्यमनविधानसत्कर्मजा-

नुष्ठानक्षयिताघसङ्घतुलिता यद्वाहणा ब्रह्मणा ॥ ९२ ॥

प्रासादोद्यानवापीप्रधिभवनमठान् धर्मशास्त्रप्रपादीन्

दृष्टानृण्येन बन्धीकृतमनभुजा गोचनेन द्विजानाम् ।

उद्वाहाश्चैव मौञ्जीबहुधनवसनानभिहोत्रादिपूर्वान्

ज्योतिष्टोमादियजानपि बहुधनतोऽर्चाकरत् कोटिशोऽन्ये ॥ ९३ ॥

धर्मा यद्यपि कोटिशोऽत्र विहिता सतोषमन्तस्ततो

नेन प्राप यदा तदा रचयितुं विष्णुस्मृतैर्व्याकृतिम् ।

ऐच्छत्तत्र च रामपण्डितसुत श्रीकेशवः क्षमापति-

विद्वत्ससदि नन्दपण्डितमतिप्रीत्या न्ययुङ्क्त स्वयम् ॥ ९४ ॥

काश्या धर्माधिकारिप्रथिततुल्यमणिधर्मशास्त्रैरुनिष्ट

श्रीमान् श्रीम-महीपेत्यभिगुपसुतानन्तमूरेस्तनूज ।

श्रीरामस्तस्य सूनु प्रथितः सहस्रवर्षादिधर्मशास्त्रेषु नन्दो

व्याचष्ट केशवीयप्रणयपरवजो वेणव धर्मशास्त्रम् ॥ ९५ ॥

यद्यप्येतदतीन साहसमिवाभाति क विष्णुस्मृति-

बुद्धिर्वा मम मानुषी क च तथाप्युत्कण्ठते मे मन ।

तद्यास्यामिभ्ये प्रसन्नहृदय साक्षात्स्वयं केशवः

प्रोत्साह्य यति प्रवर्तयति मा किं स्यादशम्य तदा ॥ ९६ ॥

इह गच्छ ^१कल्याणकल्याणयो भगवन् नारायण शेषनल्यात् कल्यादाबुद्ध्याय ^२वाराह वपुरास्थाय
निराधिनल्लभा दन्तलभा वसुसामुद्रस्य ^३स्वभूत्यनाननिदानजिनामया तयेन पृष्ठान् ^४सर्गगर्णाश्चमथर्मान्
प्रोवाच । ताश्च रुद्धिन् निषिद्धिन् नपि उपश्रोता आचन्तयो सगतिसपादनाय स्वनिर्मितया चतुरध्याय्या
भगवन्मुनिर्गताना सपद्यानामनद्याना गद्याना पण्यतल्याया परिपूर्य शनमध्यायान् परिक्लृप्य काण्डप्रयेन
निरन्तरं, यथा भगवन्नेका उपनिषदो द्वैषायन । तत्र प्रमाध्यायेनोपोद्धात वर्णयति । तस्य चेमावाद्यक्षोको—
घनरात्र्यामित्यादि । ^५भगवन्पुनरिष्ट पुराणं त्रया,

^१ कल्याण to भगवन् omitted in १२ घ, ङ, छ

^२ वाराह omitted in १

^३ भगवन्पुनरिष्ट to भगवन्पुनरिष्ट omitted in १

^४ वाराह १—ग

^५ भगवन्—१, ग च छ

“यत्स्फारणमन्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति गीयते ॥”

इति मानवात् । तस्य ब्रह्मणो रात्रिः ब्रह्मरात्रिः दैविकयुगसहस्रपरिमितो विरामकालः ;

¹“दैविकानां युगानां च सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावती रात्रिरेव च ॥”

इति मनुस्मरणात् । तस्यां ब्रह्मरात्र्याम् । “इति ह्रस्वश्च” इति नदीसजायां ढेरामि आदि च कृते रूपम् । व्यतीतायां समाप्तायाम् । पद्मसमवे ब्रह्मणि प्रबुद्धे अपगतनिद्रे सति ; “तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते” इति मानवात् । विष्णुः । विशतेर्विषां नुरुप्रत्यये कृते विष्णुशब्दो निष्पद्यते । तेन च देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यतया व्यापको भगवान् परमात्मा । भूतानि चतुर्विधानि जरायुजादीनि । सिंस्रुः स्रष्टुमिच्छन् । यद्यपि ब्रह्मण एव स्रष्टृत्वं, न विष्णोः ; तथापि हेतुर्कर्तुरपि कर्तृत्वादिनिष्पयोगः ; “याव-
तोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्” इतिरत् । भूमि जलानुगा जलविजलमग्ना जाता । जलक्रीडायामेव रश्मिः प्रीतिर्यस्य तादृशम् । यथा पुरा ; पूर्वपूर्वकल्पादौ यथा तथैव । वराहस्य रूपं देहमास्थितो धृत्वान्, वसुधारां नानायसुधरणशीलमुज्जहार उद्धृतवान् ॥ १, २ ॥

वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।

अग्निजिह्वो वर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ ३ ॥

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।

आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ ४ ॥

धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।

प्रायश्चित्तमहाघोणः^३ पशुजानुर्महाकृतिः ॥ ५ ॥

अथ वक्ष्यमाणं भगवतो यज्ञराहस्यं नमि श्लोकैस्त्वपादयति । “वेदाः अग्रादयश्चत्वार एव पादाः । यद्यपि “यद्वैत्रं हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यव सामेद्रंशम्” इति श्रुत्या त्रयाणामेव वेदानां यज्ञ-
सम्बन्धात् चतुर्थस्य पादत्व-यपदेशो नोपपद्यते, तथापि ग्रान्त्यादीनामपि यज्ञत्वात् तत्सम्बन्धेन तस्यापि पादत्व-
मविरुद्धम् । यूप एव यज्ञा दद्या धरोद्धरणमाधनम् ; “दद्याग्नेण” इत्येकत्रनिर्देशात् । क्रतुः चतुःपट्टि-
प्रदाभ्यासाः दन्ताः । चित्तिः श्येनकङ्कादिः मुग्धम् । तत्स्य एवाग्निः जिह्वा रमोपन्धिमाधनी यस्य स तथा ।

^१ देविना to तेन च omitted in ४, ४

^२ मयो धीर.—४ ;

मयो धीर.—४.

^३ भगवान् to उद्धृतवान् omitted in ४

^४ वेदा to एवत्येकनिर्देशात् omitted in

^५ रमो to साधनी omitted in ४.

दर्मा वेद्यान्मृतानि वहीषि । ब्रह्मेण शिर , कृताकृतावेक्षणेन मुरयत्वात् । महत् तप सामर्थ्यं सृष्टयनुकूलं यस्य ॥ ३ ॥

^१अहोरात्रसन्निना ईक्षणे नेत्रे, तयरेण यजयास्तत्वात्, अहोरात्रसन्निधनौ सूर्याचन्द्रमसौ वा । द्वित्र्य अनेकिस्मृत्कस्तितादलौकिक । वेद द्विगुणिन्दर्ममुष्टि । तो चैष्टिकपाशुकमेदेन द्वौ । तावेन श्रुती कर्णा । अह उत्र वेदाग्रभाग भुगादिसमार्चनाथ । तावेन तद्गुणो रुण्डले । आज्यम् आज्यधारा नामा नासिम् । सुप्त तुण्ड मुद्राग्रभाग । साम्ना त्रिष्टदादाना घोष एव स्वन धुर्धुराराव । महान् कार्यानुकूलानुभावदेह्यान् । "यथोक्त हरिवंशे—

“जलनाटारचित्तत्र वाराह वपुरम्भरत् ।

दशयोननस्तिार शनयोननमुच्छ्रितम् ॥”

इति ॥ ४ ॥

धर्म अपूर्वम्, सत्य यथायनचनम्, ताभ्या प्रचुर । धर्मान् अनिर्देश्यशोभ । क्रम विष्णुक्रम , म एव विक्रम पराक्रम , तेन सत्त्वं भूति । प्रायश्चित्त वेगुण्यसमाधातु कर्म, तदेव घोणा नासानान्ति । पशु अमीषोमीयादि जानु । महती आहृति देहसंस्तान यस्य ॥ ५ ॥

उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गो बीजौपधिमहाफलः ।

वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ६ ॥

वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यरुच्यादिवेगवान्^१ ।

प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ ७ ॥

उद्गात्रास्त्रयोऽप्यान्त्राणि शब्दानुकूल्यायुसचारनाद्य । अन एव सामघोषम्वन । होम एव लिङ्ग^२ शिक्षम् । बीजानि श्यामाकाटीनि । ओपयो त्रैलोक्य । महाफले वृषणौ । वेदि प्राग्वशान्त सिना गेष्टिरी । ^३अन्तरात्मा अन्त स्वरणम्, प्राग्वश्य कायत्वात् । मन्त्रा एव स्फिचौ ^४सक्थिनी, ताभ्या त्रिटन त्रिगुण , उद्देन मन्त्राशामपि वेद्याभ्यान् । सोम रसीभूत श्रेणिन लेहित यम्य स^५ ॥ ६ ॥

वेदि महावेदि स्कन्धो बीजा । हवि पुरोडाशादि मन्त्र शरीर । ^६देवतार्थे द्रव्य हव्यम् । विरथं फल्यम् । तदादि वेगो रद , तद्वान् । प्राग्व्य पर्वोद्यान् । स एव कायो देहो यम्य^७ ।

^१ अत्र to धनरा omitted in ८, १

^२ बर विवर्ण—३

^३ अन्तरात्मा omitted in ८

^४ ११ दम्भ omitted in ५

^५ ११ दम्भ omitted in ५ १० १

^६ यथार्थ to इति omitted in ५ to १

^७ विद omitted in ५

^८ गानिना—११, ग घ

^९ देवार्थ—५

द्युतिमान्^१ तेजस्वी । नानादीक्षा एकत्रिद्वादशसवत्सराद्या , ता एव प्रकृत्य सात्त्विक्याद्या ; तामिर्युक्त ;
“ दीक्षाप्रकृतिसयुत ” इति पुराणान् ॥ ७ ॥

दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।

उपाकर्मोष्ठरुचिरः^२ प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ ८ ॥

^३नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।

छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोदितः^४ ॥ ९ ॥

महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।

एकार्णवजलभ्रष्टामेकार्णवगतः प्रभुः ॥ १० ॥

दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।

आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥ ११ ॥

दक्षिणा द्वादशशतादि , सैव हृदय ह्यणुण्डरीन्म् । योग त्यक्तस्य द्रव्यस्य देवतया सन्ध , तस्मिन् ये महामन्त्रा याज्यापुरोनुवाक्यादय , ^५तन्मय तत्प्रचुर । महान् एकाहर्हीनमन्त्रादिरूपेण विनत । उपाकर्मणी पशुमन्त्रोपाकरणे , ते ^६एवाप्रोत्तरावेष्टौ , ताभ्या रुचिर ^७मनोहर । प्रवर्ग्य धर्म , तस्यावर्त पय सेचनेन ज्वालामालावितति , स एव ^८भूषणम् अलङ्कारो यस्य^९ ॥ ८ ॥

नाना छन्दानि गायत्र्यादीन्येव गतय ^{१०}पन्थानो मार्गा । गुह्या गूढार्था उपनिषदो वेदान्तशास्त्राणि आसनम् अस्थितिस्थल यस्य^{११} । छायाभिमाना लक्ष्मी पत्नी , मैत्र सहायो यस्य । उदित प्रकटीभूतो मणिशृङ्गनामा परैत इव ॥ ९ ॥

^{१२}आदिदेव चतुर्मुखादित्यष्टा । महायोगी अप्रविहृतयोग । अत एव प्रभु सामर्थ्यातिशयवान् । एकार्णवगत स । सागरपर्यन्ता समुद्रावधिनाम् । सशैलवनकानना शैला परैता , वनानि उपवनानि काननानि महागहनानि , त समेताम् । महा दृष्टम् । एकार्णवजलभ्रष्टाम् , प्रवर्ग्यलिनप्रेषणान्त्याना सप्तानामप्यर्णानामेकीभावेनेकार्णवत्वम् , तज्जन्ममाम् दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य सम्यक् अवतनयोद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया जगतीम् , गच्छन्ति सचरन्ति अस्यामिति तादृशी पुन चैव ॥ १०, ११ ॥

^१ द्युतिमान् omitted in ८, ९

^२ This line omitted in ८

^३ तन्मय omitted in ८

^४ मनोहर omitted in ८

^५ म तदपि added in ९, १०, ११

^६ अस्य—य

^७ The entire commentary on verses 10 to 41 omitted in ८, and 10 to 15 in ९

^८ प्रवर्ग्यान्ता—ठ

^९ उदित—ठ

^{१०} ते एवेष्टौ अपातौ—रा, ग, च

^{११} भूषणम् omitted in ८

^{१२} एकार्णव omitted in ८, ९

एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।

उद्धृता पृथिवी देवी रसातलगता पुरा ॥ १२ ॥

उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापयित्वा तथा स्वके ।

यथास्थान विभज्यापस्तद्रता मधुसूदनः ॥ १३ ॥

सामुद्रचश्च समुद्रेषु नादेयीश्च नदीषु च ।

पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोभवाः ॥ १४ ॥

पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।

द्वीपानामुदधीनां च स्थानानि विविधानि च ॥ १५ ॥

^१यस्यामाणमृष्टिसन्धरणायोक्तमुद्धारमुपसहरति — ण्वम्, उक्तप्रकारेण । यज्ञरूपो वराह यज्ञवराहः, तेन । भूतहितार्थिना भूतहितमात्रमाद्विणा भूत्वा । रसातलगता देवी पृथिवी । पुरा प्रथमतः । उद्धृता, तदुद्धार पिना करिष्यमाणजगत्सृष्टिमानुपपत्ते, जगत् आगारसापेक्षत्वात् ॥ १२ ॥

इदानीं सार्धपञ्चमि श्लोके स्रष्टुममाह—उद्धृत्येति । मधुसूदन भगवान् उक्तप्रकारेण जलमग्रा पृथिवीमुद्धृत्य तथा स्वक माहजिक स्थाने अप्सु, “अद्वय पृथिवी” इति श्रुते । निश्चले चलनवल्गनादि-
राहित्येन निश्चलीकृते स्थापयित्वा । तद्रता पृथिवीगता समुद्रजा आप समुद्रेषु, नदीजा नदीषु, पल्वलोद्भवा पल्वलेषु, सरोभवा सरसु, इत्येव यथास्थान विभज्य गमयित्वा पातालसप्तकं चक्रे इत्यग्रेनेन सन्त्य ॥ १३, १४ ॥

सार्धत्रिंशति श्लोकेन देवाह । पानालानां सप्तकम् । जननित्रलमुत्तरमहातरसातलनलातलपातालानां सप्तकम् । पातालस्य सप्तमत्वेऽप्यग्रेभुवनपर्यायतया सप्तसम्यान्वयः । तथा भूर्भुवः स्वर्महर्जनन्तप सत्यानां लोकानामुपरिभगानां सप्तकम् । यद्यपि,

“जनन्तपन्था मयमिति चाहृतक त्रयम् ।

तृन्तस्तृनयोर्मये महर्लोक इति स्मृतम् ।

शन्यो भवति कल्यान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥”

इति विष्णुपुराणान् भूतार्दना त्रयाणामेव प्रख्यात् सर्वे उपपद्यते, नान्येषाम्, तथापि भूरादित्रयसृष्ट्या भूरादिवतुर्णां सप्तसम्यासपादन इत्यमेवेति न त्रिरुधे । द्वीपा अन्नरीपाणि, जम्बूद्वीपश्चाल्मलीकुशनीध-
शासपुष्कगन्धा द्वीपा, तेषाम् । उदधीनां धारेक्षुपुरामर्षिर्दिदुग्मवाहृदसोपलभितानां सप्तकम् । तेषां स्थानानि लययोन्यादिपरिमाणानि भाग्यद्विनि वर्षाणि ॥ १५ ॥

^१ The entire commentary on verses 12 to 15 omitted in the

स्यानपालान् लोकपालान् नदीः शैलवनस्पतीन् ।
ऋषीश्च सप्त धर्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥ १६ ॥
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
मेघेन्द्रचापशम्पाद्यान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७ ॥

१तथा स्थानपाला तत्तद्वीष्णपाला । लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ । नद्य गङ्गाद्या । शैला मर्यादापरिता
वर्षपरिताश्च । वनस्पतय जम्बाद्या अन्ये च वृक्षा । तथा ऋषय कश्यपाद्या मत्त । धर्मज्ञा धर्मशान्त्त-
कर्तार । वेद एक । यद्यपि “न कश्चिद्वेदकर्ता च” इत्यादिपराशरस्मरणेन वेदनिर्माण नोपपद्यते,
तथापि “वेद स्मृत्या चतुर्मुग” इति स्मृत्या स्मरणाभिप्रायेण वेदानुस्मृतिनम् । अह्नानि तु प्रतिकल्प
भिन्नान्येव । सुरासुरा देवा दैत्याश्च । तथा पिशाचा मन्गशिन । उरगा सर्पा । गन्धर्वा देवगण्यना
होहाहहमभृतय । यक्षा माणिमद्रादयो धनपाला । राक्षसा पुलस्त्यापयानि । मानुषा मनुष्या । पश्य
गरादय । पक्षिण शुक्रपिशादय । मृगा वृष्णमारादय । आदिशन्देन ग्राम्यारण्यानामन्येषामपि ग्रणम् ।
जरासुनाण्टकन्वेदने द्विजज्जणो भूतग्रामश्चतुर्था । मेघा जम्बा पुष्करावर्तका । इन्द्रचाप इन्द्रधनु ।
शम्पा विद्युत् । आग्निशन्देन ग्रहनक्षत्रादीना ग्रहणम् । यज्ञा ज्येतिष्ठोमादय । त्रिषिधा निम्ननमिच्छि-
काग्या । स यथापूर्वं चरे इति प्रत्येक सन्ध ॥ १६, १७ ॥

एवं घराहो भगवान् 'कृत्वेदं सचराचरम् ।
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८ ॥
अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ।
वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मे भविष्यति ॥ १९ ॥
पृच्छामि कश्यपं गत्वा म मे वक्ष्यत्यस्ययम् ।
मदीयां वल्ले चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ॥ २० ॥
एवं सा निधनं कृत्वा देवी ग्रीरूपधारिणी ।
जगाम कश्यपं द्रुपं दृष्ट्वांसां च कश्यपः ॥ २१ ॥

¹ The entire commentary on verses 16 to 31 occurred in a

* त्रिपु र चतुर्दश । यत्र च न ह्यर भवेत्तस्य द-म

२. यमाजप्रियोपयि स्या सृष्ट्यनन्तरनिपन्नमाह । एवम्, उक्तप्रकारेण । भगवान् 'पद्गुणे स्वयं सप्त । वराह वराहरूपी विष्णु । इदं वरावर स्थानरज्जम जगत् विश्वं कृत्वा । लोकानां चर्मवशुषाम् । अग्निजानाम् अक्षिनाम् । गतिं स्थानं जगाम । भगवच्छन्दनिरक्षिश्च विष्णुपुराणे—

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसं श्रियम् ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा भग उतीरणा ॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स याच्यो भगवन्निति ॥”

इति ॥ १८ ॥

तदनन्तरवृत्तं द्वाभ्यामाह—अग्निजातामिति । देशानामिन्द्रादीनां देवोऽध्यक्षः, तस्मिन् । जनार्दने, जनान् दुष्टान् अर्दयति, जनैः पुरुषार्थचतुष्टयम् अर्धने याच्यते इति वा जनार्दन, तस्मिन् । अग्निजानां गतिं याते मति । वसुधा वक्ष्यमाणलक्षणा पृथिव्यग्निष्ठात्री देवता । इदं चिन्तयामास । यथा ममेदानीं धृतिराधारशक्तिः का भविष्यतीति ॥ १९ ॥

एतन् नश्यत् गत्वा पृच्छामि प्रप्यामि । स महाभुवि अतिमननशीलः । मे मह्यम् । असदयं याथातथ्येन, वक्ष्यति । यतोऽहं नश्यामी, अतोऽहो नश्यत् मदीया चिन्ताम् उद्धाराराधारादिनिपयिणीं नित्यं सदा वन्दते । चिन्ताया अर्हैतुक्तागमनायात्मनेपदम् ॥ २० ॥

चिन्तानन्तरहत्यमाह । एव सा धरादेरी तदग्निष्ठात्री देवता गमनयोग्य स्त्रीरूपं धृत्वा पूर्वोक्तनिश्चयं वर्त्तनी नश्यत् द्रष्टुं जगाम । आगता च ता नश्यतोऽपि ददर्श ॥ २१ ॥

‘नीलपद्मजपत्रार्क्षी शारदेन्दुनिभाननाम् ।

अलिसंघालकां शुभ्रां यन्धुजीवाधरां शुभाम् ॥ २२ ॥

सुभ्रुं सुसूक्ष्मदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ।

फल्गुकण्ठीं संहतोरुं पीनोरुजघनव्यलाम् ॥ २३ ॥

अथाप्रति श्रुत्यैवां विदिनष्टि । ‘नीत्येपत्ता । अत्यर्पणैर्पूणैर्दुर्गाम् अन्तिगुलर्नलालसा मितमनः सर्वानां च धृष्टाग्नेष्टीन् अनवधार्ष्टीं मधू कन्दर्पसामुद्रमुन्दरभूयुगा हारमणिशालमध्यान्दनना तिलमुममन्वि-
नायागुगं मनवभ्रुवुगा गह्व्रिभ्रुवुन्दरभ्रुवा पद्मभ्रुवुगं मुगानुभ्रुवयेत्यन्ये यमभ्रुवुगं मुगाना करिभ्रुवुगं
भ्रुवानुभ्रुवानुभ्रुवुगं भ्रुवानुभ्रुवानुभ्रुवुगं

विरेजतुः स्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ।

^१शक्नेभकुम्भसंकाशौ शातकुम्भसमद्युनी ॥ २४ ॥

मृणालकोमलौ बाह्व करौ किसलयोपमौ ।

रुक्मस्तम्भनिभावूरु गृहे श्लिष्टे च जानुनी ॥ २५ ॥

जङ्घे विरोमे सुसमे पादावतिमनोरमौ ।

जघनं च घनं मध्यं यथा केसरिणः शिशोः ॥ २६ ॥

प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्वमनोहरम् ।

कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ॥ २७ ॥

कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः ।

^२सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम् ॥ २८ ॥

पदन्यासैर्वसुमती सपद्माभिव कुर्वतीम् ।

रूपयौवनसंपन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ॥ २९ ॥

समो गर्भप्रेतावि स्वस्थानादचलितौ, युगपत् तुलातुलिनाविगान्युनाधिकपरिमाणौ वा । पीनो निरन्तर-
सुखेकतानावि^३ मासलौ । सुहृदाविव निरन्तरौ अन्योन्यसंक्षेपिणौ । शक्नेभकुम्भानिनामिक्तमुक्तामलापो ।

^४मदनमहाराजमहाराज्याभिवेकायामादितो बहलुङ्गुमाचिनी शातकुम्भकुम्भाविव राचमानावुरोचौ ॥ २४ ॥

मृणालकोमले बाहुलते । किसलयकोमले पाणितले । स्वर्णमम्भमरणे चोर्लु । गृहे अतिमासलनया
अम्पष्टे । अन एव श्लिष्टे अनमित्यक्तसंधिनी जानुनी यस्या जते ॥ २५ ॥

यद्वीये जङ्घे श्लिष्टे निरन्ते । सुसमे आरोहानरोहाभ्यामनिसमे । पादो कूर्मशृङ्गादृतिर्येनातिरमणीयौ ।
जघन श्रोणि । घन मासन्म् । मध्यं कटितटी मिहशानम्भ्येन शुशुभाते इति यथायथ योग्यम् ॥ २६ ॥

यद्वीया नखरा पद्मरागप्रतिमा प्रभारागभ्याम् । रूप सोन्धर्यातिशय । सर्वथा रागिणामरागिण च मनो
हरतीति तथा । नित्य सहजेरपि वाम्पिने तिर्यग्दृष्टिपातै दिश दिग्भागान् नीलोत्पल्युतानि कुर्वाणाम् ॥ २७ ॥

देवी दीप्यमानाम् । अन एव प्रभया निनकान्त्या दिश वितिमिरा तिमिरापनयनेन घेतित्वा
कुर्वाणाम् । अनिमूक्षमशुभमनरासिनीम् । दिव्योत्कृष्टप्रभगालकारभूतिनाम् ॥ २८ ॥

^१ मत्तम—क, योग—ठ

^२ गुणवित्ताविन—र, ग, २, गुरी देवाविन—ठ

^३ गुणवित्ताविन—ग

^४ मदनरा—ठ

निनक्षरं वैश्वं वसुमता जिह्मिरत्तोत्पलमिषं पुनर्निम् । लावण्यतारुण्यसीमासमगृह्यम्,
यावन्तान् पूर्वेनिधानात् योजनपूर्वकालीनान्प्यातिशयेन सपन्नमिति वा । तारुण्यलावण्यादिमदहेतुसद्भावेऽपि
विनोदोपमिना ता वक्ष्यो दृष्टवानिति गतेन सन्न ॥ २९ ॥

समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयित्वाथ^१ कश्यपः ।

उवाच तां 'वरारोहे विजातं हृद्गतं मया ॥ ३० ॥

धरे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम् ।

स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा धृतिः ॥ ३१ ॥

क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया जाता शुभानने ।

ध्यानयोगेन चार्चङ्गि त्वदर्थं तत्प्रसादनः ॥ ३२ ॥

कश्यपदर्शनानन्तरवृत्तमाह । कश्यपः समीपमागता ता धरा दृष्ट्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्योवाच । हे
धरे, ध्रुनदृष्टार्थधारणशीले । विशालाक्षि, अनीनानागतालोक्कनक्षमाक्षि । ते तव हृद्गतम् अन्नविपरिवर्तमान
मया मन्त्रिशेषं ज्ञातम् । देवि दीयताये, त्वं जनार्दन सर्वजनप्राथनीय गच्छ । यथा ते धृतिर्भाविनी, तथा
स भगवान् ते तुभ्यमशेषेण वक्ष्यति ॥ ३०, ३१ ॥

'तस्याविद्यामतिगन्धमाङ्कशाह—श्रीरोद इति । जहान्नरसोष्ठयेऽपि सुखसोन्दर्याभावे मुख्यत्वा
निर्वाहान् 'रूपं सर्वमनोरम्' इति विज्ञेयानुपपत्तिः, सुखसौन्दर्येऽप्यहान्नरसोष्ठवे सैवेति 'शुभानने
चर्चति' इति सयोगनटयम् । हे धरे, मया वक्ष्येन ध्यानयोगेन तस्य वसति श्रीरोदे जाता । अत्र ध्यान
नाम "तत्र प्रत्ययस्तानता ध्यानम्" इति पातञ्जलमृतात् आन्तरे न ह्ये वा वस्तुविशेषे ध्येये तदालम्बनम्
प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरेणापराभृष्टं कफताननया प्रवाहोऽभिधीयते । तेन योग चित्तवृत्तिनिरोधः, तथा
पातञ्जलमृतात् । स न भिन्नः, मृदः, निमित्तम्, अकारः, निरुद्धः चेति पञ्चविधमपि चित्तभूमीना धर्मः ।
मोऽपि द्विविधः—समज्ञानं, असमज्ञानश्चेति । यस्मिन्नामे चेनसि सद्ब्रह्मसं प्रद्योतयति, शिणोति च हेतुना,
कर्मकल्पानि भययति, निरोधमभिगुणकरोति, स समज्ञान । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसप्रज्ञात । तत्र भिन्नमृदो
योगानुपयोग्यं प्रसिद्धत्वात् विनिन्यापि निरोधोपमर्ननेन योगस्य सप्रवृत्ते अकारप्रकाराया चतुर्धर्मा
शिरयिरोऽभागात्यानसमाविश्यरूपसममिश्रेण नानाविधैर्धर्ममिर्मोयति । तत्र सूर्यसामाप्यात्र^१ सन्न-
शुभनमन्यता ज्योतिर्मन्यमानं प्रवृत्ते आलोकयित्वामेन सूक्ष्ममयहिनमिष्टप्राना ज्ञानमिति योगनाम्

प्रसिद्धिः । तदेवप्रक्रियया क्षीरोदप्रत्यक्षतायां विप्रकृष्टस्यापि वक्ष्यमाणमगवत्स्वरूपस्य ध्यानयोगेन साक्षात्कार उपपादितः । कैवल्येच्छोः सत्त्त्पुस्तपशुद्विसाम्याय यन्मानस्य यमोपमर्जनभूतसिद्धौ प्रयोजनाभावात् त्वदर्थमिति प्रयोजननिर्देशः । भक्तिविशेषानुष्ठानेनानुकूलिन्य भगवन् एव सोपायफलयोगाभिन्यञ्जकत्वात् तत्प्रसादत इति निजयोगोपायनिर्देशः ॥ ३२ ॥

इत्थेवमुक्ता संपूज्य कश्यपं वसुधा ततः ।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥ ३३ ॥
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।
पवनक्षोभसंजातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३४ ॥
हिमवच्छतसंकाशं^१ भ्रूमण्डलमिवापरम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैराह्वयानमिव^२ क्षिनिम् ॥ ३५ ॥
तैरेव शुक्लतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् ।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥ ३६ ॥
यस्मात्तस्माद्धारयन्तं सुशुक्लं तनुमूर्जिताम् ।
पाण्डुरं खगमागम्यमधोभुवनवर्निनम् ॥ ३७ ॥
^३इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
फलावलीसमुद्भूतवनसंघमिवाचितम्^४ ॥ ३८ ॥

कश्यपोक्त्यनन्तरवृत्तमाह । यथा भगवतोच्यते एवमित्युक्त्वा जिज्ञासिनोपदेशात् गुरु कश्यप संपूज्य मनोवाक्यकर्ममिरभ्यर्च्य ततः कश्यपाश्रमात् अध्यानन्तर केशव द्रष्टुं वसुधा क्षीरोद क्षीरसागरं प्रययौ ॥ ३३ ॥

तं च सागर सार्धपद्मभिः, क्षीरविशिनाष्टिं । ततः प्रयाता मा वसुधा अमृतनिधिम् ; क्षीरोदादेवामृतोत्पत्तौ-
स्तस्यामृतनिद्रितेन व्यपदेशः । चन्द्ररश्मिमनोहरत्वेनानिगदपय पूरं जनपवनमन्तोभसज्जाननरत्नररीचीदान-
संपादिनगोभानिशयम् ॥ ३४ ॥

हिमवतां हिमवत्पद्मानां शतेन मकाग्रमाननवरं भ्रूमण्डलमिव ; वीचीनां हिमवदाकारव्यान् । वीचय एव हस्ताः, तैश्चर्यं, क्षिनिमाह्वयमानमिव ॥ ३५ ॥

^१ गंगादे-त

^२ इन्द्रनीलकडाराढ्यं-क, च

^३ इन्द्रनीलकडाराढ्यं-क

^४ गंगादे-त ; गंगादे-त ; गंगादे-त

तरेण क्षर्यचाहस्तेरेनिश प्रक्षालनेन चन्द्रमसि शौक्यातिशय विदधानमिव । नन्यस्य द्विजान-
शेनेन पुन सामर्थ्यमित्यत आह । निरन्तरान्तरस्थितश्च हरिसानि-येनापगतसकलकलुपतया अन्यशोधने
सामर्थ्यं किं वर्णनीयम् ॥ ३६ ॥

यस्माद्धरिणा हतस्त्वपि, तस्माननिशुद्धामूर्जिता स्फुरन्तां तनु धारयन्तम् । पाण्डून् शङ्खशुक्ति-
मुक्ताचन्द्रेणतार्द्रीन् राति पातीति पाण्डुर, तम् । स्वगमै पक्षिभि अगम्यम् अनुलङ्घनीयम् । अधोभुवनानि
रमात्लाटीन्याभिवर्तमानम् ॥ ३७ ॥

दन्दिनीला नीलमणय । मृदारा कपिशा प्रमालादय । तै तत्तत्पदेशेषूपधमानै आढ्य व्याप्तम् ।
विपरीत भूतलानमभ्यरमि, तस्यापि नीलरक्तादिमेव यासत्वात् । फलानाम् आमपक्तया हरितरक्तानाम्
आपल्य राचय, तामि सम्यगुद्भूत सत्तातशोभ वनममुदायमिवाचितमवस्थितम् ॥ ३८ ॥

निर्मोक्तमिव शेषाहेर्विस्तीर्णान्तमतीव' हि ।

तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ॥ ३९ ॥

अनिर्देश्यपरीमाणमनिर्देश्यद्विसंयुतम् ।

शेषपर्यङ्कं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥ ४० ॥

शेषात्किण्वरत्नांशुदुर्वि भाव्यमुत्खाम्बुजम् ।

शशाङ्कशतसंकाशं सूर्यायुतसमप्र भम् ॥ ४१ ॥

शेषनागनिर्मुक्त निर्माक कन्तुस्मितातिनिर्माणप्रान्त तम् उक्तविशेषणविशिष्ट क्षीरसागर दृष्ट्वा
तन्मयगत भगवदाल्य ददृशे ॥ ३० ॥

अनिर्देश्य वनगोचर परिमाणमयम् । तादृश्यं न दृष्ट्वा सपत्न्या सयुग यत् भगवदालय, तत्र शेष
पर्यङ्क, तस्मिन् दशान भगवन् मधुसूदन ददर्श ॥ ४० ॥

भगवन् विगिनष्टि । शिर म्यानेषगर्भं तन्नेपनागीयमहमपणाभगाभमिनदिभ्यरत्नकरनिर्दुर्निरीक्ष्य-
मुत्तमम् शरतिगात्रागमापूर्णशमशानगीनगुतिगेनमान भुक्तेभ्य, शरतरस्तरनिर्दुर्दिनसरायुनममच्छवि-
च्छाददर्शनीयम् अदर्शनीयेभ्य ॥ ४१ ॥

पीनयामममश्रोभ्यं 'मवरत्नविभूषितम् ।

मुकृटेनार्भयणेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ ४२ ॥

संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं 'लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।

शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४३ ॥

तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं चवन्दे मधुसूदनम् ।

जानुभ्यामवनिं गत्वा 'विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४४ ॥

सुवर्णममवर्णभन्यनन्यद्विन्याम्बरसन्धानसपादितेद्यद्विद्युच्चम्रजलभरशोभ दुर्विनयदनुतनयकृत्यनिपयमनः-
क्षोभं सकलसुरासुरसमूहसमुद्भूतपथ पयोनिधिमन्यनप्रयवसमधिगतप्रत्नरबनिःहनि र्धृढमुपुमं निविशमणिमरीचि-
मञ्जरीपिञ्जरितोदयगिरिशिरसरतटनटदर्क-र्कशंप्रमाप्रसरओसरेण गण्डलमदृद्युतिमण्डलकुण्डलयुग्मेन च राज-
मानम् ॥ ४२ ॥

शेषदायिनो भगवतः चरणप्रदेशावस्थितया पद्मसमया मूदुतरैः करतलैः सखेह सनाहितचरणरुमलं
शङ्खचक्रगदापद्माधिष्ठात्रीभिर्देवताभिः मूर्तिमनीभिः पार्श्वयोत्पास्यमानम् ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनान्तरघृत्तमाह । प्रसादातिशयेन पुण्डरीकवत् प्रफुल्ले अक्षिणी यम्य तादृश मधुसूदनमन-
लोक्य, अनिकृतजानुमण्डला धारिण्यभिवाद्य, अनन्तरं स्वाभिमतं विज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता ।

स्वस्थाने स्थापिता विष्णो लोकानां हितकाम्पया ॥ ४५ ॥

तत्राधुना 'हि देवेश का धृतिर्मे भविष्यति ।

एवमुक्तस्तथा देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

'वर्णाश्रमाचाररताः 'सन्तः शास्त्रैकतत्पराः ।

त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वद्धार आहितः ॥ ४७ ॥

विज्ञाप्यमाह । सप्तदधिजन्ममन्त्रायेन पाताललम्भनुगता अटे, हे विष्णो, हे देव देवेश, त्वयैर-
हितेष्मुना त्वया उद्धृता स्वस्थाने स्थापिता । तत्र स्थापिताया मे मां प्रत कृता धृतिः आगार भविष्यति
ग्रही । उचरमनारयति । एवम् ; उक्तप्रसारेण वनुधया विज्ञापिता भगवान् वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४५, ४६ ॥
तदेवाह । वक्ष्यमाणानां वर्णाश्रमाणामाचारेषु वक्ष्यमाणेषु ये निरताः स्वम्याचाररताः । अनुष्ठानम्

१ लक्ष्मी—ग

२ मे देवेश का धृतिर्हि—घ, ट, ड.

३ वचनं—क.

४ इति—ग, घ, ट, ड.

५ This verse omitted in B; ५५—५६—५७—५८.

शास्त्रज्ञानपूर्वकस्य श्रेयस्करत्वमाह—शास्त्रमेवैस्म, तस्मिन् धर्मे परमयत्नं प्राप्स्युष्यामि चेपा ते । त्वा धरे धारयिष्यन्ति, यन्मतेषामेव त्वद्गुरोऽस्मागिरहित । यथोक्तम्—

“गोभिर्विप्रेष्वेवेदेष्वसतीमि सत्यगदिमि ।

अनुधेर्दानशीलेश्व सप्तमिर्यते मही ॥”

इति ॥ ४७ ॥

एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत ।

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् वद सनातन^१ ॥ ४८ ॥

त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।

नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन^२ ॥ ४९ ॥

नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम ॥ ५० ॥

एव दत्तोत्तराणि धरा भगवन्तं पुनरुच्ये । यथा—हे सनातन नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नं, वर्णानामाश्रमाणां च चरारादनुलोमचप्रतिलोमचानां च धर्मान् महा वदेति ॥ ४८ ॥

मामेव प्रति अयं नियोग उक्तः इत्यत्र आह । यतो मे परमा सर्वोत्कृष्टा गति आश्रय त्वमेव, अतस्त्वन्माणादेवाह धर्मान् श्रोतुमिच्छामि, नान्यत् इति, त्वमेव वद । श्रवणार्थमेव गुरुं नत्वा स्तौति । देवानामभ्यासीना ये देवा ब्रह्मादयः, तेषामाज्ञं नियोजय, तस्मै ते नमः । देवारयं यजन्निवत्तत्तं दैत्यान्त्य, तेषां नम्योच सेन्य वा सुदयतीति मं सर्वो यते ॥ ४९ ॥

नरं परमात्मा, “नमनीति नरं प्रोक्तं परमात्मा सनातन” इति व्यासस्मरणात् । नरात् जानानि आरागं दानि कार्याणि । तान्ययत्नं यस्य,

“यच्च त्विज्जगत्स्यमिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणं धिन ॥”

इति ध्रुवे ;

“नरात्तानानि तत्त्वानि नारार्णति ततोऽमि ।

नास्तेन चायत्नं तस्य तेन^३ नारायणं भजत ॥”

इति स्मृतेश्च ।

^१ सनातन—४ धर्माश्चरान्तर—५ ४, परमात्मा सनातनं भो—५ च

^२ सूदन—५

^३ तेन—५, ४, ४

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनर ।

अयन तस्य ता पूर्वं तेन नारायण स्मृत ॥”

इति मानवात् । जगता नाध्यते याच्यते, जगत् उत्पत्त्या आशान्ते, जगतामीष्टे इति वा जगताथ । पाञ्चजन्याख्य भृताद्यहंकारात्मकं शङ्खम्, मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं समारचकं वा, बुद्धितत्त्वात्मिकां क्रौमोदकीं नाम गदां च धारयतीति । पद्मं ब्रह्मयोनिं नाभौ यस्य, पद्मस्य हृत्पुण्डरीकस्य नाभिं मयगतं इति वा, पद्ममिव नाभिर्यस्येति वा । हरीरूपाया निषेन्द्रियाणामीश क्षेत्रज्ञ । हृष हर्षका केशा रश्मयो यस्येति वा, पृथोदरादि । महान्तौ सर्वाविशायिनो बलमोच परारुम शौर्यं, तौ यस्य ॥ ५० ॥

अतीन्द्रिय सुदुष्पार देव शार्ङ्गधनुर्धर ।

वराह भीम गोविन्द पुराण पुरुषोत्तम ॥ ५१ ॥

हिरण्यकेश विश्वाक्ष यज्ञमूर्ते निरञ्जन ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञदेवेश सलिलार्णवशायक ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि बाणादीनि अतिक्रान्, तद्विषयत्वात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुते । “अशब्दस्पर्शम्” इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियरहितो वा । मुनरा दुर्जेयं पारमन्त्रो यम् । सुदुष्पारं पाठे दुरधिगमं । देव श्रुतिमान् । त्रियाद्यहंकारात्मकं शार्ङ्गनामकं धनुर्धारयतीति । वरान् उल्लुप्तान् गतून् आ समन्तात् हन्तीति । वरान् अभिजपितान् आहन्ति प्राप्नोति, अर्चनीयत्वेन प्रार्थयतीति वा । तृतीया-वनारो वा । निभेत्यस्मात् सन्मिति भीम । हृत्पुण्डरीकं, “मन्द्रय हृत्पुण्डरीकम्” इति मन्त्रमर्णान् । गा मन्दति पालयतीति गोविन्द, “गोत्राक्षणाहिताय च” इति स्मरणात् । गा घेदान्तराच्च मन्दते घेरीति वा, “घेदान्तन्निष्ठेन्द्रविदेव चाहम्” इति स्मरणात् । गोभिरेव यतो घेघो गोविन्द समुदाहृत इति स्मरणात् । गा शृषिर्गं समुद्रमगा मन्दते इति वा,

“नष्टा वै धरणीं पूर्वमविन्द वै गुहागताम् ।

गोविन्द इति तेनाह देवर्गाभिर्मभिष्टुन ॥”

इति मोक्षधर्मात् । पुराणि शरीराणि अनति प्राप्नोति, सर्ववर्णं इति वा । पुष्पपात्रमुत्प । नात्र निर्गण्यश्रीमममप्रतिपेय, जल्यश्वपेयया समवत्त्वं । यत्र पुनर्वन्द्यवप ग तत्र निषे । यथा धर्मा धरिय शर, गता ट्ठ्या चतुर्भारा, गच्छता धारय शिष्यतम इति । पुष्पेभ्य उचन इति वन्दन-समगो वा,

“यस्मात् क्षरमनीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अनोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥”

इति स्मरणात् ॥ ५१ ॥

हिरण्यमिव केजा यम्य । विश्वस्मिन् अक्षिणी यस्य, सर्वसाक्षित्वात् ; विश्वतोऽक्षिणी यस्येति वा ;
“विश्वनश्चक्षुः” इति श्रुतेः । यजो मूर्तिर्यस्य ; “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । इज्यतेऽमौ यज्ञः ; स
मूर्तिर्यम्येति वा । अज्ञनं मायामलम् ; अस्मान्निर्गमनः । क्षेत्र शरीरम्, क्षेत्रज्ञो जीवः, तौ दीन्यतो येन ।
ईश सर्वेश्वर । अणवस्य मल्लिं सल्लिअणवः ; तत्र शाययति जगदिति ॥ ५२ ॥

मन्त्र मन्त्रवहाचिन्त्य^१ वेदवेदाङ्गविग्रह ।

जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ॥ ५३ ॥

धर्माधर्मज्ञ धर्माङ्ग धर्मयोने वरप्रद ।

विष्वक्सेनामृत व्योम मधुकैटभसूदन ॥ ५४ ॥

वृहतां वृहणाज्ञेय सर्व सर्वाभयप्रद ।

घरेण्यानघ जीमूत जगन्निर्माणकारक ॥ ५५ ॥

मन्यते जगदेनमिति ; मन्यते संजो-यन इति वा मन्त्रः । ऋगादिर्वा ; “मन्त्रोऽहमहमेवाग्य-
मममिह हविः” इति भगवद्वचनात् । मन्त्रं वदति प्राप्नोतीति ; मन्त्रप्रकाश्य इति यावन् ; मन्त्रं वदति
पठतीति होता वा । अचिन्त्यः ध्यानागम्यः । वेदा. ऋगादयः ; वेदाङ्गानि शिक्षादीनि ; तदुभयं विग्रहो
यस्य । ग्यारजस्रमाम्मस्य जगतो विश्वस्य सृष्टिस्थितिसंहारान् करोतीति ; “यनो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जानानि जारन्नि । यन्मयन्यमिमविजन्नि” इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

शिशिनिपैथार्थी धर्मोर्मो ; तौ तत्त्वेन जानानीति धर्मो धर्मज्ञः । धर्म एवाह्न शरीरं यस्य ;
धर्मग्याह्नम् उपशारकं वा ;

“ईशमे निग्यस्यन्मा चिन्तनीयः स कर्मसु ॥”

“न्यायस्यरायण देव भूतानादिषु च कर्मसु ॥”

इति,

“यस्य स्मृया च नामोऽस्या नरोऽयज्ञक्रियादिषु ।

नूनं मनुनेनां यानि मयो वन्दे तमन्यतम ॥”

इत्यादिपुराणात्; धर्म एवाङ्गं प्राप्युपायो यस्येति वा । धर्मस्य योनिः उत्पत्तिस्थानम्; “स धर्ममत्य-
सृजत” इति श्रुतेः; धर्मो योनिः प्राप्युपायो यस्येति वा । वरान् भक्ताभिलषितान् प्रकर्षेण
अनन्योपधातलक्षणेन ददातीति । विष्णु समन्ततः अञ्चन्ति फलयन्ते दैत्यसेनाः यदुद्योगेनासौ । न विद्यते
मृतं मृत्युः यसिन्नित्यमृतम् । विशेषेणावतीति व्योम । मधुकैटभौ दैत्यौ सुदयतीति ॥ ५४ ॥

बृहतां परममहत्परिमाणानां कालकागादीनां बृंहणः आवारकः । अज्ञेयः ज्ञातुमशक्यः, प्रत्यक्ष-
प्रमाणाविषयत्वात् । सर्वरूपत्वात् सर्वः; “अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः” इति
स्मरणात्;

“असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतत् प्रचक्षते ॥”

इति व्यासस्मरणात् । सर्वेषामभयं प्रददातीति । वरेण्यः सर्वोत्कृष्टः । अनघः पापसन्धरहितः । जीवने
लोकानां, जीवान् वा मूत्रयतीति रेफलोपात् जीमूतः । जगतो विश्वस्य निर्माणं करोति, फारयति वा
ब्रह्मणेति ॥ ५५ ॥

आप्यायन अपां स्थान चैतन्याधार निष्क्रिय ।

सप्तशीर्षाध्वरगुरो 'पुराणपुरोत्तम ॥ ५६ ॥

ध्रुवाक्षर सुसूक्ष्मेश भक्तवत्सल 'पावन ।

त्वं गतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ ५७ ॥

आप्याययति जगदिति; आप्यमयन यस्येति वा; आप्यानां लक्ष्मीकौस्तुभादीनामयनमिति वा ।
अपां स्थानम् उत्पत्तिस्थानम्; “आपो वै नरसूतनः” इति स्मृतेः । चैतन्यस्य विज्ञानम्याधारः निशाम-
स्थानम् । निर्गताः क्रियाः चेष्टाः, विहिता वा यस्मात् । सप्त मामभक्त्यः, पापसन्धा वा, हविःसन्धा वा,
सोमसन्धा वा, भूर्भुवरादयो लेखा वा शीर्षाणि यस्य । अन्धरं गृणानि उपदिशतीति । पुराणाश्च ते पुण्याश्च
ब्रह्मादयः, तेभ्यः उत्तमः; “उत्तमः पुण्यम्वन्यः परमान्वेतुग्राहकः” इति स्मरणान् ॥ ५६ ॥

ध्रुवः निश्चलः; ध्रुवयति आत्माश्रितमिति वा । अक्षरः अविनाशी । सुतरां गृह्णाः परमाणवः,
तेषामीशः क्रियादिहेतुः । भक्ता एव वन्धाः; तान् लप्तीति । पापयति पापिष्ठानिति ।

“अतिपातक्युक्तोऽपि ध्यायन्नमिषमच्युतम् ।

भूयन्मर्षी भजति पट्किपावनपावनः ॥”

“अग्नेनापि यज्ञाग्नि कीर्तिते सर्वापनके ।

पुमान् निमुच्यते सद्यः सिंहप्रमत्तेर्धृगेरिव ॥”

इत्यादिपुराणात् । सर्वेषां ऋचादिदेवानां त्वमेव गतिः, उत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतेः ;

“यन् सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥”

इति स्मृतेष्व । नक्षत्रादिना वैदिकानां त्वमेव गतिर्गम्य, “वेद एव द्विजातीनां निश्चयसकरः परः” इति स्मरणात् ॥ ५७ ॥

तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं^१ पुरुषोत्तम ।

प्रपन्नास्मि जगन्नाथ भुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ ५८ ॥

^२सुब्रह्मण्यमनाघृष्टं वसुपेणं वसुप्रदम् ।

^३महायोगबलोपेतं वृश्निगर्भं धृताचिपम् ॥ ५९ ॥

निदितः वेद्यः नक्षत्रे निदितवेद्याः, “वेद्यः नाम परः पदम्” इति स्मरणात् । जगन्नाथपुरुषपदे व्याख्याते । वाचो वेदस्य, वागिन्द्रियस्य वा प्रवर्तकः । अलुक्कममासः । प्रभवति सर्वेभ्य इति प्रभुः ॥ ५८ ॥

सुब्रह्मण्यः ऋत्विग्भिरोषः, वाग्भिरोषो वा, “वाग्वैरः सुब्रह्मण्यः” इति श्रुतेः, सोऽस्यास्तीति सुब्रह्मण्यः । सुतरां नक्षत्रण्य इति वा । ब्रह्मणे वेदाय चतुर्मुखाय ब्राह्मणाय वा हित इति नक्षत्रण्यः । देव्यादि-भिराधर्षयितुमशक्यः । वसुः द्रव्यं सेना लोकमाधनोपायो यस्य, द्रव्योन्मादेन हि भगवद्विमुखा जायन्ते । वसुं दद्यामानः सेना प्राप्सुपायो यस्येति वा, “तमेतं निनिदिपस्ति यजेन्न दानेन” इति श्रुतेः । वसुं धनं प्रकर्षणं भक्तेभ्यो वदानीति, “चतुर्भिर्वा भवन्ते माम्” इत्युपक्रम्य “आतो जिज्ञासुरर्था” इत्यभिधानात् । वयनि मुरारीणां प्रपणं यति रण्टयनीति वा । महतोऽह्निमस्य योगस्य बलेन सामर्थ्येन युक्तः, “पदय मे योगमैश्वरम्” “योग योगेश्वरात् कृष्णात्” “यत्र योगेश्वरः कृष्णः” इत्यादिस्मरणात् । वृश्निः आकाशः गर्भे यस्य, “तस्माद्वा एतन्मात्रात्मन आकाशः समुत्तः” इति श्रुतेः । धृतानि अचौपि तेनास्ति मूर्यादिषु येन, “तेनमतेनस्विनामहम्” “प्रभाम्नि शशिमूर्ययो” “तेनश्चास्मि निभामनौ” इत्यादि-स्मरणात् ॥ ५९ ॥

वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥ ६० ॥

^१एकच्यूहं ^२चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम् ।

ब्रूहि मे भगवन् धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ॥ ६१ ॥

वसति सर्वभूतेषु, वासयति चात्मानि सर्वभूतानीति वा वासु । दीयति क्रीडति प्रियिणीपते व्यवहरति विद्ये तते ^३स्तूयते कामयते गच्छतीति वा देव । वासुश्चासौ देवश्चेति ;

“ सर्वत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति वै यत् ।

तत्र स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ ”

इति वैष्णवात् । महाश्वासावात्मा चेति । महत्त्वमाकाशाद्याधारतया, “ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ” इति स्मरणात् ;

“ यद्यापोति यदादत्ते यद्याति निष्यानिह ।

यद्यास्य सततो भासस्तस्मादालेति कीर्तित ॥ ”

इति स्मरणात् । हृदयपुण्डरीकमनुते व्याप्नोति, “ यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् ” इति श्रुतेः । तत्रेश्वर इति वा, पुण्डरीकरुद्रक्षिणी यस्येति वा, पुण्डरीकस्थानीरुतमक्षि शिवाचने येनासाप्रिति वा । न च्यवती-त्यच्युत ; पद्मावतिरारराहित्यात्, “ शाधनं शिवमच्युतम् ” इति श्रुतेः । न च्युतोऽस्मादिति वा, “ यद्रत्ना न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ” इति स्मरणात् । सुरासुराश्च गृणानि हितमुपदिशतीति, सुरासुरेभ्यो गरिष्ठ इति वा । देवम् उक्तार्थम् । विभु व्यापक, विगोपेण तत्प्रयोजनप्रशेन मन्त्रादि-योनिषु भवतीति वा । भूतानां पृथिव्यादीनामुत्पत्तिस्थितिनिर्यासखित्वा मन्त्रानीश्वर ॥ ६० ॥

एक एव व्यूहो देहो विगट्स्वरूपो यम्य ; एकस्यैव व्यूहो नामादेष्टव्यपना यस्येति वा ; “ एको देव सर्वभूतान्तरात्मा ” इति श्रुतेः । चत्वारो वेदा, युगानि वा बाह्वो ग्रन्थगाधनानि यम्य ; चतुर्बाहुरिति वासुदेवे रुद्रो वा ; “ चतुर्बाहुश्चतुर्भुज ” इति कोशान् । जगत्कारणानां मन्त्राभूतानां कारणम् । तन्मन्त्रं प्रपञ्चार्थं सर्वत्र सञ्चल । किमर्थं प्रपञ्चयन् ज्ञात् । चतुर्णां वर्णानां मन्त्राकारश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य वर्णयान् शाधनान् मार्गशक्तिकान् ॥ ६१ ॥

^१ एकाग्रहम्—१, ७

^२ भूतो—४

^३ चतुर्बाहु—४

^४ इति मे हृदि । इति मे हृदि मन्त्रान्तरात्पुनश्च—अर्चयति ११, ७

आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ।
 एवमुक्तस्तु देवेशः क्षोण्या क्षोणीमभापत ॥ ६२ ॥
 शृणु देवि धरे धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ६३ ॥
 ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
 निपण्णा भव 'वामोरु काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥ ६४ ॥
 सुखासीना निबोध त्वं धर्मान् निगदतो मम ।
 शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना घरा तदा ॥ ६५ ॥

इति 'श्रीविष्णुस्मृतो मयमोऽध्यायः'

धर्मान् विनिगदि—आश्रमेति । आश्रमा प्रसन्नचारिप्रभृतयः, ते आचर्यन्ते विद्यन्ते इत्याचारा
 कर्तव्याः, ते संयुक्तान् समवेतान् । रहस्यमापद्धर्मं, रहस्यप्रायश्चित्तं वा, तेन सहितान् सरहस्यान् । संग्रह
 मक्षेपः, सम्ग्रहितान् । दूरीति सन्धः । भगवदुत्तरमनास्पति—एवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण क्षोण्याभिहितो
 देवदेव क्षोणां वक्ष्यमाणमभापत ॥ ६२ ॥

तदाह । हे धरे मनुजधर्मधारणमर्धे, स्वनिवासितान् वर्णाश्रमधर्मान् सनतानुष्ठेयान् सापद्धर्मान्
 समक्षेपान् । ये मन्त्र विहितानुष्ठानार निषिद्धवर्तकाश्च त्वा धारयिष्यन्ति, तेषां परायणान् परमयनं स्थानं
 संभक्त्येन येभ्यस्ते, तान् मया शृणु । पुराभिमंनिशेषेण प्रभेदरयोरेकविषयाभिधानाय । तच्च एतपर्या-
 स्तेनया प्रभक्तमपि धर्मशब्दं पट्टिस्मार्तपंथेन गमयति । यथेक्षं भविष्ये—

“यथाभमं मृतमर्जेन अथमागमनं परम् ।

यथाभममृत्तयम् गीर्णे भूमिनिक्षिप्तम् ॥

धर्मं मया श्रुत्वा येन धर्मं प्रवर्तते ।

यथाभममृत्तयम् ये धर्मं मया श्रुत्वा ।

यथाभमं मया श्रुत्वा यथाभममृत्तयम् ।

अथमागमनं परम् यथाभममृत्तयम् ॥

स विनाश्रमधर्मस्तु मिश्रादण्डादिको यथा ।
वर्णत्वमाश्रमत्व च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ॥
स वर्णाश्रमधर्मस्तु स्यान्मौञ्जी मेखला यथा ।
यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्म स उच्यते ॥
यथा मूर्धाम्पित्तस्य प्राना परिपालनम् ।
निमित्तमेरुमाश्रित्य यो धर्म सप्रवर्तते ॥
नेमित्तिक स विज्ञेय प्रायश्चित्तविधिर्यथा ।
वर्णाश्चैराश्रमाश्चैर प्रतिलोमानुलोमनान् ॥
अधिकृत्य प्रवृत्तो य स साधारण उच्यते ।
आद्धर्मं तपश्चैन सत्यमक्रोध एव च ॥
स्वेषु दारेषु सत्तोष शोच नित्यानमूयता ।
आत्मज्ञान तितिक्षा च धर्म साधारणो नृप ॥”

इति । गौणो गुणनिमित्तक । वर्णत्व ब्राह्मणत्वादि । उपनयनम् “वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयत” इत्यादि । मिश्रादि,
“ब्राह्मणेषु चरेद्भेक्षम्” “दण्डाजिनोपवीतानि धारयेत्” इत्यादि । श्रमण चारधान विना नेत्यन आह—
निपण्णेति । शुश्रूषिणधर्मश्रमणायास्मिन् सौवर्णे सनौलूष्टे आसने निपण्णा सुगामीना भूत्वा अशेषरिशेषपुर-
सर द्रुततो मम सकाशात् जिज्ञासितधर्मान् ध्रुत्वा निरोध, समनम्भतया बुभुक्ष्म । तस्मिन् काले सुग्रासनेन
सावधाना धरा भगवता श्रीविष्णुना अभिहितान् धर्मान् शुश्रूवे । श्रवणस्य धारणरूपफलौपयिकनाशोधनायात्मने-
पदप्रयोग ॥ ६३-६५ ॥

इति श्रीम-महाराजगिरिपञ्चसिद्धव्यासतमश्रीमोण्डपनायकात्मनश्रीतन्मणनायकापरनामधेय
श्रीकेशवनायकमोत्याहितश्रीवाराणसीवासिर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मनश्रीनन्द-
पण्डितदृनौ विष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्या वैजयन्त्या प्रथमोऽध्याय

द्वितीयोऽध्यायः

१ओम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः
॥ १ ॥ तेषामाद्या द्विजातयस्त्रयः^२ ॥ २ ॥ तेषां निपेकाद्यः
इमजानान्तो^३ मन्त्रवत्क्रियासमूहः ॥ ३ ॥

एवं शास्त्रोत्पत्तिनिमित्तमभिधाय भूमिजिज्ञासितान् वर्णाश्रमधर्मानभिधातुं द्वितीयाध्यायमारभते । तत्राद्ये वर्णानाह । वक्ष्यमाणधर्माणां त्रयीमूलकत्वद्योतनाय तन्मूलस्य प्रणवस्यादावुपन्यासः । तेन च प्रणवाधिकांशानां त्रैवर्णिकानामेवास्मिन् शास्त्रेऽधिकारो ध्वनितः । वक्ष्यति चान्ते “ये द्विजा धारयिष्यन्ति” इति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णसजाः । स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय सजाकरणम् । तत्प्रयोजनं च “वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मं व्यन्यास्यन्” इत्यादिषु स्फुटम् । उद्देशेनैव चतुष्टयसिद्धिरपि चतुर्ग्रहणं “ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्या-मुत्पन्न. क्षत्रिय एव । वैश्यायामुत्पन्नो वैश्य एव” इत्यादिशङ्कादिप्रयोगेणानुन्येमानामपि वर्णसंज्ञां वारयितुम् । तेन च तेषां “राजा राजगृथेन” इत्यादिवर्णधर्मानधिकारः । प्रयोगश्च गौणः, तत्तद्दण्डाजिनादिप्राप्त्यर्थः । यद्वा वर्णजात्यनन्तरतायां वैश्यायाः वर्णताधारणाय । तेन च वर्णधर्मानधिकारेण सामान्यधर्मानधिकारः । अन्ये तु अनुन्येमानां कथंचिन् वर्णान्निर्भावात् वर्णधर्मप्राप्त्या प्रतिलेखजानां तन्निवृत्त्यर्थमित्याहुः । इतिकरणं त्रयीमार्गानुवर्तिनामेव वर्णत्वम्, अन्यथा नमन्वमिति बोधयितुम् । यथाह विष्णुपुराणम्—

“ब्राह्मणाश्च ये वर्णा स्वधर्मादित्यनोमुग्रम् ।

यान्ति ते नमर्मजा हि हीनकर्मस्वस्थिता ॥”

इति ॥ १ ॥

नानेव धर्मान् त्रिवर्णमिति मया अग्रान्नरसंज्ञया विभज्यते । तेषां चतुर्णां वर्णानां मध्ये आद्यास्यो द्विजातयः । द्विजातिजननं येषां ते द्विजातयः । नकारणं च वक्ष्यति—

“मातुर्ग्रेऽधिजननं द्वितीयं मातृग्रेऽन्यन्तम् ।

अग्रस्य माता मातृग्रे पिता न्यायार्थं उच्यते ॥”

इति । एतेनैव तेषां द्विजनम् । अग्रमष्टममन्त्रमनिगमाय^४ ॥ २ ॥

^१ omitted in प, इ

^२ वर्णसंज्ञा—

^३ प्र, omitted in इ.

^४ मन्त्रदानम्—प, इ.

^५ अष्टममन्त्रमिति मन्त्रमन्त्रम्.—added in प,

द्विजातिसजाप्रयोजनमाह । तेषाम् द्विजानाम् । प्रक्रमादेव प्राप्तौ पुनर्निर्देशो द्विजानुलोमजसप्रहार्थः । शूद्रव्युदासार्थो वा ; “शूद्रोऽप्येवविधं कार्यो विना मन्त्रेण सस्कृतः” इति यमस्मरणात् । निषेको गर्भधानम् आधो यस्य । श्मशानं तत्सन्निधिं प्रेतकर्म अन्ते यस्य^१ । क्रियाणां सत्कारकर्मणां समूहकलापः । मन्त्रस्तः ; मन्त्रो विद्यते यस्या क्रियाया तद्यथा भवति तथा ; कार्यं इति शेषः ॥ ३ ॥

तेषां च धर्माः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्याध्यापनम् ॥ ५ ॥ क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता ॥ ६ ॥ वैश्यस्य पशुपालनम् ॥ ७ ॥ शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ॥ ८ ॥ द्विजानां यजनाध्ययने ॥ ९ ॥

तेषाम्, चतुर्णां वर्णानाम् । व्यवहितपरामर्शाय पुनस्तच्छब्दः । धर्माः ; अभ्युदयस्थानानि । चकारोऽनुलोमजसप्रहार्थः ॥ ४ ॥

यद्यध्यापनस्य वृत्तिनया तात्वेन पठनमुच्यते, तथापि,

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

धाद्वं वा पितृयज्ञं स्यात् पित्र्यो वल्लिस्थापि वा ॥”

इति कात्यायनेन तस्य नित्यकर्मत्वाभिधानात् धर्मत्वमप्यविरुद्धम् । तच्च ब्राह्मणस्येव, “ब्राह्मणस्याधिराः प्रचनयाजनप्रतिग्रहाः” इति गौतमस्मरणात् । क्षत्रियेऽप्येवोक्तं । अपि ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति, “आपत्काले ब्राह्मणस्यानाह्मणाद्विधेः प्रयोगः” इति तस्येव स्मरणात् ॥ ५ ॥

शस्त्राणि अमन्त्रप्रयोग्यानि धनुरादीनि । तेषु निरूपिता तत्परता युद्धाद्यभिनिधिं विनापि । आहिनाम्यादित्वात् पूर्वनिपातेन निर्यस्तत्वेत्यर्थः ,

“अरीत्य वेदं विप्रैर्मयः क्षत्रियोऽथ धनुं श्रुतिम् ।

आददीत द्विजैर्मयस्तु तथामौ क्षत्रियो मनेत् ॥”

इति ‘धनुर्वेदस्मरणात् ॥ ६ ॥

पशूनां गमदीनां पालनम् आहारादिदानेन पोषणम् ; दुग्गाद्यभिनिधिं विना^२ ॥ ७ ॥

द्विजतीनां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां शुश्रूषा परिचर्या, वेदानाद्यभिनिधिं विना ॥ ८ ॥

त्रितयमाधारणं धर्ममाह । द्विजानां ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यजनं यागः, अध्ययनं ‘गुप्तमन्त्रादेव वेदग्रन्थम् । ते धर्माः । दानं तु सर्वेनाधारणमन्येव ॥ ९ ॥

^१ यस्य स—रा, घ, ट

^२ चतुर्वेद—रा, ग.

^३ द्विज—ग, ट

^४ विना—घ

^५ गौतम—ग

^६ शूद्रो—घ, ट

अथैतेषां वृत्तयः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्य ^१याजनप्रतिग्रहौ
॥ ११ ॥ क्षत्रियस्य ^२क्षितित्राणम् ॥ १२ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्य-
कुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य ॥ १३ ॥ शूद्रस्य सर्वशिल्पानि
॥ १४ ॥ आपयनन्तरा वृत्तिः ॥ १५ ॥

द्वयार्थान् धर्मान् वक्तुं पृथक् प्रतिजानीते । एतेषां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां वृत्तयः जीवनोपाया उच्यन्ते ॥ १० ॥

याजनम् आर्त्तिज्यम् । प्रतिग्रहः त्यक्तस्य स्वत्वानुकूलो व्यापारः । द्वन्द्वनिर्देशात् अध्यापनमपि ; “चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति” इति मानवात् । तेनाध्यापनमुभयव्यप भवति । वक्ष्यति — “धर्मार्थो यत्र न स्याताम्” इति ॥ ११ ॥

क्षत्रियस्य साक्षादन्योपसर्जनतया वा क्षिते तद्वासिना भूतानां गणं चोरादिभयापनयनेन वक्ष्यमाण-
वल्यादानम्, “क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपजीवेत् तद्वृत्त्या” इति गौतमस्मरणात् ॥ १२ ॥

कृषिः कर्पणेन सस्योत्पादनम् । गोरक्षः, रक्षणं रक्षः, गवां रक्षः गोरक्षः, गोपालनम् । गान-
पशुमात्रोपलक्षणम्, “पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्” इति योगिसरणात् । वाणिज्यं क्रयविक्रयौ । कुसीद-
वृद्धयर्थं धनप्रयोगः । योनिः यन्त्रीह्यादिनीनम्, तस्य पोषणं रक्षणम्, “बीजानामुत्तिग्निच्च स्याद्बीजक्षेत्र-
गुणस्य च” इति मानवात् । एतानि वैश्यस्य वृत्तयः ॥ १३ ॥

शिल्पानि चित्ररचनादीनि । सर्वशब्देन वैश्यवृत्तीनां कृष्यादीनामपि ग्रहणम् । यदाह देवलः—
“शूद्रधर्मस्त्रिगुणशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं कर्पणपशुपालनभारोद्धहनपण्यं यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणासुरज-
मृदङ्गवादनदीनि” इति ॥ १४ ॥

आपदि ब्राह्मणादीनां याजनादिभिरनिर्वाहे अनन्तरा सनिहिता कनीयसी, न तु ज्यायसी वृत्तिः । यथाह
वसिष्ठः—“अनीयन्तं मयमेतानन्तरा कनीयसी वृत्तिमातिष्ठेन्न कदाचिज्ज्यायसीम्” इति । गौतमस्तु
तामप्याहापत्कालानुवृत्ते—“याननाध्यापनप्रतिग्रहा सर्वेषाम्” इति । तद्विशेषं परिहरति नारदः—

“उत्कृष्टं चापट्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मयमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते” ॥”

इति । शूद्रब्राह्मणयोस्तुष्ट्यापट्टे कर्मणी न स्तः । परं तु मध्यमे क्षत्रियवैश्यकर्मणी । यन्मते सर्वसाधारणे ।
ततश्च ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यकर्मणी भवतः, न शूद्रस्य । शूद्रस्यापि वैश्यक्षत्रियकर्मणी भवतः, न ब्राह्मणमिति
पर्यगम्यति । यत्र स एवाह—

^१ याजनाप्यपनप्रतिग्रहा—ग, ह, ठ

^२ क्षत्र—ग, ग

^३ क्षत्र—ग, ठ

^४ या—प, च

“ न कथंचन कुर्वन्ति ब्राह्मणाः कर्म वार्षलम् ।

धूपलः कर्म वा ब्राह्म पत्नीये हि ते तयोः ॥ ”

इति । अनेन गौतमीयं सर्वपदं त्रैवर्णिकपरमेव । तेनैकान्तरेत्यपि । यथाह गौतमः—“ तदलमे क्षत्रवृत्तिः ; तदलमे वैश्यवृत्तिः ” इति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यवृत्तिः ; तदलमे शूद्रवृत्तिरिति । तत्राप्यानु-
लोम्ये प्रातिलोम्ये वा पूर्वमनन्तरा ; तदसंभवे एकान्तरा । न कथंचन द्वयन्तरेति । ब्राह्मणस्य विशेषमाह
गौतमः—“ सर्वथा तु वृत्तिरशक्तावशौद्रेण । तदप्येके प्राणसंशये ” इति ॥ १५ ॥

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ १६ ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ १७ ॥

इति विष्णुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः

सामान्यधर्मानाह । अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षमा । अप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनं सत्यम् ।
अन्तःकरणसंयमो दमः । बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः शौचम् । प्राणिनामार्त्यपहाराय यथाशक्ति अन्नोदकादिप्रतिपादनं
दानम् । कर्मबुद्धीन्द्रियाणामनिषिद्धविषयवृत्तिरिन्द्रियसंयमः । हिंसा प्राणवियोगफलको व्यापारः ; तद्वर्जन-
महिंसा । मातृपित्रादीनामनुमताचरणं गुरुशुश्रूषा । काशीप्रयागादिशीलनं तीर्थानुसरणम् । आपन्नभूतहितैषित्वं
दया । अकौटिल्यम् आर्जवम् । यथोत्पन्नद्रव्यसंतोषः लोभशून्यत्वम् । देवब्राह्मणयोः संमाननं पूजनम् ।
परोत्कर्षसहिष्णुत्वमसूया ; तद्वर्जनमनसूया । तथाशब्देनानृशंस्यादीनां ग्रहणम् । अयं च प्रत्येकं संकल्पितः
ब्राह्मणाद्याचण्डालमतिशयं जनयतीति साधारणो धर्म उच्यते । यथाह व्यासः—

“ आनृशंस्यमहिंसा च प्रसादः संविभागिता ।

श्वाद्धर्मातिथेये च सत्यमक्रोध एव च ॥

स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानमूयना ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥ ”

इति ॥ १६, १७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठशंखावतंसश्रीकोण्डपनायकालतजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिबर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितद्वयै विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

अथ राजधर्माः ॥ १ ॥ ^१प्रजापरिपालनम् ॥ २ ॥ वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ॥ ३ ॥ राजा ^२च जाङ्गलं
पशव्यं ^३सस्योपेतं देशमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ वैश्यशूद्रप्रायं च ॥ ५ ॥

अभिहिताभिधित्मिन्वर्णाश्रमधर्माणां राजायत्तनया प्रथमं राजधर्मनिव तृतीयाध्यायेनाह । तत्रावधान-
विधानाय प्रतिजानीते । अथेत्यधिकारः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य, दृष्टादृष्टसाधनतया नियमितानि कर्माणि
धर्मा उच्यन्ते । राज्ञोऽपि धर्माधीनत्वं चोतयितुं धर्मशब्दप्रयोगः । तथा च वाजसनेयके—“तदेतत्
क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः” इति ॥ १ ॥

प्रजाः स्वदेशवासिनी जनाः ; तेषां परितः सर्वतः चौरादिभ्यः पालनम् आपदुद्धारः ॥ २ ॥
तत्परारमाह । वर्णाः ब्राह्मणादयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । तेषां स्वे स्वे धर्मे अध्यापनपालनादौ
भैक्षभिक्षादानादौ च विशेषेणाप्रच्युतनयावस्थापनं निग्रहादिप्रदर्शनेन तत्परतासंपादनम् । वर्णशब्देनैव तन्मू-
लानां संस्मरणां ग्रहणम् । आश्रमशब्देन च तन्मूलकानां पापण्डादीनाम् ;

“यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं यानप्रस्थो न जायते ।

परिव्राटपि भैत्रेय स नम्रः पापकृन्नरः ॥”

इति विष्णुपुराणान् । वीष्मा च तत्तत्प्रमयससिद्धधर्मस्यापि सग्रहार्था । यदाह याज्ञवल्क्यः—

“श्रेणिर्नैगमिषापण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदं तेषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥”

इति ॥ ३ ॥

राज्ञो निरामग्नानमाह । यद्ययमोदकनग्नसर्वतो देशो लङ्गलः ; तथाप्यत्र समज्जलनरूपयेन एव
सोम्यनया प्रिसर्गायः । पशुस्यो हितः सुरमरुतुल्यवृणादिमत्तया पशयः । मर्त्यैः वार्षिकशारदहैमन्तवामन्तिश-
दिभिर्पेतम् अयमहितोत्पत्तिजनयाश्रितं देवं जनपदमाश्रयेत् अधिश्मेत् ॥ ४ ॥

वैश्यमश्वपुत्रम् । चकाराश्वपुत्रं च । यदाह मनुः—“आश्वप्रायमनावित्” इति ॥ ५ ॥

तत्र धन्वन्तमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गणामन्यतमं दुर्गमा-
श्रयेत् ॥ ६ ॥ तत्रस्थश्च^१ स्वस्वग्रामाधिपान् कुर्यात् ॥ ७ ॥ दशा-
ध्यक्षान् ॥ ८ ॥ शताध्यक्षान् ॥ ९ ॥ देशाध्यक्षांश्च ॥ १० ॥

धन्वदुर्गम् ; धन्विनामेव मण्डलरूपं दुर्गम् । निर्जलपर्वन्तभूमिकं स्थानमित्यन्ये । नृदुर्गम् ; अन्योन्य-
संश्लिष्टमानुषमण्डलम् । महीदुर्गम् ; मक्षामेवेष्टकापापाणादिनिर्मितं दुर्गम् । मक्षेवोच्चावचप्रदेशप्रचुरा दुर्गमित्यन्ये ।
वारिदुर्गम् ; नद्यादिप्रवाहेणोभयतः समवेतेन दुर्गम् । वृक्षदुर्गम् ; ^२धनतरगहनवेष्टितो भूभागः । गिरि-
दुर्गम् ; परिमण्डलगिरिवलयवेष्टितो देशः । गिरिशिरोभूभागो वा । तत्रोक्तं देशे एषामन्यतमं दुर्गमाधि-
वसेत् ॥ ६ ॥

एकस्य राज्ञः व्यवहितानेकदेशपरिपालनं कथं शक्यमित्यत आह । तत्र दुर्गे स्थितः सन् स्वस्वग्रामे
प्रत्येकमेकैकस्मिन् ग्रामे अधिपान् साधारण्येन पालननियुक्तान् कुर्यात् ॥ ७ ॥

प्रत्येकाध्यक्षसत्त्वेऽपि दशानां दशानां ग्रामाणामेकैकमपरमध्यक्षं कुर्यात् ॥ ८ ॥

दशाध्यक्षसद्भावेऽपि शतशतग्रामाध्यक्षमेकैकमपरं कुर्यात् ॥ ९ ॥

शताध्यक्षे सत्यपि देशानां ग्रामसमूहानां प्रत्येकमध्यक्षानपरांश्च कुर्यात् । चकारात् ^३द्विशतीश-
सहस्रेशयोर्ग्रहणम् । ^४यथाह मनुः—

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं तथा ।

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥”

इति ॥ १० ॥

ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः ^५परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥

अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ॥ १२ ॥ सोऽप्यशक्तः

^६शताध्यक्षाय ॥ १३ ॥ सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ॥ १४ ॥

देशाध्यक्षोऽपि ^७सर्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

तेषां प्रयोजनमाह । यस्य यस्य ग्रामस्य यो योऽप्यशक्तः, स स तत्तद्ग्रामोद्भवानां दोषादिदोषालासु-
चिनाचरणेन ^८परिहारं कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्वयं तद्ग्रामपरिहारं कर्तुमशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय नं देयं निवेदयेत् । स तत्परिहारं कुर्यात् ॥ १२ ॥

^१ तत्रस्थश्च—ग, घ.

^२ धनतरगहन—छ.

^३ विशतीश—ग, छ, ट.

^४ From here to परिहारं च omitted in ११ to छ.

^५ परिहारं—घ, ट.

^६ शतेष्टाय—ग, ट.

^७ सर्वात्मना—घ.

^८ परिहारं—घ, छ.

स ^१दशाध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् शतग्रामाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १३ ॥

स शताध्यक्षोऽप्यशक्तश्चेत् देशाध्यक्षाय तं दोषं निवेदयेत् । स तं परिहरेत् ॥ १४ ॥

अनवस्थां परिहरति । देशाध्यक्षः सर्वात्मनापि, सर्वेण धनादिना, आत्मना प्राणव्ययेनापि तं दोष-
मुच्छिन्नात् उच्छिन्नमूलमेव कुर्यात् । न तु राजनि निवेदयेत् । एतद्वृत्तीराह मनुः—

“यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ^२ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ^३ ॥”

इति । कुलं हलद्वयीकर्षणीया भूमिः ; “हलं तु द्विगुणं कुलम्” इति वचनात् । हलमानं चाह हारीतः—

“अष्टगवं धर्महलं पङ्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥”

इति । अत्र धर्महलमेव ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान्

धर्मकार्येषु ॥ १७ ॥ निपुणानर्थकार्येषु ॥ १८ ॥ शूरान् संग्राम-

कर्मसु ॥ १९ ॥ उग्रानुग्रेषु ॥ २० ॥ पण्डान् स्त्रीषु ॥ २१ ॥

कचित्रियोज्यविशेषानाह । आकरः ; रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । शुल्कम् ; राजप्राप्तं ^४पण्यविंशतिभागादि ।
स्यलशुल्कमिति यावत् । तरः ; तीर्यते नद्यादिः अनेनेति तरः ; नौकादिः ; तज्जं शुल्कम् । जलशुल्कमिति
यावत् । नागाः गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा । नगः पर्वतः ; तत्संवन्धि नागम् ;
गिरिशुल्कमिति वा । तेषु आप्तान् स्वहितैषिणो नियुञ्जीत । न ग्रामाध्यक्षादिभिरेव निश्चिन्तः स्यात् ;
आकरादीनां राज्योपष्टम्भकतया विश्वद्वपरिहारयोगात् ॥ १६ ॥

धर्मकार्येषु दानादिव्यापारेषु धर्मिष्ठान् दानादिव्यसनिन एव नियुञ्जीत ; तेषां तद्व्यसनित्वेन
तन्निगुणत्वात् ॥ १७ ॥

अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु तन्निगुणानेव नियुञ्जीत । यद्वा उह्यपोहादिना प्रयोजननिर्णयवत्सु
कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत ॥ १८ ॥

संग्रामकर्माणि सेनागुल्मनिवेशादीनि । तेषु शूरान् अमीरून् नियुञ्जीत ॥ १९ ॥

^१ दशग्रामाध्यक्षोऽति—च, छ.

^२ पुनः—र, प.

^३ ग्रामकः—घ.

^४ पण्यादि—च,

उग्रेषु ताडनभारणादिषु उग्रान् क्रूरान्त करणान् नियुञ्जीत ॥ २० ॥

पण्डान् नपुसकान् स्त्रीरक्षणदिषु नियुञ्जीत । यथाहु —

“ धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानार्थकृत्येषु पण्डितान् ।

स्त्रीवान् स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचार्थीचेषु कर्मसु ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः पष्ठमंशमा-
दधात् ॥ २२ ॥ सर्वसस्येभ्यश्च ॥ २३ ॥ द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो^१
बल्लेभ्यश्च^२ ॥ २४ ॥ मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफलरसदारु-
पत्राजिनमृद्गाण्डादमभाण्डवैदलेभ्यः पाष्ठभागं^३ राजा ॥ २५ ॥

राजो वृत्तिमाह । राजा यथोक्तविधिना रक्षिनाभ्य प्रजाभ्यो बल्यर्थं कररूपनिनवृत्त्यर्थं सरत्सरेण
प्रतिसप्तसरमुत्पन्नात् धान्यात् ग्रीहियमादे पष्ठमश गृहीयात् । गौतमस्तु—“ राजो बलिदान कर्षकैर्द्विगम-
मष्टम षष्ठ वा ” इत्याह । स च कृष्टाया भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयो व्यवस्थितो विकल्प — अतिभोगे
दशमाश , मध्यमभोगे अष्टमाश , अल्पभोगे पष्ठम इति । मनुस्तु—“ धान्यानामष्टमो भाग पष्ठो
द्वादश एव वा ” इत्याह । तत्रापि पूर्वेन व्यवस्था । तथा दशमद्वादशयोरपि ॥ २२ ॥

सत्यानि वार्षिकादीनि श्यामाकादीनि । तेभ्योऽपि सर्वेभ्य पष्ठमशमादधात् । पृथग्निर्देश शास्त्रा-
न्तरीयविकल्पनिरासार्थं ॥ २३ ॥

पशूपनीतिना पशुभ्यो हिरण्योपनीतिना हिरण्येभ्यो बल्लेपजीविना बल्लेभ्यश्च प्रतिसवत्सर द्विक
शतमादधात् । द्वावुपादीयेते यस्मिन् शते तत् द्विक शतम् । “ तदस्मिन् वृद्धचायलभशुल्कोपदा दीयते ”
इति कन् । पशुहिरण्यबल्लेपजीतिभ्य पशुहिरण्यबल्लेपजीतिनात् पशुहिरण्यबल्लेपजीतिनात् ॥ २४ ॥

मांस छागादे । मधु क्षौद्रम् । घृत सर्पि । ओषधय गुडहृद्यादय । गन्धा चन्दनादय । पुष्पाणि
चम्पकादीनि । मूलानि हरिद्रादीनि । पत्रान्याम्रादीनि । रसा लवणादय । दारुणि काष्ठानि । पत्राणि
वारीपत्रादीनि । अजिनानि कृष्णाचिनादीनि । मृद्गाण्डानि घट्टादीनि । अश्वमाण्डानि मणिफादीनि ।
वैदलानि वशविदलकृतानि शार्फादीनि । तेभ्य पाष्ठभागम् , पष्ठ एव पाष्ठ , ॥ चासौ भागश्चेति पाष्ठभाग ।
त राजा शुल्करूपमादधात् । प्रतिसप्तसरमित्यत्राप्यनुयतते ,

१ प्रजाभ्यश्च—

२ द्विकं शतं—

३ पष्ठमंशमा—

४ पुष्प omitted in K, पशुभ्यो for मूलभ्यो and दारु for दारु—

५ अष्टमाश—

६ गण omitted in G, H, K,

७ मणिफा—

“यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसजितम् ।
व्यवहारेण जीवन्त राजा राष्ट्रे पृथग्ननम् ॥”

इति मनुस्मरणात् । यत्तु पष्ट पष्टितम् इति हरदत्तः, तत्र,

“आददीनाथ षड्भाग द्रुमासमधुसर्पिषाम् ।
गन्धोपधिरसाना च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पद्मशाकतृणाना च चर्मणामजिनस्य च ।
मृन्मयाना च भाण्डाना मर्षस्याश्मयस्य च ॥”

इति मनुस्मरिणात् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ॥ २६ ॥ ते हि राज्ञो धर्म-
कराः ॥ २७ ॥ राजा च ^१प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतेभ्यः^२ पष्ठांश-
भाक् ॥ २८ ॥

पूर्वाक्तस्य क्वचिदपवादमाह । ब्राह्मणेभ्यः र्षिकेभ्यो व्यवहर्तृभ्यश्च पूर्वोक्तकरादानं न कुर्यात् । पर-
तु श्रोत्रियेभ्यः, “त्रियमाणोऽप्याददीत न राचा श्रोत्रियान् करम्” इति मानवात् ॥ २६ ॥

तत्र हेनुमाह—ते ऽपि श्रोत्रिया ब्राह्मणा करत्रिपयेऽपि राज्ञे धर्ममेव निनाचारसपक्षं स्वत्वेन
ददति, सम्यक् रक्षितश्चेत् । यथाह मनुः—

“स रक्षयमाणो राजा य उरुते धर्ममन्वहम् ।
तेनायुर्नर्धते राज्ञो द्रविण राष्ट्रमेव च ॥”

इति ॥ २७ ॥

ननु करग्रहणस्य वृत्त्यवत्तेनान्यतो वृत्तिसमये तदनायस्यरमित्यत्र आह । करग्रहणेन सयनाभ्य-
प्रताप्यो यान्त्रपतानि पुण्यानि, तदग्रहणेनासयनाभ्यो यानि पापानि, तेभ्यो, शुच्यं, पष्टप्रश्नं, भवति ।
तपश्चाशममदृष्टान्तराम्ने नीत्यथ, न तु तदेव, “शामाश्च प्रयोत्तरि” इति न्यायविरोधान्,

“पुण्यान् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥”

“अर्धमादपि षड्भागो मन्वस्य हारग्न ॥”

इति योगिमनुस्मरणात् । यत्तु—

“अर्धयमाणो उरुति यत्र किञ्चि किञ्चि प्रता ।
नन्मातु नृत्तरं यम्माद् गृदायमो वगन ॥”

इति 'योगिसंरणं, तत् अरक्ष्यमाणा इति ज्ञानचा अत्यन्तारक्षणोत्पत्त्यात्यन्तदुष्कृतपरम् । तस्मात् करादानं दृष्टादृष्टार्थत्वेनावश्यकम् ॥ २८ ॥

स्वदेशपण्याच्च 'शुल्कांशं दशममादद्यात् ॥ २९ ॥ परदेश-

पण्याच्च विंशतितमम् ॥ ३० ॥

यत् पण्यं स्वदेश एव क्रीत्वा विक्रीयते वणिग्भिः, तस्मात् पण्यात् राजा दशमं शुल्कांशं शुल्करूपेण^१ ददात् । पण्यस्य दशममंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः ॥ २९ ॥

यत् पण्यं देशान्तरे क्रीत्वा देशान्तरे विक्रीयते, तस्मात् विंशतितममंशमादद्यात् । पण्यस्य विंशंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः । अत्र यद्यपि वाक्यद्वयेऽपि पण्यस्यैव दशमविंशतितमौ भागौ शुल्कांशः प्रनीयते; तथापि देशकालानुरूपेणामियुक्तकृतस्य पण्यमन्यस्येति ज्ञेयम्;

"शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरपि यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥"

इति मानवाद । सामुद्रपण्यशुल्के तु विशेषो बोधायनीये—“सामुद्र. शुल्को वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् । अन्येषामपि सारानुरूपमनुद्धृत्य धर्मं प्रकृत्ययेत्” इति । सामुद्रः समुद्रमवन्धी । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं दत्तमिति । श्रेष्ठमुक्ताफलदिषु मध्ये एकं वस्तु पृथक् कृत्वा अन्यत्र वस्तुनि दशममंशं शुल्कं गृहीयादित्यर्थः ॥ ३० ॥

'शुल्कस्थानादपाक्रामन् सर्वापहारमामुयात् ॥ ३१ ॥

शिल्पिनः कर्मजीविनश्च^२ 'मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्युः ॥ ३२ ॥

शुल्कममत्रादाह । शुल्कस्य अङ्गस्थानं दृष्टव्यमिति । तस्मान् शुल्कदानमिया अपाक्रामन् अन्यमार्गेण गच्छन् वणिक् सर्वपण्यापहारमामुयात् । तस्य सर्वा पण्यमपहारमित्यर्थः । इदं च राजयोग्यराजप्रतिपिद्ध-पण्यविषयम् । यथाह मनुः—

"राज्ञः प्रत्यानमाष्टानि प्रतिपिद्धानि यागि च ।

तानीह हसन्त्येमात् सर्वद्वारं हरेन्तृपः ॥"

इति । अन्यत्र तु

"शुल्कस्थानं परिहरन्नाले कयविक्रया ।

मित्र्यापादी च संम्याने दाप्योऽष्टगुणनययम् ॥"

इति मानवं द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

^१ रोगिसंरणं—प.

^२ वसंतीति. यथाह—प.

^३ वरं—प.

^४ वरं—प.

^५ वरं—प.

मासिक क्रमाह । शिल्पिनो लोहकारादयः । कर्मजीविनः काखः वर्षभ्यादयः । चकारादात्मोपजीविनः शूद्राश्च मासेन प्रतिमासमेकैकाह साध्यः लोहकाष्ठादिकर्म उर्यु । स एव तेषां क्रमः । यथाह भनुः—

“कारकान् शिल्पिनश्चैव शूद्राश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं क्रमयेत् कर्म मासि मासि महीपति ॥”

इति । गौतमोऽपि—“एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याता ^१नौचक्रान्तश्च” इति । आत्मोपजीविनः शरीर-
कष्टकारिणः । नौचक्रान्तो नाविका । चक्रान्तः शाकटिका । राजकर्मकरेभ्यो राज्ञा तस्मिन्नहनि भक्त देयमेव ।
यथाह स एव—^२“भक्तः तेभ्यो दद्यात्” इति । वणिजा विशेषमाह स एव—“पण्यं वणिग्निरर्था-
पचयेन देयम्” इति । इदं च शुल्कादधिकम् । तदाह बृहस्पतिः—

“शुल्कं दद्यात्ततो मास एकैकं पण्यमेव च ।

अर्षावरं च मूल्यानं वणिग्नस्ते पृथक् पृथक् ॥”

इति । अर्षावरं न्यूनलाभम् । मूल्यं द्रव्यम् ॥ ३२ ॥

^३स्वाम्यमात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ॥ ३३ ॥

तद्दूषकांश्च हन्यात् ॥ ३४ ॥ स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात्

॥ ३५ ॥ साधूनां पूजनं कुर्यात् ॥ ३६ ॥ दुष्टांश्च हन्यात् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं मनानां परिपालनं, तस्याङ्गान्याह । स्वामी राजा । अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः । दुर्गं
पूर्वोक्तं धन्यादि । कोशो धननिचयः । दण्डो हस्त्यधादियुतं बलम् । राष्ट्रं प्रजानिवासो देशः । मित्राणि
सहजप्राकृतकृत्रिमाणि । एतानि अभिहिताभिधित्तिराजधर्माणां प्रकृतयः मूलकारणानि ॥ ३३ ॥

तासां प्रकृतीनां स्वाम्यादीनां ये दूषकाः कार्याक्षमतापादकदोषासज्जकाः शत्रुचारादयः, तान्
हन्यात् ॥ ३४ ॥

स्वराष्ट्रं स्वाज्ञावशमर्णां देशः । तथा परराष्ट्रं परेण शत्रूणां यत् राष्ट्रम् । चकारात् मित्रोदासीन-
राष्ट्रयोश्च, चारां स्पृष्टा एव चक्षुषी यम्यं तथा स्यात् । चारैः सर्वराष्ट्रवृत्तं जानीयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र स्वराष्ट्रवृत्तजानप्रयोजनमाह—साधूनां पूजनमिति । साधूनां सुवृत्तानां पूजनं च स्वस्मादिदानीं
समानं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

दुष्टान् दुर्वृत्तान् हन्यात् अपरागानुसारेण ॥ ३७ ॥

शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान्^१ यथार्हं
यथाकालं प्रयुञ्जीत ॥ ३८ ॥ संधिविश्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च
यथाकालमाश्रयेत् ॥ ३९ ॥

अथ परराष्ट्रवृत्तज्ञानप्रयोजनमाह । शत्रुः द्वेषः । मित्रं सुहृत् । उदासीनः उभयविलक्षणः । मध्यमः
शत्रुविजिगीषुष्यवर्ती नृपः । तांश्चाह योगीश्वरः—“अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः” इति ।
अनन्तरः अरिः; तत्परः मित्रम्; तस्मात् परः उदासीनः । अन्यत्रापि—“अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो
भूम्यनन्तरः” इति । तेषु प्रतिदिशमस्थितेषु द्वादशस्थपि । यथार्हम्; अर्हं योग्यनामनतिक्रम्य । यथाकालं
स्वशत्रूपचयाधनतिक्रमेण सामादीन् प्रयुञ्जीत । तत्र साम प्रियनाम्यम् । दानं धनादेः । भेदः तत्सामन्तादीनाम-
न्योन्यवैरोत्पादनम् । दण्डः धनापहारादिः । तद्यथा—हीनो दण्डेन, समः साम्ना, अधिको दानेन, अधिकतरो
भेदेन साधनीय इति । यद्वा शत्रुः दण्डेन, मित्रं साम्ना, उदासीनो दानेन, मध्यमो भेदेनति ॥ ३८ ॥

सामादिप्रयोगाणां फलमाह । सधिः व्यवस्थाकरणम् । विग्रहः^२ अपकरणम् । यानम् अरिं प्रति यात्रा ।
आसनम् उपेक्षा । सश्रयः चलनदाश्रयणम् । द्वैधीभावात् स्वचलत्य द्विधा करणम् । एव सधिप्रभृतीन् गुणान्
यथाकालं यथार्हं देशकालक्षकत्याधनतिक्रमेणाश्रयेत् । एषां च देशकालम्वक्ष्यादिभेदा मानये द्रष्टव्याः ।
तत्र सामफलं सधिः । दण्डफलं विग्रहः । भेदफलं दानम् । आसनसश्रयद्वैधीभावा दानफलमिति विधेयः ॥ ३९ ॥

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् ॥ ४० ॥ परस्य व्यसने
वा ॥ ४१ ॥ परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान् नोच्छिन्व्यात् ॥ ४२ ॥
परेणाभियुक्तश्च सर्वात्मना स्वराष्ट्रं गोपायेत् ॥ ४३ ॥

“सासिन् पौर्णमासीनि सत्रायाम्” इत्यनुग्रामनेन चैत्रमार्गशीर्षयोः पौर्णमासीसत्रस्यात् दर्शपूर्ण-
मास्तौ द्विर्धोऽपि मासौ गृह्यते । वास्तव्यात् फाल्गुनोऽपि । यथाह मनुः—

“मार्गशीर्षि शुभे मासि यात्रां यायान्मदीपतिः ।

फाल्गुनं वा चैत्रं वा मासी प्रति यथामुग्रम् ॥”

इति । “यस्मिन् यात्रां यायादेतया पुनराधेयसमिनयेष्टया इष्टा” इतिन् प्रत्ययमात्राधैरित्यया मयेगः ;
तेषां नानिरीतोष्णतया समचलनया^३ पुनराधेये च सुन्दरत्वात् ॥ ४० ॥

^१ भेद omitted in ४

^२ ३२ omitted in ३, ४, ८.

^३ यथा omitted in ८

^४ गन्तव्यतां—८, ८.

^५ अन्तराष्ट्रम्—८,

नेमित्तिक कालान्तरमाह । परस्य शत्रो व्यसन धनमरुमित्रादिनाश । वाशब्देनात्मनो धनमरुमित्रादि-
योगश्च^१ गृह्यते । तस्मिन् यात्रा यायात् । तदाह मनु —

“ अन्येष्वपि च कालेषु यदा परयेद् ध्रुव जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्येन व्यसने चोत्थिते रिपो ॥ ”

इति ॥ ४१ ॥

यानफले विशेषमाह । परेषा शत्रूणा यो देशो राष्ट्र, तस्यावासौ स्वयशीभावे, तद्देशस्य धर्मान्
आचारान् नोच्छिन्द्यात्, नाचारान्तरे प्रवर्तनेन परावर्तयेत्, न समूल वा दुम्पेत् । यथाह योगीश्वर —

“ यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहार उल्लिख्यति ।

तथेय परिपाल्योऽसौ यदा वशमपानुयात् ॥ ”

इति । तत्पदेनैव देशप्राप्तौ पुनर्देशपदोपादानं सनिहितावाप्तिपरामर्शभ्रमवारणाय । ततश्चावाप्तिधर्माणाम्

“ उपरुच्यारिमासीत् राष्ट्र तस्योपपीडयेत् ।

दूपयेचास्य सततं यवसानोदकैः पानम् ॥ ”

इत्यादीनां तदवाप्तानुच्छेदो निरस्तः ॥ ४२ ॥

आसनादिफलविशेषमाह । आसनादिषु यथाऋचिस्त्वं स्वराष्ट्ररक्षणमेव फलम् । तत्र शत्रूणां भियुक्तं
आस्फन्दितश्चेत् तदा स्वराष्ट्रं सर्वेण बलशोभादिना अन्तत आत्मना स्वशरीरेणापि गोपायेत् रक्षेत् ॥ ४३ ॥

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसहशो धर्मः ॥ ४४ ॥ गोब्राह्मण-

नृपभिन्नधनदारजीवितरक्षणात्^२ ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ४५ ॥

वर्णसंकररक्षणार्थं^३ च ॥ ४६ ॥

ननु आत्मना रक्षणे प्रधानविरोध एवेति क्व धर्मः^४ इत्यन आह । अवेष्टिन्यायेन राज्ञा क्षत्रियाणाम्,
न पार्ष्णिनामेव, समरे सग्राभे य तनुत्यागो मरण, तत्तुल्योऽन्यो धर्मो नास्ति । तेन तनुत्यागेन राष्ट्ररक्षणे
धर्मद्वयलाभः ॥ ४४ ॥

प्राप्तस्मिमाह । गोत्रावगणो जातिमात्रेण । नृप धार्मिक प्रजापालक । मित्र स्वोपकारकं सुहृत् ।
धन जीवनमाधनम् । दारा धर्मापत्यसाधनानि स्त्रियः । जीवितं प्राणा । एतेषां रक्षणाद्देतो ये हता

^१ पारश्च—य

^२ रक्षणाार्थं—य, इ, ट

^३ अन्यान्नेष्वपि—य to य

^४ रक्षणार्थं—य to च य, ट

प्रतिपक्षैः, ते स्वर्गलोकं भजन्ति । इदं च युद्धं विनाप्ययुद्धवर्माणां फलोपदर्शनेन काम्यं मरणान्तरमुपदिश्यते ; अन्यथा युद्धमरणमात्रस्य स्वर्गफलकृतया विशेषवचनानर्थक्यम् । अत एव मनुः—

“अस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुह्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालस्त्रारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥”

इति ॥ ४५ ॥

परदारामिमर्शनेन जायमानात् वर्णसंकराच्च यत् रक्षणं वर्णानां, तदर्थमपि वा हत' ये. वन्दिमाह-
जारादिभिः, तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति । अत एवाह मनुः—

“परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥”

इति । वसिष्ठोऽपि—“आत्मत्राणे वर्णसंमर्गे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददोषाताम् । क्षत्रियस्य तु तस्मिन्
त्यमेव ; रक्षणाधिकारात्” इति । पूर्वं दाराणां प्राणरक्षणमुक्तम् । अत्र तु वर्णसंकराद्व्रजणमिति भेदः ॥४६॥

राजा परपुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिपिञ्चेत् ॥ ४७ ॥ न
राजकुलमुच्छिन्ध्यात् ॥ ४८ ॥ अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ४९ ॥

यदा रिपुदहनदिना तत्पुरमग्रेति राजा, तदा तत्रारिपुरे तस्थि राज्ञः कुर्त्तानं कुर्त्तमंमनमभिपि-
ञ्चेत् ; न त्वन्यम् । यदि स्वचिकीर्षितं विन्याप्य समर्थं करोति,

“मर्त्येषां तु त्रिदिव्येषां समामेन चिरार्थिनिम् ।
आपयेत्तत्र तद्वन्द्यं कुर्यान्न गमयन्नियम् ॥”

इति मानवात् ॥ ४७ ॥

अतुल्यानाः ; राजकुलानुपज्ञाः राजमेरुशायो दामोदरादयो वा केचनान्येभ्यः राजानः,
मरुत्यादन्वयः ; तत्तुल्यं नृत्तिद्वयादेवेत्यर्थः । यथा वक्ष्यति—“ये चातुल्या राजान्निश्चनन्ते” इति ।
तान् हन्यादिति वनन्ते ॥ ४८, ४९ ॥

नैमित्तिक कालान्तरमाह । परस्य शत्रो व्यसन धनमूलमित्रादिनाश । वाशब्देनात्मनो धनमूलमित्रादि-
योगश्च^१ गृह्यते । तस्मिन् यात्रा यायात् । तदाह मनुः—

“ अन्येष्वपि च कालेषु यदा पश्येद् ध्रुव जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्येन व्यसने चोत्थिते रिपो ॥ ”

इति ॥ ४१ ॥

यानफले विशेषमाह । परेषा शत्रूणा यो देशो राष्ट्र, तस्यावासौ स्वपक्षीभावे, तद्देशस्य धर्मान्
आचारान् नोच्छिन्नात्, नाचारान्तरे प्रवर्तनेन परावर्तयेत्, न समूल वा लुम्पेत् । यथाह योगीश्वर.—

“ यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहार दुःस्थिति ।

तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमयान्नुयात् ॥ ”

इति । तत्पदेनेन देशप्राप्तौ पुनर्देशपदोपादानं सनिहितावाप्तिपरामर्शभ्रमवारणाय । ततश्चावाप्तिधर्माणाम्

“ उपरिगृह्णीयासीत राष्ट्र तस्योपपीडयेत् ।

दृप्येच्चास्य सततं यवसान्नोदक्रेन्धनम् ॥ ”

इत्यादीनां तदवाप्ताननुच्छेदो निरस्त ॥ ४२ ॥

आसनादिफलविशेषमाह । आसनादिषु यथाक्वचित् स्वराष्ट्ररक्षणमेव फलम् । तत्र शत्रूणामियुक्तं
आस्कन्दितश्चेत् तदा स्वराष्ट्र सर्वेण बलसेवादिना अन्तत आत्मना स्वशरीरेणापि गोपायेत् रक्षेत् ॥ ४३ ॥

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः ॥ ४४ ॥ गोब्राह्मण-

नृपमित्रधनदारजीवितरक्षणात्^२ ये हतास्ते स्वर्गलोकभाजः ॥ ४५ ॥

वर्णसंकररक्षणार्थं^३ च ॥ ४६ ॥

ननु आत्मना रक्षणे प्रभनविरोध एवेति क धर्मः ? इत्यत्र आह । अवेष्टिन्यायेन राज्ञा क्षत्रियाणाम्,
न पार्थिवानामेव, समरे सप्त्रामे य तनुत्यागो मरण, तत्तुल्योऽन्यो धर्मो नास्ति । तेन तनुत्यागेन राष्ट्ररक्षणे
धर्मद्वयलभ ॥ ४४ ॥

प्रामादिकमाह । गोब्राह्मणौ जातिमात्रेण । नृप धार्मिक प्रजापालक । मित्र स्तोपकारकं सुहृत् ।
धन जीवितमागन्तम् । दारा धर्मापत्यमाधनानि स्त्रिय । जीवित प्राणा । एतेषा रक्षणाद्धेतो ये हता

^१ पौराण्य—३

^२ रक्षणार्थ—१, २, ३

^२ अन्यान्वयसि—क to घ

^३ रक्षणार्थ—क to च, ज, ट

प्रतिपक्षैः, ते स्वर्गलोकं भजन्ति । इदं च युद्धं विनाप्ययुद्धधर्मिणां पत्योपदर्शनेन काव्यं मरणान्तरमुपदिश्यते ; अन्यथा युद्धमरणमात्रस्य स्वर्गफलकतया विशेषप्रचनानर्थक्यत्वात् । अत एव मनुः—

“ गच्छं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुह्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालमारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च समरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ४५ ॥

परदारामिमर्शनेन जायमानात् वर्णसंस्मरः यत् रक्षणं वर्णानां, तदर्थमपि वा हतं ये. वन्दिग्राह-
जारादिभिः, तेऽपि स्वर्गलोकभाजो भवन्ति । अत एवाह मनुः—

“ परदारामिमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन् महापतिः ।
उद्वेजनकरं दर्शयैश्चिह्नयित्वा प्रयासयेत् ॥
तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंस्मरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सन्नेनाशाय कल्पते ॥ ”

इति । वसिष्ठोऽपि—“ आत्मत्राणे वर्णसंस्मरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शम्भमादन्वीयाताम् । क्षत्रियस्य तु तत्ति-
त्यमेव ; रक्षणाधिकारात् ” इति । पूर्वं दाराणां प्राणरक्षणमुक्तम् । अत्र तु वर्णसंस्मराद्व्रजगमिति भेदः ॥४६॥

राजा परपुराचाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिपिञ्चेत् ॥ ४७ ॥ न
राजकुलमुच्छिन्ध्यात् ॥ ४८ ॥ अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ४९ ॥

यदा रिपुदनादिना तत्पुत्रसमाप्तेति राजा, तदा तत्पुत्रपुरे तस्मैव राज्ञः पुत्र्येन पुत्र्यममृतमभिपि-
ञ्चेत् ; न त्वन्यम् । यदि स्वचिरिर्षिर्षं विष्ण्याप्य समयं करोति,

“ गर्भेषां तु विदित्वैषा ममात्मेन चिर्चरिष्यम् ।
भ्यापयेत्तत्र नरस्य पुत्र्यां च ममयन्त्रियम् ॥ ”

इति मानसात् ॥ ४७ ॥

अपुत्र्यताः ; राजकुलानुत्पत्ताः राज्ञेयस्यैवो दार्म्यपुत्रद्वयो वा केचनभ्रान्तेऽप्येव गच्छन्,
तत्पुत्रादन्त्यरः ; तत्पुत्रं नृत्तिप्रयादेवेत्यर्थः । यथा वसिष्ठे—“ ये चापुत्र्यतां गच्छन्ति नृत्तिप्रयादेव ॥ ” इति ।
तान् हन्यादिति व्रतंते ॥ ४८, ४९ ॥

मृगयाक्षस्त्रीपानाभिरतिं परिहरेत् ॥ ५० ॥ वाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्ये च ॥ ५१ ॥ नार्यदूषणं कुर्यात् ॥ ५२ ॥ ^१आद्यद्वाराणि
नोच्छिन्द्यात् ॥ ५३ ॥

मृगया आखेटकम् । अक्षो द्यूतम् । स्त्रियो मैथुनम् । पानं मद्यादेः । इदमन्येषामप्युपलक्षणम् ।
यथाह मनुः—

“मृगयाक्षो दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाश्रया च कामजो दशको गणः ॥”

इति । चतुष्टयपरिगणनं तु तेषां कष्टतरत्वमभिप्रेत्य । यथाह मनुः—

“पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतरं विद्याच्चतुष्क कामजे गणे ॥”

इति । कष्टतरम् अत्यन्ताभिरतिजनकत्वेन दुष्परिहरम् । अत एव तेषु अभिरतिप्रत्यासक्तिं परिहरेत् ॥ ५० ॥
वाक्पारुष्यं परुषभाषणम् । दण्डपारुष्यं निर्दयप्रहरणम् । ते उभे परिहरेत् ॥ ५१ ॥

अर्थस्य सुवर्णादेः दूषणं वृथा व्ययः ; त न कुर्यात् । इदमन्येषामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“^२पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासुयार्थदूषणम् ।
वामदण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥”

इति । त्रितयगणनं तु पूर्ववदेव । यथाह मनुः—

“दण्टस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥”

इति ॥ ५२ ॥

स्वपुरे परदुर्गेषु वा आद्यद्वाराणि पूर्वराजकृतानि तौरणगोपुरादीनि नोच्छिन्द्यात्, न परावर्तयेत्,
न लुपेद्वा, यद्यायादीनि शुद्धानि भवेयुः ॥ ५३ ॥

नापात्रवर्षी स्यात् ॥ ५४ ॥ आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥ ५५ ॥
निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ५६ ॥ द्वितीयमर्धं कोशे
प्रवेशयेत् ॥ ५७ ॥

अपात्रेषु नटविटवन्दिचारणमागधादिषु धनवर्षणशीले न स्यात्;

“धूर्ते वन्दिनि मत्ते च कुर्वेथे कितवे शठे ।

नटे चारणमलेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥”

इति दक्षस्मरणात् । तच्छीत्त्यग्निषेधानुसंस्थाय यत्किञ्चित् दद्यात् ॥ ५४ ॥

उत्तरविश्वेदमारभते । आकराः सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । तेभ्यो यदुपात्तं तत् सर्वं स्वग्रमादद्यात् । न तत्र विप्राद्यंशकल्पना ॥ ५५ ॥

निधौ विशेषमाह । अज्ञातस्वामिकं भूमौ चिरनिखातं निधिं लब्ध्वा राजा ब्राह्मणेभ्यः तदर्धं दद्यात् । अर्धमित्यनेनैव सिद्धौ तच्छब्दो यस्य सुवर्णादिः अर्धकरणं संभवति, तस्यैव दानमाचष्टे, मूल्यादिकल्पनया न रत्नहीरकादेरपीति । यथाह मनुः—

“निधीनां हि पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धमाग्रक्षणाद्वाजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥”

इति ॥ ५६ ॥

लब्धस्य निधेरर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्ते द्वितीयमर्धं राजा कोशे प्रवेशयेत्, स्थापयेत् । ‘अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्’ इत्यनेनैवाधानसिद्धौ पृथक् सुवर्णकरणं कोशप्रवेशमात्रविधानार्थम् ; न तदानीमेव तत् व्ययीतेत्येवमर्थम् । अत एव प्रत्यागते स्वामिनि रूपसंस्त्यादिविभावितोऽसौ प्रत्यर्पणीय इति वक्ष्यति ॥ ५७ ॥

निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ॥ ५८ ॥ क्षत्रियश्चतुर्थ-

मंशं राज्ञे दद्यात्, चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धमादद्यात् ॥ ५९ ॥

वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात्, ब्राह्मणेभ्योऽर्धं, चतुर्थमंशमाद-

द्यात् ॥ ६० ॥ शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे

दद्यात्, पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्यः, अंशद्वयमादद्यात् ॥ ६१ ॥

पूर्वोक्तं निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमेवादद्यात् ; राजे न दद्यात् ; पट्टमामिरतश्चेत् । यथाह यमिष्ठः—

“ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् पट्टमं तु वतमानो न राजा हरेत्” इति ॥ ५८ ॥

धनियश्चेत् पूर्वोक्तं निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य, एकं चतुर्धा राजे, अरं चतुर्धा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ; अरमित्यर्धं स्वग्रमादद्यात् ॥ ५९ ॥

यदि वैश्यो निधिं लभते, तदा तं चतुर्धा विभज्य एकमंशं राजे, अंशद्वयं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अरं चतुर्धा स्वग्रमादद्यात् ॥ ६० ॥

इति । हरणं न व्ययः, पश्चादप्यागते दानाशयभावात् । ततश्च त्र्यब्दाद्वार्त्वाद् द्वादशाशम्, उपरिष्ठात् पष्ठमशमिति ध्येयम् । द्वादशाशमिति नियमेन च स्वाभ्यागमनात् पूर्वं राजादिभिर्दत्तस्याप्यर्थादेः ब्राह्मणाद्य-
शस्यास्नामिदत्तस्या प्रत्याहरणीयत्वं गम्यते, “अम्बामिन्द्रियं दानमार्थं च विनिर्गतयेत्” इति बृहस्पति-
स्मरणात् । ^१यद्वा स्वनिहितमेव निधिं चिरकालमनासादितं यदि स्वयमेव लभन्ते वर्णा, तदा ब्राह्मणवर्ण-
राज्ञे द्वादशममं दद्युः । ब्राह्मणश्च द्वादशमपि न दद्यात् । यथाह नारदः—

“स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात् त तत् शुद्धमशुद्धं स्यादतोऽन्यथा ॥”

इति । यद्वा ब्राह्मणवर्णं पूर्वोक्तं ब्राह्मणाशं विना राज एव दद्युः, ब्राह्मणेभ्यो न दद्युरिति ॥ ६३ ॥

परनिहितं ^२स्वनिहितमिति द्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत् ॥ ६४ ॥

बालानाथस्त्रीधनानि राजा ^३परिपालयेत् ॥ ६५ ॥ चौरहृतं धनम-

वाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् ॥ ६६ ॥ अनवाप्य च स्वकोशा-

देयं ^४दद्यात् ॥ ६७ ॥

मिथ्यावादिनं प्रत्याह । यः पुनः परनिहितम् अन्यदीयं निधिं लोभातिशयेन स्वनिहितं स्वीयमिति
ब्रूते, स तत्समं मकूननिधिसमं दण्डमावहेत् दद्यात् । मनुस्त्वष्टमाश्च दण्डमाह—

“अनृतं तु वदन् दण्ड्यं स्ववित्तस्याशमष्टमम् ।

तस्यैव वा विधानस्य सम्ययात्मीयसीं कराम् ॥”

इति । अल्पीयसीं षोडशीम् । तत्रेव व्यख्या—अस्यस्य स्ववचने तत्समो दण्डः । स्वस्यैव सन्त्यान्वधा-
वचने अष्टमाशादिरिति ॥ ६४ ॥

बाल आ षोडशाद्वर्थात् । अनाथ अवैश्वरहितं अन्धपट्वादि । स्त्री कन्यापुत्रादि । मयेऽनाथ-
पदप्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते । तन्मथानाथयोर्गोत्रस्त्रियो अत्रालस्त्रिय अनाथस्य च धनानि
स्वयमुपलब्धानि तैर्मिमात्रिणामपि रूपसम्बन्धादिभिः न तदानीमेव प्रत्यर्पयेत् । किंतु यावत्तन्मार्थं स्वयमेव
राजा परिपालयेत् । यथाह मनुः—

“बालदायादिकं रिक्तं तावद्दानानुपालयेत् ।

यान्त् स्यात् न समावृत्ते यावद्वातीवर्गैश्च ॥

वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कृत्यसु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विग्राम्बानुरासु च ॥ ”

इति । चरारान् मयमनुष्यलक्षणानि नदृग्गृहस्थान्यपि पालयेत् । तथाच ब्रह्मलिखितौ—“न हार्यं राजा देवराज्यसन्निभम् । न निक्षेपोपनिर्गम् । न क्रियाक्रमागतम् । न बालस्त्रीधनानि ” इति । निक्षेपोपनिर्गम् यद्वस्ते स्यापित्री नन्निन्मृतेऽपि राजा तौ न हार्यौ ; किंतु यथास्थानं पालनीयौ । तथा क्रियाः जीवदेहिनाः ; क्रमा विवादीनाम् । राजानुवृत्तावपि राजप्रहणं लुब्धनह्वानधरादिनिरामाय ; तेषां तदपटुत्वमभवान् । यथाह मनुः—

“ जीवन्तीनां तु तामां ये तद्वरेयुः स्वगान्धवाः ।

तान्छिव्याद्योरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ”

इति । प्रजापालनेनैरास्यं मिदं । पृथिवीगानं राजभागप्रहणनिवृत्त्यर्थम् ; पूर्वोक्तब्रह्मलिखितवचनारम्भमानर्थात् ॥ ६५ ॥

चौरहन्तं प्रत्याह । चौरैः प्रच्छन्नं प्रसाधं वा अपहृतं जानपदधनमवाप्य प्रत्यानीय, सर्वमेव सर्वश्रेष्ठेभ्यो दद्यात् प्रत्यर्पयेत् । सर्वमेवेत्यनेन भृतिग्रेनापि किञ्चिदादेयमित्युक्तम् ; उपयोगे दोषधरणात् । यथाह मनुः—

“ दानार्थं सर्वश्रेष्ठेभ्यो राजा चौरहन्तं धनम् ।

राजा नदुपपुत्रानधोरस्याग्रेति विन्विष्य ॥ ”

इति । सर्वमेवेत्यवगण ददातिनामि मनयते ; अदाने दोषधरणात् । यथाह योगीश्वरः—

“ देयं चौरहन्तं द्रव्यं राजा जानक्याय तु ।

अददति मनम्रेति विन्विष्य यस्य तस्य नन् ॥ ”

इति । एतेनैवैतेभ्यो निगृह्यते ॥ ६६ ॥

अन्यथा प्रत्यर्पयेत् यवमानेऽपि द्रव्यमवाप्य, तान् द्रव्यं स्वश्रेष्ठादेव दद्यात् । चराराजानो वि । यथाह व्यासः—

एव प्रजापालने दृष्टोपायानभिधायेदानीमदृष्टोपायास्तत्राह । प्रत्युत्पन्नारिष्टशमनाय क्रियमाणं कर्म शान्तिं ग्रहशान्तिमहाशान्त्यादि । अनुत्पन्नारिष्टानुत्पत्तौ क्रियमाणं कर्म स्वस्त्ययनम्, प्रास्थानिकहोमादि । बहुवचनेन च पुण्याहादीनां ग्रहणम् । तै वैवोपघातान् प्रशमयेत् । दैव पौर्णदैहिकमिष्टानिष्टप्लूकं कर्म । तेनोपघातान् आपदं प्रशमयेत् । प्रशमनं नामोत्पन्नानां प्रध्वंसनम्, अनुत्पन्नानां च प्रागभावपरिपालनमिति । यथाह गौतमः—“यानि च दैवोत्पातचिन्तकां प्रव्रूयुस्तान्याद्विधेयत् । तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिचिन्तयेत् । शान्तिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गलसयुक्तान्याभ्युदयिकानि निद्वेषणसवननामिचारद्विपद्व्यूद्धियुक्तानि च शालाग्रौ उर्यात् ” इति । “पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु ” इति दिनदोषनाशकं कर्म पुण्याहम् । आयुष्यं जन्मदिनकर्तव्यं पूर्वाहोमादि । मङ्गलं वास्तुशान्त्यादि । निद्वेषणं शत्रूणां परस्परं विरोधोत्पादनम् । सवनं वशीकरणम् । अमिचारं मारणम् । द्विपद्व्यूद्धिं द्विपताम् ^२रुद्धयभावः । एतानि शालाग्रौ कार्याणि । स च “राजस्तु निशेपान् वक्ष्यामि ” इति प्रकृत्य वेश्म आवसथ समेति त्रीणि स्थानान्यभिधाय “सर्वेऽप्येवाजस्ता अग्रयं सु । अमिपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ” इति आपस्तम्बोक्तानां त्रयणामप्यग्नीनामन्यतमं ^३ शालाग्रिर्वसेयम् । नौपासनो नापि त्रेतामि, तयो गाह्येण श्रौतेषु च नियमितत्वात् ॥ ६८ ॥

परेषां शत्रूणां चक्रं बलम् । तेनोपघातान् आपदं शस्त्रनित्यतया शस्त्राभियोगेन प्रशमयेत् । चकारात् स्वचक्रोपघाताश्च ॥ ६९ ॥

वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरो-
हितं च वरयेत् ॥ ७० ॥ शुचीनलुब्धान् ^४अवहितान् शक्तिसंपन्नान्
सर्वार्थेषु च सहायान् ॥ ७१ ॥

वेदा ऋगादयश्चत्वारोऽपि, शान्त्यादीनामधर्वाभिधेयत्वात् । यथाह योगीश्वरः—

“पुरोहितं च कुर्वीत देवजमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्या च कुशलमर्थोक्तिरसे तथा ॥”

इति । इतिहासा महाभारताद्याः । धर्मशास्त्रं मानवादि । अर्थं अर्थशास्त्रम् औशनसादि । तेषु कुशलम् । कुलीनम्, महाबुल्लभम् । अयङ्गम्, अविकलाङ्गम् । तपस्विनम्, कृच्छ्रचान्द्रायणादिनिष्ठम् । वरणेन अभ्यर्थनेन पुरोहितम् अग्रतो निहितं सर्वकार्येषु उर्यात् । यद्यपि सामान्यनोऽभिहितं, तथापि ब्राह्मणमेव, “तस्माद्वाजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत ” इति श्रुतेः । चकारादभिननादितपन्नम् । यथाह गौतमः—“ब्राह्मणं पुरो दधीत विद्याभिनननाम्नस्य शीलसपन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् ” इति । यद्वा

^१ तदधीनमपीत्येक—ए, च, छ

^२ उत्तम—ए, च, छ, ट

^३ तपस्विनं च पुरोहितं—न

^४ रुद्धयमान—ए, न, छ

^५ इतिहास—ए, ट

चकारत् ऋविज्ञोऽपि वरयेत् । यथाह योगीश्वरः—“ श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजस्तथा ” इति ।
ऋत्विगेर च क्रमागतो विप्रादीनामुपाध्याय इत्युच्यते । तथा च शङ्खलिखितौ—“ स एवादुष्टस्तस्म
ऋत्विक् कुलोपाध्याय ” इति ॥ ७० ॥

शुचीन्, बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तान् । अलुब्धान्, लिप्सातिशयरहितान् । अवहितान्, सर्वत्र
सवधानान् । शक्तिमि प्रभावोत्साहमन्त्रजामि सपत्नान् युक्तान् । समर्थेषु सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु
मतिविषयेषु कृतिविषयेषु च सहायान्, सह अयन्ते इति सहाया सहकारिण, मन्त्रिणो वरयेत् अभ्यर्थ-
येत् । बहुवचनसामान्येऽपि सप्ताष्टौ वा कार्या । यथाह मनुः—

“ मौलान्छास्त्रचिद शूरान् रथलक्षान् कुलोद्भवान् ।

मन्त्रिण सप्त वाष्टौ वा कुर्यात् सुपरीक्षितान् ॥ ”

इति । तथा—

“ दूतं चैव प्रदुर्वीत समेशास्त्रविस्मरदम् ।

इज्जिताचारचेष्टाञ्च शुचिं दक्ष कुलोद्भवम् ॥ ”

इति । भारतेऽपि—

“ सेनान्य चाभिपिबेत् सेनाकर्मस्ववस्त्रितम्^१ ।

शूरं व्यूहविधानञ्च हस्त्यधरथकोविदम् ॥ ”

इति ॥ ७१ ॥

स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्धम्^२ ॥ ७२ ॥

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुज्यात् ॥ ७३ ॥

पूरोक्तो राजा स्वयमेव, नान्यद्वारा, व्यवहारान् निरुद्धाभिमाननिषयान् पश्येत् सदसद्रूपेण विवेच-
येत् । यथोक्तम्—

“ परम्परं मनुष्याणां स्वाये निप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यान्त्यायाद्व्यग्रम्यान व्यवहार उदाहृत ॥ ”

इति । तस्य च वदुवचनेनानेकमित्युक्तम् । तदाह मनुः—

“ तेषामाचमृणादानं निक्षेपोऽप्यामिनिम्य ।

सम्यं च समुत्थानं दत्तस्यानपफर्मं च ॥

येननम्येयं चाग्नौ सप्रिदध व्यतिनम ।

व्रयस्मिन्वानुशयो विनाऽस्वामिपालयो ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंक्रमो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥”

इति । कथम् ? विद्वद्भिः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ब्राह्मणैः, न क्षत्रियादिभिः, सार्धम् । तृतीयानिर्देशात्
ब्राह्मणानामप्राप्त्यान्वेन नान्यथादर्शनादर्शनफलसंबन्धः ; किंतु राज्ञ एव । यथाह मनुः—

“ अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥”

इति । एते च विधायका इत्युच्यन्ते ;

“ विधायकैस्त्रिचतुरैः सम्यक् शास्त्रार्थकोविदैः ।
सम्यैर्निर्णीतमर्थं तु राजा विप्रैः परीक्षयेत् ॥”

इति नारदस्मरणात् । राज्ञोऽनुवृत्तावपि स्वयमेवेति वचनं क्रोधलोभादिदोषपरवशतानिरासाय । यथाह
पाण्डवल्लभः—

“ व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥”

इति ॥ ७२ ॥

स्वयमेवेत्यस्यानुकल्पमाह । पूर्वोक्ते व्यवहारदर्शने स्वस्यासक्तौ ब्राह्मणं प्राड्विवाकं नियुज्यात् ।
यथाह योगीश्वरः—

“ अपश्यता कार्यवशाद्भवहारान् नृपेण तु ।
सम्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥”

इति । प्राड्विवाकशब्दार्थमाह वृहस्पतिः—

“ विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राप्यदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति । वाशब्दात् तदसंभवे क्षत्रियः । तदसंगवे वैश्यं वा नियुज्यात् । न तु शूद्रम् । यथाह कात्यायनः—

“ ब्राह्मणो यत्र न स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्र न वर्जयेत् ॥”

इति ॥ ७३ ॥

जन्मकर्मव्रतोपेताश्च^१ राज्ञा सभासदः कार्याः, रिपौ^२ मित्रे
च ये समाः, ^३कामक्रोधभयलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः
॥ ७४ ॥

सभ्यानाह । जन्म विशिष्टमातापितृवत् । कर्म जातकर्मादिसत्कारा । व्रतानि अध्ययनाङ्गानि सौम्य-
प्राजापत्यादीनि । तै उपेता युक्ता । चकारात् श्रुताध्ययनसपन्ना । यथाह योगीश्वरः—

“ श्रुताध्ययनसपन्ना धर्मज्ञा सत्ययादिन ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समा ॥ ”

इति । रिपौ मित्रे च ये समा रागद्वेषरहिता । कामो भोगलिप्सा । क्रोध अमर्ष । भय त्रास । लोभ
लिप्सातिशय । आदिशब्दात् स्नेहादीना ग्रहणम् । तै वृत्त्वा कार्यार्थिभि व्यावहारिकै अनाहार्या अना-
कर्षणीया । अयमर्थः—कार्यार्थिभि रयादिप्रदानेन स्वनिपयरूपक्षपातजनन सभ्याना कामेनापकर्षणम् ।
प्रतिपक्षतिरस्कारश्चरणेन स्वपक्षपातजनन ^४क्रोमेनाकर्षणम् । निपक्षप्राधक्यदर्शनेन स्वपक्षपातजनन भयेना-
कर्षणम् । धनदानादिना स्वपक्षपातजनन लेभेनाकर्षणम् । तद्रहिता ब्राह्मणा राज्ञा दानमानसत्कार्येणा
समासु सीदन्ति तथा कार्या । यथोक्त कात्यायनेन—

“ स तु सभ्ये स्थिर्युक्त प्राजेर्गोलेर्द्विजोचमे ।

धर्मग्रास्त्रार्थदुशलेरर्थशास्त्रविदारदे ॥ ”

इति । नहुवचनमामान्येऽपि सप्त पञ्च त्रयो वा कार्या । यथाह बृहस्पतिः—

“ लेख्येद्वज्रमज्ञा सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपनिष्ठा विप्रा स्यु सा यजमदशी सभा ॥ ”

इति । चकारात् गणस्तेयस्त्वमा यपालवणिना ग्रहणम् । यथाह व्यासः—

“ त्रिम्बन्धज्योतिषाभिन्न स्फुम्प्रत्ययस्कारम् ।

श्रुताध्ययनमपन्न गणक योचयेन्मृष ॥

स्फुल्गेन नियुज्जितं गान्धर्वमणिं शुचिम् ।

मृषा र नित्रमेधमनुन्ध सत्ययादिनम् ॥

मा यपालम्बु वनयो राज्ञा मा यम्य सायम् ।

व्रमायानो दृष्ट दृष्ट सभ्याना च मते मित ॥

^१ भुवनपथ—१ ट

^२ कामक्रोधभयलोभादिभिः—१, क्रोधभयलोभादिभिः—ट

^३ रिपौ १—ट

^४ क्रोमेनाकर्षणम् to धादादादिना omitted in D

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।
सभ्याधीन सत्यनाद्री कर्तव्यस्तु स्वपूरुष ।
श्रेतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिन ॥”

इति । द्वितीयचकारात् राजन्यपि समा ,

“अन्यायेनापि त यान्त येऽनुयान्ति सभासद् ।
तेऽपि तद्वाग्निस्तस्माद् बोधनीय ^१स तैर्नृप ॥”

इत्यनेन राजानुरोधस्यापि परिहरणीयत्वस्मरणात् । व्यवहारदर्शनप्रकारमाह मनुः—

“धर्मासनमधिष्ठाय सवीताङ्ग समाहित ।
प्रणम्य लोकपालेभ्य कार्यदर्शनमारमेत् ॥”

इति । धर्मासन धर्मसभा । तत्र बृहस्पतिः—

“दुर्गमध्ये गृह कुर्याज्जलवृक्षाश्रित पृथक् ।
प्रान्दिशि प्राङ्मुखो तस्य लक्षण्या कल्पयेत् सभाम् ॥”

इति । सैव धर्माधिकरणमित्याह कात्यायनः—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥”

इति । मूल व्यवहार । शास्त्र तत्प्रतिपादक स्मृत्यादि । व्यवहारदर्शननिमित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

“स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परै ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥”

इति । चेच्छब्देन स्वयमेवावेदयति, न राजादिप्रेरित इत्युक्तम् ।

“नेत्यादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुष ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन ॥”

इति मानवात् । आधर्षित इत्यनेन तत्सबन्धी तन्नियुक्तोऽपि वा गृह्यते ,

“अर्थिना सनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”

इति कात्यायनीयात् । असबन्धी तु दण्ड्य ,

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगवृत् ।
परार्थवादी दण्ड्य स्याद् व्यवहारेषु विदुस्त्र ॥”

इति नारदायात् । आवेदितं श्रुत्वा प्रष्टव्योऽमो—

“ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषीर्नृहि मानसम् ॥
केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेव सभाग्नम् ॥ ”

इति । तदुक्तं च सर्वं लेन्यम्,

“ रागादिना यदेकेन कोपितं करणे वदेत् ।
नद्रोमिति लिखेत् सर्वं वादिनः पत्रादिषु ॥ ”

इति नारदायात् । करणं सभा । अनन्तरदृश्यमानं कार्यायनः—

“ एवं 'पृष्ठे स यद् दूयात् तत् सभ्यैर्गोक्षणे सह ।
निमृश्य नार्यं न्याय्य चेदाह्वानार्थमेव परम् ॥
मुद्रा वा निरिषेत् तस्मिन् पुरतः वा समादिशेत् ।
अकल्यणालस्यनिरिषमस्यनिर्याजुलान् ॥
कार्यातिपातव्यमनिनृपकार्यात्मिनाजुलान् ।
मतोऽन्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृप ॥
न हीनपन्था युगतिं कुले जाना प्रयत्तिनाम् ।
सर्वैर्गोक्षिता न्याता ज्ञातिप्रभुना स्मृता ॥
तदधीनजुष्टमिन्त्यं ध्वेरिष्यो गणिताश्च या ।
निजुष्टा याश्च पतिनाम्नामाह्वानमिष्यते ॥
देव का च रिज्ञाय नार्याणां च गणनम् ।
अन्यादीनापि धन्यार्नराह्वानयेन्नृप ॥
ज्ञान्या नियोगे येषु स्थितेन प्रवर्तितव्यम् ।
नान्यह्वानयेद्वाना गुणैर्येषु स्थितेषु ॥ ”

इति । आह्वानयोगनने कार्यायनः—

“ अह्वानयोगनयेन यः शक्तो गन्तामनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपाः सर्वे विविधेन कर्मणा ॥ ”

इति । पञ्चयने तु हीनता, “आह्वयपञ्चयनी च हीन पञ्चविध स्मृत ” इति स्मरणात् । यदि वाद्युक्त
प्रतिपाद्यतिक्तामति, तदासावासेद्भव्य । तत्र नारदः—

“ वक्तव्येऽर्थं ह्यतिष्ठन्तमुक्तामन्त च नद्वच ।

आसेवयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ ”

इति । आसेयो रानाज्ञयावरोध । स च ‘इतो न गन्तव्यम्, इदं न कर्तव्यम्’ इत्यादिरूप । तदतिक्रम-
कारी दण्ड्य ।

“ आसेधकाल आसिद्ध आसेध योऽतिवर्तते ।

स धिनेयोऽन्यथा पुनर्न नासेद्धा दण्डभामवेत् ॥

नदीसतारकान्ताखदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्त परासेधमुक्तामन् नापराध्नुयात् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् अत्यावश्यककार्येषु विवाहादिष्वपि । स च व्यवहारश्चतुष्पात्—

“ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि ।

आभिसचतुरशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ ”

इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इत्येकार्था । क्रिया प्रमाण साधनानीति च । स च द्विविध —

“ भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगति समुदाहृता ।

भूत तत्त्वार्थयुक्त यत् प्रमादाभिहित छलम् ॥ ”

इति स्मरणात् । तत्र विशेष — “ छल निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्मृषा ” इति । युगपदनेकव्यवहार-
प्राप्तौ घृहस्पतिः—

“ अहपूर्विकया प्राप्तावधिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वाग्दे वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्य पीडामवेक्ष्य वा ॥ ”

इति । तत्र प्रतिज्ञामाह योगीश्वरः—

“ प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्य यथावेदितमर्थिना ।

समामास्तदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ”

इति । पूर्वं समादिराहित्यम् । अत्र तु तदिति विशेष । तत्र विशेषो बार्हस्पत्ये—

“ प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम् ।

निश्चिन लोफसिद्ध च पक्ष पक्षविदो विदु ॥

अल्पाक्षरस्त्वसदिभ्यो बहुधश्चाप्यनातुल ।
मुक्तो विरोधिकरणैर्विरोधप्रतिषेधक ॥”

इति । प्रतिज्ञादोषा नारदोक्ताः—

“अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
लेख्य हीनाधिकं अप्र भाषादोषा प्रकीर्तिता ॥”

इति । साध्य साधनक्षमम् । सत्कारणे सद्धेतुभिः । निश्चितम् असदिभ्यम् । ‘लोकाप्रसिद्धपक्षलक्षणाभावे पक्षाभास । यथा

“अप्रसिद्ध निरानाध निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्य वा निरुद्ध वा पक्षाभास निर्णयेत् ॥”

इति । अप्रसिद्ध यथा—‘वृश्माण्डपरिमाणं भोक्तिकं मेऽपहृतमनेन’ इति । निरानाधम्, ‘अस्मद्द्रव्यमाय प्रत्यहं गच्छति’ इति । निरर्थम्, ‘टथङनङदणोति । निष्प्रयोजनम्, ‘अस्मत्प्रतिवेशेऽयं चिरं देवान् पूजयति’ इति । असाध्यम्, ‘मा दृष्टानेनाक्षि निरोचितम्’ इति, ‘अल्पत्वादल्पकालत्वाच्च दिव्यसाक्षिणो, लिखितभुक्ता दुरापास्ते’ इति । विरुद्ध ग्रामदेशादीनाम् । तत्र नृद्वस्पतिः—

“राजा च वर्णिनो यश्च यश्च पौरविरोधस्तु ।
राष्ट्रम्य^१ च समस्तस्य प्रवृत्तीनां तथेन च ॥
अन्ये वा ये पुरग्राममहान्ननिरोधिनः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहारा प्रकीर्तिता ॥”

इति । स्थारनिरादे तस्य विशेष —

“देशश्च तत्र स्थानं सनिवेशस्तथेन च ।
जाति सत्तापिरासश्च प्रमाण क्षेत्रनाम च ॥
पितृपैनामहं चेत् पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्थारेषु निरादेषु दर्शनानि निषेधयेत् ॥”

इति । देश कला(माल्या)दि । स्थान काश्यादि । सनिवेशो गृहादि । जाति अर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादि । राजा देवदत्तादि । अग्रिमम्^२ प्रतिवेशात् । प्रमाण निवतनादि । क्षेत्रनाम आलिङ्गनादि । पित्रादीनां पूजेन च राजा नामेति । अत्र विशेषः काल्यायनीयः—“अनेस्पृष्टसमीपं पूर्वपरो न भिष्यति” इति । युगपदिति शेषः । परं च सजो य परं लिखेत्,

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥”

इति कात्यायनीयस्मरणात् । विशोधनं विस्मृतानुसंधानेनान्यथाभूतमप्यनुपन्यस्तम्; अन्यथा “हीयते व्यवहारतः” इति वास्तववस्तुनोऽप्यसिद्ध्यापत्तेः । शोधनं च यावदुत्तरदानम्;

“शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥”

इति नारदीयात् । इति प्रतिज्ञा ।

अथोत्तरम् । तत्र योगीश्वरः—“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वाविदकसनिधौ” इति । तत्र विशेषो

नारदीयः—

“^१पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।

अव्यास्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”

इति । तच्चतुर्विधम्; यथा कात्यायनः—

“सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

इति । तल्लक्षणमाह कात्यायनः—

“साध्यस्य प्रतिपत्तिस्तु सत्योत्तरमिति स्मृतम् ।

अमियोगापहवश्च मिथ्योत्तरमुदाहृतम् ॥

प्रत्यवस्कन्दनं पक्षे प्रपन्ने करणमिहा ।

अयं मया जितः पूर्वमिति प्राङ्न्याय उच्यते ॥”

इति । तत्र मिथ्योत्तरं चतुर्वा—

“मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।

अज्ञातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥”

इति । उत्तरलक्षणाभावे उत्तराभासः । यथा—

“सदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूतिं च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत् तथा नैवोत्तरं भवेत् ।

नेद मिथ्येन ; कारणोपन्यासात् । नापि कारणमेव ; एतदेतानभ्युपगमात् । तस्मात् सकीर्णमैवोत्तरत्वमिति ।
तस्य च कालमाह योगीश्वरः—

“ साहसस्तेयपारप्यगोऽभिद्रापात्यथे स्त्रियाम् ।

त्रिवादयेत् सद्य एव कारोऽन्यत्रेऽन्या स्मृत ॥ ”

इति । इत्युत्तरम् ।

अथ क्रिया । तत्र योगीश्वरः—“ ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ” इति । तत ,
उत्तरानन्तरम् । अर्थी , साधनान् । साधनम् , प्रमाणम् । ततश्च मिथ्योत्तरे पूर्ववाद्येन र्थीति स एव साधन
निर्दिशेत् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ प्रत्यर्थ्येवार्थीति स एव , प्राङ्न्यायकारणयोरेव साध्यत्वान् । सप्रतिपत्तौ तु
द्वयोरपि साध्याभावाच्चेकस्यापि साधनोपन्यास इति द्विपादेव व्यवहारः । तदाह हारीतः—

“ प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तो पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ ”

इति^१ । साधनोपन्यासस्य फलमाह योगीश्वरः—“ तस्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ” इति ।
तस्य साधनस्य वक्ष्यमाणस्य लिखितसाध्यादे सिद्धान्ताधे सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षण माप्नोति । अतोऽन्यथा ,
साधनासिद्धौ , निपरीत पराजयमित्यर्थः । तत सभापतिकर्तव्यमाह स एव—

“ उभयो प्रतिभूमांस्तु समर्थं कार्यनिर्णये ।

निहवे भासितो दद्याद्धन राज्ञे च तत्समम् ॥ ”

इति । इति साधारणी व्यवहारमातृका ।

अथासाधारणी । तत्र योगीश्वरः—

“ अभियोगमनिस्तीर्य नेन प्रत्यभियोनयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ”

इति । आवेदनकाले अभिहितपद भाषाकाले न परिवर्तयेत् । यथाह नारदः—

“ पूर्वं पद परित्यज्य योऽन्यदालम्बते पुनः ।

पदसक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ ”

इति । हीनवादी दण्ड्यः , न तु हीनार्थः ।

“ सर्वेष्वर्थत्रिपादेषु बाक्यल्लेखान्वमीदति ।

पञ्चसूत्रमृणादने शास्त्रोऽप्यर्थाच्च हीयते ॥ ”

^१ After इति the following lines are added in च, छ, ट — तस्यासंभवे कान्यापन — “ अथ
चेत्प्रतिभूनांस्ति वाययोग्यस्तु यादिन । स रक्षितो दिनस्याने दद्याद् मृत्पाप वेतनम् ॥ इति ।

इति । 'अभियोगमन्तीर्य' इत्यस्यापवादः — "कुर्यात् प्रत्यभियोग च कल्हे साहसेषु च" इति । अयं
फलमाह नारदः—

“पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्य सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो गुरु ॥”

इति । युगपत् प्रवृत्तो तु द्वयोरपि तुल्यो दण्डः ।

“कल्हे साहसे चैव युगपत् सम्प्रवृत्तयो ।
विशेषश्चेत् लभ्येत विनयः स्यात् समन्वयो ॥”

इति । मिथ्याभियोगिन्याह योगीश्वरः—“मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्” इति । सपण-
निषादेऽप्याह—

“सपणश्चेद्विवादः स्यात् तत्र हीनः तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥”

इति । अनेनाभियुक्तार्थापहनेऽप्याह—

“निन्नुक्ते निग्निरु नेरुमेकद्वेष्टविमानि ।
दाप्य सर्वं नृपेणार्थं न ब्राह्मन्विनेदित ॥”

इति । पूर्वोत्तरकार्ययोर्न्याय्यमाह—

“सर्वस्यार्थविषादेषु बन्धव्युत्तरा म्रिया ।
आग्रे प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बन्धव्युत्तरा ॥”

इति । त्र्यश्वद्वारद्विना बन्धव्युत्तरमाह—

“नृपेणाभिज्ञा पूर्वा श्रेणयोऽत्र तुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं त्र्यश्वद्वारविभो नृणाम् ॥”

इति । परावर्तनीयव्यवहाराणाह—

“वस्त्रेषां चिन्तिनृणान् व्यवहारान् निवर्तयेत् ।
सर्वनामन्तगावर्षा शत्रुहन्तामथा ॥
मर्षे चान्तं यमनिषादार्थं तद्विद्वेत्ति ।
अपराधदृष्टीनां व्यवहारे न मियति ॥”

इति । यत्तु,

“गुरो शिष्ये पितु पुत्रे दपत्यो स्वामिभृत्ययो ।

निरोधे तु मिथस्तेषा व्यवहारो न सिध्यति ॥”

इति, तत् दृष्टादृष्टविरोधाभिप्रायेण, न तु अत्यन्तामिद्वयभिप्रायेण, तेषामपि विषयविशेषे व्यवहारस्येष्टत्वात् । यथा अशास्त्रीयताडने गुरुशिष्ययो, पैतामहधनादाने पितापुत्रयो, स्त्रीधनोच्छेदने दपत्यो, भृत्यदाने स्वामिभृत्ययोरित्यादि । यदपि,

“एकस्य बहुभि सार्धं स्त्रीणा प्रेप्यननस्य च ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विस्त्रदाहृत ॥”

इति, तदनेकार्थे बहुभि, भर्तरि निघमाने कुलस्त्रीणा, स्वामिनि विघमाने प्रेप्यस्य च व्यवहारासिद्धयभि-
प्रायेण, न तु गणद्रव्यापहारादौ बहुभि, गोपशौण्डिकादिस्त्रीभि, अर्थादिनियुक्तस्य प्रेप्यस्य चेति ॥ ७४ ॥

राजा च सर्वकार्येषु सांवत्सराधीनः स्यात् ॥ ७५ ॥ देव-

ब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् ॥ ७६ ॥ बृद्धसेवी भवेत् ॥ ७७ ॥

यज्ञयाजी च ॥ ७८ ॥

राजा पूर्वोक्त । सर्वकार्येषु लौकिकवैदिकेषु । सावत्सरो ज्यौतिषिक, तदधीन स्यात्, तदुदित-
ग्रहनक्षत्रादिपूजनपर स्यात् । चकारान्मन्त्रिणोऽपि । राजधर्मप्रस्ताव एव राज पुनरुपादान तस्य तदावश्य-
कत्वोपेक्षार्थम् । यथाह योगीश्वरः—

“ब्रह्माधीना नरेन्द्राणामुच्छाया पतनानि च ।

भावामावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ब्रह्मा ॥”

इति ॥ ७५ ॥

देवान् विष्ण्वादीन् ब्राह्मणान् स्नातकाश्च सतत निरन्तरमेव पूजयेत् । यथाह मनुः—

“आवृत्तानां गुरुकुलद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येव निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥”

“ब्राह्मणान् पथ्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिव ।

त्रेविद्यबृहदान् विदुपस्तेषां तिष्ठेच्च श्रामने ॥”

इति ॥ ७६ ॥

३ मरन—घ

१ भूतिदाने—घ

३ This verse is read after ब्राह्मणान् पथ्युपासीत, etc, in घ, च

वृद्धानां^१ ज्ञानैश्वर्ययुगवृद्धानां विप्राणां सेवाशीलः स्यात् । यथाह मनुः—

“वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।

वृद्धमेवी च सततं रक्षोगिरपि पूज्यते ॥”

इति ॥ ७७ ॥

यजानां ज्योतिष्टोमादीनां यजनशीलो भवेत् । चरारात् भोगधनदानशीलश्च । यथाह मनुः—

“यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैरासदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥”

इति ॥ ७८ ॥

न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्तोऽवसीदेत् ॥ ७९ ॥ न
चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ॥ ८० ॥

अस्य राज्ञो विषये देशे ब्राह्मणः श्रोत्रियः क्षुधार्तो नावसीदेत्, न ह्रियेत् । यथाह मनुः—“न
च क्षुधास्य सतीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्” इति । चरारादश्रोत्रियोऽपि ॥ ७९ ॥

अन्यः क्षत्रियादिरपि सत्कर्मसु ह्य्याभ्ययनदानेषु नित्यं वृत्त्यर्थकर्मपरिहारेण रतो राज्ञो विषये
क्षुधा न सौदेत् । नेदं ब्राह्मणादीन् प्रत्युपदिश्यते; प्रक्रमरिरोधात् । किंतु राजानं प्रत्येय; तस्मै पर-
सनन्धशरणात् । यथाह मनुः—

“यस्य राजन्सु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तन् क्षुधा राष्ट्रमचिरेणावसीदति ॥”

इति । तन्श्चायमर्थः—राजा यथा स्वविषये ब्राह्मणादि क्षुधा नावसीदेत्, तथा उर्यादिति ॥ ८० ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् ॥ ८१ ॥ येषां च प्रतिपादयेत्
तेषां स्वयंदद्यान् भुवः परिमाणे दानच्छेदोपवर्णने च पटे^२ ताम्रपट्टे
चा लिखितं^३ स्वमुद्राङ्कितं चागामिनृपनिचिज्ञापनार्थं^४ दद्यात् ॥ ८२ ॥

अनरगादेशयमाह । अन्नोन्मथं धेत्रियेभ्यः । चरारादन्येभ्यश्च । तज्जायनपर्याप्तां भुवं तस्यै-
तत्पदां प्रतिपादयेत् दद्यात् । यथाह मनुः—

ननु प्रतिपादिताया अपि भुज परेणापहारे तदवसादस्तदवस्थ एवेत्यत आह । येषा ब्राह्मणादीना भुज दद्यात्, तेषा वक्ष्यमाणलक्षणे शासनपत्र दद्यादिति सवन्ध । चतुर्थ्यर्थे पठ्ठी । स्ववश्यान् पित्र दीन् त्रीन्, बहुवचनसामर्थ्यात् । चकारात् सप्रदानवश्यान् आत्मान च । भुज क्षत्रादिकाया । प्रमाण निरर्तनादि परिमाणम् । दीयत इति दानम्, भूम्यादि । तस्य छेद अपहार उपवर्ण्यते प्रत्यवायजनकतया येन शाखेण वक्ष्यमाणलक्षणेन, तत् दानच्छेदोपवर्णनम् । यद्वा दानस्य भूम्यादे छेद अवच्छेद नद्याघाटादि, तस्योपवर्णनम् । 'पूर्वतोऽमुकनद्या, पश्चिमत अमुकोद्यानस्येद' क्षत्रम्' इत्येवमादिवाक्यकदम्बकम् । चकारात् 'मत मेऽमुरुपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्' इति स्वहस्तम् । शाकन्तपातीतसवत्सररूप रविचन्द्रोपरागादिरूप च कालम् । पटे कार्यासिके वल्लखण्डे, ताम्रपट्टे ताम्रपल्लके वा, उत्कीर्णवर्णैर्लिखित, मुख्यमन्त्रिणा तद्वद्वारा लेखयित्वेति यावत् । स्वमुद्रा, हसरराहादिका, तया अङ्गिन् सर्वोपरि चिह्नित च कृत्वा आगामिना विप्यता नृपाणा विज्ञापनार्थं ^१ दानाच्छेदोऽनुपालनम् " इति प्रार्थनार्थं दद्यात् । यथाह यागोश्वर —

“ दत्त्वा भूमिं निबन्ध वा कृत्वा लेख्य तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिव ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वश्यानात्मान च महीयति ॥

प्रतिग्रहपरीमाण दानच्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसपन्न शासन ^२स्थापयेत् स्थिरम् ॥ ”

इति । व्यासः—

“ स्थान वशानुपूर्वी च देश ग्राममुपागतान् ।

ब्राह्मणास्तु तथा चान्यान् मान्यान्धिहृतानपि ॥ ”

स्थान राजधानीम् । उपागतान्, तत्काल आगन्तुकान् ।

“ कुटुम्बिनोऽथ कार्यस्थान् द्यूतवेद्यमहत्तरान् ।

मेदचाण्डालपर्यन्तान् सर्वान् सरोधयजिति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुक्तसूत्रवे ।

दत्त मयामुकायाश्च दान सन्नद्धचारिणे ॥

अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् ।

चन्द्रार्कसमकालीन पुत्रपौत्रान्वयागतम् ॥

दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्टिरर्पसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 स्वमुद्रार्पमार्गदिनाध्यक्षाञ्जरावितम् ।
 एववित्रं राजकृत् शासनं समुद्राहृतम् ॥”

इति । भागे ; चतुर्धरिर्महत्तमादिलभ्यै विज्ञेयेण वर्जितम् । मासार्धं पक्षः । दिनाध्यक्षो वार । शासनं
 पत्रलेखश्च सन्धिप्रतिहारिणी ; न तु यः कश्चित् । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ सन्धिप्रतिहारिणी तु मवेद्यन्तस्य लेखकः ।
 स्वयं राजा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥”

इति । अनेन भोगातिशयेन फलातिशय उपपादितः ॥ ८२ ॥

परदत्तां च^१ भुवं नापहरेत् ॥ ८३ ॥ ब्राह्मणेभ्यः^२ सर्व-
 दायान्^३ प्रयच्छेत् ॥ ८४ ॥ सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् ॥ ८५ ॥
 सुदर्शनश्च स्यात् ॥ ८६ ॥

ब्राह्मणानामादेः प्रसारान्तरमप्याह । परैरन्यैर्नृपतिभिर्दत्ता भुवं ग्रामक्षेत्रादिनां नापहरेत् ; किं
 पालयेद्देव । चकारान् स्वदत्तामपि ;

“ स्वदत्ता परदत्ता वा यो हरेत् वमुधराम् ।
 षष्टिरर्पसहस्राणि विष्ठाया जायते निमि ॥”

इति स्मरणान् ॥ ८३ ॥

किंच, दीयन्त इति दाया विनिधयिष्या , तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् प्रसंगेन प्रत्यावृत्त्या
 दत्तान् । यथाह योगीश्वरः—

“ दृष्ट्वा ज्येतिर्दिशे वैषान् दद्याद् गां वाघान् महीम् ।
 नैपथिगानि च तथा श्रेयिष्येभ्यो गृह्णाणि च ॥”

इति ॥ ८४ ॥

मर्दने दानप्रत्यागनादिभ्योऽप्यामानं विनाशेऽश्वे । यथाहानम्पुत्रमने मनुः—

“ यः प्रदत्तं कुर्वन् दानप्रत्यागनेषु च ।

शान्ते प्रमाथनेऽपि मर्दयितुं शक्नुते ॥”

इति । यद्यपि “सर्वेते प्वात्मानं गोपायेत्” इति^१ श्रुत्या साधरण्येनैवात्मरक्षणं विहितम्; तथापि तस्यापद्धर्मविषयकत्वेनानापद्यपि राज्ञामरिबाहुल्येन सर्वकालमवधानविधानायेदमुच्यते इति नानर्थक्यमिति तुशब्दार्थः ॥ ८५ ॥

सुदर्शनः; विशिष्टवेपामरणः भवेत् । दिदृक्षूणां सुलमदर्शन इति वा । चकारात् बलदर्शननिरतश्च भवेत् । यथाह मनुः—

“अलंकृतश्च संपश्येदायुषीय पृथग्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि गृह्णाण्याभरणानि च ॥”

इति ॥ ८६ ॥

“विपद्भागदमन्त्रधारी च ॥ ८७ ॥ नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात् ॥ ८८ ॥ रिमतपूर्वाभिभापी स्यात् ॥ ८९ ॥ वध्येष्वपि न भुङ्कुटी-
माचरेत्” ॥ ९० ॥

यदुक्तं ‘सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत्’ इति, तदुपायमाह । विपद्भाः विपदाशकाः, अगदाः रोगनाश-
काश्च ये मन्त्राः, तद्धारणशीलो भवेत् । चकारात् विपद्गरलधारी च भवेत् । यथाह मनुः—

“विपन्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत् ।

विपन्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”

इति ॥ ८७ ॥

किंच परिचारकैरपरीक्षितमन्त्रादि नोपयुञ्ज्यात् नोपभुञ्जीत । अपरीक्षितनिषेधेन परीक्षितमभ्यनु-
ज्ञायते । यथाह मनुः—

“तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्थैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विपापहैः ॥”

इति ॥ ८८ ॥

स्मितपूर्वमभिमाप्तिं शीलमस्य तथा स्यात् ॥ ८९ ॥

वध्येषु चौरादिष्वपि स्वयं कोपावेशलक्ष्म नाचरेत् ॥ ९० ॥

अपराधानुरूपं “च दण्डं दण्डयेषु दापयेत् ॥ ९१ ॥” सम्म-

गदण्डप्रणयनं कुर्यात् ॥ ९२ ॥

^१ इत्यसाधारण्येन—ख, घ, च, ज.

^२ विपद्भागम—ज, ट.

^३ आवहेत्—ज.

^४ विपद्भागदैः—ख, ग; ट omits from here up to the end of the commentary on Sūtra 92.

^५ च omitted in ज.

^६ सम्म्यक् च—ज.

तर्हि कथं तेषां दमनमित्यन आह । दण्डेषु दण्डार्हेषु अपराधानुरूपम् अपराधे चौर्यादौ अनुरूपं यंत्र, 'महायसि मर्हयासम्', अल्पीयसि अल्पीयास दण्ड दमनफलक क्रियाविशेष दापयेत् भृत्यादिद्वारा प्रयेत् । चकारात् देशकालयोऽन्यथाधनुरूपं च । यथाह योगीश्वरः—

“ ज्ञात्वापराधं देशं च कालं कल्पमपि वा ।

वयं कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ ”

इति ॥ ९१ ॥

तर्हि किं दण्डे प्रयोजनं कर्तुं त्वमेव राज्ञः ? इत्यत आह । यत्र “ गृहीत्वा मुसलं राजा सक्कद्धन्यात्तु तं स्वयम् ” इत्यादिप्रिज्ञेपनिधानमस्ति, तत्र स्वयमेव सम्यक् यथा दण्डनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात् । अन्यत्र भृत्यादिद्वारेण दापयेत्, न स्वयं कुर्यात् । यद्वा अपराधानुरूपे दण्डे कृतेऽपि यदि दण्ड्यस्य दुर्युक्ततया दमनं न भवति, तदा कथमित्यन आह—सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यादिति । सम्यक् यथा दण्ड्यस्य दमनं भवति, तथा दण्डप्रणयनं कुर्यात्, दण्डस्य दमनार्थत्वात् । यथाह गोतमः—“ दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तात् दमयेत् ” इति ॥ ९२ ॥

द्वितीयमपराधं न स कस्यचित् क्षमेत ॥ ९३ ॥ स्वधर्मम-
पालयन् नादण्ड्यो नामास्ति राज्ञाम् ॥ ९४ ॥

“ चत्वारो वा त्रयो वापि यद् वृष्युर्नृपारणा ।

म धर्म इति विज्ञेयो नैनरेषा सहस्रज ॥ ”

इत्यादिप्रमत्यादिवाक्यान् कथंचिदेरुम्नित्रानानृत्येऽपराधे ‘ सानन्, न दण्ड्योऽयमस्मद्वचनात् ’ इत्यादिष्वेद-
न्निमपरचनस्यैव धर्मत्वमनुसन्धानो राज्ञा यमनुनानाति ‘ दण्ड्य, मुक्तोऽसि त्वम्, गच्छ यथेच्छम् ’
इति, तस्य यस्य कस्यचित् आत्रादेरपि द्वितीयमपराधं न राज्ञा न क्षमेत । अनेन प्रथमेऽपराधेऽनुज्ञानमप्यनु-
ज्ञानं भवति । यथाह गोतमः—“ अनुज्ञानं वा वेदवित्तमुद्राधनचक्रान् ” इति । राजधर्मेण पुनश्च दण्डेन
राजागमर्शं अन्येन नियुक्तादिना धान्तमपि स्वयं न क्षमेतत्येवमर्थः । यथाह मनुः—

“ अमान्यं प्रादुर्गिरासो वा यं कुर्यान् कार्यमन्यथा ।

तं मय नृपतिः कुर्यात् न मत्स्यं च दण्डयेत् ॥ ”

इति ॥ ९३ ॥

अत्रेव हेतुमाह । स्वर्णाश्रमादिविहित धर्ममपालयन् अहुरेन् राज अदण्ड्यो नाम नास्ति । यथाह योगीश्वरः—

“ अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राजोऽस्ति धर्माद्विचलित स्वभात् ॥ ”

इति । एतदपि मातापितृयतिरेकेण । तथा च शङ्ख—“ अदण्ड्यौ मातापितरो स्नातम्पुरोहितपरिमानक-
वानप्रस्था श्रुतशीलशौचाचारयन्त , ते हि धर्माधिकारिण ” इति । इदमपि दमदण्डाभिप्रायेण । यत्राद्
बृहस्पतिः—

“ गुरुन् पुरोहितामात्यान्^१ वाम्दण्डेनेन दण्डयेत् ।

विवादिनो नराश्चान्यान् वाम्दमाभ्या च दण्डयेत् ॥ ”

इति । पूर्वं सर्वत्रेकवचनपरामर्शेऽप्यत्रेन बहुवचनमेकेन राज्ञा कथञ्चित् दण्डितोऽप्यनेनासौ दण्डनीय इत्येव-
मर्थम् । तच्च कैमुतिकन्यायेनाह कात्यायनः—

“ सचिह्नमपि पाप तु पृच्छेत् पापस्य कारणम् ।

तदा दण्ड नियुज्जीत दोषमाक्षिप्य मूलत ॥ ”

इति । राजान्तरेण गुरुतल्पगमनादौ भगादिना चिह्नितमपि, अन्यो राजा पापकारण पृच्छेदिति न-
चिह्नरहित पाप पृच्छेदित्युक्त भवति ॥ ९४ ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।

प्रजास्तत्र विवर्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ॥ ९५ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः^३ स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृन्स्वजिह्वाः खिग्वेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ९६ ॥

यत्र राष्ट्रे दण्ड निर्भय अप्रतिहत चरति प्रसर्तते, तत्र प्रजा सिरोपा दण्डं च-
प्रसर्ततामित्यत्र आह—नेता चेत् साधु पश्यतीति । नेता राजा यदि साधु
अभ्यवस्यति, तदा निर्भय प्रसर्तत इत्यर्थ । दण्डाधिष्ठातृदेवनात्सरूपनिरूपक-
संज्ञा

^१ मान्यान्—व, छ

^३ पृति—ज

त्रिगुणात्मकत्वमभिहितम् । तत्र श्याम इत्यनेन तामसत्वं, लोहिताक्ष इत्यनेन राजसत्वं, निर्भय इत्यनेन सात्त्विकत्वमभिहितम् । रजम्नमोभ्यामुत्पत्तेः, सत्त्वेन च प्रवृत्तेरिति ॥ ९५ ॥

उक्तदण्डविषये विषयप्रदर्शनान्यत्रापवादमाह । स्वराष्ट्रे येष्वराधिनः, तेषु न्यायेन देशकालाद्यौचित्येन दण्डो यस्य । शत्रुषु शत्रुराष्ट्रेषु भृशमुत्कटो विनाशको दण्डो यस्य । तथाह मनुः—

“ उपरुन्धारिमासीत राष्ट्रं तस्योपपीडयेत् ।

दूषयेच्चास्य सतत यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ ”

इति । अयं कचिदपरादमाह । मुह्यसु बन्धुवर्गेषु, स्निग्धेषु मित्रेषु शत्रुदेशवासिष्वपि, अजिह्वः अटुटिलमतिः । तथा ब्राह्मणेषु तद्देशवासिष्वपि क्षमया सहिष्णुत्वेनान्वितो भवेदिति प्रत्येकं संबन्धः । शत्रुदेशगतेष्वप्येतेषु भृशदण्डो न स्यात्; निम्नम्वदेशगतेष्वित्यर्थः ॥ ९६ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

‘चिस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ ९७ ॥

प्रजासुखे सुखी राजा तदुःखे यश्च दुःखितः ।

स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥ ९८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः

एवम् ‘अथ राजर्माः’ इत्यारम्भाभिहितं वृत्तमानारो यम्य स तथा । तस्य नृपतेः यशो हर्कं पृथिव्यां निर्मायते विमारमायति । यथाग्निमि तैलविन्दुः । तत्र दृष्टान्तः—शिलोञ्छेनेति । अपिः इरायं । शिलोञ्छेन जीवतो निप्रम्य यथा कोशाद्यभावे वृत्तमात्रेण यशोलाभः, तथा यथोक्तदण्डेनायम्यकोशम्यानि नृपतेरिति । १ मुनिर्न्यायपरत्वे तुक्तिप्ररोधः; शिलोञ्छम्य ब्राह्मणमात्रविषयत्वात्; “निमो जीवेदनापदि” इत्युक्तम्य मानये तदभिगानात् । ‘अथ राजर्माः’ इति राजपदेनोपक्रम्य ‘एवंवृत्तस्य नृपतेः’ इत्युक्तं शरे नृपतिपदोपादानं तद्राजनिपुक्तानामन्येषामपि यथोक्तधर्मप्राप्त्यर्थम्; मनुना “राजर्मान् प्रशस्यामि यथावृणो भवेन्मृतः” इति नृपमात्रे राजर्मातिदेशाभिगानात् ॥ ९७ ॥

यथोक्तधर्मानुष्ठानस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरमाह । यो राजा प्रजानां लोकानां सुखे सति तेनैव हेतुना सुखवान् संतोषवान्, यश्च तासां प्रजानां दुःखे सति तेनैव हेतुना दुःखवान् अरतिमान् भवति, स लोकेऽस्मिन् जनपदे कीर्तियुक्तः सन् प्रेत्य प्रायणानन्तरं स्वर्गे ब्रह्मलोकादौ महीयते मोदते । एतेन यथोक्त-
धर्मजातस्यैहिकामुष्मिकालङ्घनेन सर्वधर्मोत्कृष्टतया अवश्यानुष्ठेयत्वमभिहितम् ॥ ९८ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकालजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्युतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

जालस्थार्कमरीचिगतं रजः ^१त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १ ॥
^२तदष्टकं लिक्षा ॥ २ ॥ तत्त्रयं राजसर्पपः ॥ ३ ॥ तत्त्रयं गौरसर्पपः
 ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'दण्ड दण्डेषु ढापयेत्' इत्युक्तम् । स च दण्डो द्विविधः — शारीर अर्धदण्डश्च ।
 यथाह नारदः—

“शारीरश्चार्धदण्डश्च दण्डस्तु द्विनि मृत ।
 शारीरस्ताडनादिस्तु मारणान्तं प्रकीर्तित ॥
 बाणिज्यादिस्त्वर्धदण्डं सर्पस्वान्तस्तथेन च ॥”

इति । तत्रार्धदण्डे अपेक्षितं परिमाणं चतुर्थाध्यायेनाह । जाल गवाक्ष । तत्र तिष्ठन्तीति जालस्था , ते
 चार्कमरीचयः सूर्यनिराणा , तद्वत् तत्र परिदृश्यमानं यत् सूक्ष्मं रजः , तत् त्रसरेणुसंज्ञकम् , त्रसरेणुरिति
 सज्ञा यस्य तत् त्रया । तत् त्रयपरिमाणानां पूर्वाविधिभूतम् । यथाह पनुः—

“जालान्नरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रयरेणुं स उच्यते ॥”

इति ॥ १ ॥

तेषां त्रयरेणुनाम् , अष्टकम् अष्टानां समुदायः , लिक्षा भेदन-युक्ताष्टकम् ॥ २ ॥

तायाः लिङ्गिणा त्रयं राजसर्पपं रात्रिना भवति ॥ ३ ॥

तेषां राजसर्पपिणा त्रयं गौरसर्पपं सिद्धाय । गौरसर्पं न्यूनाधिकपरिमाणानां रक्तादीनां व्युत्पत्त्याय ॥ ४ ॥

तत्पट्टकं^१ यवः^२ ॥ ५ ॥ तत्त्रयं कृष्णलम् ॥ ६ ॥ तत्पञ्चकं
 मापः ॥ ७ ॥ तद्वादशकमक्षार्धम् ॥ ८ ॥ अक्षार्धमेव सचतुर्मापिकं
 सुयणः^३ ॥ ९ ॥ चतुःसुवर्णको निष्कः ॥ १० ॥

^१ पट्टकम् — १ ॥ ५ ॥

^२ यवः — २

^३ तत्त्रयम् — ३ ॥

^४ तत्त्रयम् — ४ ॥

^५ यवः — ५

^६ सुवर्णः — ६

तेषा गौरसर्पपाणा पट्क पण्णा समुदाय यव । सोऽपि न सूक्ष्म , न स्थूल , किंतु मध्य एव ।
यथाह मनुः—“सर्पपा पट् यवो मध्य ” इति । गौरसर्पपादीना न स्थूलसूक्ष्मत्व स्पष्टम् । यवस्य तु तत्
स्पष्टमुपसहर्तुं शक्यमिति तस्यैवोपादानम् । तदपि स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतम इति पट्कस्य^१
परिहारेणोपादेयम् ॥ ५ ॥

तेषा यवाना त्रय त्रयाणा समुदाय , कृष्णलम् । कृष्ण लतीति कृष्णल गुञ्जा । सापि मध्येन ॥ ६ ॥

तेषा कृष्णालाना पञ्चक पञ्चाना समुदाय , माप ॥ ७ ॥

तेषा मापाणा द्वादशक द्वादशाना समुदाय , अक्षार्धम् । अक्षार्धमिति च रूढा सज्ञा । न तु “ते
षोडशाक्ष कर्पोऽस्त्री” इति त्रिकाण्डीपरिमापितषोडशमापात्मरुखवर्णपर्यायाक्षस्यार्धमिति यौगिकी , द्वादश-
मापात्मकत्वेन पादोनखुवर्णत्वात् , चतुर्विंशतिमापम्याक्षस्याप्रसिद्धेऽक्ष ॥ ८ ॥

अक्षार्धमेव द्वादशमापक सचतुर्मापक चतुर्विंशतिमापक सहित षोडशमाप , सुवर्ण । स एव च
निस्तोऽक्षश्चेत्युच्यते , “सुवर्णनिस्तौ हेम्नोऽक्षे” इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । कुरुदेशे पुन निस्तक्षब्देन पल-
मुच्यते , “कुरुनिस्तस्तु तत्पले” इति तस्येन स्मरणात् । बृहस्पतिस्तु सुवर्णशब्दार्थमन्यथैवाह—

“ताम्रकर्पकृता मुद्रा विज्ञेय कार्षिक पण ।

स एव ताम्रिका प्रेक्ता ताश्चतस्रस्तु दानक ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्य स एव तु ॥”

इति । काश्यायनोऽपि—

“कार्पापणोऽण्डिका ज्ञेया ताश्चतस्रस्तु दानक ।

ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारश्चित्रक स्मृत ॥”

इति ॥ ९ ॥

चत्वार सुवर्णा पूर्वोक्ता यस्मिन् स चतुसुवर्णको निष्क उच्यते । तदेव च पलम् ; “पल
सुवर्णाश्चत्वार ” इति मानवात् । निष्कपलयोस्तुल्यपरिमाणनाप्रत्ययात् लाघवाभिसंधिना च न पृथक्
सज्ञाकरणम् । “सुवर्णरजतपरिमाणयोरन्तरा सुवकरण चोभयविधस्यापि निष्कस्य चतु सौवर्णिः सौवर्णिः
अत एव मनुयोगीश्वराभ्या रजतपरिमाणेऽपि चतु सौवर्णिः निष्क “निष्क सुवर्णाश्चत्वार ” इत्युक्तम् ।
यद्यपि “साष्टे शते सुवर्णाना हेम्युरोमूपणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री” इति त्रिकाण्डीस्मरणात्
निष्कशब्दो नानार्थ , तथापि दण्डविधायकमेव मुख्य इत्यप्येन लक्षणाभिधानम् । यथाह बृहस्पतिः—

“सख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुद्राहता ।

कार्पापणाना सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥”

इति । व्यासमु सुवर्णनिष्कयोश्चोत्पद्यन्वथा परिमाणमाह—

“पयान्यष्टौ सुवर्णान् सुवर्णास्तु चतुर्दश ।

एव निष्कप्रमाण तु यामेन परिकीर्तितम् ॥”

इति । दीनारपरिमाण तु स्मृत्यन्तरे—

“दीनारो रूपकेष्टाविंशत्या परिकीर्तित ।

सुवर्णमततिनमो भागो रूपमुच्यते ॥”

इति । कात्यायनवृद्धस्मृतिभ्यामष्टान्तवारिदत्तपणक सुवर्णापरपर्यायो दीनारोऽभिहित । स ताम्रिक एव,
“ताम्रपेठता मुद्रा” इति प्रसमान् । अनेन तत्रत्यसुवर्णशब्दोऽपि न्याम्यात । प्रस्तुतस्तु द्वाविंशत्यु-
क्तं योर्ध्वं योर्ध्वं निष्कं वराहापरपर्यायो निष्कश्च इत्यम् ॥ १० ॥

द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमापकः ॥ ११ ॥ तत्पोडशकं
भरणम् ॥ १२ ॥ ताम्रकार्पिकः कार्पापणः ॥ १३ ॥

इदानीं रत्नपरिमाणमाह । वृत्तं द्वे कृष्णले समधृते तुल्यपरिमाणे भवत एव; तथापि मयन-
परिमाणे रूप्यमयसी मापको भवति । अथ च रत्नगर्पपाटीना यवान्नाना त्रयाणामपि शेष, अन्यथा
न्यूनाधिकपरिमितं योर्ध्वं योर्ध्वं निष्कं तेषामपि यथापेक्षं । यद्यपि स्थूले मृद्धमे वा द्वे कृष्णले तुल्य-
परिमाणे भवत एव, तथापि मयनपरिमाणे प्राप्ते, योर्ध्वं योर्ध्वं योर्ध्वं तद्विशेषणस्य गर्पशेषरा । योर्ध्वं
योर्ध्वं । “यथा यथा यथा” इति २०११११ । ११ ॥ ११११११११११ ॥ ११ ॥

“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

आचितो दश भाराः स्युः शक्यो भार आचितः ॥”

इति ॥ १२ ॥

कर्पः षोडशमापः पलचतुर्थोऽशः ; “ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री पलं कर्पचतुष्टयम्” इति स्मरणम् । कर्पेणोन्मितः कार्षिकः । ताम्रश्चासौ कार्षिकश्चेति ताम्रकार्षिकः । कर्पपरिमितताम्रनाणकः कार्पापण इत्यर्थः । इष्टापूर्तमिति वदन्कारश्छान्दसः । यथाह बृहस्पतिः—“ताम्रकर्पकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः” इति । स कार्पापणस्तु ताम्रिका, ताम्रिकः, अण्डिका, पणश्चेत्युच्यते ; “कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” इति मनुस्मृत्यात् ; “स एव ताम्रिका प्रेक्ता ताश्चतसस्तु दानकः” इति बृहस्पतिस्मरणम् ; “कार्पापणोऽण्डिका ज्ञेया” इति कात्यायनस्मरणम् । यत्तु “पणोऽशीति-कपर्दकः” इति, तदुपचारात् तन्मूल्यमेवाभिधत्ते । षोडशपणः कार्पापणोऽपरोऽप्यस्तीत्याह कात्यायनः—

“कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ।

पणैर्निघट्टः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥”

इति । षोडशपणमूल्यरजतनिर्मितः षोडशपण एव वा दिग्भेदेन व्यवस्थित इति । यत्तु “मापो विंशतमो भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति, तत् पञ्चमुवर्णपलपक्षे ; “पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च बापि प्रकीर्तिताः” इति योगिस्मृत्यात् । एवं च यद्यपि सुवर्णाक्षविस्तर्क्यपणकार्पापणशब्दाः समानार्थाः, तथापि कर्पपणकार्पापणशब्दाः ताम्रविषया एव ; सुवर्णाक्षविस्तर्कशब्दाः सुवर्णविषया एवेति व्यवस्था । बृहत्पराशरस्तु अष्टादशमिर्मपैः कर्पमाह—

“पञ्चगुञ्जो भवेन्मापः कर्पोऽष्टादशमिश्च तैः ।

तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने माने च पेशसः ॥”

इति । पेशसः सुवर्णस्य^१ । एवं द्रव्यान्तरेष्वपीदं परिमाणमूहनीयम् ॥ १३ ॥

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहस्रः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १४ ॥

इति^३ श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः

पणानां कार्पापणानां सार्धे द्वे शते प्रथमसाहस्रः । पणानां पञ्च जनानि मध्यमसाहस्रः । पणानां सहस्रमुत्तमसाहस्रो दण्डः ।^४ इदममतिपूर्वापराधे ।^५ मतिपूर्वापराधे तु योगीश्वरोक्तम्—

^१ हेमः—च, ट.

^२ ज्ञेयत्वे चतुर्थोऽध्यायः—क, ग ; ज्ञेयत्वे षष्ठ्याख्ये चतुर्थे प्रकरणम्—उ, ट.

^४ इदममति—उ, ग, ट.

^३ सहस्रत्वेन—ट.

^५ गति—न, ग, ट.

“ सार्शीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहस ।
तदर्धं मध्यम प्रोक्तस्तदर्धमधम स्मृत ॥ ”

इति द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषो नारदीयः—

“ चतुर्विंशत्वार पूर्व पर पणवतिर्भवेत् ।
शतानि पञ्च चतुरो मध्यमो द्विशतावर ॥
साहसस्तूजमो ज्ञेय स तु पञ्चशतावर ।
त्रिविध साहसैष्वेव दण्ड उक्त स्वयमुक्ता ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ सुवर्णशतमेक तु वधाहो दण्डमर्हति ।
अङ्गच्छेदे तदर्धं तु विवासाहस्तदर्धकम् ॥ ”

इति । मनुः—

“ कार्पापण भवेद् दण्डो यत्रान्य प्राकृतो जन ।
तत्र राजा भवेद् दण्ड्य सहस्रमिति धारणा ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ माप पादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पित ।
अनिर्दिष्ट तु सौवर्णं मापक तत्र कल्पयेत् ॥
यत्रोक्तो मापको दण्डो राजत तत्र कल्पयेत् ।
मध्यमान तु रौप्य स्यादधमान तु ताम्रकम् ॥ ”

इत्याद्यन्धेयम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमन्महाराजाऋषिराजश्रीनसिष्ठमहावतसश्रीकोण्डवनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासि र्मानिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितद्वयै विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्या वैजयन्त्या चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज^१ सर्वे^२ बध्याः ॥ १ ॥ न
शारीरो ब्राह्मणस्य^३ दण्डः ॥ २ ॥

एवं पूर्वाध्यायेनार्थदण्डं निरूप्य शारीरदण्डं निरूपयन्नेन तदुभयविनियोगमष्टादशस्वपि व्यवहारपदेषु
पञ्चमाध्यायेनाह । तत्र शारीरो दण्डो दशधा ; “ शारीरो दशधा प्रोक्तः ” इति स्मरणात् । ‘नार्थ नियमः ;
वन्यनाङ्गकरणकर्मकरणबन्धनागारप्रवेशननाडनमुण्डनादीनामन्येषामपि दर्शनात् । तत्र नवविधमाह मनुः—

“ दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वार्थमुबोऽब्रवीत् ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ”

इति । तथा—

“ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे वामिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ ”

इत्यादि तत्र तत्रावधेयम् । तत्राष्टादशानां व्यवहारपदानामुपजीव्योपजीवकभावाद्यभावात् पाठक्रमस्यातन्त्रत्वेन
पूर्वं साहसदण्डोपक्रमञ्च साहस एव तावत् शारीरदण्डविनियोगमुपक्रमते । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्वर्द्धापैतैः ।

तत् साहसमिति श्लोकं सहो बलमिहोच्यते ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूल्येदकादीनां^४ क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः^५ प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

१ वर्ज्य—रु to घ.

३ ब्राह्मणदण्डः—ज, ठ.

५ क्षेत्रोपकरणस्य to पानानां omitted in रु, झ.

२ सर्वे omitted in ज, ट.

४ नाय to दर्शनात् omitted in रु, घ.

६ मर्दादी—ट.

वास पञ्चपानाना गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनेव प्रसारेण मध्यम साहस स्मृतम् ॥
 व्यापादो विपशस्त्राद्ये परदारामिर्शनम् ।
 प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥
 तस्य दण्ड क्रियापेक्ष प्रथमस्य शतावर ।
 मध्यमस्य तु शास्त्रजेर्दष्ट पञ्चशतावर ॥
 उत्तमे साहसे दण्ड सहस्रावर द्रव्यते ।
 वध सर्पेस्वहरण पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥ ”

इति । तत्रोत्तमसाहसे तमाह । अत्रेति दण्डविनियोगाधिकार । महापातनिनो ब्रह्महादयो वक्ष्यमाणाश्चत्वार ।
 तेषु ब्राह्मण वर्जयित्वा सर्वे वध्या । वधोऽत्र प्राणनियोगफलको व्यापार । इदं च प्रायश्चित्ताभरणे ,

“ चतुर्णामपि चैतेषा प्रायश्चित्तमनुर्वताम् ।

शारीर धनसयुक्त दण्ड धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति मानवात् । चतुर्णामेतेषा ब्राह्मणादीना शारीरो दण्डो वध । धनदण्ड सर्पस्वापहार । एतदुभय
 समुच्चयस्तु “ क्षत्रियादीना ब्राह्मणपथे वध सर्पस्वहरण च ” इति बोधायनस्मरणात् । ब्राह्मणस्य तु
 सर्पस्वापहार एव । न वध , “ महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ” इति बृहस्पतिस्मरणात् । महा-
 पातनिपदेनेन सिद्धौ सर्पदोषादान महापातकमेवपि वधप्राप्त्यर्थम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—“ पितु
 म्वमार मातुश्च मातुलाना स्नुषामपि ” ^१ इत्युपक्रम्य “ छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामाया स्त्रिया अपि ”
 इत्याह । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । इदं च कामतो महापातकेषु ज्ञेयम् । अकामतस्तूत्तमसाहसो दण्ड ।
 यथाह मनुः—

“ इतरे वृत्तान्तस्तु पापान्येतान्यकामत ।

सर्पेस्वहारमर्हन्ति सप्तमास्तु प्रसासनम् ॥ ”

इति । इतरे, विप्रातिरिक्ता । प्रसासनम् , वध । अयमर्थ — क्षत्रियादीना कामतो महापातकेषु प्रायश्चित्ता-
 करणे वधसर्पस्वापहारौ कार्या । प्रायश्चित्तकरणे तु उत्तमसाहसो दण्ड एव । तेषामेवाकामतस्तेषु प्रायश्चित्ता-
 करणे सर्पस्वापहार । तत्करणे तु मध्यमसाहसो दण्ड इति ॥ १ ॥

ब्राह्मणवर्जमित्यत्र हेतुमाह । शारीर शरीरसङ्गी अङ्गच्छेदादिरपि यतो न ब्राह्मणस्य दण्ड , “ न
 तत्रभेद विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ” इति हारीतस्मरणात् ॥ २ ॥

स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्गं विवासयेत् ॥ ३ ॥ तस्य च ब्रह्म-
हत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ॥ ४ ॥ सुराध्वजं सुरापाने
॥ ५ ॥ ^१श्वपदं स्तेये ॥ ६ ॥ भगं गुरुतल्पगमने ॥ ७ ॥

कथं तर्हि पातके तस्य दण्ड इत्यत्र आह । स्वदेशात् स्वाजाधीनात् राष्ट्रात्, वक्ष्यमाणं कृतं अङ्गं
चिह्नं यस्य, तथाविधं ब्राह्मणं विवासयेत् निष्वासयेत् । यद्वा वाससो विग्नं विवक्षा । विवासस करोतीति
णिचि कृते “ णाविष्ठत् प्रातिपदिभ्यः ” इति टिलोप रूपम् । नम्रोऽनुर्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निति
वासं गृहम् । विवासयेत्, भग्नगृहं नुर्यादिति । एषा चानुग्राह्यपेक्षया व्याससमामौ योज्यो ॥ ३ ॥

महापातकविशेषेणाङ्गं यत्रस्थमाह । तस्य ब्राह्मणस्य । ब्रह्महत्यायाम्, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या,
तस्या जातायाम् । अशिरस्कं शिरोहीनं पुरुषं पुरुषादृतिमङ्गं ललाटे कुर्यात् । चकारात् शिरोमुण्डनादि च ।
यथाह यमः—

“ ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधं विधीयते ।
शिरसो मुण्डनं दण्डं पुरान्निर्वासनं तथा ॥
प्रत्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।
ललाटे चाङ्गकरणं कुर्याद्वा ना यथानिधि ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

सुराया त्रिविधाया अपि पाने, सुराभ्यन्तं शौण्डिकद्वारस्थितध्वजादृतिमङ्गम् ॥ ५ ॥

श्वपदाकारमङ्गं स्तेये सुवर्णस्तेये ॥ ६ ॥

गुरुतल्पं पितृभार्या । तद्रमने भग्नं भगाकारमङ्गं ब्राह्मणस्य ललाटे कुर्यादिति प्रत्येकं सङ्गते ।
अङ्गं च तत्तत्तदृतिना तत्सायसेन कार्यम् । यथाह गोधासनः—“ तत्सायमेन ललाटेऽङ्गयित्वा निषयान्ता-
न्निर्वासनम् ” इति । यद्यपि समर्पणमङ्गविशेषो नैव, तथापि येन महापातकित्वा यस्य समर्पणं,
तदङ्गमेवाङ्गयेत्, “ यो येन सप्तमत्येषा स तद्भिन्नोऽभिनायते ” इति कर्मनिषाकमाम्यन्निष्ठात्, “ स
तस्यैव व्रतं कुर्यात् ” इति प्रायश्चित्तमाम्यन्निष्ठात् । इत्यपि प्रायश्चित्ताकारणे । तत्कर्मणे सूत्रमाहृतो दण्डः
एव, नाङ्गनम् । यथाह मनुः—

“ प्रायश्चित्तं तु कुर्यान्मयो वर्णा यथेदिनम् ।
नारक्या रागा ललाटे म्युर्वाण्यन्तमङ्गम् ॥ ”

इति । यत् प्रायश्चित्ताकरणेऽङ्कन क्षत्रियादीनामप्यत्र व्यतिरेकेणोच्यते, तत् ब्राह्मणममानधर्मसवनस-
क्षत्रियादिविषयमत्रेयम्, इतरेषा वधनिधानात्, अङ्कननिषेधाच्च^१ । यथाह उशनाः—

“ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।

इतरेषा तु वर्णानामङ्कन^२नात्र कारयेत् ॥

महापातक्युक्ताश्च वगदण्डेन ज्ञातयेत् ॥”

इति । एतदपि कामतो महापातके ज्ञेयम् । अकामतस्तु मनुः—

“आग सु ब्राह्मणस्येपु कार्यो मध्यमसाहस ।

निगस्यो वा भवेद्राष्ट्रात् सद्रव्य सपरिच्छद ॥”

इति । आग सु महापातकेषु प्रायश्चित्तराकरणाकरणयोर्यथाक्रम मध्यमसाहससद्रव्यविवासाने द्रष्टव्ये ॥ ७ ॥

अन्यत्रापि^३ वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवास-
येत् ॥ ८ ॥ कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् ॥ ९ ॥ कूटलेख्यका-
रांश्च ॥ १० ॥

तर्हि अपराधान्तरे ब्राह्मणस्य कथमित्यत आह । वध्य वधार्हम्, वधनिमित्तमिति यावत् । तादृशे
अन्यस्मिन्नपि कर्मणि वध्यमाणे कूटशासनकरणादौ वर्तमान ब्राह्मण समग्रमनपहृत धन यस्य तादृशम्, अक्षतम्,
अङ्कनस्पर्शच्छेदादिक्षत विवासयेत् निग्नसयेत् । समग्रधनत्वश्चरणात् नग्रीकरणाद्यसंभव । यथाह मनुः—

“न जातु ब्राह्मण हन्यात् सर्वेषामेवपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेन बहि कुर्यात् समस्तधनमक्षतम् ॥”

इति । यत् आपस्तम्बेनोक्तम्—“वस्त्रनिरोधो ब्राह्मणस्य” इति, तत् निर्वासनकाले वस्त्रादीनावरोध-
परम्, “अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्” इति मनुस्मरणात् । तिष्ठन्तमिति शत्रा वर्तमानक्रियस्थैराय दण्डः,
न भूतभाविक्रियस्येति गम्यते,

“आरम्भे प्रथम दण्डश्च प्रवृत्तौ मध्यम स्मृत ।

यस्य यो विहितो दण्डः स पर्याप्तस्य तद्वदेत् ॥”

इति पात्यायनेन तत्र दण्डान्तराभिमानात् ॥ ८ ॥

^१ प्रतिषेधाच्च—य

^२ वष्येऽपि कर्मणि—ज, वध्य कर्मणि—श ड

^३ नोपयुज्यते—य

वधार्हकर्मण्यह । शासन 'पटे ताम्रपत्रे वा लिखितम्' इत्यादिनोक्तम् । तत् ये कृट राज्ञा-
मन्तरेण स्वेच्छाकल्पित उर्वन्ति, तान् अमात्यादीन् राजा हन्यात् । चक्ररात् प्रटितिभेदकाश्च । यथाह
मनुः—

“कृटशासनकृतंश्च प्रकृतीना च दूषकान् ।
स्त्रीपालब्राह्मणघ्नाश्च हन्याद् द्विसेमिनस्तथा ॥”

इति । यत्तु योगीश्वरेणोक्तम्—

“तुलाशासनमानाना कृटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्ता य स दाप्यो दममुत्तमम् ॥”

इति, तत् ब्राह्मणविषयम्, तस्य वधनिषेधात् । राजपदं तस्य हननावश्यकत्वाबोधनाय । यथाह मनुः—

“अमात्य प्राड्विप्राको वा य कुर्यात् कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपति कुर्यात् त सहस्रं च दण्डयेत् ॥”

इति ॥ ९ ॥

राजशासनातिरिक्तमपि व्यावहारिक लेख्यम् नृणादिष्व^१ कृट इति ये उर्वन्ति, तानपि हन्यात् ।
यथाह कात्यायनः—

“प्रमाणेन तु कृटेन मुद्रया वापि कृत्या ।
कार्यं तु साधयेद्यो वे स दण्ड्यो दममुत्तमम् ॥”

इति । स्वागरे विशेषमाह स एव—

“स्वागरे विक्रयधाने लेख्य कृट् करोति य ।
॥ सम्यग् भावितं कार्यं जिह्माप्यन्मिर्गति^२ ॥”

इति । चक्ररात् कृट्माक्षिकारान् कृट्साक्षिणश्च ,

“कृट्साक्ष्यं तु उर्वाणास्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृप ।
प्रसासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विनासयेत् ॥”

इति मनुस्मरणात् । प्रसासयेत् मारयेत् । यत्तु योगीश्वरेणोक्तम्—

“पृथक् पृथक् दण्डनीया कृट्माक्षिणस्तथा ।
विनाद्विगुणं दण्डं विनाम्यो ब्राह्मणस्य ॥”

इति द्विगुणदण्डमवन, तन् अन्धमाक्षिणमिवम् ॥ १० ॥

१गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान् २स्त्रीबालपुरुषजातिनश्च ॥ ११ ॥
 ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ॥ १२ ॥ धरिम-
 भेयानां शतादभ्यधिकम् ॥ १३ ॥

गर ददातीति गरद , विप्रप्रयोक्ता । अग्निं ददातीति अग्निद , परगृहदाहकृत् । प्रसह्य
 धनात्कारेण तस्करा परस्थापहारिण । स्त्रीबालपुरुषा जातिमात्रेण , तान् ये घ्नन्ति ते तदुपातिन । तान्
 हन्यात् ,

“व्यापादो त्रिपशखाद्ये परदारामिर्जनम् ।
 प्राणोपरोधि यद्धान्यदुत्तम साहस स्मृतम् ॥”

इति नारदेनेपास्तमसाहसत्यमभिगम्य ,

“वध सर्वस्वहरण पुराश्चिरासनाङ्कने ।
 तदङ्गच्छेद् इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥”

इति ३उत्तममाहसतथाभिगमनात् । स चानुनन्धाद्यपेक्षया योजनीय । यथाह योगीश्वरः—

“क्षेत्रेऽदमनमामचिरीतगलदाहका ।
 रानपत्न्यभिगामी च दग्गयास्तु कटाग्निना ॥
 शम्भारपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दम ।
 उत्तमो बाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥”

इति । चकारान् तादृशस्त्रीणामर्पात्वाह स एव—

“निशमिद्रा पतिगुरुनिनापत्यप्रमापणीम् ।
 निरुणेऽरनामौष्टा दृत्वा गोभि प्रमापयेत् ॥”

इति ॥ ११ ॥

धान्यं व्रीहियमादि । तद् ये दशभ्यः कुम्भेभ्यः अधिकमपहरेयुः , तानपि हन्यात् । शिशुतिद्रेण
 कुम्भ , “त्रेऽत्र षोडशभि गारी शित्या कुम्भ उच्यते” इति भरिष्यत्पुराणात् । कचित्तु “कुम्भो द्रेणद्वय
 त्रय गारी द्रेणाम्बु षोडश” इत्युक्तम् , तद् देशकालवृत्तद्विद्यमानामागिगुणापेक्षया योज्यम् । यथाह मनुः—

“पाय दशस्य कुम्भेभ्यो तृणोऽप्यधिकं वध ।
 त्रेऽत्रेऽस्त्राशुगुण दायमस्य च तद्वत् ॥”

इति । दशकुम्भयोः तु वधयति ॥ १० ॥

धरिमेन तुल्या मीयन्त इति धरिममेयानि सुवर्णरजतादीनि । तेषां ये मापशतादभ्यधिकमपहरेयुः, तान् हन्यात् । अभिरमिन्याप्त्या आधिक्यम्योत्तरावधिशून्यता गमयति । यद्यपि धरिममेयानि गुडादीन्यपि भवन्ति, तथापि मानवे सुवर्णादिभिरिव तेषां विशेषणान्नान्यसम्भव । यथाह मनुः—

“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ॥”

इति । आदिशब्दात् रत्नाद्युपसग्रहः ;

“सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥”

इति नारदस्मरणात् । शतमत्र मापाणामेव ; मानवे “स दण्डं प्राप्नुयान्मापम्” इति मापस्यैवैकमात्रम् । शतन्यूने तु वक्ष्यति । यद्यप्येतत् स्तेयदण्डप्रस्तावेऽभिप्रेयम्, तथापि साहसेऽप्यन्तर्भवतीति नात्रासगतिः ॥ १३ ॥

ये ^१चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ॥ १४ ॥ सेतुभेदकांश्च^२

॥ १५ ॥ प्रसह्य तत्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ॥ १६ ॥ अन्यत्र

राजाशक्तेः ॥ १७ ॥ स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिकमणीं च ॥ १८ ॥

अकुलीनाः अराजकीजिनो दासीपुत्रादयो वा ये राज्यमभिकामयेयुः, तानपि हन्यात् । अभिरत कात्स्न्यार्थः । तेन राज्यैकदेशरामनायां न वधः, किंतु उत्तमसाहसो दण्ड एवेति गम्यते । चकारात् ये राजकीडाचतुर्भुजः । यथाह कात्यायनः—

“राजकीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविन ।

अप्रिय चास्य वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥”

इति । राजासनाद्यारोहणे तु मयमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—“राज्यानामनारोदुर्दण्डो मयमसाहसः” इति । कोशापहारे तु वध एव । यथाह मनुः—

“राज्ज् कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च धिनान् ।

घातयेद्विभिर्दण्डैर्हरेत् सरेण्वमेव च ॥”

इति ॥ १४ ॥

सेतुः ; जलप्रसाहकम् । स च द्विविधः—रोयो वन्यश्च । यथाह नारदः—

“मेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो वन्यमयश्च ।

तोयप्रवर्तनान् खेयो वन्यः न्यान् तन्निरतनान् ॥”

इति । तत्र भेदकाः भेचारो ये, तानपि हन्यात्; यदि न प्रतिसंस्तुर्युः । तत्संस्कारे ॥ उत्तमसाहसो दण्ड
एव । यथाह मनुः—

“तडागभेदकं हन्यादप्यु शुद्धवधेन वा ।

नद्यापि प्रतिसंस्तुर्याद् दाप्यश्चोत्तमसाहमम् ॥”

इति । तडागभेदः सेतुभेदादिना । सेतुभेदकरी तु स्त्रियमपि हन्यात् । यथाह योगीश्वरः—

“विप्रहृष्टां स्त्रियं चैव पुरुषग्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्यु शिलां बद्धा प्रवेष्टयेत् ॥”

इति । चकारान् कोष्ठागारादिभेदकांश्च । यथाह मनुः—

“कोष्ठागारायुवगारदेवनागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”

इति । कोष्ठं यस्तुममृदः ॥ १५ ॥

ये प्रगल्भ तस्मिन् बलावष्टभेन चौराः, तेषामवकाशं निवासस्थानं भक्तप्रदानं च, प्रकरणेन ज्ञात्वा ये
ददन्ति, तांश्च हन्यात् । यथाह मनुः—

“ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भागदायकाश्चैव सर्वान्मानपि धानयेत् ॥”

इति । चकारान् प्रगल्भ हन्तृणां च । यथाह योगीश्वरः—

“भक्तदायकान्म्युदकमन्त्रोपकरणययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्मानो दम उत्तमः ॥”

इति ॥ १६ ॥

उक्तार्थस्य पशुशमसाह । यदुक्तं चौरावकाशभक्तप्रदानं हन्यादिति, तन् राजाशक्तेरन्यत्र; राजाशक्तिं
विना । राजाश्चैव चौरनिग्रहणे न शक्तिः, नरा ग्रामशमिनामात्मप्राणाय चौरादिरक्षणेऽपि न वा इत्यर्थः;

“मर्त्येन पश्यमानं गेहाये” इत्यादिशब्दस्य यथाकथंचिदाशयस्यत्वान् ॥ १७ ॥

भग्नदिगमर्त्येऽप्यशक्तो निगदुदमन्यायेत्यर्थो भर्ता यस्याभ्याम्; भर्तारमतिक्रमिन्तु परतुल्येऽप्यशक्तः
नरा शक्त्यन्ता; तां च स्त्रियं हन्यात् । यथाह मनुः—

“भर्तारं पश्येद्यं नृ भः शक्तिवर्जिता ।

नो भर्ता शक्तयेऽपि मन्त्राः परतुल्ये ॥”

इति । चकारात् वृपलादिगामिनी च । तथाच यमः—

“ वृपलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्रमिः स्वादयेद्राजा संस्थाने वन्यघातिनाम् ॥
वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाण गर्दमेन तु ॥ ”

इति । बृहस्पतिः—

“ गृहमागत्य या नारी प्रलेभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत् तत्र सा दण्ड्या न तस्य हि दमः स्मृतः ।
छिन्ननासोष्ठकर्णां तु परिभ्रम्याप्सु मज्जयेत् ॥ ”

इति ॥ १८ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य
१ शातयेत् ॥ १९ ॥ एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ॥ २० ॥
निष्ठीव्योष्ठद्वयचिहीनः २ कार्यः ॥ २१ ॥ अवशर्धयिता च ३ शुद्धहीनः
॥ २२ ॥

एवं साहसे दण्डो निरूपितः । इदानीं दण्डपारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपात्प्यमुच्यते ॥ ”

इति । तदपि त्रिविधम्—

“ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।
४ अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदशनै ॥
हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
श्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ ”

इति । तत्रोत्तमवर्णातिक्रमणे दण्डमाह । हीनवर्णः क्षत्रियादिः अधिकवर्णस्य ब्राह्मणादेः येनाङ्गेन हस्तपादादिना
अपराधं प्रहारादि कुर्यात्, तदेवाङ्गस्य हीनवर्णस्य शातयेत् छिन्द्यात् । यथाह मनुः—

“ येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तच्चदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ ”

१ शासयेत्—क, झ

२ कार्यं. omitted in, स.

३ च omitted in च, ए.

४ अवगूरण—ग, छ, ट, अवगूदन—ख, च.

इति । अन्यजग्रहण क्षत्रियाद्युपलक्षणार्थम् । यथाह योगीश्वरः—“ विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ”
इति । वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणः शूद्रस्य च वैश्यापकारिणोऽप्ययमेव दण्डः । सामान्यसूत्रमनुकविष्ये-
ष्वेवविधदण्डप्राप्त्यर्थम् । विशेषसूत्राण्यङ्गविशेषनियमार्थानीति नान्यतरानर्थक्यम् ॥ १९ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्येति यावत्समवर्णाक्रोशनमनुवर्तते । स तस्यैकासनोपवेशनशीलः कृत्रां स्फिन्नि
तसायसेनाङ्कितो राष्ट्रान्निष्कासनीयः । यथाह मनुः—

“ सहासनमभिप्रेप्सुस्तृष्टस्यापकृष्टजः ।

कृत्रां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वाप्यस्य कर्तयेत् ॥ ”

इति । यत्तु आपस्तम्बेन “ वाचि पथि शय्यायामासने समीभवतो दण्डताडनम् ” इति दण्डेन ताडन-
मुक्तम् , तत् सकृत्कृते द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पात् निष्ठिव्य धूत्कारं कृत्वा, ओष्ठद्वयेन विहीनः कार्यः; ओष्ठद्वय
छेत्तव्यमित्यर्थः । यथाह मनुः—“ अवनिष्ठिवतो दर्पाद् द्वायोष्ठौ छेदयेन्नृपः ” इति ॥ २१ ॥

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्योपरि दर्पादवशर्षयिता पायुषायुत्सष्टा, गुदहीनः कार्यः । चकारात् अवमूत्रयिता
च मेदहीनः । यथाह मनुः—“ अवमूत्रयतो मेदमवशर्षयतो गुदम् ” इति ॥ २२ ॥

आक्रोशयिता च विजिह्वः ॥ २३ ॥ दर्पेण धर्मोपदेशाकारिणां
राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ये ॥ २४ ॥ द्रोहेण च नामजातिग्रहणे
दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्निखेयः ॥ २५ ॥

एव दण्डपारुष्ये दण्डोऽभिहितः । इदानीं वाक्पारुष्ये तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ देशजातिगुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुनम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ ”

इति । तदपि त्रिविधम्—

“ निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

साश्लेषं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयस्पर्शस्तृप्तिवमाहुर्मनीषिणः ॥ ”

इति । तत्र तीनाक्रोशो दण्डमाह । हीनवर्णोऽधिकवर्णं जातिग्रहादिभिराक्रोशयिता, विजिह्वो जिह्वारहितः कार्यः ।
म्वार्थे निष्ठुरम् ; कर्तृप्रयोजकयोस्तुन्यदण्डानुपपत्तेः । यथाह मनुः—

“ एकजातिर्द्विजानीस्तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ ”

इति । एतज्जातिग्रहण क्षत्रियाद्युपलक्षणम् , जघन्यज इति हेतुसाम्यात् , “ त्रेविद्यनृपदेवाना क्षेप उत्तम-
साहस ” इति योगिस्मरणात् । यत्तु—

“ शत ब्राह्मणमायुस्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धशत द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥ ”

इति, तदत्यन्तसगुणक्षत्रियवैश्यनिषयम् । चकारात् वेदोदाहर्ता शूद्रश्च,

“ धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वित ।

आक्रोशरुस्तु विप्राणा जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥ ”

इति वार्हस्पत्यात् ॥ २३ ॥

दर्पेण विद्यागर्णेणोत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणा हीनवर्णानामास्ये राजा तप्त तैलमासेचयेत् प्रक्षेपयेत् ।

यथाह मनुः—

“ धर्मोपदेश दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वत ।

तप्तमासेचयेत् तैल वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव ॥ ”

इति । श्रोत्रे, श्रोतुरिति शेष , “ अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रपूरणम् ” इति गौतमीयात् ।

एतच्च दर्पेण साक्षात् श्रवणे । ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा श्रवणे तु न दोष । दर्पेणेति वचनात् ब्राह्मणाभ्यर्थितयो
क्षत्रियवैश्ययो ^१अध्यापने न दोष इत्युक्तं प्राक् ॥ २४ ॥

द्रोहेणैर्ष्यातिशयेन ^२ ‘ अरे डित्य, अरे मित्र ’ इत्याद्यधिकवर्णनामजातिग्रहणे अस्य हीनवर्णस्य मुखे
ज्वलन् अयोमय दशाङ्गुल शङ्खुर्निखेल्यो निधेय । यथाह मनुः—

“ नामजातिग्रह त्वेषामभिद्रोहेण उर्वेत ।

निखेल्योऽयोमय शङ्खुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुल ॥ ”

इति ॥ २५ ॥

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्पापणशतद्वयं दण्ड्यः
॥ २६ ॥ काणखज्जादीनां ^३तथ्यवाद्यपि कार्पापणद्वयम् ^४ ॥ २७ ॥

गुरूनाक्षिपन् कार्पापणशतद्वयम् ^५ ॥ २८ ॥

एव शारीरदण्डविषयप्रविधाय इदानीमर्थदण्डविषयमाह । श्रुतम् , वेदादिविद्या । देश ,
मध्यदेशादि । जाति , ब्राह्मण्यादि । कर्म , सध्यास्नानादि । वहुवचनात् शारीरमुपनयनादिसंस्कारकर्म ।

^१ अध्यापने—ट

^३ तथा—र, घ च

^५ शतम्—श

^२ इत्यादिनाथेन to अभिनवण omitted in र, घ, च

^४ शतद्वयम्—श, शतम्—च ट

ते समर्पणनिष्ठानाम्, अन्यथा अपरम्, द्रोहेण यो वदति हीनवर्ण, स कार्पाणानां शतद्वयं दण्ड्यम् ।
यथाह मनुः—

“श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

नितयेन नृपन् दर्पाद् दाप्य स्याद् द्विशतं दमम् ॥”

इति ॥ २६ ॥

एसाधिरिक्ल काण । एम्पादिरिक्ल खज्ज । आदिशब्देन पङ्मादीनां ग्रहणम् । तेषामुक्तं
वर्णानां तथ्ययाद्यपि सत्यद्रोपरक्तापि हीनवर्णं कार्पाणद्वयं दण्ड्यम् । असत्यवचने तु शङ्खलिखितौ—
“शुक्ताक्यामिगाने कार्पाणत्रयम्” इति । अयमपिशब्दार्थः । इदमत्यन्तनिर्गुणोत्तमवर्णक्षेपविषयम् । सगुण
समवर्णक्षेपे तु योगीश्वरः—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रेऽन्यत्रेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यं पणानर्धत्रयोदशान् ॥”

इति । अन्यन्तनिर्गुणहीनवर्णक्षेपे तु मनुः—

“काणं वाप्यथवा रज्जमन्थं वापि तथाविधम् ।

तथेनापि नृपन् दाप्यो दण्ड्यं कार्पाणान्वरम् ॥”

इति ॥ २७ ॥

गुरुन् मात्रादीनामिषिन् पुत्रादि कार्पाणशतद्वयं दण्ड्यम् । यथाह मनुः—

“मानसं पितरं नायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आशयन् शतं दाप्य पन्थानं चातदद् गुरो ॥”

इति । इदं च मायागमादिविषयं निरपराधमिमादिविषयं च ज्ञेयम् । निरपराधाक्रोशे तु शङ्खलिखितौ
—“तथाभिरुक्तान् विप्रान् गुरुश्च निर्गमनं मुष्टेन ताडनं वा गोमयानुलेपेन गुरारोहणं दर्पणं वागुष्टं
वा” इति । श्रेष्ठत इत्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तृत्तमसाहसम् ॥ २९ ॥ उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् ॥ ३० ॥

चित्यनेनासति दोष इति ज्ञेयम्; दण्डगुस्त्वात् । सवर्णाक्षेपे तु योगीश्वरः—“पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ॥ २९ ॥

उपपातकं गोवधादि । तद्युक्ते आक्षेपे ‘गोघ्नस्त्वमसि’ इत्यादौ हीनवर्णेनोच्चमवर्णस्य कृते, स मध्यमसाहसं दण्ड्यः । समानाक्षेपे तु योगीश्वरः—“उपपातक्युक्तोऽपि दाप्यः प्रथमसाहसम्” इति । एतदुभयातिरिक्तपापाहिते क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः । यथाह व्यासः—

“पापोपपापवक्तारौ महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्येत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥”

इति ॥ ३० ॥

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे^१ जातिपूगानां च ॥ ३१ ॥ ग्रामदेशयोश्च^२

प्रथमसाहसम्^३ ॥ ३२ ॥ “न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्पापणशतम् ॥ ३३ ॥

त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नाः । तेषु वृद्धाः विश्वास्याः । चकारात् नृपदेवयोर्ग्रहणम् । तेषामाक्षेपे । जातीनां ब्राह्मण्यादिजातीनां, पूगानां सभ्यादिसंघानाम् ‘मिष्टान्नलेखुपा विप्राः; राजभृत्याः सभासदः’ इत्यादिक्षेपे हीनवर्णकृते यथाक्रममुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ कार्यौ । यथाह याज्ञवल्क्यः—“त्रैविद्यनृप-देवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानाम्” इति ॥ ३१ ॥

‘हिंसा राढीयाः; मत्स्यादा गौडाः’ इति ग्रामदेशयोराक्षेपे । चकारात् क्रूरचरित्रविश्वामित्रादि-कुलक्षेपे च हीनवर्णेन कृते स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । तदुक्तम्—“प्रथमो ग्रामदेशयोः” इति । अल्पाक्षेपे तु बृहस्पतिः—

“दैशादिकं क्षिप्न् दाप्यः पणानर्धत्रयोदशान् ।

पापेन योजयन् दर्पादाप्यः प्रथमसाहसम् ॥”

इति ॥ ३२ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह । न्यङ्गम्^४ अश्लीलम्; “अश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्” इति नारदस्मरणात् । तस्य भावो न्यङ्गता । तद्युक्ते क्षेपे ‘त्वङ्गिनीं गमिष्यामि, त्वत्कन्यां वा गमिष्यामि’ इत्यादिके । कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥ ३३ ॥

मातृयुक्ते तूत्तमम् ॥ ३४ ॥ समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः ॥ ३५ ॥ “हीनवर्णाक्रोशने षट् ॥ ३६ ॥ यथाकालमुत्तम-

^१ क्षेपे च—च; क्षेपे वा—ठ.

^२ च omitted in H.

^३ साहसं omitted in H.

^४ तन्यङ्गता—क, ग, च; क reads this Sūtra along with the previous one as Sūtra 32.

^५ From here to the end of Sūtra 40 the text and commentary are missing in H.

तेषामधिष्ठातृनिष्ठानाम् , अन्यथा अपर्युक्तं, द्रोहेण यो वदति हीनवर्णं , स कार्पाणानां शतद्वयं दण्ड्यः ।
यथाह मनुः—

“ श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन वृत्तं दर्पाद् दाप्य स्याद् द्विशतं दमम् ॥ ”

इति ॥ २६ ॥

एनाक्षिपिकल काण । एकपादपिकल खज्ज । आदिशब्देन पङ्गवादीनां ग्रहणम् । तेषामुक्तं-
वर्णानां तथ्यवाच्यपि सत्यद्रोषवक्त्रापि हीनवर्णं कार्पाणद्वयं दण्ड्यः । असत्यवचने तु शङ्खलिखितौ—
“ शुक्तान्मयाभिमाने कार्पाणत्रयम् ” इति । अयमपिशब्दार्थः । इदमत्यन्तनिर्गुणोत्तमवर्णक्षेपविषयम् । सगुण-
समवर्णक्षेपे तु योगीश्वरः—

“ सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ ”

इति । अत्यन्तनिर्गुणहीनवर्णक्षेपे तु मनुः—

“ काणं वाप्यथना रज्जमन्त्रं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि वृत्तं दाप्यो दण्डं कार्पाणानां वरम् ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

गुरुन् मात्रादीनधिष्णिपन् पुत्रादि कार्पाणशतद्वयं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“ मानरं पितरं जायां आतरं तनयं गुरुम् ।

आगारयन् शतं दाप्य पन्थानं चावदद् गुरो ॥ ”

इति । इदं च मापरागमादादिविषयं निरपराधविप्रादिविषयं च ज्ञेयम् । निरपराधाक्रोशे तु शङ्खलिखितौ—
—“ तथागिष्टान् विप्रान् गुरुश्च निर्वातमं मुण्डनं ताटनं वा गोमूयानुलेपनं सरारोहणं दर्पहरणं वा दण्ड्यो
वा ” इति । क्रोशत इत्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

परस्य पतनीयाश्लेषे कृते तृत्तमसाहसम् ॥ २९ ॥ उप-

पातकयुक्ते मध्यमम् ॥ ३० ॥

पतनीयं महापातकादि । तृत्ते आश्लेषे ‘ प्रहृष्टा त्यमसि ’ इत्यादौ हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य कृते
तु उत्तमसाहसं दण्ड्यः । मोक्षय धनदण्डं पूर्वार्त्तेन निह्वान्त्रेदेन विस्मृत्यते, ममानविषयत्वात् । कृते

त्वित्यनेनासति दोष इति ज्ञेयम्, दण्डगुस्तात् । सवर्णाक्षेपे तु योगीश्वरः—“पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहस ” इति ॥ २९ ॥

उपपातक गोरधादि । तद्युक्ते आक्षेपे ‘गोघ्नस्त्वमसि’ इत्यादौ हीनवर्णेनोच्चमवर्णस्य कृते, स मध्यमसाहस दण्ड्य । समानाक्षेपे तु योगीश्वरः—“उपपातक्युक्तोऽपि दाप्य प्रथमसाहसम्” इति । एतदुभयातिरिक्तापापाहिते क्षेपे प्रथमसाहस दण्ड्य । यथाह व्यास.—

“पापेपपापवक्तारो महापातकशसका ।

आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥”

इति ॥ ३० ॥

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे^१ जातिपूगानां च ॥ ३१ ॥ ग्रामदेशयोश्च^२

प्रथमसाहसम्^३ ॥ ३२ ॥ “न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्पापणशतम् ॥ ३३ ॥

त्रैविद्या वेदत्रयसपत्ना । तेषु वृद्धा विश्वास्या । चकारात् नृपदेवयोर्ग्रहणम् । तेषामाक्षेपे । जातीनां ब्राह्मण्यादिजातीनां, पूगानां सभ्यादिसधानाम् ‘मिष्टान्नलोहपा विप्रा, राजभृत्या सभासद’ इत्यादिक्षेपे हीनवर्णकृते यथाक्रममुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ कार्यौ । यथाह याज्ञवल्क्यः—“त्रैविद्यनृप-देवानां क्षेप उत्तमसाहस । मध्यमो जातिपूगानाम्” इति ॥ ३१ ॥

‘हिंसा राढीया, मत्स्यादा गौडा’ इति ग्रामदेशयोराक्षेपे । चकारात् क्रूरचरित्रविश्वामित्रादि-बुराक्षेपे च हीनवर्णेन कृत स प्रथमसाहस दण्ड्य । तदुक्तम्—“प्रथमो ग्रामदेशयो ” इति । अल्पाक्षेपे तु बृहस्पतिः—

“दैशादिक क्षिपन् दाप्य पणानर्धत्रयोदशान् ।

पापेन योजयन् दर्पादाप्य प्रथमसाहसम् ॥”

इति ॥ ३२ ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह । न्यङ्गम्^४ अश्लीलम्, “अश्लील न्यङ्गसयुतम्” इति नारदस्मरणात् । तस्य भावो न्यङ्गता । तद्युक्ते क्षेपे ‘त्वङ्गिनीं गमिष्यामि, त्वत्कन्या वा गमिष्यामि’ इत्यादिके । कार्पापणशत दण्ड्य ॥ ३३ ॥

मातृयुक्ते तूत्तमम् ॥ ३४ ॥ समवर्णाकोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः ॥ ३५ ॥ “हीनवर्णाकोशने पट् ॥ ३६ ॥ यथाकालमुत्तम-

१ क्षेपे च—च क्षेपे वा—ठ.

२ सहास omitted in श

३ सहास omitted in श

४ तन्यङ्गता—क ग च क reads this Sutra along with the previous one as Sutra 32

५ From here to the end of Sutra 40 the text and commentary are missing in श

वर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ॥ ३७ ॥ त्रयो वा कार्पाषणाः ॥ ३८ ॥
 शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ॥ ३९ ॥

त्रिगोपत्रिगोपेण त्रिगोपमाह । मातृयुक्ते क्षेपे 'मातर ते गमिष्यामि' इत्यादिके तृचममाह
 दण्ड्य । इदमप्युक्तमात्रेपे । हीनवर्णाक्षेपे तु योगीश्वरः—

“ अभिगन्तामि भगिना मातर वा तवेति ह ।

शपन्त टापयेद्रात्रा पञ्चविंशतिक दमम् ॥ ”

इति । समवर्णाक्षेपे तु—

“ समानयो समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु स ।

उत्तमव्याधिकं प्रोक्तो वास्पादप्ये परस्परम् ॥ ”

इति बृहस्पत्याधुक्तीत्या न्यूननाय ॥ ३४ ॥

निष्ठुरगक्षेपदण्डमाह । 'समवर्णमेव 'धिर्' मूर्ख' इत्यादीनि निष्ठुरमाक्षिप्य द्वादश पणान् दण्ड्य ।
 वर्णो गुणोपलक्षणम् । यथाह बृहस्पति —

“ समनातिगुणाना तु वान्पादप्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितं बाले पणा द्वादशयोदशा ॥ ”

इति । अत्र त्रयोदशो येष्विति सार्धद्वादशेत्यर्थः । अनेन समवर्णस्यापि गुणोत्कर्षाभ्या दण्डतारतम्य
 कल्प्यम् ॥ ३५ ॥

हीनवर्णत्रिगोपे निष्ठुरमात्रेपे उत्तमवर्णं पद् पणान् दण्ड्य । इदमपि सगुणाक्षेपे । निष्ठुरमात्रेपे तु न
 दण्डः, “ गुणहीनस्य पादप्ये त्राक्षणो नापगं युवान् ” इति बृहस्पत्याहुः ॥ ३६ ॥

समवर्णाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । माल्येऽत्रापेकालः । तमनतिरुम्येति यथाकालम् । आह्वयका
 गयेति वा । ततोत्तमवर्णाक्षेपे हीनवर्णस्य तत्प्रमाणं पद् कार्पाषण्यप्रमाणो दण्डः कार्यः । समोत्तमवर्णाक्षेपका
 ण्यं तिस्रं हीनवर्णं पद् पणान् दण्ड्य इत्यर्थः । अनेन द्वादशपणो दण्डः पूर्वाधारण इति सिद्धम् । यथा
 नारदः—

“ पूर्वमा गग्रेधस्तु नियतं न्यानं न दोषमाह ।

पश्चात् गोऽप्यमन्त्राग्रीं पूर्वं तु विनयो गुणः ॥ ”

इति । निर्वनविषयमेतत् । सधनविषये तु स एव—

“ पारुष्ये साहसे चैव युगपत् संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥ ”

इति । समो द्वादशपणः ॥ ३७ ॥

पश्चादाक्षेपे हीनवर्णस्य दण्डमाह । यथाकालमक्षात् पश्चान्तरं पश्चात्कालत्वमभिप्रेत्य वाराब्दः ।
समोत्तमवर्णाक्षेपानन्तरमाक्षिपतो हीनवर्णस्य त्रयः कार्पाषणा दण्डः ।

“ आक्रुष्टस्तु तमाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।
हत्वापराधिने चैव नापराधी भवेन्नरः ॥ ”

इति वृद्धस्पतिना अल्पदण्डमाप्त्यै निरपराधताभिधानात् ॥ ३८ ॥

उक्तदण्डातिदेशमाह । शुक्तं निष्ठुरम् । तादृशवाक्याभिधाने स्वेवमेव । त्रयः कार्पाषणा दण्ड
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

पारजाधी सवर्णागमने^१ तृत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ ४० ॥ हीन-
वर्णागमने^२ मध्यमम् ॥ ४१ ॥ गोगमने^३ च ॥ ४२ ॥ अन्त्यागमने^४
चक्षुः ॥ ४३ ॥ पशुगमने^५ कार्पाषणशतं दण्ड्यः ॥ ४४ ॥

एवं वाक्पारुष्ये दण्डो निरूपितः । इदानीं स्त्रीसंग्रहणे तं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह मनुः—

“ उपचारक्रिया कलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
राह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ”

इति । तच्च त्रिविधम् । तदाह व्यासः—

“ त्रिविधं तत् समागम्यते प्रथमं मध्यमोपमम् ।
अदेशकालमाषाभिर्निर्जनं च परक्रियाः ॥
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं सारसं स्मृतम् ।
प्रेरणं गन्धमाल्यानां धूपगुणवाससाम् ॥
प्रत्येभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ।
सहासनं विविक्तं तु परस्परमाश्रयः ।
केदाकेशिग्रहद्वौव सप्यवसंग्रहणं स्मृतम् ॥ ”

इति । अत्र मन्त्रग्रहणे दण्डमाह । परनाया गच्छतीति पारनायी । स कलात्कारेण सनातीयगुप्तपरदार-
गः स नाहस दण्ड्यः । इच्छन्तीगमने तु मन्त्रमसाहसमेव । यथाह मनुः—

“सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्ता मित्रा कलाङ्गनम् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सगतः ॥”

इति । एव क्षत्रियादिष्वपि ^१कल्प्यम् ॥ ४० ॥

आनुलोम्येन गमने स्वाह । ब्राह्मणादिरगुप्तक्षत्रियादिहीनर्णागमने मध्यमसाहस दण्ड्यः । यथाह

^२मनु—

“अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रा च ब्राह्मणो व्रतन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्र त्वन्त्यना स्त्रियम् ॥”

इति । ता एव गुप्ता व्रतन् मध्यमसाहस दण्ड्यः । यथाह स एव—

“सहस्र ब्राह्मणो दण्ड दाप्यो गुप्ते तु ते व्रतन् ।

शूद्राया क्षत्रियविशो साहस्रो वै भवेद्दमः ॥”

इति । प्रातिलोम्येन गुप्तागुप्तागमने मनुराट—

“उभावपि हि तावेन ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

निष्पुतौ शूद्रऋण्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणा यद्यगुप्ता तु गच्छेता वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यः पञ्चशतं उर्यात् क्षत्रियः तु सहस्रिणम् ॥

वैश्यश्चेत् क्षत्रिया गुप्ता वैश्या वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्ताया तानुभौ दण्डमर्हतः ॥

क्षत्रियायामगुप्ताया वैश्यः पञ्चशतं दमम् ।

मूत्रेण मौग्ध्यमन्विच्छेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥”

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्रुचात् वर्णमात्रमन् ।

अगुप्ताग्रहमर्षैर्गुप्तो सर्वेण हीयते ॥”

इति । अत्र क्षत्रियः पञ्चशतं, वैश्यः सहस्रिणमित्यन्वयः कार्यः, “प्रातिलोम्यापवादे तु द्विगुणत्रिगुणा दमा”
इति योगिष्मरणात् । ऋणामप्ययमेव नष्टः,

“म्वज्जानुत्तमो दण्डः आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वरः पुनो नार्या कर्णादिस्ननम् ॥”

इति योगिस्मरणात् । न चात्र प्रतिलोम्ययवायमात्र एव स्त्रिया दण्डाभिधानम्, न तु सर्गानुलोम्यवाये-
ऽपि, तदण्डाभिधानस्य पुमात्रविषयत्वादिति वाच्यम् । पुंस इव स्त्रिया अपि तत्र दण्डाकाङ्क्षातौल्येनाभिहित-
दण्डस्य च योग्यतयान्वये बाधकामावात्, “यत् पुंस परदारेषु तच्चैना चारयेद्व्रतम्” इति प्रायश्चित्तसाम्य-
दर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

गोगमने च मध्यमसाहस दण्ड्य, “पशून् गच्छच्छत दाप्यो हीना स्त्री गा च मध्यमम्” इति
योगिस्मरणात् ॥ ४२ ॥

क्षत्रियादिरन्त्यागमने वध्य । अन्त्याश्चाण्डालाद्याः,

“चाण्डालश्च क्षपच क्षत्ता सूतो वेदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव ससैतेऽन्त्यावसायिन ॥”

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । ब्राह्मणस्य तु अङ्कयित्वा निर्वासनम्, “अन्त्याभिगमने त्वद्भयं दुःन्धेन प्रयासयेत्”
इति योगिस्मरणात् । इदमपि प्रायश्चित्ताकरणे, प्रायश्चित्तकरणे तूत्तमसाहसो दण्ड एवेत्युक्तं प्राक् । यत्तु—
“हीना स्त्री गा च मध्यमम्” इति योगिवचन, तत्र हीना अन्त्यजा ज्ञेया । ते च—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वुर्ह एव च ।

कैवर्तमेदमिच्छाश्च ससैते त्वन्त्यजा स्मृता ॥”

इति सवर्तोक्ता । अयमपि दण्ड क्षत्रियादीनामेव । ब्राह्मणस्य तु तत्राप्युत्तम एव, “सहस्रं त्वन्त्यजां
स्त्रियम्” इति मनुस्मरणात् ।^१ अतः अन्त्यस्याप्यार्यागमने वध एवाभिहित, “अन्त्यस्यार्यागमे वध”
इति योगिस्मरणात् ॥ ४३ ॥

पशूना गोयतिरिक्तानां गमने कार्पाणानां शत दण्ड्य, “पशून् गच्छच्छत दाप्य” इति
योगिस्मरणात् ॥ ४४ ॥

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ॥ ४५ ॥ तां च विभृयात्^२

॥ ४६ ॥ अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ॥ ४७ ॥

एव स्त्रीसंग्रहेण दण्डोऽभिहित । इदानीं प्रसङ्गात् स्त्रीपुत्रयोः तं प्रप्तौति । तदङ्गणमाह नारदः—

“विवाहादिविधिं स्त्रीणां यत्र पुसा च कथ्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥”

^१ अतः to योगिस्मरणात् omitted in र, ग, च, ट

^२ This Sutra omitted in र, ग, घ, छ

इति । नत्र दोषमनुक्त्वा कन्यादाने दण्डमाह । अन्यायांसमौषधापनेयमपि दोषमनुक्त्वा कन्यां प्रयच्छन् कार्पापगणन दण्ड्यः । दीर्घकुम्भिनरोगादिदोषे तु नारदः—

“ यस्तु दोषवर्ता कन्यामनास्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नुपो दण्ड पूर्वमाहसचोदितम् ॥ ”

इति । सत्तृष्टमैथुनत्वादिदोषे तु योगीश्वरः—“ अनान्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ” इति । दोषानाह नारदः—

“ दीर्घकुम्भिनरोगार्ता व्यक्ता सत्तृष्टमैथुना ।

घृष्टान्यग्नभावा च कन्यादोषाः प्रसीतिनाः ॥ ”

इति ॥ ४५ ॥

तां सत्तृष्टमैथुनत्वादिदोषवर्ता कन्यां कन्यादाता यावज्जीवं स्वयमेव विभृयात् पोषयेत् ; न तु दीर्घकुम्भिनरोगादिमतीम् ;

“ व्याधिनां श्रीमजां कन्यामुन्मचां गिनातंवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः ॥ ”

इति देवल्स्मरणात् । तीर्थात् ; सम्भोग इत्यर्थः । यद्वा दीर्घरोगादिदोषानामन्यान एव शतं दण्डो भरण-
ममुचिनो वास्यद्वयैकविषयतया निर्णीयते । स चोत्तमसाहमेन तुल्यबल एवेति कल्प्यते । नारदवाक्ये तु
श्रीपशपनेयस्यात्यादिदोषपरमिति ॥ ४६ ॥

अदुष्टामदृष्टिनां दुष्टां मैथुनादिसर्गेण दृष्टिनामिति श्रुतम् उत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । दोषान्तरेण दृष्टि-
तु शनमेव ; “ दृष्टयन्तु मृगा शनम् ” इति योगिस्मरणात् ॥ ४७ ॥

गजाश्वोष्टगोघानी^१ त्वेककरपादः कार्यः ॥ ४८ ॥ विमांस-
विक्रमी च^२ ॥ ४९ ॥ आम्पपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥ ५० ॥
पशुस्यामिने^३ तन्मूल्यं दद्यात् ॥ ५१ ॥ आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं
कार्पापणान् ॥ ५२ ॥ पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्पा-
पणान् ॥ ५३ ॥ कीटोपघाती च कार्पापणम् ॥ ५४ ॥

^१ Not mentioned in M, P, S.

^२ Not mentioned in M, P, S.

^३ Not mentioned — S.

^४ पशुघात—T.

एव स्त्रीपुंमें दण्डोऽभिहित । इदानीं दण्डपाठ्य एवोत्तमद्रव्यातिक्रमे वक्तव्यावशिष्ट दण्ड प्रस्तौति ।
तुल्यं प्रकरणान्तरारम्भार्थं । गजमश्वमुष्ट गा वा यो हन्ति, स एककरपाद कार्य । एक करपाद यस्य तथेति,
एक करपाद तस्य छिन्धादित्यर्थ । यत् पुनर्मनुना—

“मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् क्लिप्तं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्घं गजाश्वोष्णवादिषु ॥”

इत्युक्तम्, आदिशब्दात् महिष्यादेश्छेदणम्, अर्धमुत्तमसाहसस्य, यच्च योगीश्वरेण—

“लिङ्गस्थ छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम ॥”

इति, द्विगुण उत्तमसाहस, तदुभयमपि देशकालस्यतिरेकेणोक्तितारतम्येण व्यवस्थाप्यम् ॥ ४८ ॥

विरुद्धमास च विद्वराहादे, तद्विक्रयशीलो निमासविक्रयी । सोऽप्येककरपाद कार्य । यत्—

“कृत्स्नवर्णयवहारी विमासस्य च निरुयी ।

अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥”

इति योगिवचन, तत् पौन पुन्येन ताच्छील्यविषयम् । अङ्गहीन, नासारङ्गहीन ॥ ४९ ॥

मध्यमद्रव्यातिक्रमे दण्डमाह । ग्राम्या पशव अजाविरुद्धय । तद्विहीन कार्पापणशत दण्ड्य ।
व्यक्तिविशेषे तु “क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः” इति मानव द्रष्टव्यम् ।
व्यक्त्यपेक्षितत्वे तु—

“गर्दभाजानिकानां च दण्डः स्यात् पञ्चमापकः ।

मापस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥”

इति कात्यायनीय द्रष्टव्यम् । मापोऽत्र राजत । अल्पद्रोहे च—

“दुःखे च शोणितोत्पादे शास्त्राङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणमभृति क्रमात् ॥”

इति योगीश्वरीय ज्ञेयम् ॥ ५० ॥

उक्तविधिशेष कचिद्विशेषमाह । यस्य पशुर्हृत, तस्मै तस्य पशोर्मूल्यं दद्यात् । इदं च प्रतिरूपमा-

भावे । यथाह पराशरः—

“प्रमाणे प्राणभृता दद्यात् तत्प्रतिरूपम् ।

तस्याभावे तु मूल्यं वा दाप्यमित्यत्रवीन्मनु ॥”

इति । तस्याप्यभावे स्वामितोपमुत्पादयेत् । यथाह मनुः—

“यो यम्य हिंसाद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तम्योत्पादयेत् तुष्टि राजे दद्याच्च तत्समम् ॥”

इति । तत्सम दण्डमनुक्तदण्डेषु । इदं च पशुमरणे । मरणाभावे तु ^१समुत्पन्नययदानं वक्ष्यति ॥ ५१ ॥

हीनद्रयातिक्रमे दण्डमाह । अरण्ये भग्ना आरण्या , ते च ते पशवश्च । तद्वाती पञ्चाशत् कार्पापणान् दण्ड्य । यथाह मनुः—“पञ्चाशत् भवेद्दण्ड शुभेषु मृगपक्षिषु” इति । शुभेषु हसमयूरादिषु ॥ ५२ ॥

पक्षिणा गुरुपिकादीना, मत्स्याना पाठीनरोहितादीना च घातक दश कार्पापणान् दण्ड्य । चकारात् सर्पादिबधेऽपि । यथाह कात्यायनः—

“निपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥”

इति । निपण , पणन्यूना द्वादशपण , एकादशपण इत्यर्थः । व्यवस्था तु पूर्ववत् दण्डानाम् ॥ ५३ ॥

कीटा स्वर्णकीटाद्या । तद्वाती चैक कार्पापण दण्ड्य ॥ ५४ ॥

^२फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् ॥ ५५ ॥ ^३पुष्पोपगम-
द्रुमच्छेदी मध्यमम् ॥ ५६ ॥ ^४बह्वीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम्
॥ ५७ ॥ ^५तृणच्छेद्येकम् ॥ ५८ ॥ सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ॥ ५९ ॥

क्षारामिद्रोहे दण्डमाह । फलेऽपगम्यन्त इति फलोपगमा , फलोपकारिण पनसाम्रादयः । तादृश द्रुमच्छेदी तूत्तमसाहस दण्ड्य । फलोपभोगेति पाठे फलेऽपभुज्यन्त इति विग्रहः । एव पुण्योपभोगेति । यत्तु—

“प्ररोहिशाग्निना शाग्याम्फनसर्गविदारणे ।

उपनीत्यद्रुमाणा च निशतेर्द्विगुणे दम् ॥”

इति योगिवचन, तन् फलोपभोगनारस्तम्येन यन्मथाप्यम् ।

“वनम्पनीना मर्गेणामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा नम कार्थो हिमायामिनि धारणा ॥”

^१ मनुस्मृत्यनु—प

^२ पुष्पोपगम—उ

^३ फलोपगमद्रुम—उ

^४ बह्वी omitted in १

इति मनुस्मरणात् । तुल्यत्वात् चेत्यादिवृक्षच्छेदेऽपि । तथाच योगीश्वरः—

“चेत्यद्मशानसीमामु पुण्यम्याने सुरालये ।

जातद्रुमाणा द्विगुणो दमो वृक्षस्य मिथुते ॥”

इति । चेत्य चयनस्थानम् ॥ ५५ ॥

पुष्पेऽपगम्यन्त इति पुष्पोपगमा , पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । तच्छेदी मन्थमसाहस दण्ड्य ॥ ५६ ॥

बलते वेष्टते इति बली, गुडचीमाधन्यादि । गुडतीति गुल्म अनतिदीर्घनिमिडल्लासतान मालत्यादि । लातीति लता, सरलप्राया दीर्घयायिनी द्राक्षादि । तच्छेदी प्रत्येक कार्पाषणशत दण्ड्य । यतु—

“गुल्मगुच्छञ्जुपन्नाप्रनानौपधिरिस्थाम् ।

पूर्वमृतादर्थदण्ड स्थानेषूत्तेषु र्त्तने ॥”

उक्तस्थानेषु शारास्त्रमूलेषु पूर्वमृतात् मिश्रनिचत्वारिंशदशौरुपादर्थमिति योगिनचन, तदप्युपमारतार-
तम्येन व्यवस्थाप्यम् ॥ ५७ ॥

तृण उशद्वर्षादि, गमाद्यर्थं विना, तच्छेदी एक कार्पाषण दण्ड्य । यतु “द्विनस्तृणेषु पुष्पाणि सर्पेन स्ववदाहरत्” इति योगिनचन, तत् गमाद्यर्थतृणादिविषयम्, “गोऽम्यर्थं तृणमेधान् वीरद्वनम्पतीना च पुष्पाणि स्वदाददीन फलानि चापरिवृतानाम्” इति गोतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीत-
नियमम्, अपरिगृहीते द्विनयतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धे । यथाह स एव—“स्वामी रिक्थक्रयसन्निभागपरिग्रहाधिगमेपु” इति । यत् पुन वार्हस्पत्ये—

“तृण वा यदि वा काष्ठ पुष्प वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”

इति, तत् ब्राह्मणस्वामिकापहर्षद्विजयतिरिक्तनियमम्, अनापद्विषय वा, गमादिव्यतिरिक्तनियम वा, राजादिरक्षितनियम वा, ब्राह्मणस्यापि ग्रात् ब्राह्मणस्वामिकापहाराविषय वा । तथाच शङ्खलिखितौ—
“ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येध्माग्निः काष्ठतृणोत्पुष्पमूलफलान्यपहरन् बलादपि ज्ञातो वा हस्तच्छेदनमा-
प्नुयात् । कुशकरकमिश्रोत्रद्रव्याण्यपहरन् प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेद स्यात्” इति । एतेन स्वदाहरणस्य परिगृहीत-
नियमत्वे “फलम् उमुमस्तेयमर्थैर् च मलानहम्” इति निरूप्येतेति चोच निरस्तम्, गमाद्यर्थनियम-
त्वात्स ॥ ५८ ॥

सर्वे फलोपगमद्रुमादिच्छेदिन तत्त्वामिना छिन्दुमादिभ्यामिना तदुत्पात्तिं फलपुष्पोपगमद्रुमाद्युत्पात्तिं
फलपुष्पादिसन्ति पुन प्रतिरोपितद्रुमादिभोगकार्पाषाण दान्या इति शेष ॥ ५९ ॥

हस्तेनोद्गूरयिता दशकार्पापणम् ॥ ६० ॥ पादेन विंशतिम्
॥ ६१ ॥ काष्ठेन प्रथमसाहसम् ॥ ६२ ॥ पापाणेन मध्यमम् ॥ ६३ ॥
शस्त्रेणोत्तमम् ॥ ६४ ॥

ताडनार्थं हस्तमुद्गूर्य दशकार्पापण दण्ड्य ॥ ६० ॥

पादेनोद्गूर्य विंशति कार्पापणान् दण्ड्य ॥ ६१ ॥

काष्ठमुद्गूर्य प्रथमसाहस दण्ड्य ॥ ६२ ॥

पापाणमुद्गूर्य मध्यमसाहस दण्ड्य ॥ ६३ ॥

शस्त्र रज्ज्गादि उद्गूर्य उत्तमसाहस दण्ड्य । सजातीयविषय सर्वमेतत् ।

“उद्गूणे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्पर तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहस ॥”

इति योगिस्मरणात् । परस्पर सनातन्येषु उत्तमगणेषु तु पाण्यादिच्छेद एव, ‘हीनगणोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराध उर्यात्, तदेवाम्य ग्रातयेत्’ इति सामान्यमूत्रात् । अत एव मनुः—

“पाणिमुद्यम्य वा दण्ड पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥”

इति । हीनगणेषु त्वर्था कर्म्यम्, “हीनेऽर्थदमो मोहमन्त्रादिभिरदण्डनम्” इति योगिस्मरणात् । यस्तु “शस्त्रे मध्यमसाहस” इति तन् हीनगणविषयम्, समोत्तमगणयोर्दण्डान्तराभिमानात् । हस्तादिपातने तुका एव दण्डा द्वगुण्येन योज्या । यथाह कात्यायनः—

“उद्गूणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दम ।

स एव द्विगुण प्रोक्त पाननेषु सनातिषु ॥”

इति । सम्पर्शमात्रे त्वर्थ एव, “उद्गूणे प्रथमो दण्ड सम्पर्शे तु तदर्थक” इति यागिस्मरणात् ॥ ६४ ॥

पादकेनांशुकफरलुञ्चने दश पणान् ॥ ६५ ॥ शोणितेन
यिना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् ॥ ६६ ॥ सह शोणितेन
चतुःषष्टिम् ॥ ६७ ॥ करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्तने मध्यमम्
॥ ६८ ॥

पादकेयस्त्रकराणामन्यतमस्य लुञ्चने शटित्याकर्षणे दश पणान् दण्ड्य । हीनवर्णेनेत्तमवर्णस्य गले वस्त्र दत्त्वा निष्पीडय निपात्य पादप्रहारे शत दण्ड्य । यथाह योगीश्वरः—

“पादकेशाशुककरोल्लुञ्चने तु पणान् दश ।

पीडाकर्षाशुकावेष्टपादाध्यासे शत दम ॥”

इति । हीनवर्णेनेत्तमवर्णस्य केशादिग्रहणे तु मनुराह—

“केशेषु गृह्यतो हस्तो छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकाया वा ग्रीवाया वृषणेषु च ॥”

इति ॥ ६६ ॥

शोणितेन विना, शोणिन यथा न दृश्यते तथा मुष्ट्यादिभिस्त्राडयिता द्वात्रिंशत्पणान् दण्ड्य ॥ ६६ ॥

सह शोणितेन, शोणिन यथा दृश्यते तथा साडयिता चतुःषष्टिपणान् दण्ड्य । अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

“त्वग्मेदे प्रथमो दण्डो मासमेदे तु मध्यम ।

उत्तमश्चास्थिमेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥”

इति ॥ ६७ ॥

करपाददन्तस्य प्रत्येक भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येक विस्मर्ने मध्यमसाहस दण्ड्य । अथ च स्वस्थानाद-
पतितेषु । पतितेषु तुल्यम् ,

“कर्णनासाकर्च्छेदे दन्तमेदेऽस्थिमेदने ।

कर्णव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुण पतितेषु च ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणान् । एव सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च ॥ ६९ ॥ नेत्रकंधराघाहु-

सख्यसंभङ्गे चोत्तमम् ॥ ७० ॥ उभयनेत्रमेदिनं राजा यावज्जीवं

घन्धनान्न मुञ्चेत्^१ ॥ ७१ ॥ तादृशमेव^२ वा कुर्यात् ॥ ७२ ॥

चेष्टा^३ बलनादि । भोजनमभ्युपहार । वाक् व्याहार । तेषां प्रत्येक रोपे स्मृत्यादिना घातदाने च मध्यमसाहस दण्ड्य । यथाह बृहस्पतिः—

“प्रथमं शस्त्रसपाते सयोज्य^४ लुब्धस्योद्वेगो ।

कार्यं कृतानुरूपस्तु त्वमे घाते दमो बुधै ॥”

इति । चकारात् ऋणोद्धेदादौ च , “ मभ्यो दण्डो ऋणोद्धेदे मृतमल्पहते तथा ” इति योगिस्मरणात् ॥ ६९ ॥
 नत्र नत्रगोल्मम् । कधरा ग्रीवा । वाहू प्रसिद्धौ । सक्थि जघनम् । अस स्कन्ध । चकारादौ धादि-
 ग्रहणम् । एतेषा प्रत्येक भङ्गे उत्तमसाहस दण्ड्य । यत्तु—

“ चेष्टामोचननाम्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कधरागहुसन्धा च भङ्गे मध्यमसाहस ॥ ”

इति यागिवचन, तत्र भङ्गो भेदनम् , न तु छेदनमिति व्याख्येयम् । यथाह कात्यायनः—

“ कर्णाष्ठघ्राणपादाङ्गिजिह्वाशिश्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो मृगु ॥ ”

इति । छेदन द्वे ग्रीवाय । भेदनम् अन्यत्रोपेक्षित्यमात्रम् । यद्वा सप्तर्णोत्तमवर्णविषयत्वेन मध्यमोत्तमसाहसयो-
 र्यस्य कार्या ॥ ७० ॥

उभयोरपि नत्रयोर्यो भेद करोति, त रात्रा याधज्जीव बन्धनान् न विमुञ्चेत्, बन्धनागारात् न व-
 र्ज्यात् । रात्रानुवृत्तौ पुन रात्रग्रहण रात्रविषयकऽपराधे दण्डान्तरत्रोधनार्थम् । तथाच नारदः—

“ रात्रिनि प्रहरेद्यस्तु वृतागस्यपि दुर्मति ।

शूल्य तमगौ निषेदेद् ब्रह्महत्यासत्तातिगम् ॥ ”

इति । शूल्य शूलाहम् ॥ ७१ ॥

तादृश नेत्रद्वयराहित रात्र्यात्, कारयेदित्यर्थः । ण्वनारो मध्यमसाहसस्येकनेत्रभेदविषयऽन्यत्र-
 वाद्यजोऽन नाम्नणऽत्रियादिनिषयत्वेन प. १. द्वययनस्थापनार्थः । यत्तु—

“ द्विनेत्रभेदिनो रात्रिद्विष्टादेशकृत्स्तथा ।

विप्रत्नेन च शूद्रस्य नीकतोऽष्टशतो दम ॥ ”

इति यागिवचन, तन् औपम्यप्रतिममाधेयभद्रविषयम् ॥ ७२ ॥

एकं चहृनां निघ्नतां ^१प्रत्येकमुक्ताद् दण्डाद् द्विगुणः ॥
 उत्प्रोशनन्तमनभिधायतां तत्तममीपचर्तिनां ^२संस्तरतां च ॥
 मयं च पुष्टपपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दण्डुः ॥ ७३ ॥ वा
 पीडाकराश्च ॥ ७३ ॥

इति । त्रयदानानिच्यु तान्त दण्डमेव दाप्य । यथा मनुः—

“जङ्गावपीडनाया च त्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानत्रय दाप्य सर्वं दण्डमथापि वा ॥”

इति । व्ययशब्दसामर्थ्यात् कल्हापहतमपि दद्यु , “समुत्थानत्रय दाप्य कल्हापहत च यत्” इति चार्हस्पत्यात् । अपहर्तृणा च द्विगुणो दण्ड , “कल्हापहत देय दण्डश्च द्विगुणस्तत” इति योगिस्मरणात् । तत , अपहृताद्वस्तुन ॥ ७५ ॥

ग्राम्या पञ्च गमाद्यादय । तेषा पीडाकरा घणादिकर्तार । ते तदुत्थानत्रय दद्यु । ग्राम्यग्रहणादारण्येषु न । पृश्नमूत्ररक्षण तु मनुष्येषु पशुमूल्यरक्षण नास्तीति बोधयितुम् , ‘पशुस्त्वानिने तन्मूल्यम्’ इत्यत्र पशुग्रहणात् । ततश्च “प्रमाणे प्राणभृता दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्” इति प्राणभृच्छब्दोऽपि पशुपर एव । चरारात् तैलाम्यङ्गादि च कर्तव्यम् । यथा पराशरः—

“त्रणभङ्गे च कर्तव्यस्तेलाम्यङ्गस्तु पाणिना ।

यत्रसश्चोपहर्तव्यो यावदच्छन्ने^१ भवेत् ॥”

इति ॥ ७६ ॥

^२गोऽचोष्ट्रगजापहार्येकररपादः कार्यः ॥ ७७ ॥ अजा-
व्यपहार्येकररश्च ॥ ७८ ॥ धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः ॥ ७९ ॥
सस्यापहारी च ॥ ८० ॥

एव दण्डपरप्ये ण्डोऽभिहित । इदानीं स्तेये त प्रस्तौति । तद्वक्षणमाह नारदः—

“उपार्यानिर्धरेणा छल्यित्वापरुषणम् ।

मुत्तमत्तमत्तम्य स्तेयमाहुर्मनीषिण ॥”

इति । तथा,

“तत्रपि त्रिविधं ज्ञेयं दानम्योत्तमममात् ।

दीनम्योत्तमाना तु द्रव्याणामपहारत ॥

मृदापट्टमन्मृगान्धिराचर्मवृणादि यत् ।

गमा धान्यं कृत्वा च लुप्तगान्यमुद्रा इतम् ॥

वागं श्रेयसं च गोपं पशुमन्या ।

हिरण्यं च लेह्यं च मयं ब्रह्मिण्या अपि ॥

^१ ८२२ १—३

^२ From the up to Sutra 22 of ch. 18 the cor n is omitted in च.

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुगोगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥”

इति । तत्रोत्तमद्रव्यापहारे दण्डमाह । गोऽश्वोष्ट्रगजानामपहारकः एककरपाद^१ ; एक करपादं यस्य तादृशः कार्यः । एक करपादं^१ छेत्तवमित्यर्थः । यत्तु—

“अम्यगारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”

“वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनश्चैनं शूलानारोपयेन्नरान् ॥”

इति मनुयोगीश्वरवचनं, तत् पौनःपुन्येन ताच्छील्यविषयं बहुमूल्यन्यक्तिविषयं वावधेयम् । द्वन्द्वबलात् नरहरणेऽप्ययमेव दण्डः ; “नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्वाप्यश्चतुष्पथे” इति वार्हस्पत्यात् ॥ ७७ ॥

मध्यमद्रव्यापहारे दण्डमाह । अजमर्नि वा यः सर्वदापहरति, स एककरः कार्यः । एकः करोऽस्य

छेत्तव्य इत्यर्थः ; “हरन् बलादविजातो हस्तच्छेदनमाप्नुयात्” इति शङ्खलिरिवतस्मरणात् ॥ ७८ ॥

धान्यं चार्पिकं श्यामाकादि । तत् यावद्दशकुम्भं योऽपहरति, स एकादशगुणं दण्ड्यः ; ततोऽधिकं वधामिधानात् । यथाह मनुः—

“धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥

इति । सङ्खद्वारेण तु सार्धद्वादशगुणान् दण्ड्यः ; “अजाविक्रेऽपहृते अर्धययोदशगुणाः । ननुल्लिङ्गलपहरणे नयः कार्यागुणाः” इति शङ्खलिरिवतस्मरणात् । चरात् फलपुष्पापहारी च । यथाह वृहस्पतिः—

“तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥”

इति । बलादपहारे चेदम् । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्तु समिदाग्न्येभ्यामिष्टानृणोऽल्पपुष्पमूलकान्यन्यद्वन्येकादशगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

“स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादिरुते पुनः ।

स्वानिनेऽपहृन् देयं दत्तां त्वेकदद्याधिरुन् ॥”

इति स्मरणात् ॥ ७९ ॥

* This sentence is corrupt in MS

रण्यानि हेमन्तवसन्तोद्भवानि व्रीहियवादीनि । तानि यावद्दशगुणं योऽपहरति, ॥ एकादशगुणं ॥ घृतन्मूत्रकरणात् ततोऽधिके सस्येऽप्यपहृते वध एवेति गम्यते । चकारान् तुलामेयानामन्येषामपि सुवर्णरत्नादीनां शतन्यूनानामपहारे एकादशगुणं, “शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्” इति स्मरणात् । अथ च दण्डं ताच्छील्यप्रत्ययादभ्यासविषयो ज्ञेयः । सकृदपहारे तु विशेषमाह बृहस्पतिः—
 “नान्यहारी दशगुणं दाप्यस्तद्विगुणं दमम्” इति । दशगुणं धान्यं स्वामिने दाप्य । राज्ञे द्विगुणं दण्डमित्यर्थः ॥ ८० ॥

‘सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन् विकरः

॥ ८१ ॥ तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ॥ ८२ ॥

पुनस्तमद्रव्यापहारे परिमाणविशेषेण दण्डविशेषमाह । सुवर्णरजतोत्तमवस्त्राणामन्यतमं पञ्चाशतोऽधिकं यावच्छतमपहरन् विस्तरं करारहितं कार्यं, शताधिके वधाभिधानात् । सुवर्णरजतयोः पञ्चाशत्सस्या तत्र मापाणामेवेत्युक्तं प्राक् ॥ ८१ ॥

ततः पञ्चाशतं उनं सुवर्णरत्नादि अपहरन् मूल्यादेकादशगुणं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरत्नादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकं हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥”

इति ॥ ८२ ॥

**‘सूत्रकार्पासगोमयगुडवधिक्षीरतक्रतृणालवणमृद्भस्मपक्षि-
 मत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृन्मयलोहभाण्डानामपहर्ता’ मूल्यात्
 त्रिगुणं दण्ड्यः ॥ ८३ ॥ पकान्नानां च ॥ ८४ ॥ ‘पुष्पहरितगुल्मवल्ली-
 लतापर्णानामपहरणे पञ्च कृष्णलम् ॥ ८५ ॥ शाकमूलफलानां च ॥ ८६ ॥**

क्षौद्रम् । वैदलं शूर्पव्यवनादि । वेणुः वंशः । मृन्मथं घटकरकादि । लोहमाण्डं कटाहादि । एषामेकविंशति-
द्रव्याणामपहर्ता प्रत्येकं ^१ह्रियमाणद्रव्यमूल्यात् त्रिगुणं धनं दण्ड्यः । तथाच व्यासः—

“अल्पधान्यापहरणे क्षीरेतद्विकृतौ तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च त्रिगुणं नृप ॥”

इति । बहुवचनात् किष्वादिग्रहणम् । देशकालादिवैषम्ये द्विगुणमपि दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“सूत्रकार्पासकिष्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैदलमाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो मस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद् द्विगुणो दमः ॥”

इति । द्विगुणत्रिगुणदण्डयोः देशापेक्षया व्यवस्था ॥ ८३ ॥

पक्वान्नानि शङ्कुल्यपूषादीनि । तेषामपहर्ता तन्मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः । चकारात् ओदनादीनाम् ;

“पक्वान्नानां कृत्वान्नानां मद्यानामोदनस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ॥”

इति नारदस्मरणात् । अत्रापि पूर्ववत् व्यवस्था ॥ ८४ ॥

पुष्पं चम्पकादि । हरितं क्षौत्रस्थमाद्रं धान्यम् । गुल्मः मालव्यादिः । वट्टी गुडूच्यादिः । लता
द्राक्षादिः । पर्णानि ताम्बूलपर्णादीनि । एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् राजान् दण्ड्यः । यथाह
कात्यायनः—

“यत्रोक्तो मापकैर्दण्डो राजानं तत्र निर्दिशेत् ।

कृष्णलैश्चोक्त एव स्यादुक्तदण्डो विनिश्चितः ॥”

इति । बहुवचनात् वृक्षादिग्रहणम् । यथाह मनुः—

“पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मसङ्गिनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः ॥”

इति । अपरितृप्तम् ^२अनभगतमुमम् ॥ ८५ ॥

शाकं वान्मुकादि दशविधम् ,

“मूलपत्रकरीराग्रफलकाष्ठनिगूढम् ।

त्वन्मुष्ट कवक चेति शाकं दशभिः स्मृतम् ॥”

इति स्मरणात् । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । चकारादन्यदपि गोरसादि गृह्यते । यथाह नारदः—

“शाकानामल्पमूल्यानां हरणे फलमूलयो ।

गोरसेलुविकाराणां तथा लघुणतैलयो ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दम् ॥”

इति । एतेषामपहरणे पञ्च कृष्णलान् दण्ड्य । यथाह मनु —“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च”

इति । “दण्डं स्यात् पञ्चकृष्णल” इति पूर्वेण सन्नम् । परिपूत परिहृतवुसम् ॥ ८६ ॥

रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ॥ ८७ ॥ अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता

^१मूल्यसमम् ॥ ८८ ॥ स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः ॥ ८९ ॥

ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ॥ ९० ॥

पुनरुत्तमद्रव्यापहरणे दण्डमाह । रत्नानां च ^२वज्रवेङ्क्यादीनां ^३बहुमूल्यानामेकस्याप्यपहार्युत्तमसाहसं दण्ड्य । ब्राह्मणविषयमेतत्, तस्य वधनिषेधात् । अन्येषां तु वध एव । यथाह गौतमः—“न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्य” इति । पुरुषादीनामपि रत्नपदेन ग्रहणम् । यथाह मनुः—

“पुराणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुस्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥”

इति । अत्र विशेषमाह तु शृङ्खलिखितौ—“रत्नपुत्रहरणे सहस्र शारीरो वा दण्डः । तत्कुलीनेष्वर्धम्” इति । नारदः—

“सप्तैव हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ।

दासीं च हरतो मध्यं पादस्य छेदनं तथा ॥”

इति । कन्यानिषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

“अलङ्घनां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात् सगर्णां तु प्रातिलेभ्ये वधं स्मृतं ॥

^१ द्रव्य—न ग.

^२ From here up to the middle of Sutra 94 comm. omitted in ४

^३ वज्र omitted in ग

सकामास्वनुलेमासु न दोषस्तन्यथाधमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ "

इति ॥ ८७ ॥

द्रव्याणामान्त्यात् प्रत्येकं वक्तुमशक्तेरेकेषां विना दण्डमाह । यानि उत्तममध्यमाधमश्लेष्टिष्वनुक्तानि
द्रव्याणि अधोऽन्यतुषादीनि, तेषामपहृता तन्मूल्यसमं दण्ड्यः ॥ ८८ ॥

सर्वेस्ते यशेषमाह । स्तेनाः चौराः ; सर्वमपहृतं धनं सास्मसारं वा यत्र दशैकादशगुणादिदण्डः, तत्र
दशैकादशगुणम् ; यत्र मूल्यसमं, तत्र समं तदेव द्रव्यं तत्सञ्जातीयं तन्मूल्यं वा धनिकस्य स्वामिनो दाप्याः ॥ ८९ ॥
उक्तदण्डविधेः कालमाह । ततः अपहृतद्रव्यदापनानन्तरमभिहितस्य दण्डस्य प्रयोगः अनुष्ठानं कार्यम् ;

" संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहृतं दण्ड्याः क्रमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥ "

इति बार्हस्पत्यात् ॥ ९० ॥

^१ देपां देयः पन्थास्तेषामपथदाघी कार्पापणपञ्चविंशतिं दण्ड्यः

॥ ९१ ॥ आसनाहस्यासनमददच्च ॥ ९२ ॥ पूजार्हमपूजयञ्च ॥ ९३ ॥

^२ प्रातिवेद्यपत्राह्वणनिमन्त्रणानतिक्रमणे च ॥ ९४ ॥ निमन्त्रयित्वा

भोजनादायिनश्च ॥ ९५ ॥ निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा ^३ चाभ्युत्थानः

सुवर्णमापकम् ॥ ९६ ॥ निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नम् ॥ ९७ ॥

स्तेष्वपसङ्गात् पुनरपि साहसविषयमवशिष्टं दण्डमाह । येषां वृद्धादीनां फल्वा देय इति वक्ष्यते,
तेषां पन्थानमदत्त्वा कार्पापणानां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । गुर्वादिविषये तु मनुः—

" मातरं पितरं आयां आतरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षरयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद् गुरोः ॥ "

इति ॥ ९१ ॥

आसनाहस्यातिव्यादेर्वक्ष्यमाणस्यासनमप्रयच्छञ्च पञ्चविंशतिं कार्पापणान् दण्ड्यः । चरुरात् अन-
भ्युत्तिष्ठञ्च ;

" ऊर्ध्वं प्राणा व्युक्रमन्ति यूनाः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानमभिलादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ "

इति मनुनानभ्युत्थाने दोषाभिवानात् ॥ ९२ ॥

^१ Text from here up to the end of Sūtra 96 corrupt in K.

^२ मक्षिरेम—उ.

^३ न भुञ्जतः—उ.

पूजाहं मधुपर्कहं वक्ष्यमाणं स्नातकादिकं विभवे सति अपूजने^१ पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः ।
चक्रारात् उक्तोऽप्रतिवदंश्चाभिवादितोऽप्रत्यमिवादयंश्च^२ ॥ ९३ ॥

वेशः वेद्यम् । तस्य प्रति सनिहितं संमुख पार्श्वस्थं च वेद्यम् प्रतिवेशः । तत्र भवाः प्रातिवेश्याश्च
ते ब्राह्मणाश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणाः । तेषां श्रुतवृत्तसपन्नानां निमन्त्रणातिक्रमणे कल्याणादावभोजने पञ्च-
विंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः । इदं च प्रामादिकं । बुद्धिपूर्वकं तु सुवर्णमापकं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्हावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति मापकम् ॥ ”

इति । अयं च दण्डः द्विगुणभोज्यदानानन्तरम् । कल्याणदर्शनार्थमनिमन्त्रणे तु योगीश्वरः—

“ तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ ”

इति । चक्रारात् दानातिक्रमणे च । यथाह कात्यायनः—

“ सनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मण यो व्यतिकरेत् ।

यद्वाति तमुल्लङ्घ्य तस्य स्तेयेन लिप्यते ॥ ”

इति । अधीयानत्वशिरोपणात् मूर्खातिक्रमे न दोषः । यथा स एव—

“ यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे चार्थगुणान्वितः ।

गुणान्विनाय दानस्य नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ ”

इति ॥ ९४ ॥

याम्य ब्राह्मण निमन्त्र्याभोजयश्च पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः । चक्रारात् द्विगुणभोज्यं दाप्यः ।
प्रामादिकं चेदम् । बुद्धिपूर्वकं तु हिरण्यमापकं दण्ड्यः । यथाह मनुः—

“ श्रेष्ठियः श्रेष्ठिः साधु भूतिहृत्येष्वभोजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव मापकम् ॥ ”

इति ॥ ९५ ॥

निमन्त्रितो निमन्त्रणं स्वीकृत्य यदि न भुङ्क्ते, तदा मुनिमापकं दण्ड्यः । निमन्त्रित इत्येकस्य
निर्देशात् एकाग्रमनसः कर्मणि निमन्त्रितमभ्यासोन्नतदण्ड उच्यते । यद्युप निमन्त्रितेऽप्येकमभोजने माप्यं दण्ड्यः ;

किंतु दण्डान्तरं कल्प्यम् । सुवर्णपदं निरूपदे मापके रजतप्राप्त्यर्थम् । तदुक्तं प्राक्—“यत्रोक्तो मापकैर्दण्डः ” इत्यनेन । इदं चात्यक्तपराजमोजनविषयम् ;

“ आमन्त्रितस्तु यो विप्रो वर्तमानः ^१प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥ ”

इति मात्स्यात् । चकारात् प्रतिग्रहं स्वीकृत्याप्रतिग्राही च ; “वर्तमानः प्रतिग्रहे ” इत्युक्त्यचनात् ॥ ९६ ॥
निमन्त्रितोऽभुञ्जानो निमन्त्रयितुर्द्विगुणमन्नं च दाप्यः । चकारात् प्रतिग्राहं च ॥ ९७ ॥

अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूपयिता षोडश सुवर्णान् ॥ ९८ ॥
जात्यपहारिणा शतम् ॥ ९९ ॥ सुरया बध्यः ॥ १०० ॥ क्षत्रियं
दूपयितुस्तदर्धम् ॥ १०१ ॥ वैश्यं दूपयितुस्तदर्धमपि ॥ १०२ ॥
शूद्रं दूपयितुः प्रथमसाहसम् ॥ १०३ ॥

अभक्ष्यं विष्ठादि । तेन प्रच्छन्नमोजितेन ब्राह्मणस्य दूपयिता दोषोत्पादयिता षोडश सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ ९८ ॥

जात्यपहारिणा लघुनादिना प्रच्छन्नमोजितेन यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स शतं सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ ९९ ॥

सुरया पैष्ट्याद्यन्यतमया निगूढं पायितया यो ब्राह्मणस्य जातिमपहरति, स कथः ब्राह्मणयति-
रिक्तश्चेत् । स तु कृताङ्को विवास्यः । एवं सर्वत्र ॥ १०० ॥

यः क्षत्रियमभक्ष्यादिना दूपयति, स तदर्धम् अष्टौ सुवर्णान् दण्ड्यः । एवं जात्यपहारेऽप्यर्धेन पद्या-
शस्तुवर्णेन दण्ड्यः । पैष्ट्यादिसुरया क्षत्रियादीनामपि दूपणे बध्य एव ॥ १०१ ॥

यो वैश्यमभक्ष्यादिना दूपयति, स तेषामष्टानामप्यर्धं चतुरः सुवर्णान् दण्ड्यः । एवं जात्यपहारे
पद्मविंशतिम् । पैष्ट्यादिसुरया तु बध्य एव ॥ १०२ ॥

शूद्रं योऽभक्ष्यादिना दूपयति, स प्रथमसाहसं दण्ड्यः । एवं जात्यपहारे सार्धद्वादशसुवर्णान् । सुरया
पैष्ट्यादिकया बध्य एव ; शूद्रस्यापि सुरापाननिषेधस्य बध्यमाणत्वात् ;

“ अभक्ष्येण द्विजं दूप्य दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्थिकम् ॥ ”

यति योगिस्मरणात् । यत्तु—

“अभक्ष्यमथवापेय वैश्यादीनाशयन् द्विजान् ।
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डान् दद्याद्यथाक्रमम् ॥
पणाञ्जदूदो भवेद्दण्ड्यश्चतुष्पञ्चाशदेव तु ।
आशितार स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तत् ॥”

इति मानव दण्डाल्पत्व, तदल्पप्रायश्चित्ताभक्ष्यापेयविषयमिति ध्येयम् । आशितार इति आशयितार इत्यर्थे छान्दसम् । विषयेभ्यो निर्गता निर्विषया, राष्ट्रबहिष्कृता^१ इत्यर्थे ॥ १०३ ॥

अस्पृश्यः कामकारेण स्पृशन्^२ स्पृश्यं त्रैवर्णिकं^३ वध्यः
॥ १०४ ॥ रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ॥ १०५ ॥ पथ्युद्यानोदक-
समीपेऽप्यशुचिकारी^४ पणशतम् ॥ १०६ ॥ तच्चापास्यात् ॥ १०७ ॥

अस्पृश्यश्चाण्डालादि कामकारेण बुद्धिपूर्वकं स्पृश्यं त्रैवर्णिकं स्पृशन् वध्यः । यत्तु “चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्, शतदण्डभाक्” इति योगिस्मरण, तत् विवाहादिमहोत्सवसमर्दे द्रष्टव्यम् ॥ १०४ ॥
रजस्वला बुद्धिपूर्वकं त्रैवर्णिकान् स्पृशन्तीं शिफाभि वटप्ररोहै ताडयेत् ॥ १०५ ॥
पथि मार्गे । उद्यान पुष्पवाटिका, उदकमुदकाशय तटाकादि, एषा समीपे मूत्रपुरीषाद्यशुचिकारी पणशत दण्ड्यः ॥ १०६ ॥

तच्च मूत्रपुरीषादि अपास्यात् अपसारयेत् । चकारात् अमेध्यससृष्ट मृदाद्यपि । यत्तु—

“समुत्सृजेद्रानमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्पाणौ दद्यादमेध्य चाशु शोधयेत् ॥
आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः ॥”

इति मानव, तत् श्रेष्ठाद्यमेध्याभिप्रायम् । परिभाषण ‘भूयोऽप्येव न कार्यम्’ इति सवित्, भर्त्सन वा । तीर्थादिविषये तु निदोषमाह कात्यायनः—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥”

इति ॥ १०७ ॥

^१ बहिभूता —र, छ, ट

^३ त्रैवर्णिकं omitted in र

^२ स्पृशन् वध्य —ट

^४ त्यागी—ट

गृहभृकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसम् ॥ १०८ ॥ तच्च
योजयेत् ॥ १०९ ॥ गृहे पीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ॥ ११० ॥

पुनर्दण्डपारुष्ये दण्डमाह । गृहं घट्टशालादि । भूः अङ्गणादिः । कुड्य मिति । आदिशब्दान्
द्वारप्राकारादि । तदुपभेत्ता तच्चाशक्ते मध्यमसाहस दण्ड्यः । उद् च प्रस्तरादिवद्गृहविषयम् ; दण्ड-
भूयस्त्वात् । इष्टकादिवद्विषये तु कान्यायनः—

“ प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तु वा ।
वर्ज्यादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति । राजकीयप्राकारादिभेदने तु मनुः—

“ प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
द्वाराणां चैन भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥ ”

इति ॥ १०८ ॥

तच्च पातित गृहभित्त्यादि पुनर्योजयेत् उत्थापयेत् ; तदुत्थापनद्रव्यं दद्यादित्यर्थः । यत्तु—

“ अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।
पणान् दाय्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वचय तथा ॥

इति योगिवचनं, तत् सृदादिभिर्चितविषयम् ॥ १०९ ॥

परगृहे पीडाकरं कण्टकपुतलिनादि द्रव्यं क्षिपन् पणशतं दण्ड्यः । यत्तु—

“ दु.स्रोत्यादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।
षोडशाद्यः पणान् दण्ड्यो द्वितीयो मन्थम दमम् ॥ ”

इति योगिवचनं, तत् कण्टकादिप्रक्षेपे विपत्तर्पादिप्रक्षेपे च द्रष्टव्यम् ॥ ११० ॥

साधारणापलापी च ॥ १११ ॥ 'प्रेषितस्याप्रदाता च ॥ ११२ ॥

'पितृपुत्राचार्ययाज्यपत्विजामन्योन्यापतितत्यागी च ॥ ११३ ॥ न
च उक्तः जज्ञात ॥ ११४ ॥

देवब्राह्मणार्थं प्रेषितस्यार्थस्य लोभेनाप्रदाता च पणशत दण्ड्य । चकारात् अर्ध्याक्रोशकादिग्रहणम्,
 “अर्ध्याक्रोशतिक्रमकृद् आतृभार्याप्रहारक ” इति योगिस्मरणात् । यत्तत्र “पञ्चाशत्पणसो दण्ड एवामिति
 विनिश्चय ” इति तदीयमेवाल्पदण्डमिधान, तत् प्रामादिनाप्रदानादिविषयम् ॥ ११२ ॥

पिता जनक । पुत्र ओरस । आचार्य उपनीयाध्यापयिता । याज्यो यजमान । ऋत्विक् वृत् सन्
 कर्मकर । एषामन्योन्यस्थापितस्य त्यागी च अत दण्ड्य ,

“ पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदपत्याचार्यशिष्यका ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । चकारात् स्वसृभ्रातृदपतिशिष्याणां ग्रहणम् । अपतितत्वं शक्तादेरप्युपलक्षणम् ,

“ ऋत्विन यस्यजेद्याज्यो याज्य चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।

शक्त कर्मण्यदुष्ट च तयोर्दण्ड शत शतम् ॥ ”

इति मानवात् । त्याग प्रवासोपलक्षणम् , “अथ चेत् प्रतिपिद्ध प्रवासे कामादन्यत्र प्राप्तं सवने
 ऋत्विक् शत दण्ड्य ” इति शङ्खलिलिखितस्मरणात् । इदं चाकामत । कामतो द्विशतम् । यथाहतुस्तावेव—
 “ कामाच्चदपतित याज्य त्यजेद्वत्विक् प्राप्नुयाद् द्विशतं दण्डम् । याज्यश्चेत् तदेवाप्नुयात् त्यागे ऋत्विजोऽपति-
 तस्य ” इति । अस्यापवादमाहतुस्तावेव—“ काममपतितमश्रे त्रिय^१ त्यजेद्याज्यमभिश्चस्त्वमदातारम् ” इति ॥ ११३ ॥

तान् पिताद्रीन् न जह्यात्, न त्यजेत् । चकारात् गुणवत्सपिण्डग्रहणम् । तथाच शङ्खलिलिखितौ—
 “अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा गुणवन्त सर्वे ण्वात्याज्या ” इति । त्यागोऽतिक्रमस्याप्युपलक्षणम्,
 “न मानापितरावतिक्रमेन गुरु त्रयाणां व्यतिक्रमादङ्गच्छेद ” इति तयोरेव स्मरणात् । दण्डविधाना-
 देवात्याज्यात्वे सिद्धे पृथक्सूत्रकरणं त्रयाणामपाङ्केयत्वात्परिहार्यत्वयोर्ज्ञापनार्थम् । तच्च द्वयशीतितमे
 स्पष्टयि यते । अथ च शतदण्डोऽस्मिन्नस्त्यागे । कामतस्त्यागे तु द्विशतो दण्ड । यथाहतुः शङ्खलिलिखितौ—
 “अत्याज्या माता” इत्युपक्रम्य “यस्येनं कामादपतितान् स दण्ड प्राप्नुयाद् द्विशतम् ” इति । अत्य-
 न्ताभिनिवेशेन त्यागे तु पट्यतम् । यथाह मनुः—

“ न माना न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यननपतितानेतान् राजा दाप्य शतानि पट् ॥ ”

इति ॥ ११४ ॥

गृहप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकाश्च ॥ ११५ ॥ अयोग्य-
 कर्मकारी^२ च ॥ ११६ ॥ समुद्रगृहभेदकश्च ॥ ११७ ॥ अनियुक्तः
 शपथकारी ॥ ११८ ॥

शूद्राश्च ते प्रव्रजिताश्च शूद्रप्रव्रजिता, दिग्भ्ररादयः । तेषां देवे पित्र्ये च भोजयिता शत दण्ड्यः ।
चकारात् स्वच्छन्दविधवागामी च, “स्वच्छन्दविधवागामी” इति योगिस्मरणात् ॥ ११५ ॥

यत् यस्य योग्यं न भवति, यथा अनुपनीतस्याध्ययनम्, तादृशस्मरणी च शत दण्ड्यः ।
चकारात् सामन्ताद्यपकारी च, “सामन्तमुल्लिङ्गादीनामपकारस्य कारक” इति योगिस्मरणात् । यत्त्वत्र

१ त्रयोविंशतिपणरुदण्डाभिधानं, तत् अनावृत्त्यभिप्रायम्, मूलेकस्य ताच्छील्यप्रत्ययेनावृत्तिप्रियत्वात् ॥ ११६ ॥

राजादिमुद्रया सह वर्तमानं समुद्रम् । तादृशगृहस्य भद्रक उद्घाटयिता शत दण्ड्यः । चकारात्
समुद्रपरिवर्तकश्च,

“समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

आधानं विरूयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥

मित्रे पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धो च वृद्धिमान् ॥”

इति योगिस्मरणात् । समुद्रं सपिधानं करण्टकादि, तस्य परिवर्तनं व्यत्यासः । सारभाण्डं कर्मरादि ।

यत् “समुद्रगृहमेव दृष्टुं । पञ्चाशत्पणको दण्ड एषाम्” इति योगिस्मरणं, तत् स्वामिमुद्रितविषयम् ॥ ११७ ॥

राजा सर्वेषां अनियुक्तं अनादिष्टं शपथं विप्रपादस्पर्शपूर्वकं यं करोति, स शत दण्ड्यः ।

“अयुक्तं शपथं उर्वेन्” इति योगीश्वरः । “मातरं महीष्यामि” इत्याद्ययुक्तमिति तदर्थः ॥ ११८ ॥

पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी ॥ ११९ ॥

साक्षिणां दशपणो दण्डः ॥ १२० ॥ यस्तयोश्चान्तरे

क्षमसाहसः ॥ १२१ ॥

पशूनां वृषादीनां पुंस्त्वस्य प्रनननशक्तेः अण्डनिष्कासनादिना उपघातकारी शिनाशकः शत दण्ड्यः ।

यथाह योगीश्वरः—“वृषभुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः” इति । “शतदण्डभाक्” इति शेषः ।

भुद्रग्रहणादध्यादिषु द्विगुणं, “महापशूनामेतेषु स्नानेषु द्विगुणं स्मृतं” इति योगिस्मरणात् ॥ ११९ ॥

पिनापुत्रयोर्विशेषे द्रव्यादिविषयविनाशे ये रुद्धाभिरुद्धजभितभिना साक्ष्यं उर्वेन्नि, तेषां दशपणो

दण्डः ॥ १२० ॥

यं पुनः तयोः पितापुत्रयोरन्तरे मये अभिनिवेशेन पणानयं धनदानं यं वा प्रतिभूः स्यात्,

तस्योत्तमसाहसो दण्डः । यत्—

“पितापुत्रविशेषे तु साक्षिणा निपतो दण्डः ।

अन्तरं च तस्यैव स्यात् तन्नाभ्यष्टगुणो दण्डः ॥”

इति योगिस्मरण, तत् व्यवहारमार्गेणापि साक्ष्यप्रातिभाव्यकरणे अतिप्रसङ्गनिवृत्तये द्रष्टव्यम् । अल्पानि-
निवेगे नु अष्टमम् । यथाह तुः शङ्खलिखितौ—“पितापुत्रयोर्विशेषे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्तिष्ठेत्
स दण्ड्यन्तर्ना कार्याणाम् । यश्चान्तरे गच्छेत्, सोऽप्यष्टमं दाप्यः ” इति । अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।
चक्ररात् दंपत्यादिग्रहणम् ;

“गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिमृत्ययोः ।

अनादेशो भवेद्वाद्ये धर्मविद्विद्वाहने ॥ ”

इत्यत्र पित्रादिमाधर्म्याधिगमात् ॥ १२१ ॥

तुलामानकूटकर्तुंश्च ॥ १२२ ॥ तदकूटे कूटवादिनश्च ॥ १२३ ॥

द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च ॥ १२४ ॥

तुला तोलनदण्डः । मान कूटवादिनादि । चक्ररात् द्रव्यादिनाणकस्य कूटव्यवहर्तुंश्च ग्रहणम् । एतेषां
यः कूट देशप्रतिद्वपरिक्षरेण न्यूनाधिकभावकल्पितमुद्रामुद्रितत्वं द्रव्यान्तरगर्भत्वं च करोति, तस्योत्तमाहमो
दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“तुल्यशायनमानानां कूटकृत्ताणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ ”

इति ॥ १२२ ॥

तस्य तुल्यादेः अकूट शुद्धिः ; तन्यामपि यः कूट वदति, चक्ररात् कूटमप्यकूट वदति, तस्या-
प्युत्तमाहमो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“अकूट कूटं नूनं कूट यश्चाप्यकूटम् ।

स नाणकगतीं तु दाप्य उत्तममाहमम् ॥ ”

इति ॥ १२३ ॥

द्रव्यानां गुणगणनादीनां यन् प्रतिष्ठा । समये १. य. प. दिनभ्यामादिनादृश्यं तादृशं ; तद्विरुद्धोऽप्यहमंति
निरुद्धः । तस्य निरुद्धस्य निरुद्धः । उत्तममाहमो दण्डः । चक्ररात् कर्षणागाच्छेदश्च । यन्
योगीश्वरः—

इति । यत् तु तेनैव—

“ मृच्चर्मणिमृन्नायः काष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रियाष्टगुणो दमः ॥ ”

इत्युक्तं, तत् परिगणितद्रव्येष्वेवेति ध्येयम् ॥ १२४ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणावस्थिताम् ॥ १२५ ॥ ^१प्रत्येकं
विक्रीणतां ^२च ॥ १२६ ॥

एवं साहसे दण्डोऽभिहितः । सांप्रतं संभूय समुत्थाने दण्ड प्रस्तौति । तद्वदणमाह नारदः—

“ वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्येते ।
तत् संभूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ”

इति । तत्र वणिजां दण्डमाह । ये पुनर्वणिजः संभूय मिलित्वा देशान्तरगमनं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना अवस्थन्ति तिर्धन्ति, तेषां प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः; वक्ष्यमाणस्य प्रत्येकपदस्य मध्यस्थतयात्राप्यन्वयात् ॥ १२५ ॥

ये च स्वीयं पण्यमनर्घेणाधिकमूल्येन विक्रीणन्ति, तेषामपि प्रत्येकमुत्तमसाहसो दण्डः । यथाह योगीश्वरः—

“ संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणावस्थिताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ”

इति । तेषां च लाभालाभस्यप्रस्थामाह स एव—

“ समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्येताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा सविदा कृती ॥ ”

इति । सविच लैकिकी अलैकिकी च । लैकिकी वणिगादिषु । अलैकिकी ऋत्विजेषु । यथाह मनुः—

“ ऋत्विजः समवेतास्तु यदा सत्रे निमग्नितः ।
तुर्गुर्वथाहृतः कर्म गृहीतुर्दक्षिणां तथा ॥ ”

इति । दक्षिणाभिभागं चाह कात्यायनः—“ द्वादश द्वादशाधेन्यः, पद् पद् द्वितीयेभ्यः, चतस्रश्चतस्रमृती-
येभ्यः, निमग्नश्चतस्रेभ्यः ” इति । आयाः दोष रज्ज्वस्त्रेभ्यः । द्वितीयाः द्वितीयाः रज्ज्वस्त्रेभ्यः । तृतीयाः तृतीयाः रज्ज्वस्त्रेभ्यः ।

प्रप्नोतार । तृतीया अच्छावाग्नेष्ट्राग्नीध्रप्रतिहर्तार । इतरे आगस्तुदुन्नेतृषोतृसुब्रह्मण्या । वृतस्य
त्यग्ने जशमाह मनुः—

“ ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देवोऽश्न सह कर्तुमि ॥ ”

इति । सह ऋतृभि सहकारिभिरित्यर्थ । अत्र मित्रेपान्तरमाहतु शङ्खलिखितो—“अथ ऋत्विजि
वृते यदि पश्चादन्यं गृणयात् पूर्ववृत्तस्यैव दक्षिणा । य पश्चात् वृत, स किञ्चिन्नभते । अथ प्रशासश्चेत् काल
निमित्तं चावेष्टमागस्त कालमुदाक्षत । नान्तरा यजेत । स्यादात्ययिज्ञो वा, त कृतु सपादयेत् ।
मोष्य प्रत्यागतश्च किञ्चिन्नभते । स एवादुष्टस्तस्य ऋत्विक् जुलोपाध्याय । एव व्याधितपतितोऽन्तप्रहीणप्रध्वस्तेषु
सप्रसादकरणमृत्विषु ” इति । माल, पक्षमासादि । निमित्तम्, विवाहादि । आत्ययिक, कालान्तरे अशक्य ।
प्रहीण, अभिशापादिना त्यक्त । प्रशस्त, अतिवृद्ध । सप्रसादकरणम्, तेषां सतोषोत्पादनम् ॥ १२६ ॥

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं

दाप्यः ॥ १२७ ॥ राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः ॥ १२८ ॥

एव समूय समुत्थानं दण्डोऽभिहित । दद्यात् निनीयासप्रदाने दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह
नारदः—

“ विनाय पण्यं मूल्येन केतुर्यज्ञं प्रदीयते ।

निनीयासप्रदानं तद्विनादपन्नमुच्यते ॥

लोकऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थानं तद्धम तथा ।

प्रयविनयमपु सप्तं तत् पण्यमुच्यते ॥

पइन्निधनस्य तु बुधैर्दानादानमिति स्मृतम् ।

गणितं तुल्यं मेयं विनया रूपं धिया ॥ ” •

इति । गणितम्, आग्रादि । तुल्यम्, धान्यादि । मेयम्, तल्लीरादि । विनया, दोहनराहनादिक्रिया
गरायादि । रूपम्, पण्याद्वनादि । धिया, सपत्न्या आमारामादि, कान्त्या वा रत्नादि ।

तत्र पट्टिमभि १ पण्यं निनीयासप्रच्छन्नं प्रत्याह । गृहीतं मूल्यं निनीया यस्य तत् गृहानमूल्यं
पण्यं, केतुः केतुः स्वदेशागमिनं याच्यमानोऽपि यो निनीया नैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं दाप्य । अयं
मर्निभिः — यन् शक्तेन ज्ञानं याच्यमानो न प्रयच्छति, नदेव यदि कालान्तरे पश्चादज्ञा हानमूल्येन ज्ञानं,
तत्रेदेशेनागिष्टेन पश्चात्ता सदं तत् पण्यं केतुः विनया दापनीयम् । नैवत्यनगराणां अर्धपादादौ दण्डे ३

यावदवशिष्टं तस्यैव यावन्मूल्यमवहीयेत, तेनैव सह तावदेवाशिष्टं केत्रे विक्रेता दापनीयः । यथाह नारदः—

“अर्घं चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेव नियमो दिग्यभं वा दिगागतः ॥”

इति । यदा तु अर्घहासो नास्ति, किन्तु क्रयकाले कालान्तरे च तुल्य एवार्घ्यः, तदा तत् पण्यं तस्मिन् देशे क्रयकाले विक्रीणतो यो लाभः, तेनोदयेन सह तत् केत्रे विक्रेता दापनीयः । यत्र तु केना देशान्तरादागतः, तदा तत्पण्यमादाय स्वदेशे गत्वा विक्रीणतो यो लाभः, तत्सहितं पण्यं दाप्यः ; “दिग्यभं वा दिगागतः” इति स्मरणात् । यदा तु गृहधेन्वादिकं गृहीतमूल्यं न प्रयच्छति, तदा तदुपभोगरूपेणोदयेन सहितं दाप्यः । यथाह नारदः—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः केतुर्न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षय दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”

इति । क्षयः, उपभोगः । क्रियाफलं, दुःखादि । इदमपि अननुशये । अनुशये तु मनुराह—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात् तद् द्रव्यं दद्याच्चैनाददीन च ॥”

इति । विशेषान्तरमाह योगीश्वरः—

“दशैकपञ्चसप्ताहमासव्यहार्धमासिकम् ।

बीजायोवाद्यरत्नस्त्रीदोषानुंसां परीक्षणम् ॥”

इति ॥ १२७ ॥

तस्य दण्डमाह । गृहीतमूल्यं पण्यं याच्यमानोऽप्यप्रयच्छन् राज्ञा पण्येन दण्ड्यः ॥ १२८ ॥

क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा केतुरेव स्यात् ॥ १२९ ॥
राजनिपिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ॥ १३० ॥

एवं विक्रीतानुशयोऽभिहितः । इदानीं क्रीतानुशयं प्रश्नैति । नञ्प्रश्नमाह नारदः—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं केना न वदु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येवद्विवादप्रमुच्यते ॥”

इति । नदेतदन्यमेक विनादपदम्; “कयविक्रयानुशयः” इति मनुस्मरणात् । तत्र केतृदोष विविनाक्ति ।
 मन् दत्तमूत्र पण्य दीयमानमप्यक्रीणन अगृह्णतः यद्युपहृन्त्येन, तदासौ हानिः । केतुरेव स्वातः
 न विक्रेतु, दीयमानाग्रहणरूपेक्षेत्रेपिण नष्टत्वात् । यथाह नारदः—

“दीयमान न गृह्णाति कृत्वा पण्य च यः क्रयो ।

स एवान्य मवेद्दोषो न क्रीतं यन् प्रनीच्यति ॥”

इति । यदि पुनर्दीयमानोऽपि विक्रेता न प्रयच्छति, तदा विक्रेतुरेवामौ हानिः । यथाह स एव—

“उपहृन्त्येन वा पण्य दह्नेनापहृन्त्येन वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रेयासप्रयच्छतः ॥”

इति ॥ १२९ ॥

यत् राजा विशेषतो निषिद्ध ‘नेदनन्यत्र विक्रेतम्’ इति, तद्विक्रीणनः तस्यैव वस्तुनोऽपहारः
 कार्यः । निषेधोऽन्योन्यामपि गमयति । यथाह योगीश्वरः—“न्यासिद्ध राजयोग्यं च विक्रीन राजगानि
 तत्” इति ॥ १३० ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दशपणान् दण्ड्यः^१ ॥ १३१ ॥
 ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिधुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां^२ नाविकः शौल्किकः
 शुल्कमाददानश्च ॥ १३२ ॥ तच्च तेषां दद्यात्^३ ॥ १३३ ॥

समूय समुत्थाने वक्तव्यावशिष्ट शौल्किक दण्डमाह । तीर्थतेऽनेनेति तरः नौकादिः । तच्छुल्काधि-
 कारी तरिकः । तदाह मनुः—

“पण यानि तरे दाप्य पौरुषेऽर्पण तरे ।

पाद पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्ये दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमानश्चापरिच्छदाः ॥”

इति । स यदि स्थलजं स्थलेद्रवं शुल्कं गृह्णाति, तदा दश पणान् दण्ड्यः । स्थलजं शुल्कमुक्तं तृतीयान्याये
 ‘स्वदेशपण्याच्च शुल्काश्च दशममादद्यात्’ इत्यादिना ॥ १३१ ॥

तदेवं द्विविधं शुल्कमुक्तं भवति । तदुभयशेषातिक्रमे दण्डमाह । ब्रह्मचारी उपसृज्याणो नैष्ठिकश्च । वानप्रस्थः तृतीयाश्रमः । मिश्रः संन्यासी । गर्भिणी गर्भिणी । तीर्थानुसारी निरन्तरं तीर्थसेवी । एतेषां शुल्कमाददानो नाविकः जलशुल्काधिकारी, शौलिकः स्थलशुल्काधिकारी च दण्ड पणान् दण्ड्यः । अनेनैषां शुल्कं न ग्राह्यमित्युक्तं भवति । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“न मित्रकार्पापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्ष्यलब्धे न धृतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥”

इति । गर्भिण्यां विशेषमाह मनुः—

“गर्भिणी तु द्विमासादित्वा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥”

इति ॥ १३२ ॥

तेषां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां गृहीतमपि शुल्कं परावर्त्य दद्यात् ॥ १३३ ॥

यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ॥ १३४ ॥ उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः^१ ॥ १३५ ॥ ग्रन्थिभेदकानां च ॥ १३६ ॥ उत्क्षेपकानां
च करच्छेदः ॥ १३७ ॥

एवं संभूय समुत्थाने वक्तव्यावशिष्टो दण्डोऽभिहितः । इदानीं द्यूतसमाह्वये दण्डं प्रस्तौति ।

तदङ्गणमाह नारदः—

“अक्षवध्रशालकाद्यैर्देवं जिह्वकारितम् ।

पणक्रीडा वयोमिक्ष पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥”

इति । अक्षाः पाशाः । वध्रः चर्मपट्टिका । शालकाः दन्तादिमय्यो दीर्घचतुराश्रः । आद्यशब्दात्

“काचिन्यो वर्षकाश्चैव शालका शेष एव च ।

अक्षाः सवीजाः कुरुषा द्यूतोपकरणानि पदं ॥”

इति स्मृत्यन्तरोक्तं ग्राह्यम् । काचिन्यः कर्पादिकः । शेषः चतुराश्रः कक्षादिनिर्मितं निम्नम् । सवीजाः
सुसवीजाः, कुरुषा सुष्ठयः । पणः पणपूर्विका क्रीडा द्यूतम् । वयोमिः उरुयुग्मदिभिः । चतुराश्रः
मेघमहिषादिमिक्ष देवं समाह्वय इति । मनुः—

“अप्राणिभिर्वन् प्रियते तदङ्गे पन्मुच्यते ।

प्राणिभिः प्रियमाणस्य न प्रियेयः मन्त्रयः ॥”

इति । द्यूत च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तत्र कूटाक्षदेविना दण्डमाह । द्यूते पूर्वोक्तं रुपटविकटैरक्षादिभिर्गेदीव्यन्ति, तेपा करच्छेद कार्य ॥ १३४ ॥

अन्यवञ्चनार्थं द्वित्रिसप्ततिपत्तिहस्तचातुर्याचमिमतपातन मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चन वा उपधि, तेन ये दीव्यन्ति, तेपा सदशच्छेद । तर्न्यङ्गुष्ठौ सदश, तस्य छेद कार्य । यत्तु योगीश्वरेण तेपा निर्वासनमुक्तम् “राज्ञा सचिह्न निर्वास्या कूटाक्षोपधिजीविनः” इति, तत् ब्राह्मणविषयम्, तस्य शारीरदण्ड निषेधात् । चिह्न श्वपदस्य । निर्वासने च विशेषमाह नारदः—

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालायासज्जय स ह्येषा विनयः स्मृतः ॥”

इति । यत्तु—

“द्यूत समाह्वय चैत्र य दुर्यात् कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्र च द्विजलिङ्गिनम् ॥”

इति मनुना द्यूत निषिद्ध, तत् कूटद्यूतविषय राजाविदितद्यूतविषय वा वेदितव्यम् । यथाह बृहस्पतिः—

“द्यूत निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।

तत् प्रवर्तितमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥”

इति । राजभागो राजसभिकसप्रतिपत्त्या यावान् कृतो भवति, तावानेव । यथाह योगीश्वरः—“स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथादृतम्” इति । तद्वृत्तिं त्वाह स एव—

“गृहे शतिकावृद्धेस्तु सभिक पञ्चक शतम् ।

गृहीयाद्भूतवित्वादितरादृशक शतम् ॥”

इति । गृह पण, तस्मिन् । शतिका शतपरिमिता अधिका वा वृद्धि लाभो यस्य, तस्मात् भूतवित्तवात् निपुणदेविनः पञ्चक शतं शते पञ्चकम् । इतरात् अनिपुणकृतिनात् पराजितात् दशक शत, शते दशक सभिक ^१द्यूतसमापति राजभाग देविनामुत्तमभाग च वृद्धिं गृहीयादित्यर्थः । समाह्वयस्तु द्यूतधर्मक एवेति न प्रयत्नधानम् । यथाह स एव—“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूते समाह्वये” इति ॥ १३५ ॥

प्रसज्नात् पुनः स्तेयदण्डमाह । ^२वस्त्रावन्न द्रव्यं विस्सस्योत्कृत्य वा ये अपहरन्ति, ते ग्रन्थिभेदका ।

^३तेपा सदशच्छेद ॥ १३६ ॥

ये वस्त्रपात्रादि उक्षिप्यापहरन्ति, ते उत्पफा । तेपा करच्छेद कार्य । प्रस्तुतेऽपि करच्छेदे व्यसयानानुपन्न इति पुनरुपादानम् । द्वितीयापराधे कर पादं चक्रं लिख्यत् । यथाह योगीश्वरः—

^१ रात्रिमपनि — रा, ग, २

^२ तेपा सदश to ॥ उत्पफा omitted in रा, ग, २

^३ वस्त्रावन्नद—ग, उ

“ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसदशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ ”

इति । तृतीयापराधे वध एव । यथाह मनुः—

“ अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणो तृतीये वधमर्हति ॥ ”

इति ॥ १३७ ॥

दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः
॥ १३८ ॥ विनष्टपशुमूल्यं च स्वामिने दद्यात् ॥ १३९ ॥ अननु-
ज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिं कार्षापणान् ॥ १४० ॥

एव प्रासङ्गिक परिसमाप्येदानीं स्वामिपालविनादे दण्ड प्रस्तौति । तल्लक्षणं त्वनयवार्धमसिद्धयैव
सिद्धमित्यभिप्रेत्याह मनुः—

“ पशुषु स्वामिना चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विनाद सप्रसूयामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ ”

इति । तत्र दोषकार्यं वक्तुं पालदोष विविनक्ति । पशूनां गमादीनां दिवा दिवसे वृकाद्युपघाते वृकश्च-
क्षुगालादिभिरुपघाते कृते, असौ पालस्यैव दोषोऽन्यतः, यद्यसौ पाले वृकाद्यनरुद्धास्तान् मोचयितुं न
यतेत । यथाह मनुः—

“ अजाविके तु सरद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
या प्रसद्धा वृको हन्यात् पाले तत् नित्विष भवेत् ॥ ”

इति । वृकैः सरद्धे इति वचनात् असरुद्धानामाकस्मिकवृकाद्युपघाते न ^१पालदोषः । यथाह स एव—

“ तासां चेदनिरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्पुत्य वृको हन्यात् पालस्तत्र नित्विषी ॥ ”

इति । दिवाग्रहणात् रात्रौ स्वामिगृह उपघाते स्वामिन एव दोषः । दिवारात्र पालार्थनयोगेऽनेनार्था पुनः
पालस्यैव । यथाह मनुः—

“ दिवा वक्तव्यं पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगेऽनेम्यथा चेत् स्वात् पाले वक्तव्यनामियान् ॥ ”

इति । वृकग्रहणात् व्याघ्रादिमिरनिवार्येहते न दोषः । यथाह नारदः—

“व्याघ्रादिभिर्हते वापि वज्राशनिहतोऽपि वा ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥”

इति । अनायतीत्यपि सत्यां शक्तौ । ग्रहणादिना त्वशक्तौ न दोषः । यथाह व्यासः—

“पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रे सविभ्रमे ।

यत् प्रनष्टं हतं वापि न पालस्तत्र किल्बिषी ॥”

इति । स्वाशक्त्या स्वामिने चेन्निवेदयति, तदापि न दोषः । यथाह मनुः—

“विज्ञाप्य तु हतं चैरैर्न पाले दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥”

इति ॥ १३८ ॥

इदानीं दोषनिर्णयकार्यमाह । पालद्रोपेणोपेक्षादिना विनष्टानां पशूनां मूल्यं पशुस्वामिने पाले दद्यात् । चकारात् राजदण्डमपि । यथाह नारदः—

“अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने वानिवेदयन् ।

बोद्धुमर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि ॥”

इति । विनयप्रमाणमाह योगीश्वरः—

“पालद्रोपविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो मूल्यमेव च ॥”

इति । अव्यायच्छन्नं अव्यतमानः । अविक्रोशन् गोपान्तरमनाकारयन् । स्वामिने वानिवेदयन्त्यनेन तन्निवेदने न मूल्यादिदानमित्युक्तं भवति । इदमपि कृतवेतने पाले । यथाह योगीश्वरः—

“यथार्पितान् पशून् गोपः साय प्रत्यर्पयेत् तथा ।

प्रमादमृतनष्टांश्च स दाप्यः कृतवेतनः ॥”

इति । वेतनं च द्वेधा—पशुवेतनं क्षीरवेतनं चेति । पशुवेतनमाह नारदः—

“गमां शनाद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशते भृतिः ।

प्रतिसवत्सरं गोपे सद्देहश्चाष्टमेऽहनि ॥”

इति । क्षीरवेतनमाह मनुः—

“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुष्सादनो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्वान् पालेऽभृते भृतिः ॥”

इति । दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये उत्कृष्टामेकां प्रत्यहं दुग्त्वा दुग्गृह्णीत्यादित्यर्थः । क्षीरशून्यानां तु तन्मूल्यं कल्पनीयम् । न्यूनाधिकसंख्यानामप्यनयैव दिशा कल्पना । पालान्तरेऽप्ययमेव विधिरित्याह नारदः—

“अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धः स्याद्बालगृह्णादिदर्शनात् ॥”

इति ॥ १३९ ॥

^१अननुज्ञातदोहने दण्डमाह । स्वभृत्यार्थमेव स्याम्यननुज्ञाता दोग्ध्रीं दुहन् पालः पञ्चविंशतिं कार्पाणान् ‘दण्ड्यः’ इत्यग्निमस्यानुपज्ञः । स्वामिने दद्यादित्यस्यानुपज्ञे तु न्यायनिरोधः ; स्वामिनो दण्डानधिकारात्, मूल्यस्य बाधिव्येनानुक्तत्वात् । भृतिं विना रजननुमतदोहने ‘सूत्रकार्पास’ इति सूत्रोक्तो मूल्यात् त्रिगुणो दण्डो ब्रह्मव्यः ॥ १४० ॥

महिषी चेत् सस्यनाशं कुर्यात्, तत्पालस्त्वष्टौ मापान्
दण्ड्यः ॥ १४१ ॥ अपालायाः स्वामी ॥ १४२ ॥ अश्वस्तूष्ट्रो
गर्दभो वा ॥ १४३ ॥ गौश्चेत् तदर्धम् ॥ १४४ ॥ तदर्धमजाविकम् ^२
॥ १४५ ॥

पशुभिः परसस्यनाशो दण्डमाह । पालानवेक्षणेन महिष्या परसस्ये भक्षणादिना नाशिते, तस्या महिष्याः पालः अष्टौ मापान् दण्ड्यः ;

“या नष्टा पालद्रोणेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् ।

न तत्र गोमिना दण्डः पालस्तद्वण्डमर्हति ॥”

इति स्मरणात् । महिषीशब्दोऽत्र जातिभवनः । तेन महिषम्याप्येस्मेन दण्डः । यत्—“गोपम्याव्यस्तु गोमौ तु पूर्वोक्त दण्डमर्हति” इति योगिसंज्ञा, तत् गोशरणेन पालद्रोणाल्पत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

“सस्वान्निवारयेद्वास्तु चीर्णे दोषो द्वयोर्मवेत् ।

स्वामी सदशम दण्ड्यः पालम्नाडनमर्हति ॥”

इति । यद्यपि, “यत्रोक्ते मापकेर्दण्डो राजन तत्र निर्दिशेत्” इति काल्हायनीयपरिभाषया रजननाशः प्रतीयन्ते, तथापि अन्यपरिभाषा तेषामन्याय्यत्वात् “मापो र्निगतिनो नावः पणस्य परिधीर्नितः” इति नारदीयलिङ्गाच्च तादृशः पणः गृह्यन्ते । यस्तुनस्तु पणोऽङ्गोऽङ्गोऽत्र मापो प्रायः ; पणूक्तत्वात् ; तर्ह्येव न दण्डोपयोगित्वादित्युक्तं प्राक् ॥ १४१ ॥

पालाभावे त्वाह । यस्या पुन महिष्या पालो नान्ति, तत्साम्येन पूर्वोक्त दण्ड दाप्य । न तु नाट्य, “गेपन्नाट्य ” इति विशेषात् ॥ १४२ ॥

महिषादण्डनिषयानन्यानप्याह । अथोष्ट्रगर्दभाश्चेत् परसस्य नागयेषु, तदा तत्पालेऽष्टो माषान् दण्ड्य, नाट्यश्च । तदभावे स्वाम्येन दण्ड्य । यथाह योगीश्वरः—“रसोष्ट्र महिषासमम्” इति । तुल्यत्वादन्यतो गृह्यते, स्वराध्यहृतिस्त्वात् । यावज्ज्वात् गवश्च, “रसोष्ट्रमृगोभानाम्” इति सङ्गी-
रण्याभावात् । यत्तु “अथनरगवज्जिनश्चादण्ड्या ” इति शास्त्रस्मरण, तत् राजकीयाद्यादिभिस्त्वम् ;
“अदण्ड्या हन्तिनोऽप्यश्च प्रजापाला हि ते स्मृता ” इति उग्रनसा तेषां प्रजापालत्वेन विशेषणात् ॥ १४३ ॥

गौश्चेत् परमस्य नागयति, तदा तत्पालम्नदर्धं महिषादण्डार्धं चतुरस्रं माषान् दण्डनीयः । तदभावे
स्यानी । द्विषा नागो भेदन् । रात्रौ तु पञ्च माषान् । यथाह तु शङ्खलिरितो—“रात्रौ चरन्ती गौ पञ्च
माषान्” इति । अनेन महिष्यादाना रात्रौ चरणे दण्डमापि नो दण्ड सि यति । यथाह तु रतारिण—
“नदीसमेत रमाना माषम् । महिषो दण्ड । गरोष्ट्र षोडश । जनाविरु चतुर ” इति ॥ १४४ ॥

जनाविरु चेत् परमस्य नागयति, तदा तत्पालम्नदर्धं गोदण्डार्धं द्वौ माषौ दण्डनीयः । तदभावे
स्याना ॥ १४५ ॥

भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम् ॥ १४६ ॥ सर्वत्र स्वामिने
'विनष्टसस्यमूल्यं च ॥ १४७ ॥ पथि 'ग्रामे विधीतान्तं' न दोषः
॥ १४८ ॥ अनागृते च ॥ १४९ ॥ अल्पकालम् ॥ १५० ॥ उत्सृष्ट-
'गृह्य भस्मृतिकानां च ॥ १५१ ॥

उक्तदण्डविधे शेषमाह । सर्वत्राप्युक्तमप्ये यस्य क्षेत्रे यावत् सस्य पशवो भक्षयन्ति नाशयन्ति वा, तावत्सस्यफलमूल्य मध्यस्थकल्पित क्षेत्रस्वामिने पशुस्वामी दद्यात् । न तु पाल , भक्षितमस्यफलस्य गोक्षीरादे स्वामिगामित्वात् । पशुनम्भवावशिष्टं च स्वयं गृह्णीयात् । यथाह नारदः—

“ गोभिस्तु भक्षितं सम्यं यो नरं प्रतिधाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत् तत्र वापितम् ।
गोचम्य गोमिना देयं धान्यं वे कर्षकस्य तु ॥ ”

इति ॥ १४७ ॥

उक्तदण्डस्य क्षेत्रविशेषे अपवादमाह । यदि मार्गे । ग्रामे ग्राममन्धे । विवृतं तृणाद्यर्थं रक्ष्यमाणो भूभागः । तत्परीपे च यत् क्षेत्रं, तत्राकामतो भक्षितेऽपि सन्धे, स्वामिपालयोर्न दोषः । दोषभावेन च दण्डमूल्यदानयोर्निवृत्तिः । यथाह नारदः—

“ ग्रामोपान्तेषु यत् क्षेत्रं विवृतान्ते महापथे ।
अनावृतं च तन्नागे न पालम्यं व्यतिष्ठम ॥ ”

इति ॥ १४८ ॥

किंच आवृत्तिशून्ये क्षेत्रे चाकामतो सस्यभक्षणे न दोषः । यथाह मनुः—

“ तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ ”

इति । वृत्तिं चाह नारदः—

“ वृत्तिं तत्र प्रवृत्तिं यामुष्टो नाशयेत्कथं ।
न लक्षयेत् पशुनाथो न भिन्नाद्या च सूत्रं ॥ ”

इति । अनावृतं इति वचनात् वृत्तियुक्तस्य भक्षणे तु दोषोऽस्त्येव । यथाह नारदः—

“ उक्तम्यं तु वृत्तिं यः स्यात् सत्यपातो गणादिभिः ।
पालः शास्त्रो भवेत् तत्र स चेच्छक्त्या न वारयेत् ॥ ”

इति ॥ १४९ ॥

किंच अल्पफालं प्राप्तानामन्धे न दोषः । यथाह शुद्धनिरिक्तो—“ ग्रामे लक्ष्मणः ”

इति ॥ १५० ॥

पशुविशेषेष्वपवादमाह । उन्मृष्टा वृद्धेर्नर्गादिकृतिना देयधन्ययम् । श्वेते नदप्यं गता गेह्या । सतिहा अनिर्दग्धाश्च प्रमृता पशुन्वा । एतेषां परमन्वन्तोऽपि न दोषः । चक्षणा अगन्तुमदना च । यथाह मनुः—

“अदण्ड्या हस्तिनो ह्यथा प्रजापाला हि ते स्मृता ।

अद्गुणो काण्डुणो च ये शश्वत् कृतलक्षणा ॥

अदण्ड्यागन्तुनी गौश्च सूतिका वामिसारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धमाले तथैव च ॥”

इति । यद्यप्युत्सृष्टानां स्वामिपाग्रहितत्वात् दण्डो न सम्भति, तथापि “विपालं बन्धयेत् पशुम्” इति मनुक्तान्धनरूपपशुदण्डभाष्योपधनार्थमुपादानम् । तदेतत् स्पष्टीकृतं मनुनेव—

“अनिर्दशाहा गा सूता वृषान् देवपशुस्तथा ।

सपालान् वा रिपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरत्रगीत् ॥ ”

इति शिपालानामदृश्यत्वमभिदधता । एतेन दृष्टान्तार्थमुत्तष्टोपादानमिति निरस्तम् ॥ १५१ ॥

यस्तूत्तमवर्णान्^१ दास्ये नियोजयेत्^२ तस्योत्तमसाहसो दण्डः
॥ १५२ ॥ त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं कुर्यात् ॥ १५३ ॥

एव स्वामिपालनिगदे दण्डोऽभिहित । इदानीमभ्युपेत्याश्रयाया दण्ड प्रप्नोति । तद्वक्ष्यमाणं
नारदः—

"अभ्युपेत्य तु शृङ्गं यस्ता न प्रतिपद्यते ।

अनुश्रवाभ्युपेत्यतद्विमादपदमुच्यते ॥ ”

इति । म्नीहृत्याकरणं सेवाया इत्यर्थः । तत्रेहीनविंशतिप्रकाराः सेवकाः । तेषां चत्वारः शुद्धपराः । पञ्चदश दामाः । सर्वेऽप्यम्बुजन्ताः । तत्राद्याः शुभकर्मकराः । इतरे अशुभकर्मकरा इति । तद्वद्वे नारदः—

"शूद्राश्च पञ्चविध आत्मन् दृष्टो मर्तापिभि ।

चतुर्थः कर्मस्मृतेषा दामान्निधना ॥

शिष्यान्तेरागिभूतसाक्षुषस्त्वस्मिन्मृतम् ।

ण्ते कर्मसु ज्ञेया दामान्मु गृह्णादय ॥

भामान्यमभ्यन्त्रन्वैषमादुर्मेनाग्निः ।

अशुने दागस्माच्च शुभे रमेष्ट्या मृतम् ॥

गृहद्वारागन्तुं स्थानसंसारसंशयो रत्नम् ।

अतु। स्मि पित्र। शुभमन्यदत परम् ॥”

इति । वेदविद्यार्था शिष्य । शिष्यविद्यार्था अन्तेवार्मी । भृत्या कर्मकरो भृतक । कर्मकराधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । भृतसोऽपि त्रिविधः —

“उत्तमन्त्यायुर्धायोऽत्र मन्थमस्तु कृषीवल् ।

अगमो भारवाहा स्यादित्येव त्रिविधो भृतः ॥”

दासास्तु,

“गृहजातस्तथा क्रीतो लज्जो दायादुपागतः ।

अनाकारभृतस्तद्वदाहिनः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णायुद्धमासः पणो जितः ।

तवाहमित्युपागतः प्रत्यावसितः कृतः ॥

भक्तदामस्तु विज्ञेयस्तथेव उदाहृतः ।

विक्रेता चात्मनः शान्ते दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”

इति । गृहे जातो दास्याम् । न तलङ्घ्यो प्रसिद्धो । दायादागतः रिक्थलब्धः । अनाकारभृतः दुर्भक्षणोपि । आहितः मन्थसीकृतः । ऋणमोचितयुद्धजितपणवित्ताः प्रसिद्धाः । ‘तवाह दासः’ इति वादाः । प्रत्यावसितुः । कृतः भूतिदानेन । भक्तेन भोजनन दासः । वडगा गृहदासी, तदर्धदासः । आत्मविक्रेता प्रसिद्धः । एतेष्वेव निमित्ते दास्योऽपि पञ्चदशप्रकाराः भवन्ति । तदेव दाम्ये ‘तावत् वर्णव्यवसायिकमेव दण्डमाह । यस्तु’ ओद्धत्येनोत्तमर्णान् ब्राह्मणादीनधमर्णं क्षत्रियादि दास्ये अशुभकर्मकरणे नियोजयेत्, तस्योत्तममाहमो दण्डः कार्यः । अतनानुलोम्येनेन दास्ययस्या दर्शिता । यथाह नारदः—

“वर्णानामनुलोम्येन दास्यं न प्रतिलेखतः ।

सन्त्यर्बदशद्राणां त्यक्ता हि स्वन्त्रताम् ॥”

इति । स्वान्वयत्यागो नाम दास्यम् । आनुलोम्यं मानात्म्याप्युपलक्षणम् । यथाह कात्यायनः—

“क्षत्रविद्वृद्धवर्णान् समरणे कदाचन ।

कारवेद्दाससर्माणि ब्राह्मणं न वृद्धमिति ॥”

इति । ब्राह्मणस्य समरणेऽपि दाम्यं नैत्याह नारदः—“मनर्णाऽपि त्रिषु तु दाम्यं नैव करयेत्”

इति । यदि पुनः स्पष्टं किञ्चित् दानं कर्म करेति, तत्राप्यनुनं कर्म न दुर्वादिभ्यः मः परम्—

“शालाच्ययनसप्तै नृन् कर्म सन्तः ।

नत्रापि नाशुभं किञ्चित् मरुगांत द्विचैतनः ॥”

इति । आनुलेभ्येऽपि वक्ष्यद् दास्यकरणे दण्डमाह मनुः—

“ दाम्य तु कारयेद्येभ्यो ब्राह्मणः सस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभुत्वेन राजा दण्ड्यः शतानि पट् ॥ ”

इति । सम्भृतत्वविशेषणात् त्रात्यानामनिच्छतामपि दाम्यं करणीयं गम्यते । यथाह नारदः—

“ वर्णानां प्रातिलेभ्येन न दासत्वं विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मना ॥ ”

इति ॥ १५२ ॥

स्वधर्मत्यागिनः प्रातिलेभ्येनापि दास्याप्राप्तौ अपवादमाह । त्यक्ता प्रज्या सन्यासो येनास्मै । स राज्ञो यावज्जीव दाम्यं कुर्यात्, यदि प्रायश्चित्ते न प्रवर्तते । यथाह योगीश्वरः—“ प्रज्यावर्तिनो राज्ञो दास आभरणान्तिक ” इति । प्रज्यापरमित इत्यस्य “ वर्णानामानुलेभ्येन दास्य न प्रतिद्धेयम् ” इत्युत्तरार्धेनापवाद इति सिद्धम् । ततश्च प्रज्यापरसित इति सामान्योपादानेऽपि दास्य क्षत्रियवैश्ययोरेव; न ब्राह्मणस्य । यथाह कात्यायनः—

“ प्रज्यापरमिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निवास कारयेद्विप्र दाम्यत् क्षत्रैश्चैव ॥ ”

इति । निवास कारयेत्; अङ्कयित्वा प्रवासयेदित्यर्थः;

“ पारिजात्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

अपदेनाङ्कयित्वा न राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ ”

इति दक्षस्मृत्यान् । अनेन प्रज्यापरसितस्य यावज्जीवदाम्यश्रवणात् अन्येषां दासत्वविमोक्षोऽस्मीत्युक्तं भवति । तदाह योगीश्वरः—

“ कदाचिद् दामीकृतश्चौरैर्निकीतश्चापि मुच्यते ।

भ्यामिप्राणप्रदो भक्त्यागान् नञ्जिप्रयादपि ॥ ”

इति । भ्यामिप्राणप्रदं गर्शं भागारण दाम्यमिमेककारणम् । यथाह नारदः—

“ यश्चैतां भ्यामिन् कश्चिन्मेवमेव प्राणमश्रयात् ।

दाम्ययाऽयं न निमुच्येत पुनस्तान् नभेन वा ॥ ”

इति । दाम्यमिमेककारणमेव हेतुः—

“ १३ दाम्यमिच्छेत् कर्तुं न दाम्यं प्रयत्नान्न न ।

१४ दाम्यं दास्य नान्यामी निष्पद्यते मदाभयम् ॥ ”

साक्षतामि सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विस्वाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रि प्राङ्मुख तमवासृजेत् ॥ ”

इति । दासीत्वविमोके विरोपमाह स एव—

“ स्वा दासा यस्तु सगच्छेत् प्रसूता च भवेत् तत ।

अवीक्ष्य वीज कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥ ”

इति । वीजमवीक्ष्य, हेतुमनपेक्षयेवेत्यर्थ ।

एव दासदण्डोऽभिहित । शिष्यदण्डस्तु—“ शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तो रज्जुवेणुविद्वलाभ्या
तनुभ्याम् । अन्येन हनन् राज्ञा शास्य ” इति गौतमेनाभिहित । अन्तेवासिनः प्रकृत्याह नारदः—

“ स्व शिष्यमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुजया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

आचार्यं शिक्षयेदेन स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रपौत्रैर्माचरेत् ॥

यस्तु न ग्राहयेच्छिष्यं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहस पूर्वं तस्माच्छिष्यो निरर्तते ॥

शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

क्लृप्तादासयिष्य स्याद्वधमर्थौ च सोऽहति ॥

शिक्षितोऽपि कृत् कालमन्तेऽसी समानुयात् ।

तत्र कर्म च यत् पुर्यादाचार्यस्येव तत्फलम् ॥ ”

इति । वधोऽत्र कदादिताडनम् । कृत कालम्, परिभाषित कालम् । तत्फलं, कर्मफलम् ॥ १५३ ॥

भृतकश्चापूर्णं काले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात्

॥ १५४ ॥ राज्ञे च पणशतं दद्यात् ॥ १५५ ॥ तद्दोषेण यद्विनश्येत्

तत् स्वामिने ॥ १५६ ॥ अन्यत्र दैवोपघातात् ॥ १५७ ॥

इदानीं भृतकदण्डाभिगमनेन वेतनादाने दण्डं प्रनौति । तद्वक्ष्यमाह नारदः—

“ भृत्यानां वेतनम्योक्तो दानादानविधिकम् ।

वेतनम्यानपारम् तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ ”

इति । तत्र दण्डपराधं विधेयमन्तराह । पूर्वोक्तदण्डान्वितोऽपि भृतकः अह्ने काले यामान् काले
दिनपञ्चासादि पूर्वमभ्युपत, तल्लक्षणं भृतिनाम कर्म पूर्वमभ्युपगतनारदव्यवहारं वा स्वदेवं त्यजन्

१ रुपेन्, यावदभ्युपगत, तावत् सकलमेव मूल्य वेतन स्वामिने दद्यात् । इदमभ्युपगानेऽगृहीते च वनन । गृहीते तु द्विगुण दद्यात् । यथाह योगेश्वरः—

“ गृहीतवेतन कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।
अगृहीते सम दाप्यो भृत्ये रक्ष्य उपस्तर ॥ ”

इति । चकारात् निगृह्यपि । यथाह वृद्धमनुः—

“ य कर्मकाले समाप्ते न तुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।
तद्भृत्यो न्यस्तकार्यं स्यात् प्रदाप्यो द्विगुणं भृतम् ॥ ”

इति । निघ्न, अन्यस्यापि तत्कर्तुं प्रतिषेध । इदमपि गृहीतवेतने । स्वामिने दानविधिनेन स्वभृतिहानिरर्थं गयोक्ता । नदाह नारदः—

“ कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतो नाशमवाप्नुयात् ।
स्वामिनेऽपादपकामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । अश भृते । अत्रा अभ्युपगता भृति दत्त्वा अनारब्धमारुह्य वा रुमेन गलात् कारयितव्य इत्याह स एव—

“ कर्मांशुर्धेन् प्रतिश्रुत्य कार्या दत्त्वा बलाद् भृतिम् ।
कर्मारम्भं तु य दृत्वा सिद्धिं नेत्रं तु कारयेत् ।
गलात् कारयितव्यं स्यादंशुर्धेन् दण्डमर्हति ॥ ”

इति । इदमप्यनार्ते,

“ भृतोऽनार्ता न तुर्याद्यो दर्पात् रुमे यथेदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णानन्यो न देः तस्य वेतनम् ॥ ”

इति मनुस्मृणात् । आतस्तु स्वाभ्यासन्तरं तत्र रुमे दृपेन भृतिं कृष्येतेत्यह स एव

“ आतस्तु तुर्यान् रुमे सन् यथाभाषितमादित ।
स दीर्घस्यापि सलस्य स्य लभनीयं वेतनम् ॥ ”

इति ॥ १५२ ॥

दादमाह । रुमे ह्यंशुर्धेन् भृतो राज दण्डरूपेण पण्येन दद्यात् ॥ यथाह वृद्धमनुः—

“ प्रतिश्रुत्य न दृयोऽयं स रुमे ग्राह्यः सति ।
स तेन दृपेन न त्रुमे प्राप्नुयद् द्विगुणं ददनम् ॥ ”

इति । यत्तु “स दण्ड्यः कृष्णालनष्टौ” इति मानवं, तत् परित्यक्तम्य पुनःकरणविषयमेव । कृष्णालश्च राजताः ॥ १५५ ॥

अन्यत्रापि दण्डदानमाह । तस्य भृत्यस्य दोषेण प्रमादादिना यत् भाण्डं विनश्येत्, तत् मूल्यादिद्वारेण स्वामिने भृत्यको दद्यात् ॥ १५६ ॥

कचिदपवादमाह । दैविकात् राजकाद्या यो भाण्डोपघातः, तत्र तन्मूल्यादि न दद्यात् । यथाह योगीश्वरः—“अराजदैविकं नष्ट भाण्डं द्राप्यस्तु बाहकः” इति ॥ १५७ ॥

स्वामी चेत् भृत्यकमपूर्णे काले जह्यात्, तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् ॥ १५८ ॥ पणशतं च राजनि ॥ १५९ ॥ अन्यत्र भृत्यक-
दोषात् ॥ १६० ॥

यः पुनः स्वामी कर्मात्यजन्त भृत्यकमपूर्णे काले त्याजयति, स तस्य परित्यक्त मूल्यं घेनन सर्वमेव दद्यात् । इदमर्थकरणे । अन्यत्र तु सममादिभागम् । यथाह योगीश्वरः—

“प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सत्यजन् ।

भृत्तिमर्थपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजसोऽपि वा”

इति । त्यक्तृत्याजस्योरुभयोरप्येतत् तुल्यमेव, वाशब्दश्चरणत्वात् । ततश्च प्रक्रान्ते कर्मणि यस्त्यजति स भृतिसप्तमांशं दत्त्वा त्यजेत् । यो वा त्याजयति सोऽपि तावद्वत्त्वा त्याजयेत् । एवमग्रेऽपि ॥ १५८ ॥

स्वामिदण्डमाह । अपूर्णे काले भृत्यस्याजयिता स्वामी राजनि पणशतं दण्डं दद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥
अस्यापवादमाह । यदि भृत्यस्य चौर्यक्रीयादिदोषो न स्यात्, तदा दण्डं दद्यादित्यर्थः ॥ १६० ॥

^१यः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात्, स चौरवच्छास्यः
॥ १६१ ॥ चरदोषं विना ॥ १६२ ॥ निर्दोषां परित्यजन्^२ ॥ १६३ ॥
^३पत्नीं च ॥ १६४ ॥

अथ स्त्रीपुरुषे वक्तव्यानिष्टि दण्डमाह । यः पुनः पूर्वमन्यस्मै प्राचा दत्तां स्नानानन्यस्मै दद्यात्,
स चौरदण्डेन स्त्रीहरणनिमित्तं वनेन शान्त्यः । यथाह मनुः—

“पुरुषाणां कुर्वीतानां नारीणां च विशेषतः ।

मुन्यानां चैव स्त्रानां हरणे वरमर्हति ॥”

इति ॥ १६१ ॥

अस्यापनादमाह । यदि उन्मादादिदोषा वर न भवेयुरित्यर्थः । तानाह नारदः—

“ उन्मत्त पतित क्लीप्तो दुर्भगस्त्यक्तग्रन्थव ।

कन्यादोषाश्च ये पूर्वे चेत्तदेषागो वरे ॥ ”

इति । दीर्घशुत्तितरोगादयः कन्यादोषाः । दोष विनति वचनात् सदोषवरत्यागे न दण्डः, “ दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छयश्चेद्वर आत्रनेत् ” इति योगिसंरणात् । पूर्वात्, दुष्टात् । तथाच नारदः—

“ दत्ता न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञः स दण्ड्यश्चैरदण्ड्यवत् ॥ ”

इति ॥ १६२ ॥

वर प्रत्याह । यो निर्दोषा कन्यां वाचा प्रतिगृह्णापि त्यजति, स चोरवत् शास्यः । यथाह नारदः—

“ प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्त्यजेन्नरः ।

विनयः स त्वकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥ ”

इति । विनयमप्याह स एव—“ अदुष्टा परिगृह्णापि त्यजन्नुत्तमसाहसम् ” इति । निर्दोषामिति वचनात् सदोषापरित्यागे न दण्डः । यथाह मनु —

“ विधित् परिगृह्णापि त्यजत् कन्यां निर्गहताम् ।

व्याधिता निप्रदुष्टा वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ”

इति । विशेषतो देशशुलादिदोषेण गहताम्, असाध्यव्याध्युपसृष्टा, विप्रदुष्टा प्रतिलोमादिमुक्ताम्, छद्मना, अन्यप्रदर्शननान्यदानादिना । तादृशीं पाणिग्रहणादिभिना प्रतिगृह्णापि धर्मकार्योपभोगमोक्ष्यते इति ॥ १६३ ॥

इति प्रत्याह । यः पात्रादुष्टकन्यापरित्यागे वरस्य दण्डः, स एवादुष्टा पत्नी विवाहसंस्तुतानामपि परित्यजन् इति । यथाह नारदः—

“ अनुकूलामदुष्टा च दक्षा साक्षी प्रजायताम् ।

त्यजन् भार्यामन्याप्या राज्ञः दण्डेन नृपमा ॥ ”

इति । नृपमा, उत्तमसाहमेन । अन्याप्य, न्यामेव । तद्वर्त्ता योगेश्वरः—

“ जात्रासपावर्त्ता न रात्रम् प्रियवर्त्तनीम् ।

त्यजन् त्राप्यमृतयागमद्रव्या भरणं त्रिया ॥ ”

इति । चतुर्वर्त्ति पद्या । तेन तृतीययागमभवे भरणभारमियथ ॥ १६४ ॥

अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्, तत्र तस्य न दोषः ॥ १६५ ॥ स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ॥ १६६ ॥ यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं च क्रीणीयात्, तदा क्रेता विक्रेता च चौरव-
चञ्चास्यौ ॥ १६७ ॥

अथाम्बामिविक्रये दण्ड प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ निक्षिप्त वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य च ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ ”

इति । तत्र दण्डाभिधानायापराध विविनक्ति । य ‘परद्रव्यमयमिदं^१ विक्रीणीते’ इत्यत्रानन् प्रकाशमनेक-
जनसमक्षं परद्रव्यं परेण विक्रायमाणमपि क्रीणीयात्, तादृशे क्रये न केतुर्दोषः । प्रकाशो वणिग्ग्रीभ्यादेरप-
लक्षणम् । यथाह मरीचि —

“ वणिग्ग्रीथीपरिगतं विज्ञातं रानपूर्वैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स शुद्धो लभते धनम् ॥ ”

इति ॥ १६५ ॥

दोषामावोक्तिर्दण्डाभावाय, न पुन क्रीतद्रव्यप्राप्तये इत्याह । क्रीतद्रव्यस्वामी परिकीर्तितं स्व-
द्रव्यं क्रेतुः सकाशात् अमाप्नुयात्, यद्यसौ विक्रेतार न दर्शयति । दर्शिते तु तस्मिन् न क्रेताभियोग्यः,
किन्तु तस्मादेव । यथाह बृहस्पतिः—

“ मूले समाहृते क्रेता नाभियोग्यः कथंचन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥ ”

इति । इदमुपलक्षणम् । क्रेता मूल्यं नृपो दण्डं चाप्नुयात् । यथाह योगीश्वर —

“ वित्रेनुर्दर्जनाच्छुद्धिं स्वामी द्रव्यं नृपो दत्तम् ।

क्रेता मूल्यमत्रापेति तस्माद्यस्तस्य विक्रमी ॥ ”

इति । शुद्धिः, क्रेतुरिति शेषः । यत्तु “स शुद्धो लभते धनम्” इति, तत्र धनं मूल्यमित्यर्थः । यदि
पुनरसनिहितो वित्रेता, तदा तदानयनाय काव्यं देयः,

“ प्रकाशं वा त्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनफलं च देयस्तत्राचसन्त्यया ॥ ”

“ति कात्यायनस्मरणात् । यदि पुनस्तमर्हन् न शक्नोति, तदा क्रयमेव साक्ष्यदिमि साधयेत्
 म्वचर्यभ्रमनिरासाय, “असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशेषयेत्” इति स्मरणात् । यदा पुन क्रय मूल
 च भयमपि न शोधयति, तदा स एव दण्ड्य ,

“ अनुपस्थापयन्मूल क्रय चाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोग धनिने धन दाप्यो दम च स ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । यदा त्वपरिचयादेव न मूल दर्शयति, साक्षिभिस्तत्र क्रय शोधयति, तदा
 त्वरं मूल्य केना लभते ,

“ अत्रिज्ञाताश्रयात् क्रीत विज्ञेता यत्र वा मृत ।

स्वामी दत्त्वार्थमूल्य तु प्रगृहीत स्वरु धनम् ॥ ”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ १६६ ॥

प्रकाशादिप्रतिशेषणप्रयोजनमाह । यदि पुनरप्रकाशमेकान्ते गृहीतम्, अल्पीकृत मूल्य यस्या
 त्रियायाम्, बहुमूल्यमल्पमूल्येनेति यावत्, तथा वा य प्रकाशनीयात्, असौ केता त्रिकेता चोभावपि
 चोरवत् शाम्भो । चकारात् हीनत्रयादेर्ग्रहणम् । यथाह योगीश्वरः—

“ स्व लभतान्यत्रिहीन त्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाग्रहो हीनमूल्ये घेलाहाने च तस्कर ॥ ”

इति । हीनात्, पण्यसम्भर्हीनात्, न त्वाममहीनात्, प्रकरणलब्धत्वात् तत्सार्थस्य । घेलाहीने, रात्र्यादौ ॥ १६७ ॥

गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः ॥ १६८ ॥ तत्संविदं यश्च लङ्घयेत्

॥ १६९ ॥ निक्षेपापहार्यर्यद्विसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ॥ १७० ॥

राज्ञा चौरवच्छास्यः ॥ १७१ ॥ यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति
 नृपात् ॥ १७२ ॥

सविद्वयनिर्गमे दण्ड प्रप्नोति । तत्र ण व्यतिरेकसुरेनाह नारदः—

“ पाण्डुरङ्गमदीना न्यिनि समय उच्यते ।

समयस्यानसारमे नद्विसापद मृतम् ॥ ”

इति । पाण्डुरा प्रकाशयामिना । नैगना नानाशौरममूहा । अदिशब्दान् श्रेणिगूढार्थाना मदणम् ।
 यथाह कात्यायनः—

“ नानाशौरममूम्भु नैगना समर्पिताना ।

नानागुणग नाना समर्पितान्म्भु र्पिताना ॥

समूहो वणिगादीना एष स परिकीर्तित ।
 प्रनज्यावसिता ये तु पापण्डास्त उदाहृता ॥
 ब्राह्मणानां समूहस्तु गण स परिकीर्तित ।
 शिल्पोपजीविनो ये तु श्रेण्यस्ते प्रकीर्तिता ॥
 आर्हतसौगतानां तु समूह सध उच्यते ।
 चण्डालश्चपचादीनां समूहो गुल्म उच्यते ॥
 गणा पापण्डपूगाश्च नाताश्च श्रेण्यमनया ।
 समूहस्थाश्च ये चान्ये वक्ष्यास्ताह वृहस्पति ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य या सृति स्वस्वातिसमुद्रवा ।
 यस्या धर्म सदा रक्ष्य सा जति परिकीर्तिता ॥”

इति । एतेन नैगमादिशब्दानां पाशुपतादिपरत्वेन व्याख्या प्रत्यागम्यात् । एतेषां समयस्य व्यतिक्रमो विवादपदमित्यर्थः । पापण्डाद्युपन्यासस्तेषां समयमात्रभूलत्वेन नत्यागम्यात् । वस्तुनस्तु रेखिद्यद्विद्वानामपि समाप्रपादिनिर्माणैकमत्यस्य व्यतिक्रमो विवादपद भवत्येव । तत्र गणद्रव्यापहारे दण्डमाह । गणो ब्रह्मण-
 समूहः, तदर्थं राजादिमेषितं द्रव्यं गणद्रव्यम् । तस्याप्यपहर्ता । तत्र तत्समानधर्मतया समाप्रपादिनिर्माणाय ऐकमत्येन प्रवृत्तैः नहुभिरिकीकृतं द्रव्यं गणद्रव्यम् । तस्याप्यपहर्ता स्वराणां राज्ञा विनास्य ॥ १६८ ॥

सविद्व्यतिक्रमो दण्डमाह । तस्य गणस्य सविद समयो लक्ष्येत् अतिक्रमेत्, सोऽपि विनास्य । यथाह मनुः—

“ यो ग्रामदेशसंपादो हृत्वा सत्येन सविदम् ।
 विसवदेजरो लोभात् तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥”

इति । विनासनं च सर्वैस्त्वमपहत्यं कर्णयम् । यथाह यांगीश्वरः—

“ गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सविदं लक्ष्येद्यं यः ।
 सर्वैस्त्वहरणं हृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥”

इति । सवित्क्षणं चाह वृहस्पतिः—

“ ग्रामश्रेणिगणानां च सज्जनं समवर्जितम् ।
 बाधयित्वा तु मां कार्यं धर्मं कथं तत्र च ॥
 वाटं रक्षते बाधो सर्वैर्नागरणां स्मृतः ।
 तत्राप्यगमनं कार्यं सर्वैर्नरेण स्मृतम् ॥

सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृतिः ।

तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।

यत्रैव लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥ ”

इति । वाटचौरादिभयापनयनार्थमुपायकरणमेका सवित् । अपरा सभाप्रपाद्यर्थमिति । यजनक्रिया याग-
करणम् । कुलायनं दुर्भिक्षादिपीडितसमूहपरिपालनम् । निरोधस्तस्यैव यावत्सुभिक्षं धारणमित्यादि । एव राजादि-
कृतापि ‘असद्राष्ट्रेष्वायन्तु उपेक्षितो मा भूत्’ इत्यादिः । तदुपेक्षिणा दण्डमाह वृहस्पतिः—

“ तत्र भेदमुपेक्षा वा यः कश्चित् कुरुते नरः ।

चतु सुवर्णाः पणिष्कास्तस्य दण्डो विधीयते ॥ ”

इति ॥ १६९ ॥

अथ प्रसङ्गात् निक्षेपसविदतिक्रमे दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ ”

इति । तत्र निक्षेपहारीणं प्रत्याह । रूपसंख्याप्रदर्शनेन परहस्तनिक्षिप्तं द्रव्यं निक्षेपः । योऽपहरति
याच्यमानो यदि न प्रयच्छति, अमावर्धस्य निक्षेपद्रव्यस्य याच्यते वृद्धिः, तथा सहितं निक्षिप्तं धनं धनिकस्य
राजा दाप्य । अपहारो नाशोपभोगयोस्तपलक्षणम् । यथाह वृहस्पतिः—

“ भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तत् सोदय भवेत् ॥ ”

इति । भेदोऽत्र स्वधनादन्यत्र स्थापनम् । योगीश्वरोऽपि—“आजीन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यन्त
चापि सोदयम्” इति ।

वृद्धिप्रमाणं चाह कान्यायनः—

“ निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं क्रियमेव च ।

याच्यमानं न चेद्दद्याद्धर्षते पञ्चकं त्रतम् ॥ ”

इति । नाशोऽपि देशराजकृतादिना । यथाह कान्यायनः—

“ अराजदेवकृतापि निक्षिप्तं यत्र नाक्षितम् ।

प्रहीतुं समभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥ ”

इति । यदि ग्रहीतुस्तत्र कौटिल्यं न स्यात्; “न चेत् तज्जिह्वकारितम्” इति नारदस्मरणात् । दाने विशेषमाह व्यासः—

“भक्षिते सोदय दाप्यः सम दाप्य उपेक्षिते ।
किञ्चिद्न प्रदाप्यः स्याद् द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥”

इति । अपहृते तु अवृद्धिकमेव दापयेत् । यथाह बृहस्पतिः—

“गृहीत्वापहतो यश्च साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यास तत्सम विनय तथा ॥”

इति । न्यासमिति वचनात्त बृद्धिः । तथा याचितन्यासस्य नाशेऽपि मूलमेव देयम् । यथाह व्यासः—

“याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि स ।
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यान्मूलमात्र नृपेण हि ॥”

इति । दण्डस्तु तत्समः । “अपथ्येन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्” इति योगिस्मरणात् । निक्षेपविधिमन्यत्राप्यतिदिशति नारदः—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिष्यिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथेव च ॥”

इति । याचितम्; याचित्वा आर्नातमलकारादि । अन्यस्मै दानुमन्यहस्तेऽर्पितमन्वाहितम् । शिष्यिषु स्वर्णकारादिषु अलकारकरणार्थं यत् दत्तम् । सपुटादिष्विहितमर्नातस्वन्मूषुपनिधिः । गृहम्यामिपरोः परगृहे निक्षिप्त न्यासः । परस्परं निक्षिप्त द्रव्य प्रतिन्यासः । आदिगञ्जात् कयादीना मद्रणम् । यथाह कात्यायनः—

“क्रयः प्रेषितनिक्षिप्त वन्यान्वाहितयाचितम् ।
वैद्यवृत्त्यर्पितश्चेव योऽर्थमूपनिधिः मूलतः ॥”

इति । गृहीत्वा तथेव विकृतहस्ते स्थापितं ‘कात्यन्नरे नेप्यानि’ इति क्रयः । प्रेषितनिक्षिप्तं मन्वना निक्षिप्तम् । वन्यः वन्यकीकृतम् । वन्याहितम् अन्यदन्तेनान्यन्ते प्रेषितम् । वैद्यवृत्त्यर्पितं यागिग्यार्थं निक्षिप्तम् ॥ १७० ॥

दण्डनाह । निक्षेपाद्यसदृशं राजा चैरवन् दण्डनयः । चैरदण्डोऽयं वधः;

“उपगमिष्य व. कश्चिन् पदस्य दण्डनः ।
सप्तदायः ॥ दण्डन्यः मरणा विधिर्नैवार्थः ॥”

इति मानवात् । याचितादिषु पूर्वसाहसं दण्ड्यः । यथाह मत्स्यः—

“ यो याचितकमादाय न दद्याद्विनयं ब्रुवन् ।
स निगृह्य तथा दाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति । वा चार्थे ॥ १७१ ॥

दण्डातिदेशमाह । यः पुनरुपनिविमनिधायैव मिथ्यैव ‘निहितम्’ इति ब्रूयात्, सोऽपि चौरवद्
शास्यः । यथाह मनुः—

“ यो निक्षेप नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ दण्ड च तत्समम् ॥ ”

इति । चकारात् सत्यापरिमाणायनृतवादी च । यथाह स एव—

“ निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसनिधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ॥ ”

इति । कुलं साक्षिणः । साध्यभावे तु वृद्धस्पतिः—

“ रहो दत्ते निधौ यत्र विसवादः प्रजायते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥ ”

इति । उभयोरपीत्यनेन ऐच्छिको विरूपो ध्वनिः । उभयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

“ निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वरूपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ ”

इति । दण्डश्च पूर्वोक्त एव ; “ तावुभौ चौरवच्छास्यौ ” इत्यनुपज्ञात् ॥ १७२ ॥

**सीमाभेतारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां^१ कारयेत्
॥ १७३ ॥**

अथ सीमाविवादे दण्ड प्रस्तौति । सीमा मर्यादा । सा पञ्चविधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा,
नगरसीमा, क्षेत्रसीमा, गृहसीमा चेति । तदाह वृद्धस्पतिः—“ ग्रामक्षेत्रगृहार्दानां सीमावाद निरोधतः ”
इति । आदिगण्डान् देशनगरयोः ; “ ग्रामसीमाम् च तथा तद्वन्नगरदेशयोः ” इति स्मृत्यायर्नोपान् ।
सा च यथासमं पञ्चलक्षणा । यथाह नारदः—

“ ध्वनिनी ^१मत्स्यनी चेन्न वेधानी भयवन्ति ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चभिधा स्मृता ॥ ”

इति । ध्वजिनी वृक्षादिकृता । ^१मत्स्यनी बललिङ्गाश्रिता । वेगानी निर्यातनुपाङ्गारादिमती । भयवन्ति उभयप्रादिसप्रतिपत्तिकृता । पञ्चमी चिह्नाद्यभावे ^२राजाज्ञानिमिता । तत्र सीमाभेददण्डमाह । तान्याह यनुः—

“ सीमावृक्षास्तु दुर्नात न्यग्रोधाभत्यक्शुक्रान् ।

शाल्मलीसालतालाश्च धारिणश्चैव पादपान् ॥

तडागान्युदपानानि वाप्य प्रस्रवणानि च ।

सीमासधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

उपच्युतानि चान्यानि सामालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणा वीक्ष्य नित्यं लोकं विपर्ययम् ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालास्तुपान् भस्मकपालिका ।

करीपमिष्टकाङ्गारशर्करावाङ्मस्तथा ॥

यानि चेन्मकाराणि मालाद् भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ ”

अप्रकाशानि, दुग्धेषु निक्षिप्य निखातानि, “ प्रक्षिप्य दुग्धेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ” इति वार्हस्पत्यात् ।

“ एतेर्लिङ्गैर्नयेत् सीमा राजा विन्दमानगो ।

यदि सशय एव स्यात्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सामावाद्भिनिर्णय ।

सक्ष्यभावे तु ब्रह्मरौ ग्रामा सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्यु प्रयत्ना राजसन्निधौ ॥ ”

इति । कात्यायनः—

“ स्वाधसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वभगोरान् ।

तत्सप्तैश्च कृत्यं उद्धारो नात्र सशय ॥

समस्तसप्तदशे तु तत्सप्तैः प्रकीर्तना ।

तेषामभावे सामन्तैश्च उद्धारो दद्यात् ॥ ”

इति । पूर्वं सामन्ता । पश्चात् देशान्तरगता मैरु^१ । साक्षात् सीमाकार्यद्वयारो वृद्धा । ^१अलिखिता माक्षिण इति यावत् । श्रुत्वोद्धरन्ति ये, ते उद्धृता, श्रुतसाक्षिण इति यावत् । तानाह उद्दहस्पतिः—

“ तत पौगण्ड्यालाना प्रयत्नेन प्रकाशयेत् ।

वार्द्धके च शिक्षता ते दर्शयेयुस्तथैव च ।

एव परपराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ॥ ”

इति । ते च पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा ज्ञेया, “ द्विगुणास्तुतरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मता ” इति कात्यायनीयात् । तेषामप्यभावे मनुः—

“ इमानप्यनुयुज्जीत पुरापान् वनगोचरान् ।

याद्याञ्छानुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।

व्यालब्राह्मणानुच्छवृत्तानिन्याश्च वनगोचरान् ॥ ”

इति । तेषा सीमानिर्णयप्रकारमप्याह स एव—

“ शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्षी खगिणो रक्तवासस ।

सुहृत्तैः शापिता भ्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समज्जसम् ॥ ”

इति । साक्षिणामसत्यवादित्वे दण्डमाह स एव —

“ यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिण ।

विपरीत नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विंशत दमम् ॥ ”

इति । सामन्तससक्तादीना दण्डमाह ^३नारदः—

“ अत्र चेदनृत ब्रूयु सामन्ता सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राजा मध्यमसाहसम् ॥

शेषाश्चेदनृत ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येक तु चघन्यास्ते विनेया पूर्वसाहसम् ॥

मौल्युद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।

विनेया प्रथमेनेन साहसेनानृते स्थिता ॥ ”

इति । अयं च दण्ड अज्ञानविषय । लोभादिनान्यथावादे तु कात्यायनः—

“ वह्ना तु गृहीताना न सर्वे निर्णय यदि ।

तुस्युर्नयाद्वा ल्येभाद्वा दण्ड्यास्तूचमसाहसम् ॥ ”

^१ अलिखिता —र, ग, छ

^२ This verse omitted in र, ग, छ

^३ मनु —र, ग, छ, ट

इति । भेदेऽप्यमुमेवाह—“कीर्तिते यदि भेद स्यादण्ड्यास्तुत्तमसाहसम्” इति । ^१मत्स्यिना विशेषमाह
व्यासः—

“ग्रामयोस्त्रभोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरुते दानहरणे भाग्याभाम्यवशान् नृणाम् ॥
एकत्र कूलपात तु भूमेरन्यत्र सस्थितिम् ।
नदी तीरे प्रकुरुते तस्माच्च न विचालयेत् ॥”

इति । एव रान्तदत्तायामपीत्याह स एव—

“अन्यग्रामात् समाच्छिद्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
नद्या राजाथवा देवाद्यस्य तस्यैव सा मही ॥”

इति । मर्यादातिक्रमे दण्डमाह योगीश्वरः—

“मर्यादाया प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
^२क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमा ॥”

इति । अनेक शत्रव्ययच्छेदिका भूर्मर्यादा । यत्तु—

“स्थापिता चैन मर्यादामुभयोर्ग्रामयोर्भेदा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशत दमम् ॥”

इति वृद्धमनुवचन, तत् अल्पातिक्रमनिषयम् । रूपा विशेषमाह योगीश्वरः—

“न निषेधोऽल्पनापस्तु सेतु कल्याणकारक ।
परभूमि हरन् रूपा स्वल्पशत्रो बहूदक ॥”

इति । उक्तातिदेशमाह स एव—

“जारायायतनग्रामनिषानोद्यानवेदस्तु ।
एष एव विधिर्जयो वर्षाम्बुप्रवादिषु ॥”

इति । एष , सामान्तप्रत्यय । गृहस्पतिः—

“निवेशकालादारभ्य गृहचार्यापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्त तस्य तत्र विराज्येत् ॥
यानायना प्रणाल्यश्च तथा निगृह्येदिति ।
चतु शान्त्स्वन्दनिना प्रघ्नितिष्टा न चाल्येत् ॥”

इति । 'निर्युद्धं भित्तिनिर्गतं ऋष्टम् । वेदिका द्वारचत्वर । चतुःशालं चतुर्द्वारम् । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः ।
 स्नातयायनः—“मेखलाभ्रमनिष्काग्रगवाक्षान्नेषवारयेत्” इति । मेखला उज्ज्वलान्ध । भ्रम जल-
 निर्गमः । निष्काशः क्लृप्तिः । नेषवारयेत्, न निरुन्ध्यात् पूर्वस्थितान् । गृहस्पतिः—

“वृष्टिपानं प्रणालं च न कुर्यात् परवेदमसु ।

वर्चं स्थानं वद्विचयं गर्वाच्छिष्टावपातनम् ॥

अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं दृढाचनम् ।”

ऋतु, “अरनिद्वयमुत्सृज्य परकुड्यानिवेशयेत् ॥”

इति । मार्गादौ शङ्खल्लिखिता—‘रात्रिमार्गे रथस्य परिवर्तनं तोरणगृहस्य न्तेषु त्रिपदं देवराजायतनेषु
 यत्तदम्” इति । पदं प्रथमम् । त्रिपदम् त्रिपदम् ॥ १७३ ॥

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विचार्यः ॥ १७४ ॥

अभक्ष्यस्याधिक्यस्य चिकुरी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्ड-
 नीयः ॥ १७५ ॥

पुनः साहस्यमिष्टं दण्डमाह । जातिभ्रंशं यन् भक्तिं सन् करोति विषादि, “प्राक्ष्य नश्यति क्षिप्तं
 दालं हरे” इति स्मरणान् । नम्यं कामनोऽभक्ष्यं भेत्ता । न तु भोजयिता, तद्वदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । स
 म्वराष्ट्रात् प्रियम् ॥ १७४ ॥

स्मिन्, अभक्ष्याणि मुगदीनि “मुगान्मुनपल्लवदुग्धजनकानामादीन्यभक्ष्याणि” इति
 शङ्खल्लिखितं तरेणान् । अभिषेयाणि, वैश्वदेव्याः चामनं प्राक्ष्यं च पलाशानि ।

इति योगिसरणात् । तस्य विक्रयी विक्रेता । यश्च देवप्रतिमा भिनत्ति, अमौ उत्तमसाहस दण्ड्यः ।
यथाह मनुः—

“ अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वयम् ।

भागे पुनरपस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥ ”

इति । भिन्नप्रतिमासंस्कारे तु मध्यमः साहस एव । तदाह स एव—

“ सक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमाना च भेदकः ।

प्रतिरुर्वाच तन् सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ ”

इति । ईषद्भङ्गे कात्यायनः—

“ हरेच्छिन्नाहहेद्वापि देवाना प्रतिमा यदा ।

तद्गृह चैव यो भिन्नात् प्राप्नुयुः पूर्वसाहसम् ॥ ”

इति ॥ १७५ ॥

मिषड्^१ मिथ्याचरन्नुत्तमेषु^२ पुरुषेषु ॥ १७६ ॥ मध्यमेषु
मध्यमम् ॥ १७७ ॥ तिर्यक्षु प्रथमम् ॥ १७८ ॥

राजसवन्धिषु मनुष्येषु यो वैद्यशाल्मरद्वतिसतिक्रम्य स्वेच्छाकल्पितमार्गेणोपचरति, स उत्तमसाहसं
दण्ड्यः । यथाह वृहस्पतिः—

“ अज्ञानज्ञैषध तन्त्र यश्च न्याधेरतत्त्ववित् ।

रोगिम्योऽर्थमुपादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्विरम् ॥ ”

इति । तन्त्र शाल्मम् ॥ १७६ ॥

मध्यमेषु अराजसवन्धिषु मानुषेषु मिथ्योपचरन् मध्यम साहसं दण्ड्यः ॥ १७७ ॥

तिर्यक्षु गवाधादिषु मिथ्योपचरन् प्रथमसाहसं दण्ड्यः । यथाह योगीश्वरः—

“ मिषड् मिथ्याचरन् दाप्यन्तिर्यक्षु प्रथमं दण्डम् ।

मानुषं मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दण्डम् ॥ ”

इति ॥ १७८ ॥

प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तदापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः

॥ १७९ ॥

अथ दत्ताप्रदाने दण्डं प्रस्तौति । तल्लक्षणमाह नारदः—

“ दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥ ”

इति । इदमेव सम्यग्दाने दत्तानपाकर्म्म; पूर्वमसम्यगिति विशेषणात् लौकिकदानभेदेन संज्ञाद्वयव्यवस्थानात् । तन्निर्णयमाह नारदः—

“ अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥
तत्र त्वष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं विचाददत्तं षोडशात्मकम् ॥
अन्याहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वम्ब चान्यथे सति ॥
आपत्स्वपि हि ऋष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ”

चक्रात् स्त्रीधनं च, “सामान्यं याचितं न्यासमाधिर्दाराश्च तद्धनम्” इति दक्षस्मरणात् । आपत्स्वपि न देयानीति शेषः ।

“ कुटुम्भभरणाद् द्रव्यं याकिंचिदतिरिच्यते ।
तद्देयमुपहृत्यान्यददद्देयमवाप्नुयात् ॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुष्कानुग्रहाय तु दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तं तु भयक्रोधशोकस्वेगरुजान्वितैः ।
तथोक्तोचपरीहामन्यस्यासच्छलयोगतः ॥
वालमृदाम्बतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापरार्जितम् ।
रुर्ता ममेदं कर्मणि प्रतिलाभेच्छया तु यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसहिते ।
यद्दत्तं म्यादविज्ञानान्नदत्तमिति स्मृतम् ॥ ”

इति । अदेयमम्बतया निषिद्धतया च । तत्रान्याहिनादि निक्षेपान्तमस्वनया । साधारणे स्वत्यसद्भावेऽपि अजरनीयतया परम्बन्धस्यापि गद्गावात् अम्बसमृष्टतथैवादेयत्वम् । पुत्रादिषु प्रतिश्रुते च स्वत्यसद्भावेऽपि

वचनाददेयत्वम् । अन्ये सतीति विशेषणात् अनन्वयस्य सर्वस्वदानमधिगम्यते । तत्र विशेषमाह कात्यायनः—

“ सर्वस्व गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद् द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा ॥ ”

इति । सर्वस्वदाने गृहपर्युदासः कुटुम्बिन एव ; ‘ कुटुम्बभरणाधिकम् ’ इति लिङ्गात् । अन्यथा ; कुटुम्बपर्याप्तं ततो न्यूनं वा न देयमित्यर्थः । अत एव वृहस्पतिः—

“ सप्तारामाद्गृहक्षेत्राद्यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पिण्यं वापि स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विप्रक्षितम् ॥ ”

इति । सप्तेति सत्यावाच्यव्ययम् । अन्यथा सप्तम्य उच्यते स्यात् । समासे तु गृहक्षेत्राभ्यामनन्ययापत्तिः । ततश्च सप्तसत्यादारामात् गृहात् क्षेत्राद्वा यदतिरिक्तं स्थावरं, तत् देयम् ; न समं न्यूनं चेत्यर्थः । सप्तपुत्रकुटुम्ब्यभिप्रायमेतत् । न नियमार्थम् ; कुटुम्बभरणाधिक्यस्य निवक्षितत्वात् ।

पिण्यं स्वीयं चेति द्विविधं स्थानरमुक्तम् । तत्र स्वीयमपि त्रिविधम्—पुत्रसप्तस्य, न्यूनसप्तस्य, अधिकसप्तस्य चेति । तत्र समं न्यूनं चादेयमेव । अत्रिंशे तु विशेषमाह म ण्व । “ स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं मन्थाचारेण बन्धकम् ” इति । यत् स्वयमपि प्राप्तं स्थावरं, तदपि स्वेच्छामात्रेण पुत्राद्यनुमतिं विना अदेयं न देयमित्यर्थः ;

“ स्थावरं द्विपदं चैनं यद्यपि स्वयमार्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वाणि दानं न च विप्रिय ॥ ”

इति स्मरणात् । ‘ सुतपदं पौत्राणामप्युपलक्षणम् ;

“ मणिमुक्तामराख्याना सर्पस्वेन पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वं न पिता न पितामहः ॥ ”

इति स्मरणात् । बहुत्वेनेत्यर्थसिद्धौ सप्तपदमेकस्याप्यननुमतावदेयत्वायम् ;

“ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे ज्यन्मिताः ।

वृत्तिं समभिक्षाद्भन्ति न दानं न च विप्रिय ॥ ”

इति स्मरणात् । यत् ‘ स्वयं प्राप्तं धनमग्निर्होतागृहिनःपुत्रागृहिनो देयम् ’ इति माधवाभ्यामनानम्, तत्र धनशब्देन यदि स्थावरमुच्यते तत्र “ स्थावरं द्विपदं च ” इत्यादिस्मरणं । न च नरपुत्रादीनामेव मन्त्रे, न भ्रातृगणानि भाग्यम् ; “ अविर्जन्तु यत् प्राप्तं सर्वं तत्र गन्तव्यम् ” इति

वचनविरोधात् । तस्मात् तत्र सुतपदप्रविभक्तोपलक्षणमेव । अथ धनपद जङ्गमद्रव्यपर, तदा “सत्तारा-
मात्” इत्युपक्रम्य “दायादा स्थावरे समा” इत्युपसंहारात् मध्यपठितस्यास्य स्थानरविषयता बाधयेत्,
“अविभक्तैस्तु यत् प्राप्तम्” इति च निरुध्येत । तस्मात् नञ्पञ्छेनेणादेयमित्येव व्याख्येयम् ।
विशेषान्तरमाह—वन्धाचारेणेति । यत् केनचित् कस्माच्चित् वन्धकत्वेन गृहीत स्थानर, तदन्यस्मे
वन्धाचारेण वन्धकत्वेनैव देयम्, नान्यथा । अयमर्थ—‘येन द्रव्येणेदं मया वन्धकीकृतं स्थावर,
तत् द्रव्यं तुभ्य मया दत्तमिति तवेव वन्धकमस्तु’ इत्येवपकारेण देयम् । न वन्धकीकृतं स्थावरमेव
दानयोग्यम्, स्वत्वाभावात् । अत एव “आधि साधारणं च यत्” इत्याधेरदेयत्वमाह नारदः ।

इदानीं पित्र्ये विशेषमाह—“वैशाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते” इति । वैशाहिकम्,
विशाहकाले श्वशुरादिभ्यो लब्धम् । क्रमायातम्, पितृपितामहादिक्रमेणागतम्; वक्ष्यमाणं शौर्यमात्रं
च यत् स्थावर, तस्य सर्वस्य निरवशेषस्य दानं नास्ति; किंतु सावशेषस्यैव । कुत इत्यत आह—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्ववेत् ।

स्त्रीजातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”

इति । सौदायिकम्, विवाहकाले भार्यया सह लब्धम्, “विवाहे भार्यया सार्धं लब्धं सौदायिकं
स्मृतम्” इति व्यासस्मरणात् । ततः स्थावरं स्यनुज्ञातमेव देयं, नान्यथा, तत्र स्त्रीस्वत्वस्यापि
सत्त्वात् । तथाच व्यासः—

“विवाहकाले यत् किञ्चिद्वरायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्वनं सर्वमभिभाष्य तु वन्धुभिः ॥”

इति । सर्वम्, स्थावरं जङ्गमं च । स्मृत्यन्तरेऽपि—

“यदत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्विषात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियम् ॥”

इति । स्त्रियमृते, स्त्रियं विना । तत् धनमित्यर्थः ।

दानं निरुपपन्नमयोरुपलक्षणम्, “दानाद्यमनक्रिये” इति सर्ववाक्यशेषात् । क्रमायातमुक्तार्थम् ।
तत् ज्ञातिभिर्न्यायैः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरनुमतमेव देयं, नान्यथा, तत्र तेषामपि स्वत्वमाम्यात् । यथाह
व्यासः—“क्रमागते गृहक्षेत्रे पितृपुत्रा समाग्निः” इति । योगीश्वरोऽपि—

“भूर्या पिनामहोपाचा निरुन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र म्यान् सदृशं म्याम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥”

इति । चकारात् पौत्रप्रपौत्रयोरपि, “मर्णायाः पुत्रं पौत्रं प्रपौत्रं” इति वक्ष्यमाणप्रोधाननुस्मरणात् ।
शौर्येण परमन्यत्रयेन यत् प्राप्तं न्यायरादि धनं, तत् भूये म्याम्यनुज्ञैव देयम्, नान्यथा, तत्र

स्वामिनोऽपि स्वत्वात् । यथाह गौतमः—“जेता लभेत सांभ्रामिकं वित्तम् । वाहनं तु राज्ञः ।
उद्धारश्चापृथग्जये ” इति । अपृथक् संभूय जये राज्ञेऽप्युद्धारांशो देयः । तेन तत्र स्वामिनोऽपि स्वत्वात्
तदनुमतिरावश्यकतीति । तस्मात् सौदायिकादि त्रिविधमपि धनं स्थावरं स्थादीनामनुमत्यैव सर्वं देयम् ।
अन्यथा तत्तदंशमवशेष्य स्वांशमात्रं देयमिति वाक्यद्वयार्थः ।

नन्विदमंशावशेषणमविभक्ते संगच्छते; साधारणस्वत्वात् । विभक्ते तु स्वमात्रस्वत्वात् अनर्थकं
तदित्यत आह—

“विभक्ता वाविभक्ता वा दायादाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति । सर्वत्र क्रमागते स्वार्जिते च स्वावरे विभक्तानामविभक्तानां च दायादानां पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां
तुल्यं स्वत्वम् । अतो दानाधमनविक्रयेषु एको नाधिक्रियत इति । यथाह व्यासः—

“स्वावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् कथं दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वाविभक्ता वा सपिण्डाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति । समस्तं क्रमागतं स्वार्जितं च । गोत्रसाधारणम् अविभक्तम् । नेदं समस्तस्य विशेषणम्;
विशेषणविशेषणत्वापत्तेः; चकारानुपपत्तेश्च । किंतु स्वावरस्यैव । ततश्चाविभक्तस्य पृथक् निर्देशात्
समस्तपदोपाचं स्वावरं विभक्तमिति गम्यते । अन्यथा विभक्ताविभक्तयोरनुवादेन दानादिनिषेधे हेतुतया
तुल्यम्बाम्यप्रतिपादनं न संगच्छेत; पूर्वानुक्तस्यानुवादासम्भवात् ।

ननु विभक्ताविभक्तयोस्तुल्यस्वत्वमनुपपन्नम्; विभागानर्थवयापत्तेः;

“यद्येकजाता बहवः पृथग्भर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ॥

म्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रैर्णात्युरथापि वा ।

उर्युयथेष्ट तत् सर्वमीनास्ते स्वधनस्य हि ॥”

इति नारदवचनसिरोपाधः । अस्यार्थः—एकजानाः मोदराः पृथग्भर्माः पृथक्क्रियादिस्ररिणः;
पृथक्क्रियाः पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः; पृथक्कर्मगुणैः कण्डनादिभर्तनैः मुनयेऽन्त्यदिभिः उपेताः
वानविकयादिसार्येषु अन्योन्यनसमताः सन्तः यदि म्वभागान् दद्युः क्रिंजीपुरां, नन् गर्गं वदंष्टं
उर्युः, म्वस्वांगम्यामित्वाविति चेत्—अगोच्यते—यथा ‘दत्ताम्यसि रुन्धानु सिग्दंतां म्वनननुमन्यते,

अन्यथा पुनर्दानविधानानुपपत्तेः; तथा विभक्तेऽपि क्रमागते स्वाजिते च स्वावरे दद्यादादानां स्वत्वमनुमन्यते; अन्यथा सर्वदानविक्रयादिनिषेधानुपपत्तेः । न चाविभक्तक्रमागनस्वावरविषय एवाय निषेध इति वाच्यम्,

“सामान्य पुत्रद्वारादिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुत तथान्यस्य न देय त्वष्टा स्मृतम् ॥”

इति बार्हस्पत्येनाविभक्तदाननिषेधेन पौनस्स्यापाप्नात् । न च—दानाद्युत्तरकालं विभक्तसदेहव्युदासेन न्यग्रहारसौकर्यार्थमनुमतिमिगान दानादिनिषेधश्च; न तु व्यवहारसिद्धिवोधनायेति मन्तव्यम्; “खञ्जाति-स्वाम्यनुज्ञात दत्त सिद्धिमगामुयात्” इत्यन्यानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धयवगमात् । वस्तुतस्तु विभक्तानामपि पुत्रभ्रात्रादीनां परम्परधने स्वत्वसंबन्धोऽस्तीत्यप्ययमभ्युपगन्तव्यम्; स्वत्वहेतुभूतस्वामिसम्बन्धस्यानपायात् । अन्यथा पुत्रेभ्यो विभक्तस्य पितुर्मरणानन्तरं पुत्राणां तद्धनग्रहणानधिकारापत्तेः; पूर्वस्वत्वस्य विभागेन नष्टत्वात्; स्वत्वान्तरस्य च क्रयप्रतिग्रहाद्युत्पादकहेत्वभावेनानुत्पत्तेः^१ । न च स्वामिनाशादेव स्वत्वसिद्धिरिति भाव्यम्; तस्य रिक्तक्रयादिषु स्वत्वहेतुषु परिगणनात्; असन्निताधारण्येनातिप्रसङ्गाच्च । ततश्च विभागस्य रिक्तपदामिधेयाप्रतिवन्धदायस्वरूपाभिभवेन सविभागपदामिधेयप्रतिवन्धदायस्वरूपाभिन्यञ्ज-नेनार्थरत्नत्व सिध्यति । तस्मादस्त्येव विभक्तानामपि परम्परधने स्वत्वसंबन्ध इति सिद्धम् । स च यत्र विभक्तानामपि स्वारादादौ दानादिनिषेधः सर्व्यते, तत्र तमुपोढलयति । अत्र तु स्वामिनिरणानन्तरं विभक्तानामपि तद्धनग्रहणाधिकार साधयतीति सर्वमनवद्यम्; “तद्वातय विवक्षितम्” “सर्वेदानं न विद्यते” इत्युत्सर्गापवादयोरेकत्रिपयताकरूपनावश्यभावाच्च ।

न च विभागेन स्वत्वसाधारण्यमुपमर्धेन स्वत्वासाधारण्यं जन्यत इत्यपि नियमः; एकस्यां देयप्रतिमाया दास्या वा द्वयोर्भ्रात्रोः स्वरूपविभागासम्भवात् मूल्यद्वारा च निषेधात् पर्यायार्चनरूपे पर्यायकर्मकारणरूपे वा विभागेऽपि स्वत्वसाधारण्यानपायात् । न च पर्यायकर्मकारणादिविभाग एव नैति वाच्यम्; पर्यायातिरुमितुरनभियोग्यतापातात् । नित्यदातुर्याज्यस्य वचनेनान्यपर्यायेऽन्येन दानग्रहणे दोषाभासप्रसङ्गात्;

“एषा र्क्षा शारयेत् कर्म यथाशेन गृहे गृही ।

वह्व्य ममाग्रतो देया दामीनामप्ययं विधिः ॥”

इति वृहस्पतिसंहारणाच्च । न च विभागानर्थक्यम्; यद्येष्टभोगार्हतापादकत्वेनार्थवत्त्वात् । न च यद्येष्ट-विनियोगार्हत्वेन विभागप्रयोजनमित्युक्तम् । किञ्च अविभक्ताया भूमानुष्ठितस्य धर्मस्यान्येऽप्यश्रमिणो भवन्ति, न विभक्त्यामित्योऽपि विभागमर्थरत्नत्वात् । नारदवचनं तु क्रमागनस्वाजितस्वारातिरिक्त-धनविषयम्: “ईशान्ते म्यनम्य हि” इत्यनेनासाधारण्यव्यत्यय धनविषयत्वाविष्फरणादेवेति सर्वं मुन्यम् ।

नन्वेवम्,

“ स्वज्ञातिग्रामसामन्तदायाद ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ॥ ”

इति दायादानामिव ग्रामादीनामपि स्वत्वापत्तिः, तेषामपि स्थावरेऽनुमतिश्रवणादिति चेत्; मैत्रम्; । दायादानां जन्मनैव स्वत्वाभ्युपगमात् । ग्रामादीनां तु न कथंचिदपीति वेलक्षण्यात् । ^१न चानुमति-
कर्तव्यताश्रवणमात्रेण स्वत्वमभ्युपगम्यते; किंतु क्रमागते स्थावरे सर्वदाननिषेधेनेत्युक्तमेव । तस्मात्
ग्रामाद्यनुमतिर्दृष्टार्थैव । दायादानुमतिस्तु क्रमागते स्थावरे विभक्तेऽपि स्वत्वानपायात् । साधारणदानादौ
च परस्वदानदोषादनुमतिरदृष्टार्थैव । अत एव दक्षः—

“ सामान्य याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहित च निक्षेपः सर्वस्वं बान्धवे सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चिचीयते नरः ॥ ”

इति । प्रायश्चित्तं च भूम्यपहारे वक्ष्यते । न चैर्महद्वदोऽपि दानादि निष्पद्यत एव, निषिद्धप्रतिग्रहीतु-
‘स्वत्वमदिति वाच्यम्; “ स्वीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ” इत्यननुज्ञातस्यामिद्धमभिगानान् ।
साधारणे एकस्यास्वतन्त्रत्वेन तद्वत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वाच्च । यथाह कात्यायनः—

“ कामक्रेधाभ्यनन्नातर्ह्णीनेन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासात् परिहासाच्च यद्वत् तत् पुनर्हरेत् ॥ ”

इति । किंच साधारणम्यादेयत्वात् अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्डश्रवणाच्च दानावसिद्धिः;

“ अदेय यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तामुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तममाहसम् ॥ ”

इति मनुस्मृत्यात् । एवं त्रिक्रयागमनयोःश्रासिद्धिः; अम्यन्त्रकृतत्वमाभ्यात्; “ अभ्यामिचिक्रयं
दानमार्थि च निनिधत्तयेत् ” इति व्यासस्मरणाच्च । यथा स्वग्रामस्थे केनरि सभरति नान्यग्रामस्था
चिक्रेनयम्, एव ज्ञातिमामन्तादिषु प्रत्यामजित्वास्तम्येन योज्यम् । हिरण्योदकदानं तु त्रिकोर्दण्डं कर्यम्;

“ स्थावरे त्रिकोशे नानि कुर्यादाधिननुज्ञया ” इति त्रिकोशनिषेधः;

“ नृनि यः प्रतिशृण्वति यश्च नृनि प्रयच्छति ।

तामुभौ पुण्यकर्मागौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥ ”

इति दाने पलश्रवणाच्च, स्थावरविक्रयस्य हिरण्योदकदानसवलितत्वेन नरसिंहाकारत्वात् । यथा आसुर-
निवाहस्य,

“ ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेप त्रिषु स्मृत ।

गुणापेक्ष भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ ”

इति नारदेन तत्रापि दानप्रतिपादनात् । गुण ब्राह्मण्यम् । वरस्य तदपेक्षयासुरादिष्वपि त्रिषु दान
भवेत्येव । न क्षत्रियादो वरे । तच्चाग्रे वक्ष्याम । हिरण्योदकदानमपि ब्राह्मण एव केतरि युक्तम्, तस्येव
प्रतिग्रहाधिकारमिति ।

एव स्थावरदानादिनिषेधस्यापवाद इत्यन्तरे—

“ एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमन्नन्निकयान् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे चापिशेषतः ॥ ”

इति । एव प्रयानभूत पित्रादि दायादाद्यननुमतेऽपि क्रमागते स्वार्जिते च स्थावरे आपत्कालादो
दानादि कुर्यात् । धर्मो महापातकादिप्रायश्चित्तम् । न तु पितृश्राद्धादि, तस्यानुरूपेणापि सिद्धेरित्यल
प्रयक्तानुपसक्त्या ।

देयम् अष्टप्रार्थदानहं, दत्तं लोकिकदानहं पण्यमृल्यादि, अदत्तं भयादिना दत्तमपि स्वत्वानिवृत्त्या
प्रत्यारर्तनीयत्वेन,

“ कामकोधास्वतन्त्रात्तद्गीरेन्मत्तप्रमेहितै ।

यत्यामात् परिहासाच्च यद्वत् तत् पुनर्हरेत् ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । वेडशत्रिम्याप्यदत्तस्येदमुपलक्षणम् । तत्र भयदीनि प्रसिद्धानि । उत्कीचो
लब्ध । परिहासो ह्याम्यम् । व्यत्यामेऽन्येभ्यदानम् । उल्लेख्येन यताभिसंधिना सट्टलप्रयोगः । बाला-
दिभिरुपार्जनं पाप्मनम् । मूढः अन्भिज्ज । अम्यन्त्रो भार्यादि । मत्तो मदेन । उन्मत्तो यातादिना ।
मदुपकारं करिष्यन्ति प्रतिलामेच्छा । अपात्रे वेदशत्र्ये विद्वानित्युक्ते । यज्ञार्थं प्रतिगृह्य घृतादि-
रक्षणमर्मसहितमिति ।

तत्र प्रतिश्रुत्याप्रदाने निणयपूर्वकं दण्डमाह । यत् अष्टप्रार्थना ‘तुभ्यमिदमहं दास्यामि’ इति
प्राचा प्रतिज्ञानं, तत् प्रतिश्रुतम् । अन्नभोजिनश्रयनया प्रतिश्रुतिमिति यावत् । तस्याप्रदार्थो यन्मे
प्रतिश्रुतं, तन्मे तत् दाषयित्वा राजा प्रथममाहमं दण्ड्यः । यथाह कात्यायनः—

“ म्येच्छया यं प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिददम् ।

न दद्यादण्डदाप्यं प्राप्नुयान् पूर्वमाहमम् ॥ ”

इति । प्रतिग्रहपदेन धर्माभिसधिर्वर्जित । तदाह हारीतः—

“ वाचेव यत् प्रतिजात कर्मणा नोपपादितम् ।
ऋण तद्धर्मसयुक्तमिह लेके परत्र च ॥ ”

इति । अन एव तत्र नरकमाह स एव—

“ प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च ।
विविधान् नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥ ”

इति । एतेन स्नेहादिना प्रतिश्रुतस्यादाने न दोष इति सिध्यति, धर्मार्थरत्नाभावात् । दत्तस्य तु न प्रत्याहरणम्, स्वत्वस्य निवृत्तत्वात्, परस्वत्वस्य चोत्पत्ते । अन एव धर्मार्थं प्रतिश्रुतमेव पुत्रादिर्दापनीय, नान्यदित्याह कात्यायनः—

“ स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र सशयः ॥ ”

इति । कचित् तदपवादमाह गौतमः—“ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसयुक्ताय न दद्यात् ” इति । षोडशविधस्याप्यदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वेनैव प्रतिश्रुतदानं दूरापास्तम् । अत एव कात्यायनः—

“ प्राणसशयमापन्नो यो मा सतारयेदित ।
सर्वेभ्यस्ते प्रदास्यामीत्युक्तोऽपि न तथा भवेत् ॥
यस्तु कार्यस्य सिद्धयर्थमुत्सोचं स्यात् प्रतिश्रुत ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयं स्यात् कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्तं स्यात् प्रतिदाप्यं शतं बलात् ।
दण्डं चेकादशगुणमाहुर्गार्ग्यमानना ॥ ”

इति । तथेनादेयस्यापि नित्यस्य दानं प्रतिश्रयणं वा न सिध्यति, कचित् स्वत्वाभावात्^१, कचिच्च निषेधादिनि । यथाह मनुः—

“ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
तामुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ ”

इति ॥ १७९ ॥

कूटसाक्षिणां सर्वस्यापहारः कार्यः ॥ १८० ॥ उत्तरोचोप-
जीविनां सम्भ्यानां च ॥ १८१ ॥

कूटसाक्षिणा दण्डमाह । साक्षिणो वक्ष्यमाणरक्षणा । ते लोभादिना कूटेन कपटेन यदि साक्ष्यं कुर्वन्ति, तदा तेषां सर्वस्वापहारो राजा कार्यः । तथाच मनुः—

“लोभान्मेहाद्भयान्मेत्यात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानाद्वाल्मवाच साक्ष्यं वितस्मुच्यते ॥”

इति । तत्र प्रतिनिमित्तं दण्डमाह स एव —

“लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मेहात् पूर्वं तु साहसम्

भयाद् द्वौ मध्यमो दण्डौ मै या पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिद्याच्छतमेव तु ॥”

इति । मोहो विपरीतज्ञानम् । काम रयभिलाषः । अज्ञानम् असम्बन्धज्ञानम् । बालिद्य बाल्यम्, ज्ञानानुत्पाद इति यावत् । शेषः प्रसिद्धम् । द्वौ मध्यमो, एक उत्तमसाहसः । प्रथमसाहसं चतुर्गुणमुत्तमसाहसं एव । तदेव दशगुणं सार्धसहस्रद्वयम् । परमुत्तमसाहसम् । त्रिगुणं सत्सत्रयमिति । तत्र मूलोक्तं भूम्यनृत-विषयम् “सर्वं भूम्यनृते हन्ति” इति दोषाधिक्यश्रवणात् । मानवः तु हिरण्यादिविषयम् । अभ्यासे तु स एव—

“कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणालीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।

प्रनासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥”

इति । प्रनासनं मरणम् । विवासनं तु प्राक् व्याख्यातम् । सद्दल्पापराधे तु योगीश्वरः—

“पृथक् पृथग्दण्डनीया कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।

विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणं स्मृतं ॥”

इति । विवादात्, विवादपराचयनिमित्तात्^१ । अथ च सर्वोऽपि दण्डं लौकिकप्रमाणेन दोषनिर्णये । तदभावे तु जाससाहं रात्रद्विस्त्रयसन्नोद्भवः । यथाह मनुः—

“यस्य दृश्येत मत्ताहाटुक्तावयस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निचातिमरणमृणं नाप्या नम च स ॥”

इति ॥ १८० ॥

सम्यग्दोषे दण्डमाह । सम्या उक्तलक्षणा । ते यद्युत्कोचमुपनीवन्ति, तदा तेषामपि सर्वस्वापहार कार्य । चकारादन्यायवादिना निर्वासन च । यथाह बृहस्पतिः—

“अन्यायवादिन सम्यास्तथेवोत्कोचजीविन ।
विधस्तन्मन्त्राश्चैव निर्वास्या सर्व एव ते ॥”

इति । निर्वासन च सर्वेस्वापहारानन्तर कार्यम्, “उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्”
इति योगिस्मरणात् । सम्यपद प्राड्विवाकस्याप्युपलक्षणम्,

“अनिष्ठाति तु यद्यर्थे सभापेत रहोर्थिना ।
प्राड्विवाकोऽपि दण्ड्य स्यात् सम्याश्चैव विगोपत ॥”

इति क्रात्यायनस्मरणात् । इदमपि महापराधेऽभ्यासे वा वेदितव्यम् । अल्पविषये तु योगीश्वरः—

“रागाहोभाद्रयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिण ।
सम्या पृथक् पृथग्दण्ड्या निनादाद् द्विगुण दम् ॥”

इति ॥ १८१ ॥

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिमोच्या-
न्यस्य यः प्रयच्छेत् स बध्यः ॥ १८२ ॥ ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

अत्राधिनिरादे दण्ड प्रस्तौति । तत्स्वरूपं चोपरिष्टाद्वक्ष्यति । तत्रेस्सोभयत्राधीकरणे दण्डमाह ।
गोचर्म बध्यमाणलक्षणम् । तत् मात्रा प्रमाण यस्य सा गोचर्ममात्रा । ततो या अधिका भू, तामेस्स्य
पूर्वमाधीकृता कृतकालाकृतकालोप्यभ्येभ्यान्यतमाधित्व नीता, तस्मात् पूर्वोत्तमर्णान् आधिनिमित्तद्रयदानेना-
मोचयित्वेनान्यस्यापि यो द्रव्यातिशयत्वेनाधीकृत्यात् स बध्य । आधीकरणेन मापाधिरपरम्यत्वेन्यस्या
स्वस्वत्वप्रतिग्रहेनाधातु अस्वामितुन्यतया प्रयोगान्तराधिकारात् । यथाह क्रात्यायनः—

“आधिमेक द्वयोर्धम्नु कुर्यात् सा प्रतिपद्रवेत् ।
तयो पूर्वोत्तमं प्राप्य तत्कर्ता चौरदण्डमाह ॥”

इति । प्रतिपन् व्यग्रम्यति याम् । अग्रेष दण्ड आदितन्यान्यदाननिवचने, “दत्तन्यान्यदानमन-
मित्तयो, निरन्त्यान्यत्र दानाधामनयेश्च द्रष्टव्य, पुन्यन्यायत्वात्, प्रयच्छेदिति नानान्यदत्तदान ॥
अन्यथाधाकुर्यादित्येवमवश्यम् । एतन्मतेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ १८४ ॥

कूटसाक्षिणां दण्डमाह । साक्षिणो वक्ष्यमाणलक्षणाः । ते लोभादिना कूटेन कपटेन यदि साक्ष्यं कुर्वन्ति, तदा तेषां सर्वस्वापहारो राज्ञा कार्यः । तथाच मनुः—

“लोभान्मेहाद्भयान्मैत्र्यात् कामात् क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानाद्वाल्मीकावाच साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥”

इति । तत्र प्रतिनिमित्तं दण्डमाह स एव—

“लोभात् सहस्र दण्ड्यस्तु मेहात् पूर्वं तु साहसम्
भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्या पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे वाल्मिच्याच्छतमेव तु ॥”

इति । मोहो विपरीतज्ञानम् । कामः स्न्यभिलाषः । अज्ञानम् असम्यग्ज्ञानम् । वाल्मिश्य वाल्यम् ; ज्ञानानुत्पाद इति यावत् । शेषं प्रसिद्धम् । द्वौ मध्यमौ ; एक उत्तमसाहसः । प्रथमसाहसं चतुर्गुणमुत्तमसाहसं एव । तदेव दशगुणं सार्धसहस्रद्वयम् । परमुत्तमसाहसम् । त्रिगुणं सहस्रत्रयमिति । तत्र मूलोक्तं भूयन्तृ-विषयम् ; “सर्वं भूयन्तृते हन्ति” इति दोषाधिक्यश्रवणात् । मानवं तु हिरण्यादिविषयम् । अभ्यासे तु स एव—

“कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णान् धार्मिके नृप ।
प्रसासयेद्दृष्टयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥”

इति । प्रसासनं मरणम् । विवासनं तु प्राक् व्याख्यातम् । सहृदव्यापराधे तु योगीश्वरः—

“पृथक् पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ।
विनाशाद् द्विगुणं दण्डं विनाशो ब्राह्मणः स्मृतः ॥”

इति । विनाशात् ; विनाशपराजयनिमित्तात्^१ । अथ च सर्वोऽपि दण्डः । ऐकिकप्रमाणेन दोषनिर्णये । तदभावे तु जानसाह राजर्क्षेतिस्न्यमनोद्वेगेन । यथाह मनुः—

“यस्य दृश्येन मत्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
गोरोऽभिर्जातिमरणमृण दाप्यो दमं च मः ॥”

इति ॥ १८० ॥

सभ्यदोषे दण्डमाह । सभ्या उक्तलक्षणा । ते यद्युक्तोचमुपजीवन्ति, तदा तेषामपि सर्वस्वापहार कार्य । चकारादन्यायवादिना निर्वासन च । यथाह बृहस्पतिः—

“अन्यायवादिन सभ्यास्तथेवोक्तोचजीविन ।

निश्चस्तत्रञ्चकाश्चैव निर्वास्या सर्व एव ते ॥”

इति । निर्वासन च सर्वस्वापहारानन्तर कार्यम्, “उक्तोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रसासयेत्” इति योगिस्मरणात् । सभ्यपद प्राङ्गिवाकस्याप्युपलक्षणम्,

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सभाषेत रहोऽर्थिता ।

प्राङ्गिवाकोऽपि दण्ड्य स्यात् सभ्याश्चैव विशेषत ॥”

इति क्रात्यायनस्मरणात् । इदमपि महापराधेऽभ्यासे वा वेदितव्यम् । अल्पनिषये तु योगीश्वरः—

“रगालोभाद्वयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिण ।

सभ्या पृथक् पृथग्दण्ड्या निरादाद् द्विगुण दण्डम् ॥”

इति ॥ १८१ ॥

**गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोच्या-
न्यस्य यः प्रयच्छेत् स वध्यः ॥ १८२ ॥ ऊनां चेत् षोडश सुवर्णान्
दण्ड्यः ॥ १८३ ॥**

अत्राधिविवादे दण्ड प्रस्तौति । तत्स्वरूपं चोपरिष्टाद्वक्ष्यति । तत्रेकस्योभयत्राधीकरणे दण्डमाह । गोचर्म वक्ष्यमाणलक्षणम् । तत् मात्रा प्रमाण यस्य सा गोचर्ममात्रा । ततो या अधिका भू, तामेकस्य पूर्वमाधीकृता कृतकालाकृतकालगोप्यभोग्यान्वतमाश्रित नीता, तस्मात् पूर्वोत्तमर्णात् आधिनिमित्तत्रयदानेना-
मोचयित्वेनान्यस्यापि यो द्रव्यातिशयलेभेनाधीकृत्यात् स वध्य । आधीकरणेन सोपाधिपरम्यत्वेत्यस्या
स्वम्यत्वप्रतिबन्धेनाधातु अस्वामितुल्यतया प्रयोगन्तरा-धिरात् । यथाह क्रात्यायनः—

“आधिनेक द्वयोर्मनु कुर्यात् का प्रतिपद्वचेत् ।

तयो पूर्वोदृत ग्राह्य तत्कर्ता चौरदण्डभाक् ॥”

इति । प्रतिपत् व्यस्येति यावत्^१ । अस्मैव दण्ड आदितमन्यदान निषेधे, ^२दत्तमन्यरागमन-
निषेधे, निरतमन्यरा ^३दानाधामनयोश्च दण्ड्य, तुल्यन्यायत्वात्, प्रयच्छेदिति मानान्यदनेपादान च ।
अन्यवाधीकृत्यादित्येतावद्व्यत । परममेऽपि दण्ड्यम् ॥ १८२ ॥

गोचर्ममात्राधिकमिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । यः पुनः गोचर्मन्यूनपरिमाणां भुवमेकत्राधीकृतं ततोऽनिर्मोच्यैवान्यत्राधीकरोति ददाति विक्रीणीते वा, स पेडश सुवर्णान् दण्ड्यः ॥ १८३ ॥

एकोऽग्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहु ॥ १८४ ॥

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ १८५ ॥

गोचर्मलक्षणमाह । यस्यामुत्पन्नं ब्रीह्यादि फलं सवत्सरं यावदेको यथेष्टमश्रीयात्, सा अल्पाधिका वा भूमिर्गोचर्ममात्रा ज्ञेया ॥ १८४ ॥

एकस्थोभयत्राधीकरणे कस्यासाचित्यत आह । यदा कश्चित् एकमेव क्षेत्रादिकमेककालमेव लोभातिशयात् द्वयोराधीकरोति, तदा ययोः न आधिर्निक्षिप्तः, तयोः परस्परमाधित्वविषये विवादे यस्य भुक्तिः येन पूर्वं भुक्तः, तस्य फलं तस्यैव संभ्रमति ; न पुनरभोक्तुः । एतेन तुल्यकालसिद्धौ भोग एव प्रयोजनः, न क्रियामात्रमित्युक्तं भवति । यथाह बृहस्पतिः—

“क्षेत्रमेकं द्वयोर्धन्ये दत्तं यत् समकालिकम् ।

येन भुक्त भवेत् पूर्वं तस्य तत् सिद्धिमानुयात् ॥”

इति । वन्यो वानविजययोरप्युपलक्षणम् ; “प्रदाने विक्रये चैव विधिः सपरिकीर्तितः” इति तस्यैव शेषात् । अन्यत्र विशेषं वक्ष्यामः । कालभेदेनैकस्याधानादौ तु भुक्तिरहितापि पूर्वैव क्रिया बलवती ;

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवतरा” इति योगिसरणात् । यत्तु—

“आधित्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरत्योभयस्यापि भोगो यद्यन्ति नान्यथा^१ ॥”

इति नारदवचन, तन् तुल्यकालाधानद्वयविषयम् ; बार्हस्पत्येनैकवाक्यत्वात् ; अन्यथा आधिसामान्यस्य भुक्त्या प्राक्कले तुल्यकालार्थो विशेषवचनानर्थक्यात् । एव च “आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः” इति ; “अस्य च फलम् ‘आधौ प्रतिग्रहे क्रीते’ इत्युक्ता या स्वीकारान्ता क्रिया, सा पूर्वा बलवती । स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवती” इति बद्धिवृत्तमाचार्यः, तन् पूर्वापरनिरोधाच्चिन्त्यम् । तथाहि—उत्तरक्रिया-प्राप्त्यापवादय आध्यात्रो पूर्वा तु बलवत्तरेत्युक्तम् । तस्याश्च भुक्तिमत्त्वेन प्राक्कले उत्तरस्यामति-प्रवर्तनापवादत्वात्तत्र इति पूर्वग्रन्थनिरोधः । “आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इति ;

"एतत् पूर्वापरकालपरिज्ञाने । तत्परिज्ञाने तु विगुणेऽपि पूर्वकालागम एव कल्पान्" इत्युत्तरग्रन्थविरोधश्चेत्यास्ता
वृद्धविरोधेन । भुक्तिर्लेल्याद्युपलक्षणम् ,

"आधान विक्रयो दान लेख्यसाक्ष्यकृत तु यत् ।

एकक्रियानिवेशेन लेख्य तत्रापहारकम् ॥"

इति कात्यायनस्मरणात् । अयमर्थ — एकस्याधौ साक्षिण सन्ति । अन्यस्य लेख्य समकाल भित्तमाल वा ।
तत्र लेख्य कल्पदिति । लेख्यसिद्धताविशेषेऽपि स एव—

"अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

विशेषलिखित 'ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥"

इति । यदेकस्मै नाममात्रेण श्रावित न प्रदर्शितम् , अन्यस्मै तत् प्रदर्शितम् , तत्र प्रदर्शितमेव कल्प्यत् ।
यत्तु एकस्मै प्रदर्शितम् , अन्यस्मै लिखित्वा दत्तम् , तत्र लिखित कल्पदिति । यत्र तु यो 'ग्रामो
मया स्यो लब्धय्य , तत्र बन्धक ' इत्युक्त , तत्रासौ न बन्धक इत्याह स एव—

"यद्यत्तदास्य निघेत तदादिष्ट विनिर्दिशेत् ।

आकाशभूतमादभ्यादादिष्ट नेत्र तद्वदेत् ॥"

इति । इदं च समकाले भिन्नकाले वा आधानादिद्वये समानम् । एव भुक्तिमात्रस्य प्राप्त्यप्राप्त्यपवादमाह—
बलात्कार निनेति । यद्यसौ भुक्तिर्बलात्कारकृता न भवति, तदा प्रमाणम् । अन्यथा त्वप्रमाणमेव ।

भोगाविशेषे तु विशेषमाह तु वसिष्ठः—

"यद्येकदिवसे तो तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

निभज्याधिं सम तेन भोक्तव्य इति निश्चय ॥"

इति । तेनापरेण धनिना, सम सहेत्यर्थ । आधानविनिययो समवायेऽप्याह ॥ एव—

"य पूर्वतरमाधाय विनीषातेऽथ त पुन ।

विमेतयोर्निय स्यात् प्राप्तन कल्पतरम् ॥"

इति । अयमर्थ — यस्य पूर्वमाहित गृहादि, तदनन्तरं यदि म्याना तदनन्तरं विनीषाते, तदा
तदाधर्तनं कल्पते, न तेना, यादन्नन्तरमागतुरेव स्वत्वान्, विमेतुश्च याददाभातृपनदन स्वरत्नानां
अभ्यामिविनियतुल्यत्वात् । आधानविनियदानानां दैत्ययेऽप्याह ॥ एव—

"तुन यैरुदिवसे दाननाभनविनिय ।

त्रयाणामिति सदेहे कथ तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं त्रिभनेयुरथाशत ।

उभौ चार्थानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रही ॥”

इति । उभौ धनिक्रेतारौ । अर्थानुसारेण दत्तधनानुसारेण भागद्वयं गृह्णीयाताम् । प्रतिग्रही तृतीय भागमित्यर्थः, भोगस्य क्रियानलहेतोरभावेन तिसृणामपि त्रियाणां तुल्यनलतया अन्यतरस्या अपि बाधायोगात्, पूर्वकालनामात्रस्याप्यसत्त्वात् । तदेतदप्युणाधिकमूल्याधिविषयम् । ऋणसममूल्यत्वे त्वधमर्णादन्य-
तरो धनं गृह्णीयात् । अन्यतरश्चाधिम । प्रतिग्रहीता तु न किञ्चित्, देयद्रव्यस्य ऋणपर्याप्तत्वेनादेय-
त्वादिति ॥ १८५ ॥

सागमेन तु भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा तु यत् ।

आहर्ता लभते तत्र नापहार्यं तु तत् कचित् ॥ १८६ ॥

पित्रा भुक्तं तु यद् द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।

तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्या प्राप्तं हि तस्य तत् ॥ १८७ ॥

आगमसिद्धो भोगो हेतुरित्युक्तम् । भोगः पुनः स्वीदृशः प्रमाणमित्यत आह । स्वत्वहेतुः प्रति-
ग्रहण्यादिरागमः । तेन सह वर्तमानः सागमः । तादृशेन भोगेन सम्यक् प्रत्यर्थिसन्निधाने निष्पतिर-
मन्विच्छेदेन दीर्घकालं यत् क्षणादिकं भुङ्क्ते, तत् आहर्ता भोक्तेः लभते । न केवलं भोक्त्रा तदपहर्तुं
शक्यते । अयमर्थः — यदा एकस्मिन्नेव क्षेत्रे कश्चित् भोगमात्रं प्रदर्शयति, अन्यस्तु विशिष्टं भोगम्,
तत्र विशिष्टभोगमर्थं प्रामाण्यं, न केवलं भोगस्य, बलप्राप्त्यादिनापि तत्सम्भवात् । अत एव,

“ भोगः केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तम्करः ॥ ”

इति स्मरन्ति । जन्तश्च सागमः, दीर्घकालः, निरन्तरः, निरान्नेशः, प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणविशिष्टो
भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति । यथाह व्यासः—

“ सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्येरेतेषु ।

प्रत्यर्थमनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इत्येते ॥ ”

इति । सागम इति त्रिगुण्योपादानं दीर्घकालश्चादिविशेषणान्तरमङ्गाधेऽप्यागमहीनस्य भोगस्य न प्रामाण्यमिति
दर्शयितुम् । यथाह नारदः—

“ आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ ”

इति । अत एव,

“ विनागमं तु यो मुहुक्ते वह्न्यव्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥ ”

इत्यनागमभोगे दण्डोऽपि स्मर्यते । यत्तु,

“ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छ्रव्यमपाहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥ ”

इति, तदपि शतवर्षाधिककालात्ययेनागमोपलब्ध्यसम्भवात् अत्यन्तमनुपलभ्यमानमागमं विनंति व्याख्येयम्,
आगमं विना भोगसहस्रेणापि स्वत्वानुपपत्तेः^१ ॥ १८६ ॥

योऽयं विशिष्टो भोग उपपादितः, स कुत्र प्रमाणमित्यत आह । यत् द्रव्य गृहक्षेत्रादि पित्रा
भुक्तं, तस्मिन् पितरि प्रेते असौ पुत्रः ‘कुतस्त्वयेदं क्षेत्रादि लब्धम्’ इति न वाच्यः नाभिद्योग्यः ।
हि यतः भुक्तिराचर्यते क्रियते येनासौ भुक्त्याचारः आगमः; तेन पितृकृतेन भुक्त्या च पित्रसाधारण्यात्
धर्मतः बलच्छलादिराहित्येन तस्य पुत्रस्य तत् प्राप्तम् । पितृग्रहणं पितामहस्याप्युपलक्षणम्; तुल्यन्यायत्वात् ।
अयमभिसंधिः—पितृपितामहभुक्तं क्षेत्रादिकं भुज्जानः ‘कुतस्त्वयेदं क्षेत्रादिकम्’ इत्यभियुक्तश्चेत् ‘अमुक-
साहस्रध्वास्मत्पित्रा पितामहेन वा भुक्तम्; तथा मयापि भुज्यते’ इत्यागम निर्दिशेत् । तत्रागमाभावनिश्चये
सति दण्ड्यः । तदभावे आगमानुद्धरणेऽपि न दण्ड्यः । किंतु विशिष्टभोगानुद्धरणे । यथाह योगीश्वरः—

“ आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तः समुद्धरेत् ।
न तस्मिन्स्तत्सुनो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ ”

इति । प्रथमे आगमः । द्वितीये तृतीये च पुरुषे भुक्तिरेव दर्शनीया । परं तु सागमा ;

“ आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरैकैका सत्ता या चिरंतनी ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । आदौ प्रथमे मध्ये द्वितीये च पुरुषे सागमा आगमज्ञाननहिता । आगमज्ञापनज्ञा-
तु कात्यायनः—

“ प्रनष्टागमलेख्येन भोगादुद्धेन वादिना ।
कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि तसदि ॥ ”

इति । प्रनष्टमागमस्य कथादेलेख्यं परं यन् तेन भोगानां प्रमाणेन ‘अनुकम्पादकता एतादृश-
मनुकमक्षं मत्पित्रादिभिः मया च भुक्तम्’ इति वक्तव्यमिचर्यः । चतुर्थे पुनः पुनस्तथागता

भुक्तिरेव प्रमाणमागमज्ञानाभावेऽपि । पर तन्नागमत्वानिश्चये; “ चिरतनमविज्ञात भोग भोगान्न चालयेत् ” इति कात्यायनस्मरणात् । अविज्ञातम् अनागमत्वेनेति शेष । माममेति दीर्घकालत्वादीना चतुर्णामपि विशेषाणामुपलक्षणम्, तादृशस्यैव स्वत्वाद्यभिचारित्वेन प्रामाण्यात् ॥ १८७ ॥

त्रिभिरेव तु या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि ।

लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात् ॥ १८८ ॥

आगमज्ञानस्य क्वचिदपवादमाह । या भू त्रिभिः पुरुषेः पितृपितामहप्रपितामहै यथाविधि प्रतिग्रहाद्यागमपूर्वक दीर्घकालमविच्छिन्नमप्रतिरव समञ्जनया भुक्ता, ता भुवमागमलेख्याद्यभावेऽपि चतुर्थः पुरुषो विशिष्टभोगमात्रेणैव प्राप्नुयात् । यथाह बृहस्पतिः—

“ स्वारेषु विवादेषु भुक्तिरूपरूपी च या ।

स्वतन्त्रेव हि सा ज्ञेया प्रमाणं स्वार्थनिर्णये ॥ ”

इति । स्वतन्त्रा मूलभूतागमनिश्चयानपेक्षेत्यर्थः । यच्चाह कात्यायनः—

“ भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमानागमा तथा ।

त्रिपुरुषी या स्वतन्त्रा भवेदख्या तु सागमा ॥ ”

इति । एतेन त्रिपुरुषपर्यन्तमागमज्ञानापेक्षा । चतुर्थे तु न सेत्युक्तं भवति । त्रिपुरुषीति स्मार्तकालोपलक्षणम् । अन्यथा पक्षरूपीभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयापगमसम्भवात् द्वितीये निरागमाया भुक्ते प्रामाण्यं प्रसज्येत । अत एव व्यासः—

“ वर्षाणि त्रिशतिं भुक्ता भामिनायाहता सती ।

सा ज्ञेया पौरुषी भुक्तिद्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्टव्य आगम ॥ ”

इति । त्रिशद्वार्षिकी पौरुषीत्याह बृहस्पतिः—

“ पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिशतमा या भुक्ता तु भूमिरय्याहता परं ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः स्वाधिरतनी ॥ ”

इति । पञ्चत्रिशतमा पौरुषति वा; “ वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुष्ये भोग उच्यते ” इति स्मृत्यन्तरान् । एषा च पञ्चानुत्तममध्यमागमत्वेन यदस्या । तत्र पञ्चवार्षिकभुक्तिपक्ष उच्यते, समत्यादिवार्षिकाना

साक्षिणां बहूपलब्धेः । नवतिवार्षिकभुक्तिपक्षो मध्यमः, यतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनोपलब्धेः । पञ्चोत्तरगतवार्षिक-
भुक्तिपक्षस्वयमः । पञ्चदशोत्तरशतवार्षिकसाक्षिणां कष्टेनाप्यनुपलब्धेरिति । अत्रापवादमाह बृहस्पतिः—

“भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येत् परेषां नात्र सशयः ।

अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥”

इति । असपिण्डानां त्रिपौरुषी भुक्तिः स्वत्वगमिका भवति । सपिण्डानां त्रिपौरुष्यपि भुक्तिः न स्वत्वगमि-
कैत्यर्थः ; तत्र पुनर्विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८८ ॥

नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम् ।

हस्त्यश्वानां तथान्वेषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥ १८९ ॥

गुरुं वा बालघृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाचिचारयन् ॥ १९० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कथन ।

प्रकाशं चाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९१ ॥

उक्तस्य पशुवातदण्डस्य कचिदपवादमाह । नखिनो व्याघ्रादयः । शृङ्गिणो गोम्यतिरिक्ता अजादयः ।
दंष्ट्रिणो वराहादयः । एतेषां, हस्त्यश्वानाम्, अन्येषां च मेघमहिषादीनाम् । आततायिनाम् आततमायान्ती-
त्याततायिनः ; तेषां मारणाभिसंधिनाभिधावनां वधे हन्तुर्न दोष इति । दोषभावकीर्तनं च दण्डाभावार्थम्
॥ १८९ ॥

मन्युमारणदण्डस्यापि कचिदपवादमाह । गुरुः आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणः । बालः आ षोडशान् ।
बृद्धः अशीतिकावरः । बहुभुतः “स एष बहुभुतो भवति लोके देवदेवाद्भवति वा सेवास्येति हासपुराण-
कुण्डलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिरिष्टाचत्वारिंशता सप्तारैः ससूतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः पशु वा मानवाचारिकेभ्यनि-
विनीतः” इति गौतमोक्तलक्षणे ब्राह्मणः । यद्यपि बहुभुत इत्यनेनैव ब्राह्मणोपलब्धिः, तथापि
अनीन्द्रियत्वेन ब्राह्मण्यस्य निर्णीतब्राह्मण्य इति वक्तुं पुनरुपादानम् । एषामन्यनमम् आततायिन वक्ष्यमाण-
लक्षणं मारणाभिसंधिना आयान्तम् “अयं हन्तव्यो न वा” इत्यभिचारयन् हन्यादेर ।

नाय विधिः ; रागप्राप्तत्वात् । नाप्याततायिन्यागते पश्यायनपक्षे हननं चाप्राप्तमिति निश्चयः ;
अहनने दोषाश्रयत्वात् ; “पापमेवाश्रयेदलान् हर्षेनाततायिनः” इति हननं दोषप्रत्ययः ।

“आततायिनमुन्मृष्टं वृत्त्याध्यायस्तनुम् ।

यो न हन्याद् युधः प्राप्तं मोऽभ्यनेषान्नं छमेत् ॥”

इति वार्हस्पत्ये अहनने फलश्रवणाच्च । अनेनान्तरक्षणविध्यतिरुमदोष एवास्य नियमस्य फलमिति निरस्तम्, फल्दोषयो परस्परविरोधात् । नापि परिसरया, तदर्थस्यानाततायिहनननिषेधस्य हिसानिषेधक-सामान्यशास्त्रेण प्राप्तत्वात् । किंच,

“ आचार्यं च प्रवक्तार पितर मातर गुस्म् ।

न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विन ॥ ”

इति मनुवचनमाततायिहिसानिषेध विनानर्थकमेव, हिसामात्रस्य सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धत्वात् । अथ प्रत्यगायातिशयनेधनार्थमिदम्, तदपि न, तस्यापि प्रायश्चित्तगौरवेणैव सिद्धत्वात् । नापि प्रतिप्रसव, “ नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् ” इति सुमन्तुना तत्रापि पर्युद्धासात् ।

अथ ‘ नाततायिवधे ’ इत्येस्म, ‘ दोषोऽन्यत्र ’ इत्यपरम्, ‘ गोब्राह्मणवधात् स्नात प्रायश्चित्तं कुर्यात् ’ इत्यग्नेनसूत्रानुमिति तृतीयम्, एव सूत्रत्रयकरणेनाद्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तापनादार्थत्वम्, द्वितीयस्यानाततायिवधे दोषप्रतिपादकत्वम्, तृतीयस्य गोब्राह्मणवधहेतुकप्रायश्चित्ताङ्गत्वात्प्रतिपादकत्वमिति भगवदेव्यास्यानुसरणं कार्यमिति चेत्—न, एव सति ‘ दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् ’ इति भागे ‘ दोषोऽन्यत्र ’ इति द्वितीयसूत्रानर्थक्यं दुष्परिहरमेव, पूर्वमनाततायिवधे प्रायश्चित्तविधानादेव दोषसिद्धे । किंच ‘ नाततायिवधे ’ इति पूर्वोक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तापनादोऽपि न घटते,

“ निष्पन्तमपि गोमि न हन्याद्वे कदाचन ।

हत्वा तु प्रहरन्त वै ब्राह्मण वेदपारगम् ।

कामनोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दं तत शुभम् ॥ ”

इति भविष्यपुराणउचनविरोधात्, “ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वेनानाततायिन ” इति गीतावाक्यविरोधाच्च । न च मरणान्तिकप्रायश्चित्तापवादोऽयमित्यपि सम्यक्^१, द्वादशवर्षार्पिकस्यचोपक्रमात् । तस्मादिदमेकमेव सूत्रं मन्तव्यम् । तेन गोब्राह्मणातिरिक्ताततायिवधे दोषाभावस्तदथ इति सर्वउचनानामविरोधः ।

गुर्वादिपदं तु कैमुतिकन्यायेन व्याख्येयम् । अत एव कात्यायनः—

“ आततायिनि चोत्कृष्टे तप स्वाध्यायनन्त ।

यस्मात् तपः कृतं पापं हानं कथं भृशम् ॥

उच्यते तपः पापानां हन्तुर्दोषा न निश्चये ।

निवृत्तानां यथारम्भाद् ग्रहणं न यथं स्मृतं ॥ ”

इति । उत्कृष्टे कथनविरोधात् दोषा भवति, परं स्वल्पः, कामकृतेऽपि तत्र द्वादशवर्षार्पिकनम्यान्नात् । पापादौ तु सर्वेभ्यो दोषाभावः । तत्र हेतुमत्त्वानामिति । तत्र दृष्टान्तः—यथा हननारम्भान्निवृत्तानामिति । तत्र हेतु

आन्तायिनार्थशस्त्रग्रहणं वधो नेति । तेन च ब्राह्मणवधे अहत्वापीति वचनमनात्तायिविषयम् । तस्मात् दण्डप्रायश्चित्ताभावायाभ्यनुज्ञानमात्रमेतत् । इदमपि पलायनाद्यसंभवे वेदितव्यम् ; “सर्वे एवात्मानं गोपायेत्” इति श्रुतेरित्यलं विस्तरेण ॥ १९० ॥

उक्ताभ्यनुज्ञानस्य प्रयोजनमाह । गोब्राह्मणातिरिक्तात्तायिनां वधेऽपि हन्तुः कश्चन दण्डस्य प्रायश्चित्तस्य वा प्रयोजको दोषो न भवति । यतः प्रकाशं शस्त्रप्रयोगादि निमित्तम्, अप्रकाशम् अभिचारादि निमित्तं वा तस्यात्तायिनो मृत्युं हन्तुर्मन्युरेव ऋच्छति नाशयतिः न पुनः पुरो हन्ति हन्यते इत्यर्थवादः । यथाह बृहस्पतिः—

“ नात्तायिवधे हन्ता कित्विषं प्राप्नुयात् कश्चित् ।

विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापरंभ्रूयात् ॥”

इति ॥ १९१ ॥

उद्यतासिविपात्रिं च शापोद्यतकरं तथा ।

आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥ १९२ ॥

भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात् सप्तात्तायिनः ।

यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥ १९३ ॥

आत्तायिषु दण्डमाह । परवधार्थमुद्यताः असिविपाम्यो येनासौ तथा । द्वन्द्वनिर्दिष्टानामप्येषाम् एकैकोद्यमनेनात्तायिता । शापः अनिष्टाशसकं वाच्यम् ; तदभिधानायेद्यतः उद्यमितः करो येनासौ तथा । शापार्थं हि मुनयः सजलं पाणिमुच्यच्छन्ति । अथर्वणे विहितमाथर्वणम् ; अभिचारादि । तेन हन्ता हनन-मृत्युः । नात्तात्क्रियः, नापि भाविक्रियः ; उद्यतास्यादिसमभिव्याहारात् । एवमन्यत्राप्यनुसंधेयम् । राजसु पिशुनं परदोषनिवेदकम् ; विवादमन्तरेण ॥ १९२ ॥

भार्या परस्त्रीयामनुरक्तामतिक्रमिणं बलद्वेकुं शीलमस्यासौ तथा । एतानात्तायिनो विद्यात् । सप्तैति सप्तद्विविष्टसंख्यानुवादः ; न परिसंख्या । यतः यशोहरः ; परहृतग्रन्थादेः स्मृत्येन स्यात्परः ; निषं धनम् ; तद्धरः ; धर्महरः ; तडागादिभेदकः ; । अर्थः गृहक्षेत्रादिः ; तद्धरश्चेत्यादीनन्यानाप्यनानाविधो धर्मज्ञाः प्राहुः । यथाह वसिष्ठः—

“ अग्निद्वो गरुध्वेर शम्भुपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पठेते आन्तायिनः ॥”

चकारात् देशकाल्पलसकृदसकृत्कामाकामाद्यनुन्यमपि ज्ञात्वा, ब्राह्मण नियुक्तेरनियुक्तेश्च सह सम्यक्
मन्त्रयित्वा, दण्डम् अपराधिदमनक्षमं प्रकल्पयेत् । यथाह योगीश्वर —

“ ज्ञात्वापराधं देशं च कालं प्रथमधापि वा ।

यय कर्म च प्रित्त च दण्ड दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ”

इति ॥ १९५ ॥

दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्ड्याद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।

नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥ १९६ ॥

यस्य चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डमौ स राजा शकलोकभाक् ॥ १९७ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतो पञ्चमाऽध्यायः

उक्तदण्डनिधेविशेषमाह । यो दण्डाभिमुखे राजा निष्कृत, स चेन्न दण्ड्यमदण्डयित्वैव मुच्यते,
अदण्ड्यानां दण्डानर्हणां च दण्डं करोति, तदासौ दण्ड्यस्य यावान् दण्डं तद्विगुणं दण्डं दण्ड्यः ।
नन्वन तु विशेषमाह योगीश्वरः—

“अन्य यश्च न्नाति न्य यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्त्यवहार च स दाप्यो दमनुत्तमम् ॥ ”

इति । राज्ञोऽप्यत्र प्रत्यवायमाह मनुः—

“यानानभ्यस्य वधे तामान् व यस्य नैक्षण ।

अथर्ना नृपतेर्दृष्टो धर्मेणु विनिश्चयः ॥ ११

मति । प्रायश्चित्तमप्याह वसिष्ठः—“दण्ड्यस्त्विं रात्रा मकराश्रयः सन् । शिवाय पुनश्च । स्पृष्ट
नन्दनदण्डनं पुरोहितः । त्रिरात्रं रात्रा ” इति । अन्यथापूरात्तत्र स्पृष्टस्य प्रतिनिधित्वं पोगोभयः—

“सामान्यायेन या दण्डा गृह्णात यन्म य नरः।

निषेध इषद्विषेभ्य मय विद्मः इति ॥”

इति । दुर्दृष्टो न्यग्रहरोऽपि पुनर्दृष्टन्य इत्याह स एव—

“दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद् द्विगुण दमम् ॥”

इति ॥ १९६ ॥

यथोक्तदण्डानुष्ठातुः फलोक्ति-याज्ञेनोक्तमुपसहरति । यस्य राज्ञः पुरे राष्ट्रे चौरपारदारिक-
वाक्पस्पामित्रादिसाहसिकदण्डनाशकाः तद्दण्डभयेन न सन्ति, स राजा शक्यलोकभाक् भवतीत्युक्तदण्डविधे-
रुपसहार ॥ १९७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठमशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिर्वर्माधिकारि^१श्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्युतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां पञ्चमोऽध्यायः

पष्ठोऽध्यायः

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् ॥ १ ॥ द्विकं त्रिकं
चतुष्कं पञ्चकं च^१ शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् ॥ २ ॥

एव पञ्चमे ऋणादानातिरिक्तानि पदानि दण्डाभिमानमुखेन व्याख्यायेदना पष्ठाध्याये ऋणादान
निरूपयति । तत्स्वरूपमाह नारदः—

“ ऋण देयमदेय च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ ”

इति । तत्राधमर्णे देयादेयाधिसारकारप्रकारा पञ्चविधा । उत्तमर्णे दानादाने द्विविधे । तत्रोत्तमर्णे-
स्यादानविधिमाह, तदाक्षेपादितरेषाम् । अध्येत्यधिकार । उत्तमर्णे ऋणमयोक्ता अधमर्णात् ऋणग्रहीतु

यथादत्तम्, यथा सस्यया, यथा वृद्ध्या, यथा परिभाषया, यत् द्रव्यं दत्तं तत् तथैव गृहीयात् ॥ १ ॥
युद्धिपरिमाणमाह । द्वौ युद्धिर्दायते यस्मिन् शते तत् द्विकं शतम् । एव त्रिंशदिशब्देषु ।
“ तदस्मिन् युद्धिर्दायलाभशुल्कोपद्रा दीयते ” इति कन् । शते द्वौ त्रीन् चतुर पञ्च च त्राशगादि-
वर्णादधमर्णात् प्रतिमासमुत्तमर्णो युद्धि गृहीयात् । इयं चान्यत्रालम्बक प्रयोगे युद्धि । सन्त्यक्तादौ तु
विशेषमाह व्यास —

“ सन्त्ये माग आशीत पाष्टो भाग सल्लभक ।
निराधानं द्विकशत मासलाभ उदाहृत ॥ ”

इति । सेय युद्धि प्रतिमास गृह्यते इति कालिका । अन्या अपि त्रिय नारदेनोक्ताः—

“ कायिका कालिका चर कारिना च तथापरा ।
चतुर्द्विश्च शान्तेषु तस्य युद्धिश्चतुर्थया ॥ ”

इति । तदुत्तराणाद स एव ।

“ कायातिशेधिनी शम्भू पापदादि फणिसा ।
प्रतिमासं सन्त्या च युद्धि सा कालिका मया ॥ ”

वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयंकृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकवृद्धिस्तादृता ॥ ”

इति । अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

“ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिता ।
पट्टिधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत ॥
कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथापरा ।
कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥ ”
कायिका कर्मसयुक्ता ” इति । ^१अन्यदुक्तसमानम् ।
“ प्रत्यह गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।
गृहात् तोषः शद क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ॥ ”

इति । यदा तु शिखावृद्धिः कायिकैव, “ पणपादादि कायिका ” इति लक्षणात्, तदा पञ्चधा । यदा तु कर्मकरण कायिकालक्षणं तदा षोडशत्यर्थः । तोषो भोगः । शदो धान्यमिति ॥ २ ॥

सर्वे वर्णा या स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दधुः ॥ ३ ॥ अकृतामपि
वत्सरातिक्रमेण यथाविहितम्^२ ॥ ४ ॥

कारितावृद्धिमाह । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः स्वप्रतिपन्नां स्वेच्छयाङ्गीकृतां वृद्धिं सर्वेषु वर्णेषु दधुः । अनुवृत्तावपि वर्णग्रहणमनुल्लेखमजप्रतिलेखमजमाप्त्यर्थम् । यथाह योगीश्वरः—“ दधुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ” इति । अधमर्णविशेषेण वृद्धिविशेषमाह स एव—“ कान्तारगास्तु दशक सामुद्रा विशक शतम् ” इति ॥ ३ ॥

अकृतामपि वृद्धिमाह । सर्वे सर्वेषु याचिताऽवकृतामपि वृद्धिं सवत्सरातिक्रमे यथाविहितं द्विरु-
पनादिक्रमेण दधुः । यथाह कात्यायनः—

“ यो याचिनःक्रमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजत् ।
ऊर्ध्वं सवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । एतच्चाप्रतियाचिते । प्रतियाचिते तु स एवाह—

“ वृत्तोद्धारमदत्त्वा यो याचिनम्नु दिशं व्रजत् ।
ऊर्ध्वं मागत्रयात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ ”

इति । कुनोद्धारं याचिनकम् । देशान्तरगमनाभावे तु याचनकालादेव वृद्धिमाह स एव—

“ स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् ।
तं ततोऽकारिता वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥ ”

इति । ततः याचनकालात् । प्रीतिदत्ते तु वत्सरार्धवृद्धिमाह नारदः—

“ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्धि वर्धते ॥ ”

इति । याचिते तु तस्मिन् अर्वागपि वृद्धिविशेषमाह स एव—

“ प्रीतिदत्त तु यत् किञ्चित् च वर्धत्ययाचितम् ।
याच्यमानमदत्त चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ ”

इति । अत्रापि याचनकालादेव वृद्धिः । अयाचिते तु स एव—

“ पण्यमूल्य भृतिन्यामो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥ ”

इति । पण्यमूल्ये वृद्धयभावः । प्रनासप्रतियाचिताभावे । न्यासे यथावस्थाने प्रतियाचनाभावे च ज्ञेयः ।
संवर्तोऽपि—

“ न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।
सदिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्वय कृता ॥ ”

इति । स्त्रीधने ऋणत्वेन गृहीते ; लाभे क्रीतस्य वस्तुनः ; देयत्वेन म्वीकृते ; यथास्थिते नारदः ।
सदिग्धे अनिर्णति ऋणादौ ; प्रातिभाष्ये प्रतिभुना देये ॥ ४ ॥

आध्युपभोगे वृद्धयभावः ॥ ५ ॥ दैवराजोपघाताद्वे निद्रा
साधिसुत्तमर्णो दद्यात् ॥ ६ ॥

कचित् वृद्धयपवादमाह । गृहीते धने विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णस्य क्व क्व गच्छेत्
तद्वृत्तमाह नारदः—

“ अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
जन्तमः स्वारक्षेत्रं स पुनर्द्विविधः स्मृतः ॥
विश्वासार्थपेशोऽयश्च स पुनर्द्विविधः स्मृतः ॥
रुतकालोपनयश्च यावदेवेत्यनन्या ।
न पुनर्द्विविधः फलस्यो गेप्यो नेन्दनार्थं ॥ ”

इति । ऋण शोध्य यस्यासौ ऋणशोध्यः ; ऋणशोधनार्थ इति यावत् । कृते परिभाषिते काले उपनीयते मोच्यत इति कृणकालोपनेयः । यावेदं यावद्वहणदानं स्थापितो यावेदोद्यतः । गोप्यो गोपनीयः । भोग्यो भोगार्हः । तत्र गोप्यस्याभोग्ये उत्तमर्णो वृद्धि न लभेतेत्यर्थः । यथाह योगीश्वरः—“ गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ” इति । महति भोगे इदम् । स्वल्पभोगे तु अर्धवृद्धिहानिः । यथाह मनुः—

“ य. स्वामिनाननुज्ञातमार्धिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिमोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृति ॥ ”

इति । यत्तु “ अन्येऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातया, समयातिक्रमात् ” इति विज्ञानेश्वरव्याख्यान, तन्मतु-
वचनविरोधादुपेक्ष्यम् । भोगस्यापि सवृद्धिकस्यात्यन्तभोगेन व्यवहारक्षमत्वे वृद्ध्यभावः ; “ सेपकारेऽप्य-
हापितः ” इति वृहस्पतिस्मरणात् । कश्चित् धनदानेन सह वृद्धिनाशस्य विरूपमाह कात्यायनः—

“ अकाममननुज्ञातमार्धिं य कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मरुल दाप्यो वृद्धिं च न लभेत स ॥ ”

इति । कर्मफलं धेतनम् । दासाद्याधिविषयमेतत् ॥ ५ ॥

आत्यन्तिकधिविनाशे त्वाह । विनिधमप्याधि स्वदोषेण विनष्टमुत्तमर्णो मूल्यकल्पनयाधमर्णाधि
दद्यात् । यथाह व्यासः—

“ ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चेद्ग्रन्थो हेमादिनो भवेत् ।

ऋण सलाभ सशोध्य तन्मूल्य दाप्यते धनी ॥ ”

इति । विह्वलश्चेत् पूर्वम् कृत्वा देयः ; “ नष्टो देवो त्रिनष्टश्च ” इति योगिस्मरणात् । त्रिनष्टोऽत्र
विह्वलितः । परं तु दैवराजोपघातं त्रिना, “ त्रिनष्टे मूलनाश स्याद् दैवराजकृताद्वेत ” इति
नारदस्मरणात् । मूलनाशस्त्वाधिमूल्यमाम्ये । मूल्यं वृद्धेरप्युपलक्षणम् ; दण्डापूर्विकान्यायात् । न्यूनाधिक-
मूल्ये त्वार्थो सवृद्धिरमृष्टं दत्त्वा मूल्यं गृह्यात्, “ बहुमूल्यं यत्र नष्टमृष्टं तत्र तोषयेत् ” इति
पार्श्वस्मरणात् । दैवराजोपघाते तु आध्यन्तरमृष्टं वा सवृद्धिरमृष्टमर्णो दद्यात् ,

“ सेनभाषद्वेते क्षेत्रे राज्ञा चैवापदास्ति ।

आगिरन्योऽथ रुतं देयं वा धनिने धनम् ॥ ”

इति स्मरणात् । येनमेति दैरिस्माजोपलक्षणम् । रक्ष्यमाणस्यामारुजे जायन्तरं वा देयम् ;
“ रक्ष्यमाणोऽप्यमारुताम् । यानश्चेन्न्य आप्येयो धनमान्वा धनी भवेत् ” इति योगिस्मरणात् । पत्तिद-
त्रिनष्टमप्यारिमुत्तमर्णो न दद्यादित्याह योगीश्वरः—“ जातिः प्रणश्येद् द्विगुणे धने यदि न मेक्षते ।
काले पश्येत् नश्येत् ” इति । रुद्ध्या द्विगुणानृते मूले यथाधिर्न मेक्षते, न चाग्निश्चेत् ;

उत्तमर्णस्यैव स्व भवतीत्यर्थः । द्वैगुण्यं चेद हिरण्याभिप्रायेण । वस्त्रधान्यादौ चतुल्लैगुण्यादि द्रष्टव्यम् ।
तथैव कृतकालावधिराधिः काले न मोच्यते चेत्, नश्यतीति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

“ हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताह प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तरा धन दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । द्वैगुण्ये अवधौ चार्तते चतुर्दशदिनानन्तरमाधौ अधमर्णस्य स्वत्वं निवर्तते ; उत्तमर्णस्य स्वत्वमुत्पद्यत
इत्यर्थः । इदं च हिरण्यादिविषयम् ; हिरण्योपादानात् । वस्त्रादौ तु वृहस्पतिः—

“ पूर्णेऽवधौ शान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति ॥ ”

इति । शान्तलाभे ; वैगुण्यादिना वृद्धयनुत्पत्तौ । अयं चाधिनाशः ऋणसमानाधिविषयः । न्यूनाधिकमूल्ये
त्वाधौ द्विगुणं द्रव्यमेव देयम् ; न नाशः ; “ चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ” इति
योगिसंरणात् । चरित्रं श्रद्धाश्रयः ; तेन यत् न्यूनाधिकमूल्यं बन्धकीकृतं तत्रैत्यर्थः । ऋणिसंनिधौ
तु वृहस्पतिः—

“ हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।
आधिं राज्ञो निवेद्याथ विक्रीणीत ससाक्षिभ्यः ।
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ॥ ”

इति । भोग्याधेस्तु न नाशः ; “ फलभोग्यो न नश्यति ” इति योगिसंरणात् । अष्टनकालनियं
चेत् ॥ ६ ॥

अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि ॥ ७ ॥ 'न स्थावरमाधिमृते

वचनात् ॥ ८ ॥

आधिशेषे मोचनकालमाह । आधिद्विविधः—निश्चात्यर्थः, ऋणापाकरणार्थं । ऋणापा-
करणार्थेऽपि त्रिविधः—वृद्धिमात्रापाकरणार्थः, मूलमात्रापाकरणार्थः, नष्टद्विगुणापाकरणार्थः । यथा—
'एतद्वेनहिष्याद्युत्पत्तेन द्रव्येण वृद्धिर्भूतं नष्टद्विगुणं वा त्वया ग्राह्यम्' इति परिभाष्य परमजिज्ञे-
समर्थायाश्चै मये अन्ते वा गतादि दावते इति । तमेवं क्षयाभिनाशधत्ते लक्षितः । तत्र वृद्धिमात्रा-

पात्ररूपार्थं यदाधीकृतं गणादि, तदुत्पन्नेन द्रव्येणान्नवृद्धे; वृद्धेरन्तमन्तवृद्धिः, वृद्धेरन्तं नाश इति यावत् । तस्मिन् प्रसिद्धे प्राप्ते, मूलद्रव्यं गृहीत्वा आधिसुत्तमर्णोऽयमर्णय इत्यात् । यथाह व्यासः—

“ फलभोग्य पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं च सामकम् ।

अनोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणीं कथ्यमाणुयात् ॥ ”

इति । फलभोग्य फलभोग्यार्थं दत्तम् । वृद्धिममदानेन पूर्णकालमाधि, सामकं सममेव मामकम्, मूलद्रव्यं दत्त्वा प्रामुखात् ऋणी । यदि पुनरन्तरा मायं एव सवृद्धिकं धनं ददाति, तदा तु अनूणोऽपि सति कथं प्रामुखादिति । अन्यापवादमाह बृहस्पतिः—

“ यदि प्रकर्षितं तत् स्यात् तदा न धनभाग्यनी ।

ऋणीं च न लभेद्भूय परम्परमनं निना ॥ ”

इति । यदि तत् कथं प्रकर्षितं वृद्धेरप्यधिकफलं स्यात्, तदा न धनभाक् धनी; परिभाषितानधिकं प्राप्तत्वात् । तथापि यावदधिकं प्राप्तं, तबत् मूलं न्यूनं कार्यम् । यावत् न प्राप्तं, तावत् देयमेव । अथ वृद्धेरप्यप्राप्तं, तदा मूलं दत्त्वापि न लभेत् कथं ; किन्तु वृद्धिर्गोप्यमपि दत्तैरेत्यर्थः । पुनरन्यापवादमाह—परम्परमनं निनेति । परम्परमनं निना, परम्परमते तु उक्तमपि यावन्मूलदानं शुद्धं; निवृष्टमपि मूलदानेन लभतेऽयमर्ण इति ॥ ७ ॥

अन्यापवादमाह । ‘यावद्गृहीतमभोग्यं त्वयेदमाग्रणादि उपभोक्तव्यम्’ इति वचनार्थं निना यत्र वृद्धरपात्ररणायाग्रणादि स्यादनाधीकृतं, तत्रान्यवृद्धिप्रदेशोऽपि न तदुत्पन्नो दद्यात् । किन्तु तदनन्तरमपि भुञ्जीत यावन्मूलमाभूत्, “आरिम्भुं भुज्यते तत्राचारततं प्रदीयते” इति योगिस्मरणम् । स्यादगमिति वचनान् अत्रमेव गणनीं निनापि परिभाषावचनं वृद्धिनामे मंज्ञो गम्यते; भोग्यारिषे फलभोग्योपनिर्णयान् । यथाह कान्यायनः—

“ अहममननुज्ञानमात्रं यत् कर्म सारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं तस्यैव वृद्धिं वा न लभेत् न ॥ ”

इति । अहमेव यत्र सारयेत्, अनुज्ञानमात्रं अहमेव निनापि गणादि यत् कर्म सारयेत्, न तत् पुनरुत्पन्नं भोक्ता उपभोग्यं यत्रात्मनः दाप्य । वृद्धिर्वा न दायेदिति । ‘कर्मं च स्नात्’ इत्यनेन तदवगत्येव न दायेत् । अहमेव भोग्यं मूलं भोक्तव्यं ; “यदि प्रकर्षितं” इति वृद्धिर्गोप्यमपि न ॥ ८ ॥

गृहीतधनप्रदेशार्थमेव यत् स्यादर्थं दत्तं तत् गृहीतधनप्रदेशो दद्यात् ॥ ९ ॥ दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्यतन्नाशः परं न यथेति ॥ १० ॥

मूलापनयनार्थस्याधेमौचनकालमाह । गृहीतं धनं मूलम् । तत्प्रवेशार्थं तत्प्रतिपादनार्थं यत्
स्थावरं क्षेत्रादि वन्यकत्वेन दत्तमधमर्णेन, तत् वन्यकं गृहीतधनस्य मूलस्य प्रवेशे प्रत्यागमे मत्तुत्तमर्णो
दद्यात् । गृहीतधनोति सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । तेन सवृद्धिकमूलापाकरणार्थोऽपि आधिः उत्पन्ने नावति द्रव्ये
प्रविष्टे सति मोच्य इति । यथाह बृहस्पतिः

“क्षेत्रादिकं यदा मुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।
मूलेदयं प्रविष्टं चेत् तदधिं प्राप्नुयादृणी ॥
परिभाष्य यदा क्षेत्रं दद्यात्तु धनिके ऋणी ।
प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम ॥”

इति । उक्तपरिभाषया ततो मूलात् अत्यन्तमधिकं वृद्धेरपि पर्याप्तं यदा भुक्तं, तेन मूलेदये प्रविष्टे सति
आधिं प्राप्नुयादित्यर्थः । आधिमोचने कालान्तरमप्याह योगीश्वरः—

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
प्रयोजकंऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥”

इति । उत्तमर्णे असति तद्वन्बुहस्ते द्रव्यं दत्त्वापि गृहीयादित्यर्थः । पश्चान्तरमप्याह स एव—“तत्काल-
कृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः” इति ॥ ९ ॥

पुनरपि क्वचिदपनादमाह । अधमर्णेन दीयमानमर्थं यद्युत्तमर्णः वृद्धिर्लेभेन न गृह्णाति, तदा ततः परं
न वर्धते, मध्यस्थहस्ते स्थापितं चेत् । यथाह योगीश्वरः—

“दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
मध्यस्थस्थापिनं तत् स्याद्वर्धते न ततः परम्”

इति ॥ १० ॥

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा ॥ ११ ॥ धान्यस्य त्रिगुणा
॥ १२ ॥ वस्त्रस्य चतुर्गुणा ॥ १३ ॥ रसम्याष्टगुणा ॥ १४ ॥

रसस्य तैलघृतादे अगृहीतवृद्धिक्स्याष्टगुणैव वृद्धिः, नाधिका । वृहस्पतिस्तु वृद्धिर्बैलक्षप्यमाह—

“ हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिर्द्विगुणा वस्त्रपुष्पके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदे वाह्ये लवेषु च ॥ ”

इति । कुप्य त्रपुसीसादि । शद क्षेत्रफलम् । वाह्य वलीवर्दादि । लव उर्णाचामरादि ।

“ उक्ता पञ्चगुणा शके बीजस्या षड्गुणा स्मृता ।

लवणस्वेदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥ ”

इति । बीजानि पूगपनसादीनाम् । चकारात् तैलादेरपि, “ तैलानां चैव सेवपा मद्यानां चैव सर्पिषाम्, ”

इति कात्यायनस्मरणात् । तत् देशकालादिवशेन व्यवस्थाप्यम् । एव स्मृत्यन्तराप्यपि ॥ १४ ॥

संततिः स्त्रीपशूनाम् ॥ १५ ॥ किंश्च कर्पाससूत्रचर्मयुधेष्टका-

द्वाराणामक्षया ॥ १६ ॥ अनुक्तानां द्विगुणा ॥ १७ ॥

यदा पुन कश्चित् स्वयं पोषणासमर्थं तत्पुष्टिसततिकामनया स्त्री दासी पशून् गवादीन् वा प्रयुक्ते, क्षीरपरिचर्यायां च गृह्णाति, तदासा वृद्धिः सततिरेव भवति, नान्या । अधर्मण्यगृहे यान्यपत्यानि जनयन्ति, तावद्विरपत्ये सहिता प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । यदि ता न प्रमूयन्ते, तदा स्वगृहस्था प्रभूता एकापत्यसहिता तत्स्थाने देया इति, वृद्धिभूताया सतनौ सस्यान्तरप्रापकाभावेन प्रथमोपशिक्षनेकत्वपरित्यगे कारणाभावात् ॥ १५ ॥

अस्या वृद्धिमाह । विष्व सुरोपादानकारणं मधूक्षुपुष्पादि, “ सुरादीन् तु विष्वक्म् ” इति शार्ङ्गधरस्मरणात् । कर्पास तूलम् । सूत्र प्रसिद्धम् । चर्म हति । वनेति पाठे कचम् । आयुः शस्त्रम् । इष्टकाकारो प्रसिद्धौ । एषामज्ञया वृद्धिः, कदापि न निवतत इत्यर्थः । यथाह वृहस्पतिः—

“ तृणकाष्ठेष्टकासूत्रविष्वज्जर्मस्त्रिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पभलानां च वृद्धिस्तु न निवतते ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

प्रतिद्रव्यं वस्तुमशक्तेर्लघुवाधमाह । पूर्वोक्तानुक्तानां द्रव्याणां मणिमुक्ताप्रमालादीनां द्विगुणा परा वृद्धिः । यथाह कात्यायनः—

“ मणिमुक्ताप्रमालानां सुवर्णरत्नस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकेयनिकस्य च ॥ ”

मणिः । तिष्ठति नर्ममाना । फाल फलभयम् । कट कीटभयं उत्तरादि । आयिक कम्बलादि ॥ १७ ॥

१ शार्ङ्गधरस्मरणात्—

प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित् साधयन्^१ न राज्ञो वाच्यः स्यात्
॥ १८ ॥ साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत् तत्समं दण्ड्यः ॥ १९ ॥
उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्^२, तद्विभावितोऽधमर्णो^३ राज्ञे धनदश-
भागसंमितं^४ दण्डं दद्यात् ॥ २० ॥

यदुक्तं यथादत्तमर्थं गृहीयादिति, तत्र विशेषमाह । वृद्धयर्थं प्रयुक्तमर्थमधमर्णेनाभ्युपगममुत्तमर्णो
यथाकथंचित् धर्मादिभिरुपायैः साधयन् न राज्ञो वाच्यः, अभिवारणीयः स्यात् । यथाह योगीश्वरः—
“प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्” इति । अप्रतिपन्नं साधयतो दण्डमाह कात्यायनः—

“पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वणिक् न्यायवादिनम् ।
तस्मादर्थान् स हीयेत तत्समं चाप्नुवाद्दमम् ॥”

इति । धर्मादीनुपायानाह मनुः—

“धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन क्लेने च ॥”

इति । धर्मः सत्यवाक्यम् । व्यवहारः साक्ष्याद्युपन्यासः । छल्म् उत्सवादिन्याजेनाहरणम् । अचरितमुपरागः ।
क्लं कथनादि ॥ १८ ॥

अधमर्णं प्रत्याह । अभ्युपगममर्थं साध्यमानः वाच्यमानः यदि राजानमभिगच्छेत् राज्ञे निवेदयति,
तदागमो तत्समं दण्ड्यः; तद्वन्नं च दाप्यः । यथाह योगीश्वरः—“साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च
तद्वन्नम्” इति । दापनप्रकारमाह कात्यायनः—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनेन प्रदापयेत् ।
देवाचार्येण चान्यास्तु दुष्टान् सपीड्य दापयेत् ।
रिक्त्रियन् मुष्टदं वापि छलेनेन प्रदापयेत् ॥”

इति ॥ १९ ॥

अग्रक्तस्योत्तमर्णस्य राजा अधमर्णम् अगम्य दण्डनम् । पिच्छिनराजनेन कारितानुपमर्णं यदि
राज्ञे निवेदयति, तदा तद्विभावितः तेन राजा अत्रोत्तरातिः अधमर्णः राज्ञे सन्निभ्य धनम् दण्डमान-
गनानमृणातिरिक्तं दण्डं दद्यात् । यः,

अथाधमर्णस्य प्रतिदानविधिमाह । यत् ऋण साक्षिसमक्ष प्राप्त गृहीत, तत् ससाक्षिकमेव दद्यात् ॥ २४ ॥
 ऋणपत्रप्रतिपत्तिमाह । लिखितश्चासावर्थश्चेति लिखितार्थः, गृहीतमृणम् । तस्मिन् उत्तमर्णे प्रविष्टे
 सति, तत् लिखितमृणपत्र पाठयेत् छिन्वात् ॥ २५ ॥

भागश ऋणदाने पत्रासनिधाने च कथमित्यत आह । यदि पत्रलिखितमृणमेकदा दातुमशक्तेन
 भागशो दीयते, पत्र च देशान्तरस्थित्या असनिहितं, तदा उत्तमर्णे एव यावानधिगत ऋणभाग तत्समर्पक
 स्वलिखित पत्रमधमर्णाय दद्यात् । लेख्यासनिधाने कस्या तत्सनिधाने तस्येव पृष्ठे लिखेदित्युक्तं भवति । यथाह
 योगीश्वरः—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद् दत्ता उत्तर्णिके धनम् ।
 धनी चोपगत दद्यात् सहस्तपरिचिह्नितम् ॥”

इति । दौरात्म्यात् उत्तमर्णेन तदलेखने तु नारदः—

“यदि वा नोपरि लिखेद्वणिना चेदितेऽपि सन् ।
 धनिकस्येव वर्धते तथैव ऋणिकस्य यत् ॥”

इति । चकारात् समग्रदानेऽपि लेख्यासनिधाने पत्रन्तरमेवेत्तमर्णो दद्यत् । यथाह योगीश्वरः—
 “दत्तवर्णं पाठयेत्तस्य शुद्धयै वान्य तु कारयेत्” इति ॥ २६ ॥

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रवसिते वा
^१तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् ॥ २७ ॥ नानः परमनिच्छुभिः^२ ॥ २८ ॥
 सपुत्रस्य चाप्यपुत्रस्य वा रिक्थग्राही ऋण दद्यात्^३ ॥ २९ ॥

^१ तत् omitted in १

^२ जनाप्युभि — स इप्युभि — १

^३ The following notes are found in छ below this Sutra रिक्थग्राही ऋण दद्यादिति ।
 अत्र पुत्रा विशेष्य । तस्मैनामि श्रीणि विशेषणानि—रिक्थग्राह योऽर्द्धग्राह, अनयाभितद्रव्यश्च । तत्रानेन
 पुत्रसमाया रिक्थग्राह पुत्र । तदभाव कृतदार । कृतदाराणां समाया यारिग्राह । नाम कृतदार पुत्रो
 दाप्य । तदभाव अनन्याभितद्रव्य न विद्यते अन्य पुत्रदापदया यस्यासी अनन्य पुत्रदारादि हित । न
 भित द्रव्यं समाया जायतद्रव्य जयतेनायत्र । इति मानादिति यावत्, निधना वा । जननवसहित अभितद्रव्य
 जनन्याभितद्रव्य । मध्यमपदगता समास । तद्वत् पुत्र ऋण दाप्य । तादृशपुत्रस्याभाव रिक्थन पत्रो
 दृष्टिरश्चेत् इत्य पुत्रा ऋण दाप्या । तथाच कात्यायन —

“सं दद्याज्जनग्राह पुत्रमन्यमादन्तरम् ।
 योऽर्द्धग्राह म्नाऽभाव पुत्रश्चात्यन्तनिधन ॥”

ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । धनम् ऋणम् । तद्ग्राहिणि पितरि पितामहे वा प्रेते मृते, प्रनजिते सन्यस्ते, द्विदशा द्विदश यासु ता द्विदशा विशति समा वर्षाणि प्रसिते देशान्तराते वा तस्य धनग्राहिण ये पुत्रा पौत्राश्च, ते तत् धन देयम्, पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन निमित्तेन । प्रेतत्वे कत्या च वनो धनग्राहिण एव प्रथममृणापाकरणाधिकारो दर्शित । तदभावे पुत्रपौत्रयो । तत्रापि प्रथम पुत्रस्य, तदभावे पौत्रस्येति क्रमः । प्रेतत्वादिक चासामर्थ्योपलक्षणम् । यथाह कात्यायनः—

“ व्याधितोन्मत्तवृत्तानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवस्थि पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥ ”

इति । दीर्घप्रवास चिरप्रस्थानम् । पृथक् परिगणनं तु कालविशेषविधिमभिप्रेत्य । तत्र प्रेते काल विशेषमाह कात्यायनः—

“ नाम्नास्यवहारेण पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देय वसेयुर्नरकऽयथा ॥ ”

इति । व्यवहारज्ञानकालमाह नारदः—

“ गर्भस्थे सदृशो ज्ञेय आष्टम द्वत्सराच्छिष्ठः ।

बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्ड्यश्चेति कथ्यते ।

परतो व्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृते ॥ ”

इति । प्रनजितेऽप्ययमेव कालः, उक्तन्यायात् । प्रेषिते च विशतिवर्षाणीति । धनग्राहिणीति सामान्योपादानेन पितृयज्येष्ठभ्रात्रे रपि ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“ नार्वाक् सत्सराद्विज्ञात् पितरि प्रेषिते मुत ।

ऋण दद्यात् पितृये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ ”

इति । याशब्दात् ज्ञात्यन्धादिग्रहणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ सानिधयेऽपि पितु पुत्रे ऋण देय विभावितम् ।

ज्ञात्यन्धपतितोन्मत्तक्षयधियादिरे गिणः ॥ ”

इति । पुत्रपौत्रैरिति द्वन्द्वबहुवचनाभ्या सर्वैर्विभक्तैर्वा यथाश्च समूय वा प्रधानभूतेन वा देयमिति गम्यते । तच्चाग्रे वक्ष्यति । पुत्रपौत्रैरिति सामान्यनिर्देशात् सर्वेषां मुख्यगौणपुत्रपौत्राणां ग्रहणम् । तथाच नारदः—

“ इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्तत् ।

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामय मेक्षयिष्यति ॥ ”

इति । यतस्तत् , स्वतः परतः समूतान् । उत्तमानां देवर्षिपितृणामृणानि ; अधमानां मनुष्याणामृणानि । सामान्यनिर्देशेऽपि क्लीनादिव्यतिरिक्तानामेवेति ध्येयम् ।

“ ऋण तु दापेयत् पुत्र यदि स्यान्निस्पद्रव ।

द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुधी ॥ ”

इति कात्यायनस्मरणात् । निस्पद्रव , क्लेश्याद्यदोपरहितम् । द्रविणार्ह , सन्धासाद्याश्रमान्तररहितः । धुर्य , कुटुम्बभरणक्षमः । एव पुत्रपौत्रयोरधिकाराविशेषेऽपि प्रकारविशेषमाह बृहस्पतिः—

“ ऋणमात्मीयवत् पितृभ्यः पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पेतामहः समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥ ”

इति । समम् , वृद्धिरहितम् । तत्सुतस्य , प्रपौत्रस्य । ऋणत्रयसमवाये क्रममाह स एव—

“ पितृभ्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहः पूर्वं देयमेवमृणः सदा ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनात् प्रपौत्रादिव्यतिप्रसङ्गे अपरादमाह । अत्र पुत्रपौत्रयोः परः प्रपौत्रादिभिः प्रपिता-
महादिहृतमृणम् अनिच्छुभिर्न देयम् । अनिच्छुवचनात् इच्छायां देयम् , न नियमेन । यथाह नारदः—

“ क्रमादभ्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यदृणमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहः पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ ”

इति ॥ २८ ॥

ननु प्रपौत्रः ऋणं न दद्यादित्युक्तम् , तर्हि पुत्रपौत्राभावे को दद्यादित्यत्र आह । दायानर्ह-
पुत्रसद्भावे पुत्राभावे वा रिक्त्यग्राही । स्वामिसम्बन्धेनैव यत् स्वीकरोति तत् रिक्तम् । तत् गृह्णतीति
रिक्त्यग्रही । स तदीयमृणं दद्यात् । वागज्ज्ञात् तदीयपौत्रयोर्मृणम् । तत्र ध्यायमर्थः — दायानर्हपुत्र-
पौत्रमद्भावे पुत्रपौत्राभावे वा “ जनन्तरं सपिण्डायन्य तस्य धनं भवेत् ” इति न्यायेन यो यः प्रत्यासन्नया
तदीयं रिक्त्यं गृह्णयात् , स तदीयमृणं दद्यादिति । एव प्रत्यासन्नभावे यदि प्रपौत्रेऽपि रिक्त्यं गृह्णयात् ,
तदा रिक्त्यग्राहिर्नैव ऋणं दद्यात् , न तु प्रपौत्रत्वेनेति सिद्धम् ॥ २९ ॥

निर्धनस्य ^१स्त्रीग्राही ॥ ३० ॥ न स्त्री पतिपुत्रकृतम् ॥ ३१ ॥
न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ ॥ ३२ ॥ न पिता पुत्रकृतम् ॥ ३३ ॥

तर्हि रिक्थग्राहभावे को दद्यादित्यत आह । यदि धनाभावे रिक्थग्राही नास्ति, तदा यो यदीयां स्त्रियं भार्यात्वेन स्वीकरोति, स तदीयमृणं दद्यात् । 'सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य' इति अत्राप्यनुवर्तते ।
यथाह नारदः—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य भृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं बोधुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥”

इति । निर्धननिरपत्यस्त्रीमात्रग्राहिणः ऋणदाने सिद्धे, सधनसापत्यस्त्रीग्राहिणस्तु दण्डापूर्पिकाभ्यायेनैव तत् सिद्धम् । यथाह स एव—

“या तु समधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादणं भर्तुस्तृजेद्धा तथैव ताम् ॥”

इति । स एवान्यमपि स्त्रीग्राहिणमाह—

“अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥”

इति । अन्तिमा प्राप्ता क्रीता 'तवाहम्' इत्युपगता वा । प्रथमा अक्षतयोनिः । पुनर्भूयहणं शौण्डिकादिविषयम् ।
यथाह कात्यायनः—

“निर्धनैरनपत्यैस्तु कृतं यच्छौण्डिकादिभिः ।
तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात् तदणमेव हि ॥”

इति । आदिशब्दात् गोपशैलपरजकन्याधानां ग्रहणम्; अन्यशून्यवृत्तिवात् । यद्यपि “न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तापदिश्यते” इति निषेधात् ग्राहणान्विधिं न समरति, तथापि अतिरिक्तनिषेधेऽपि तेष्वपि न्यायसाम्यादिदमेवावधेयम् ॥ ३० ॥

अविमर्कैः कृणमृणमविमर्केन देयमिति वक्ष्यति । तस्यापवादमाह । पत्या दृढमृणं नो भार्या न दद्यात्; पुत्रेण कृतमृणं स्त्री माता न दद्यात्; अगृहीतधना चेत् । गृहीतधना तु दद्यादेव । यथाह नारदः—

“दद्यादपुत्रा विधना नियुक्ता वा मुमुक्षुणा ।
या सा तद्विक्थनादद्याद् यतो रिक्थमृणं ततः ॥”

इति । अत्र रिक्थऋणयोरविनाभावप्रदर्शनात् वक्ष्यमाणे स्त्रीपुत्रकृतऋणदानप्रतिषेधेऽपि पतिपित्रादीनाम-
गृहीतान्तत्वेमेवेति मतं गमयति । तथा अप्रतिपन्नमपि स्त्री न दद्यात्; “प्रतिपन्न स्त्रिया देयं नान्यत् स्त्री
दातुमर्हति ” इति योगिस्मरणात् । अन्यत् प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तम् । अस्यापवादमाह कात्यायनः—

“मर्तुकामेन वा भर्ता उक्ता देयमृणं तया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्यश्नितं स्त्रिया ॥ ”

इति ॥ ३१ ॥

स्त्रिया भार्यया मात्रा च कृतमृणं पतिपुत्रौ न दद्याताम्, भक्तार्थकृतं विना । यथाह कात्यायनः—

“देयं भार्याकृतमृणं भर्ता पुत्रेण मातृकम् ।

भक्तार्थेन कृतं यत् स्यादभिप्रायं गते दिक्षुम् ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

पिता जनकः पुत्रकृतमृणं न दद्यात्, अनुमेदितं विना । यथाह बृहस्पतिः—

“ऋणं पुत्रकृतं पित्रा साध्यं यदनुमेदितम् ।

मुनस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“पितुरेव नियोगद्वारा उदुम्बरनराय वा ।

कृतं वा यद्वर्णं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तस्मिन् ॥ ”

इति । अत्र वाक्यत्रयेऽपि उदुम्बार्थाद्वहेति वक्तव्यम्, ‘उदुम्बार्थे कृतं च’ इत्यस्य सर्वगोचरत्वात् । अत्र
पुनर्योगीश्वरः—

“न योऽस्मिन् पतिपुत्रान्या न पुत्रेण कृतं विना ।

दद्याद्वहेति उदुम्बार्थेन पतिः स्वीकृतं न वा ॥ ”

इति ॥ ३३ ॥

अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् ॥ ३४ ॥ पैतृक-
मृणमविभक्तानां ध्यातॄणां च ॥ ३५ ॥ विभक्ताश्च दाप्यानु-
रूपमंशम् ॥ ३६ ॥

पुनरपि ऋणापाकरणे कर्तृकालौ दर्शयति । अविभक्तैः पितृव्यभ्रात्रादिभिः कुटुम्बार्थं यत् ऋणं कृतं, तत् तेषां मध्ये यस्तिष्ठेत् स दद्यात् । यथाह नारदः—

“ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भ्रात्रा वा यत् कुटुम्बार्थं दद्युस्तत् सर्वमृक्विधनः ॥ ”

इति । अत्रापि धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते प्रेषिते वेति द्रष्टव्यम् । यथाह योगीश्वरः—

“ अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं च कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्विधनः प्रेते प्रेषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ”

इति । यद्यप्येतदविभक्तैष्वपि पुत्रेषु सम्बन्धीत्यग्रेतनेन पौनरुक्त्यम्; तथापि तेषामुत्तरसूत्र एव विभागा-विभागयोः प्रकारविशेषाज्ञानादिदं पितृव्यादिष्वेवावतिष्ठत इति मन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

यदुक्तम् ‘पुत्रपौत्रौ ऋणं देयम्’ इति, तत्र विभागाविभागयोः प्रकारविशेषमाह । विभागात् प्राक् पित्रा कृन्मृणमविभक्तानां पुत्राणां भ्रातृणां, चकारात् पौत्राणां च सम्भूय देयं भवति । गुणप्रधानभावे तु प्रधानभूत एव दद्यात् । अविभागं ससर्गस्याप्युपलक्षणम् । तेनाविभक्ते ससृष्टिनि तत्पुत्रद्वौ विद्यमाने स पूर्वनिभक्तः ससृष्टी वा पुत्रादिरिति; विभागे पित्रर्णधनयोः पुत्रस्य स्वत्वा-पगमात् ॥ ३५ ॥

तर्हि अविभक्तससृष्टपुत्राद्यभावे को दद्यादित्यत आह । विभक्ताः पुत्राः पौत्राश्च विभागानन्तरं पित्रा पितामहेन वा कृते ऋणे अपाकर्णीये दायानुरूपमशं दद्युः । अयमभिसंधिः—समानजातीयानां समं, विजातीयानां च विषममशं वक्ष्यति—‘ब्राह्मणपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात्’ इत्यादिना । तदनुसारेण ऋणाशमपि दद्युः । यथाह नारदः—

“ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाशतः ।

अविभक्ता विभक्ता वा यस्मां चेद्वहते धुरम् ॥ ”

इति । इदं च विभक्तपितृधनाभावे । तत्सद्भावे तु तत एव तदृणापाकरणं कुर्यात् । यथाह कात्यायनः—

“ पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रव्यं मृते गृहस्तु दाप्यते ॥ ”

इति । ‘मृते गृहस्तु दाप्यते’ इत्यस्यायमर्थः—विभक्तस्य पितुर्यदा विभागानन्तरोत्तरं ससृष्टी वा पुत्रोऽस्मिन्, तदा स एव तद्वनं गृहीत्वा तदृणं दद्यात् । तदुभयाभावे विभक्तेषु यः तद्वनं गृह्येत्, स तद्वनं न ददात् । न पौत्राः; ऋणं दद्यात् । धनाभावे तु ‘पुत्रत्वेनैव’ दद्यादिति । पुत्रपौत्रसमभावे तु पुत्र एव दद्युः, न पौत्राः;

“ पित्रावे तु दातव्यमृण पुत्रेण यत्नतः ” इति कात्यायनीयात् । अविज्ञाश्चेत् “ पितृर्तोऽदकस्पना ” इति न्यायेनेन दद्यु ॥ ३६ ॥

गोपशौण्डिकशैल्यपरजकन्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् ॥ ३७ ॥

चाकप्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् ॥ ३८ ॥ 'कुटुम्बार्थं कृतं च ॥ ३९ ॥

न स्त्रीकृत पतिपुत्रावित्यस्यापवादनाह । गोप आभीर । शौण्डिकः सुराकारः । शैल्यो नटः । रजशो बन्धुजा रजक । व्याधो मृगु । एतेषा स्त्रीभिः यत्कृतमृण तत् आसां पतिः पुत्रो वा दद्यात्, तदधीनवृत्तित्वात् । यथाह योगीश्वरः—

“ गोपशौण्डिकशैल्यपरजकन्याधयोपिताम् ।

ऋण दद्यात् पतिस्तासा यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ”

इति । 'यस्माद् वृत्तिस्तदाश्रया' इति हेतुत्रयपदेशात् अन्येऽपि ये तौलिसादयः स्यधीनवृत्तिना, तेऽपि स्त्रीकृतमृण दद्युः कुटुम्बार्थं पिनापि, तस्य 'कुटुम्बार्थं कृतं च' इत्यनेनेन देयत्वस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव “ न च भार्याकृत पति ” इत्यनुवृत्तौ नारदः—

“ अन्यत्र रजकन्यागोपशौण्डिकरूपोपिताम् ।

तेषां हि तत्परा वृत्तिः कुटुम्ब च तदाश्रयम् ॥ ”

इति कुटुम्बार्थातिरेकेण वृत्त्यर्थमृण पृथगेवाह । वृत्तिर्जीविकोपायो वाणिज्यादि ॥ ३७ ॥

‘न स्त्री पतिपुत्रकृतम्’ इत्यादिप्रतिषेधत्रयस्य प्रतिषेधप्रमाणाह । येषां स्यादादीनामृणदान निषिद्धं, तेषां गरीयानां स्वयं वाचा प्रतिपन्नम् अर्हं कृतं चेत् ‘अहमिदमृण दान्त्वामि’ इति, तदा अदेय न; मित्र देयमेवेत्यर्थः । यथाह योगीश्वरः—

“ प्रतिपन्नं चित्तं देयं पत्न्या वा सद यत् कृतम् ।

स्वयं कृतमृण वापि नान्यत् स्त्री दानुनर्हति ॥ ”

इति । मित्रपुत्रश्रावणम्, 'नादेयं कस्यचित्' इति मानान्याभिमानात् । तथाच कात्यायनः—

“ ऋण पुत्रकृतं चित्तं नादेयमिति धर्मेचि ।

देयं प्रतिपन्नं वा स्वयं पत्न्या दानुचर्जनम् ॥ ”

इति । स्त्रीभूतम्; स्त्रीकृतम् । अनुचर्जनम्; अनुवेदिनाम् । अनुचर्जनं कर्त्तव्यमिति प्रतिपन्नमृण ईश्वरिणी विवर्त्ति ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रमान्तरमाह । यदण कुटुम्बभरणार्थं कृतं, तदप्यदेयं न कस्यचित् ; सर्वस्यापि देयमित्यर्थः ।

अन एवाह योगीश्वरः—

“न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्यादते कुटुम्बार्थं पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥”

इति । बृहस्पतिरपि—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्य दारशिष्यानुजीविमि ।
यद् गृहीतं कुटुम्बार्थं तद् गृही दातुमर्हति ॥”

इति । अत्रैव विरोधान्तरमाह मनुः—

“ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥”

इति । बान्धवैः पुत्रादिभिः । चकारात् कन्याविवाहाद्यर्थे कृतं च । तथाच कात्यायनः—

“कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।
उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतं तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥
प्रेषितस्य मतेनापि कुटुम्बार्थमृणीकृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात् पुत्रेण वा भृगुः ॥”

इति ॥ ३९ ॥

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात् तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाज्यं विधीयते ।
आश्रयो तु विनये दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ४१ ॥

कृतावधिनामकृता वृद्धिमाह । यः सर्वमृणं हिरण्यं धान्यादि वा गृहीत्वा, श्वः परश्वो वेत्यादिरूपे
अश्वे मामकं सममेव दास्यामीति प्रतिज्ञापयश्च त्येभादिना कृतेऽश्वे न दद्यात्, स तदश्वेन यथा
विहिता द्विकशतादिक्रमेण तथा वृद्धिमवाप्नुयात् दद्यात् । अनेन कृतावध्यपगमे यथाविहितवृद्धिर्भवतीति
वेधितम् ॥ ४० ॥

धनप्रयोगे द्वौ निश्वासहेतू—प्रतिभू आधिश्च, “निश्वासहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च” इति नारदस्मरणात् । तत्राधिर्निष्पित । सप्रति प्रतिभूर्निरूप्यते । प्रतिभरति तत्कार्ये तद्वद्रवतीति प्रतिभू । तस्य भावः प्रातिभा-न्यम् । निश्वासायै पुरुषान्तरेण सह समय इति यावत् । पुरुषविशेषः चाह कात्यायनः—
 “स्वामिशत्रुम्याम्यधिकृतनिरुद्धदण्डिताभिश्चत्तरिन्धिरिक्तनेष्टिकत्रयचारिराजकार्यव्यापृतवानप्रस्थसन्त्यासिदण्डधन-
 दानाशक्ताविजाताभिक्ताश्च न प्रनिमुने ग्राह्या” इति । तत् त्रिषु विषयेषु विधीयते—दर्शने प्रत्यये
 दाने चेति । यथा ‘दर्शनापेक्षायामहमेत दर्शयिष्यामि’ इति, ‘मद्विधासेनास्मे धनं दीयताम्, नाय मा
 वञ्चयिष्यति’ इति, ‘यदाय न दद्यानि, तदाहमेव दास्यामि’ इति । तुश-दात् ऋणिद्र-यार्पणेऽपि ।
 यथाह वृहस्पतिः—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणद्र-यार्पणे तथा ।

चतुष्पसारं प्रतिभू शान्ते दृष्टो मनापिभि ॥

आहेको दर्शयामन्ति साधुरेषोऽपरोऽनर्त्तान् ।

दाताहमेनद् द्रविणमर्पयाम्यपरो वदेत् ॥”

इति । ‘ऋणिना दत्तं द्रव्यं न्यथैव वा अहं त्वा प्रार्पयिष्यामि’ इति यो वदेत् स चतुर्थं प्रतिभूरित्यर्थः ।
 दानस्य न्यत्र-यतिपरान्तं अर्पणस्य ऋणिद्र-यार्पणस्य भेदेनोपन्यासः । व्यासोऽपि —

“लेभ्ये दृते वा द्वि-ये वा दानप्रत्ययदर्शनं ।

इति । उत्तरौ दानार्पणप्रतिभुवौ । व्यासोऽपि—“ दानवादिप्रतिभुवौ दाप्यो तत्पुत्रकौ तथा ” इति ।
नष्टस्यान्वेष्टाय कालमाह कात्यायनः—

“ नष्टस्यान्वेष्टाय तु दाप्य पञ्चत्रय परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मेक्तत्र प्रतिभूर्भवेत् ॥ ”

इति । पञ्चत्रयमिति तद्देशकालानुरूपकालोपलक्षणम् । तत्र च गृहस्पतिः—

“ नष्टस्यान्वेष्टणे काल दद्यात् प्रतिभुवे धनौ ।
देशानुरूपेण पञ्च मास सार्धमथापि वा ॥ ”

इति । अथापि वेत्यनेन त्रिपञ्च एवोऽपि कालोऽभिहितः । ‘ इतरस्य मुता अपि ’ इत्यनेन पूर्वे मुता न दाप्या इत्युक्तम् । यथाह योगीश्वरः—

“ दर्शनप्रतिभूर्धनं मृतं प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तत्सुता ऋण दद्युर्नद्यादानाय यः स्थितः ॥ ”

इति । व्यासोऽपि—

“ विप्रत्यये लेख्यदिव्यदर्शनं वा इति सति ।
ऋण दाप्या प्रतिभुत्र पुत्र तेषां न दापयेत् ॥ ”

इति । गृहीतवन्कयोस्तु तयोरेपि मुता दाप्या । यथाह कात्यायनः—

“ गृहीत्वा वन्क यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।
विना पित्रा धनात् तन्माहाप्यलन्माहणं मुतः ॥ ”

इति । दर्शनं प्रत्ययाद्युपलक्षणम् । विना पित्रा, प्रेते प्रेषिते वेत्यर्थः । मुता इत्यनेन पीत्रा न दाप्या ।
यथाह व्यासः—

“ ऋण धनानह पीत्रं प्रातिभायाग्नं मुतः ।
समं दद्यात् तत्पुत्री तु न दाप्यामिति निश्चयः ॥ ”

इति । समं पुत्र , इद्विशिष्टनिश्चयः । तयो पीत्रवत्पुत्रयोः पुत्री प्रेषितेऽपि पुत्रस्याप्यनतिपाप्यत्वात् ।
यद्यननगृह्यतानीं न दाप्यौ । प्रतिपुत्रस्याद्विस्तारविधानात् प्रतिपुत्रं माह्विकदानं गम्यते । तथाच
कात्यायनः—

“ एकचतुर्विंशतिना दाप्यो धनत्र दत्तव्ये ।
प्रेषितेऽप्युत नै विना पुत्रो गम्यते ॥ ”

इति । सर्वं सगृह्णिकम् । सम मूलमात्रकम् । अस्यापनादमाह कात्यायनः—

“स्वादको विचहीन स्यात्प्रकोऽपि चवान् यदि ।

मूल तस्य भवेद्देय न वृद्धिं दातुमर्हति ॥”

इति । स्वादक अन्नमणं । लग्नक प्रतिभू । अविचवानिति पदच्छेदः । उभयोर्निर्धनत्वे मूलमेव देयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

बहवश्चेत् प्रतिभुयो दद्युस्तेऽयं यथाकृतम् ।

अथेऽचिशेषिते त्वेषु धनिकृच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२ ॥

यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्दनिरेनोपपीडितः ।

ऋणिकृस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३ ॥

इति 'श्रीविष्णुस्मृतौ पण्डोऽयाय

यदा त्वनेक प्रतिभुयः, तदा कथमित्यत्राह । यथेकस्मिन् 'प्रयोगे बहव प्रतिभुया भवन्ति, तदा ते यशस्तु 'अहमेतावत्, अहमेतावदर्थं दास्यामि' इति स्वस्वाभ्युपगतमर्थं दद्युः, “सम स्यादधुनत्वत्” इति न्यायात् । यदा तु समाश्रयया विषमाश्रयया वा अर्था न विशेषिताः, संपूर्णा वापि प्रत्येकमभ्युपगता, तदा तेषु प्रतिभूषु धनिकृच्छन्दतः धनिकृच्छया क्रिया अर्थादान इति, यस्मादिच्छेत् तस्मात् गृह्यं यादित्यर्थः । तदभावे तत्सुतादपीत्यर्थः । यथाह कात्यायनः—

“ऋच्छयाप्रतिष्ठाना दाप्यो यन्मत्र हृदयते ।

प्रेषिते तस्मै सर्वं सिद्धं न भूते समम् ॥”

इति । 'त्रिपक्षात् परतः' इति वचनात् अर्वाक् तत्सममेवेति ^१चन्द्रिकाचमत्कृतम् । इदमपि जनराज-
समक्षं दत्ते ;

“ प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्धनम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । दापितः राज्ञा । प्रकाशं जनसमक्षम् । द्वैगुण्य परवृद्धेरुपलक्षणम् । यथाह
योगीश्वरः—

“ संततिः स्त्रीपशुप्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ”

इति । प्रतिदानापलापे दण्डमाह पितामहः—

“ यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैवानुगच्छति ।
धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥
कुर्याच्चेन् प्रतिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादे द्विगुणं दमम् ॥ ”

इति । सोपसर्गः सकुटुम्बः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंदावतंसश्रीकोण्डवनाय काल्मजश्रीतम्मणनायकापरनामनेय-
श्रीकेशवनायकमेत्साहितश्रीवाराणसीवासीधर्माधिरारिश्रीरावपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डिनकृतौ विष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां पष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

अथ लेख्यं त्रिविधम् ॥ १ ॥ राजसाक्षिकं ससाक्षिकम-
साक्षिकं च ॥ २ ॥

पष्ठान्याये प्रतिपन्नार्थसाधनाय प्रमाणत्रयमुपन्यस्तम्—लिखित साक्षिण. समयक्रिया चेति । तद्व्याख्यानायाध्यायत्रय क्रमेणारभते । तत्र सप्तमे लेख्य निरूपयति । अद्यैत्यधिकार ; यदुक्तं लिखित प्रमाणमिति, तत् त्रिविधमित्यर्थः । यद्यप्यनेकविधमिदम्, विषयभेदात्; तथापि समाह्नोपाधिर्त्रैविध्यात् त्रिविधम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रेक्ष्य भिन्नं तद् बहुधा कृतम् ॥
भागदानक्रयैराधिसन्निदासकृणादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥ ”

इति । सप्तप्रेतुपलक्षणम् ; “ राजपत्रं चतुर्भेदमष्टभेदं तु लौकिकम् ” इति स्मरणात् । तेनादि-
शब्देन जयपत्रशुद्धपत्रादीन्यपि गृह्यन्ते । त्रिविधम्; शासनपत्रपरिहारेण । अत्र एव तेन सह चतुर्विंशतिमाह
परिसिद्धः—

“ शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।
आज्ञापनापनापत्रं राजपत्रं चतुर्विधम् ॥ ”

इति ॥ १ ॥

तां विना आह । राज्ञा साक्षी वक्ष्यमाणप्रकारेण यस्मिन्, तन् राजसाक्षिकम् । राजसाक्षिकस्य
प्रथममुपन्यासः । प्रमाणानिश्चयधेननाय । यथाह व्यासः—

“ नृपस्य राज्ञानपत्रं तस्मात् नृपशासनम् ।
प्रमाणोत्तरमिष्टं हि यच्छासकं शासनम् ॥ ”

इति । प्रमाणोत्तरम्; उत्तरोत्तरमतिशयिणं प्रमाणमित्यर्थः । नृपस्य शासनं चेत्यर्थे यत्तदर्थः; शासनम्
पृथगभिधानम् । स्वहस्तकृतं जानकं कथ्यन्ते । तस्मात्तदर्थं यम् । तस्माच्छासनमिति ॥ २ ॥

राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं^१ तदध्यक्षकरचिह्नं^२
राजसाक्षिकम् ॥ ३ ॥ यत्र कचन येन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः
^३स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ॥ ४ ॥ स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम्
॥ ५ ॥

तत्राद्य व्याचष्टे । राज्ञोऽधिकरणे राजसभा । तस्या तेन राज्ञा नियुक्तो य कायस्थ, तेन
कृतम् । तस्या सभाया योऽध्यक्ष प्राड्विवाक, तस्य करचिह्नेन युक्तं तत् राजसाक्षिकम् । यथाह
नारदः—

“ राज स्वहस्तसयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा ।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वथेषु साक्षिकम् ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

द्वितीय व्याचष्टे । यत्र कचनेत्यनेन राजसभाया अनियमं तेन गृहस्थादीनां गृहादिष्वपि तत्
भवति । येन केनचिदित्यनेन राजनियुक्तकायस्थस्यानियमः, तेन तदन्येनापि कृतं भवति । साक्षिभिः
स्वहस्तेन ‘अहममुक साक्षी’ इत्यनेन चिह्नितं तत् ससाक्षिकम् । तद्विधिमाह याज्ञवल्क्यः—

“ य कश्चिदर्थो जिज्ञातः स्वस्थ्या तु परस्परम् ।
लेख्यं तु साक्षिकं कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सत्रस्रचारिकालीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मत मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रे परि लेखितम् ॥
साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुक साक्षी लिखेयुरिति ते समा ॥
उभयाभ्यधितेनेतन्मया ह्यमुकसनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेख्येऽन्ते निवेशयेत् ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

तृतीय व्याचष्टे । यद्वरमर्पणं स्वहस्तेनेन लिखितं, तत् अमाक्षिकमपि प्रमाणम्, “निनापि साक्षिभि-
र्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु तत् । तत् प्रमाणं स्मृतं सन्तम्” इति याग्यस्मरणम् ॥ ५ ॥

१तत् बलात्कारितमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ उपधिकृतानि^२ सर्वाण्येव
॥ ७ ॥ दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यद्वितं ससाक्षिकमपि^३ ॥ ८ ॥ तादृग्वि-
धेन लेखकेन लिखितं च^४ ॥ ९ ॥ स्त्रीवालास्वतन्त्रमतोन्मत्त-
भीतताडितकृतं च^५ ॥ १० ॥ देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षण-
मलुप्तप्रकमाक्षरं प्रमाणम्^६ ॥ ११ ॥

तस्याप्रामाण्ये बीजमाह । तच्चेत् बलेनोपधिना वा कारित, तदा अप्रमाणम्, “बलोपधिकृतादृते” इति
योगिसंरणात् ॥ ६ ॥

द्वित्रिंशत्स्थाप्यप्रामाण्ये बीजमाह । उपधिना उलेन कृतानि सर्वाण्येव लेख्यान्यप्रमाणम् ।
चकारात् मचादिदृष्टं च । यदाह नारदः—

“मचाभियुक्तस्त्रीनाल-लात्कारदृष्टं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा ॥”

इति ॥ ७ ॥

ससाक्षिकस्याप्यप्रामाण्ये बीजमाह । दूषिता, लोभादिहेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टा, चैर्यादिकर्मभिर्मे-
स्वयमेव दुष्टा । तादृशे साक्षिभिः यद्विद्धितं, तत् ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् । यदाह बृहस्पतिः—

“दूषितो गृहीत साक्षी यत्रेको विनिवेशित ।
कूटलेख्यं तु तत् प्राहुर्लेखके चापि तादृशे ॥”

इति ॥ ८ ॥

किंच तादृग्भिरेण वादिना दूषितेन स्वयं दुष्टेन वा लेखकेन यद्विद्धितं, तदप्यप्रमाणम् ।
चकारात् धनिसादिदेपेणाप्यप्रामाण्यम् । यदाह शत्यायनः—

“साक्षिदोषाद्वेद् दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिसम्यापि वा दोषात् तथा धारणिस्तस्य च ॥”

इति । धनिकदोषं दुष्टाशयत्वम् ॥ ९ ॥

किंच, स्त्री आतिमात्रम्, गेपशौण्डिन्सादिर्ह्यतिरेकेण वा । बाल आ पेदशाद्वर्षात् । अस्वतन्त्र
वीर्यो पित्रो^७ सुत, दामादिश्च । मत्त मदनायद्रयेण । उन्मत्त प्रहादिना । भीत रानादिभ्यः । ताडित

^१ From here to Sutra ॥ omitted in F

^२ दुष्टम विद्वन्मते—ट

^३ भाव for भा—त्र ट, पठित for पठित

^४ पुत्र —ग ग ट

^५ दुष्टम सन पत्र—त्र, ट

^६ य on itted in ग

^७ प्रमाणमत्र—त्र, ट

कशादिना । पीडित इति पाठे निग्रहादिनेत्यर्थः । एतैः कृतं लिखितप्रमाणम् । तत्र स्त्रीबालदासानामस्वा-
तन्व्यात् स्वातन्त्र्येण कृतप्रमाणम् ; स्वामिसमत्या कृत प्रमाणमेव । चकारात् प्रवासस्थितानां च । यथाह
बृहस्पतिः—

“ उन्मत्तजडवाल्यानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
अप्रग्रहभयार्तानां लेख्य हानिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

तर्हि कीदृशं तत् प्रमाणमित्यत आह । यस्मिन् देशे येन प्रकारेण स्वहस्तेन परहस्तेन वा लेख्यं
क्रियते, तत् तथा कृत देशाचाराविस्मृतम् । यथाह नारदः—

“ लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमतु साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ ”

इति । व्यक्त स्पष्टम् । अधिकृतस्य प्रक्रान्तस्य क्रयविक्रयाधानदानादेः लक्षणमुद्घारो यस्मिन् तत् व्यक्ताधि-
कृतलक्षणम् । व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्त स्पष्टम् ; आधिविधेराधीकरणस्य लक्षणं गोप्यभोग्यकृत-
कालाकृतकालादि यस्मिन्नित्यर्थः । क्रमः अर्थानां पदानां च पौर्वापर्यम् । अक्षराणि वर्णाः । क्रमाक्षराणि च
क्रमाक्षराणि ; न लुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन्स्तत् अनुसक्तक्रमाक्षरम् । तदेवभूतं लिखितं प्रमाणम् । नात्र राज-
शासनवत् साधुशब्दनियमः । तेन प्रातिस्विकदेशभाष्यापि तत्सिद्धिः ; देशाचाराविरोधान् । यत् अनेकविधं
तत् अप्रमाणमित्यर्थात् सिद्धम् । यथाह कात्यायनः—

“ देशाचारविस्मृतं यत् सदिव्यं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

यगैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः ^१पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
संविग्धं साधयेत्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः ^२ ॥ १२ ॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
त्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः

१तत् यलात्कारितमप्रमाणम् ॥ ६ ॥ उपधिकृतानि^२ सर्वाण्येव
॥ ७ ॥ दूषितकर्मदुष्टसाक्ष्यद्वितं ससाक्षिकमपि^३ ॥ ८ ॥ तादृग्वि-
धेन लेखकेन लिखितं च^४ ॥ ९ ॥ स्त्रीवालास्वतन्त्रमतोन्मत्त-
भीतताडितकृतं च^५ ॥ १० ॥ देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षण-
मलुप्तप्रक्रमाक्षरं प्रमाणम्^६ ॥ ११ ॥

तस्याप्रामाण्ये वीजमाह । तच्चेत् बलेनोपधिना वा कारित, तदा अप्रमाणम्, “बलेपधिकृतादृते” इति
योगिसरणात् ॥ ६ ॥

द्विनिध्याप्यप्रामाण्ये बीजमाह । उपधिना छलेन कृतानि सर्वाण्येव लेख्यान्यप्रमाणम् ।
चकारात् मत्तादिकृतं च । यद्वाह नारदः—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीवालालात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपगृह्यत तथा ॥”

इति ॥ ७ ॥

समाक्षिकस्याप्यप्रामाण्ये बीजमाह । दूषिता, लोभादिहेतुभिर्वादिना । कर्मदुष्टा, चैर्यादिकर्मभिर्मे-
श्वयमेव दुष्टा । तादृगे साक्षिभि यद्विहितं, तत् ससाक्षिकमप्यप्रमाणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“दूषितो गृहीत साक्षी यत्रेको निनिवेशित ।
दूष्टलेख्यं तु तत् प्राहुर्लेखक चापि तादृशे ॥”

इति ॥ ८ ॥

इत्थं तादृग्विधेन वादिना दूषितेन श्वय दुष्टेन वा लेखकान् यत्तिरित, तदप्यप्रमाणम् ।
चकारात् धनिसादिद्विनिध्याप्यप्रामाण्यम् । यथाह शान्तायनः—

“साक्षिद्विपाद्वेदं दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिसस्यापि वा दोषात् तथा धारणिस्य च ॥”

इति । धनिसादिद्विनिध्याप्यप्रमाणम् ॥ ९ ॥

इत्थं, साक्षिमात्रम्, गोपनीयिण्डादिसंयतिरेक्षणं वा । बाल आयेडशाद्वर्णात् । अत्यन्त-
नरको पित्रो^१ सुत, दायादिभ्य । मत्त मदनयद्राणे । उन्मत्त मत्तादिना । भीतं रात्रादिभ्य । तडि-

^१ From here to 5 tra 8 omitted in ५

^२ दुष्टमिति—

^३ ५५ for ५६—३, ५५ for ५६

^४ पुत्र—३ म ८

^५ ५५ म ५५—३ ८

^६ ५५ omitted in ३

^७ प्रमाणम्—३, ८

कथादिना । पीडित इति पाठे निग्रहादिनेत्यर्थः । एतैः कृतं लिखितप्रमाणम् । तत्र खीबालदासानामस्वा-
तन्व्यात् स्वातन्त्र्येण कृतमप्रमाणम् ; स्वामिसमत्या कृतं प्रमाणमेव । चक्ररात् प्रवासस्थितानां च । यथाह
बृहस्पतिः—

“ उन्मत्तजडबालानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
अप्रगल्भभयार्तानां लेख्यं हानिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति ॥ १० ॥

तर्हि कीदृशं तत् प्रमाणमित्यत आह । यस्मिन् देशे येन प्रकारेण स्वहस्तेन परहस्तेन वा लेख्यं
नियते, तत् तथा कृतं देशाचाराविरुद्धम् । यथाह नारदः—

“ लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ ”

इति । व्यक्त स्पष्टम् । अधिकृतस्य प्रक्रान्तस्य क्रयविक्रयाधानदानादेः लक्षणमुद्धारो यस्मिन् तत् व्यक्ताधि-
कृतलक्षणम् । व्यक्ताधिविधिलक्षणमिति पाठे व्यक्त स्पष्टम् ; आधिविधेराधीकरणस्य लक्षणं गोप्यमोग्यकृत-
कालाकृतकालादि यस्मिन्नित्यर्थः । क्रमः अर्थानां पदानां च पौर्वापर्यम् । अक्षराणि वर्णाः । क्रमश्चाक्षराणि च
क्रमाक्षराणि ; न लुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिस्तत् अनुसूत्रमाक्षरम् । तदेवभूतं लिखित प्रमाणम् । नात्र राज-
शासनवत् साधुशब्दनियमः । तेन प्रातिस्विकदेशभाषयापि तत्सिद्धिः ; देशाचाराविरोधान् । यत् अनेवविधं
तत् अप्रमाणमित्यर्थात् सिद्धम् । यथाह कात्यायनः—

“ देशाचारविरुद्धं यत् सदिग्धं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

चणैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः ^१पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
संदिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः ^२ ॥ १२ ॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
त्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तमोऽध्यायः

सदिग्ये लेख्ये निर्णयोपायमाह । यत्तु कूटमकूटं वेति लेख्यं सदिद्यते, तत् तत्कृतैर्वर्णैः तल्लिखितैः पदाक्षरैः, तत्कृतैः चिह्नैः श्रीकारादिभिः, तत्कृतैः पत्रैः पत्रान्तरेश्चाक्षरसादृश्यनिरूपणेन, युक्तिभिः तर्कैः 'अनयोरेवंविधो व्यवहारोऽस्मिन् देशोऽस्मिन् काले संभाव्यते' इत्यादिभिः, तथा तस्मिन् पत्रे या युक्तयः लिखनपरिपाटयः, तासां प्रतिरूपितानि सट्टल्लिखितानि, तैश्च साधयेत् । एतच्च साक्षिरहितस्वहस्तलिखित-पत्रसदेहे द्रष्टव्यम् ।

“साधयेद्वस्तसदेहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तद्वैल्यनिर्णयः ॥”

इति स्मरणात् ॥ १२ ॥

इदानीमन्यकृतससाक्षिकपत्रसदेहे निर्णयमाह । यत्र तु ऋणी अधमर्णः, धनिकः उत्तमर्णः, साक्षी वक्ष्यमाणः, लेखकः पूर्वोक्तो वा म्रियते, तत्र तेषां स्वहस्तैः 'मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य' 'अत्राहममुकः साक्षी' 'लिखितं मयामुकेन' इति तत्तत्स्वहस्तलिखितैः पत्रान्तरेर्वा तत्कृतैः तद्वैल्यं प्रसाधयेत् शोधयेत् । यद्यपि उत्तमर्णाधमर्णयोः एकस्मिन् पत्रे न स्वहस्ताक्षरसम्भवः, तथापि “धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्” इति धनिनोऽपि लिखनसम्भवात् तन्निर्णयायोपादानमिति न दोषः । यथाह कात्यायनः—

“अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विगृह्येतु न सशयः ॥”

इति ॥ १३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीनरसिंहवंशावतंसश्रीकोण्डवनायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशरनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवामिभर्माधिसारिरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ 'विष्णुस्मृतिविवृतौ' श्रीमत्पां वैजयन्त्यां सप्तमेऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

अथासाक्षिणः ॥ १ ॥ न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपरा-
धीनस्त्रीयालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मताभिः शस्तपतितक्षुत्तृष्णार्त-
व्यसनिरागान्धाः ॥ २ ॥

लैख्यं निरूपितं सप्तमे । अष्टमे साक्षिणो निरूपयति । तत्र विहितासम्भवे प्रतिपिद्ववर्जोपादानाया-
साक्षिणः प्रतिजानीते । अथेति धरावधानदानाय प्रतिज्ञा । तत्र पुनर्वक्ष्यमाणेषु राजादिषु साक्षिविरुद्धत्वा-
भिधानेन साक्षिवर्माणां कर्मण्यतानिर्देश्यताप्रष्टव्यतानां तत्र तत्रासिद्धेः प्रत्येकनिषेध उच्यते । स च तत्र तत्र
वचनैः स्पष्टयिष्यते । असाक्षिताप्रयोजकनिमित्तबहुत्वेन बहुवचनम् । यथाह नारदः—

“असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥
श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥
स्वयमुक्तिस्त्वनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमुर्षुश्चावितादृते ॥
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुर्दाहृतः ॥
स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कित्वा वधकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥
साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः ॥
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥
योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदन्तु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥”

इति । यस्मिन्नर्थे यस्य साक्षित्वमुद्भावनीयं, तस्मिन्नर्थे स्वाश्रावित एवार्थिनि मृते कुत्रार्थे साक्षित्वं वदति-
त्यसाक्षी स इत्यर्थः । परं तु “मुमूर्षुश्राविनाहते” ; मुमूर्षुणापि पित्रादिना ये श्राविताः पुत्रादीनाम्
‘अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणः’ इति, तत्र तु तेऽपि भवन्ति ॥ १ ॥

तानेतानमाक्षिणः साक्षिष्याह । राजा महीपतिः । राजग्रहणं तत्पुरुषस्याप्युपलक्षणम् ; “कुहकः
प्रत्यवसितन्मन्करो राजपूरुषः” इति नारदस्मरणात् । ननु,

“ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥”

इति नारदेन राजपुरुषयोरपि साक्षित्ववचनात् कथं राजोऽसाक्षित्वमनेनोच्यते ? सत्यम् ; “न श्रोत्रियो न
लिङ्गस्यो न मन्त्रेभ्यो विनिर्गनः” इति नदेवानुपदं स्पष्टयिष्यते । तस्माच्चत्र साक्षिणः कर्तव्याः, तत्र
राजपुरुषव्यतिरिक्ता इति निर्गलितोऽर्थः । इदमप्यराजगामिनि कार्यं । राजगामिनि तु राजादयोऽपि
साक्षिण इति न कापि विरोधः । श्रोत्रियाः अन्यापनैकवृत्तयः । प्रजजिवाः सन्यासिनः । क्रित्वाः द्यूतकारिणः ।
तस्कराः चौराः । परार्थिनाः दामाद्याः । स्त्रीं जानिमात्रेण । बाल आषोडशात् । साहसिकः त्रिविधसाहसकारी ।
अतिवृद्धः अर्शाल्यूष्वैर्यम्कः ; लुप्तस्मृतिश्चेत् । जडुप्तस्मृतिश्चेत् साधयेव ;

“स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।

यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदार्पणापि कालेन स साक्षी भाक्ष्यमर्हति ॥”

इति नारदस्मरणात् । मत्तः मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तः वातादिना । अभिशन्नः महापानकादिना । पतितः
ब्रह्मद्व्यादिना । क्षुत्तु वृषुत्ताः ; वृष्णा पिपासा ; नाभ्यामातः पीडितः । व्यमनी पितृमरणादिदयमनरान् ;
मृगयाशष्ठादशव्यमनरान् वा । रागः निषवाभिरापः ; तेनान्ताः विमृष्टान्यकरणः । इत्येते अमाक्षिणः ।
पटुचरणात् पित्रा विरदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शार्ङ्गः—“पित्रा विरदमानो गुरुतुल्यामी परित्राङ्क-
यानप्रमथनिर्ग्रन्था अमाक्षिणः” इति । नन्वसाक्षित्वं प्रकृत्य निषेधचन राजादीनां साक्षित्वमेव गमयतीति
चैव ; न ; सनिहितराजादिमाक्षित्वनिषेधोपपत्तौ व्यसहितामाक्षित्वनिषेधानौचित्यात् ; तथाप्ये साक्षिचरन-
मतिज्ञानरानुपपत्तेः ॥ २ ॥

रिपुमित्रार्थसंयन्धविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च ॥ ३ ॥ ‘अनि-
दिष्टस्तु साक्षित्वे यद्योपेत्य त्रयात् ॥ ४ ॥ एकधासाक्षी ॥ ५ ॥
स्तेपमाहमवाग्दण्डपाठव्यसंग्रहणेऽपि साक्षिणो न परीक्षयाः ॥ ६ ॥

किंच, रिपु अमित्र । मित्र सुहृत् । अर्थसवन्धी विवादविषयाथसवन्धी । विकर्मा लोकवेद-
विरुद्धकर्मासक्त । दृष्टदोष दृष्टमित्यायचन । सहाय भृत्यादि । चकारादन्येऽपि । यथाह कात्यायनः—

“ तद्वृत्तिचीविनो ये च तत्सेनाहितकारिण ।
तद्वन्धुसुहृदो भृत्या आसास्ते तु न साक्षिण ॥ ”

इति । एते न साक्षिण ॥ ३ ॥

किंच, य पुन साक्षित्वेनानिर्दिष्ट एव ‘अह साक्षी’ इत्युपेत्य नूयात्, सोऽपि न साक्षी । चकारात्
अनाहूतादिग्रहणम् । यथाह कात्यायनः—

“ य साक्षी नेन निर्दिष्टो नाहूतो नापि चोदित ।
ब्रूयान्मन्येति तथ्य वा दण्ड्य सोऽपि नराधम ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

विवक्षितसख्याज्ञानाय परिशेषमाह । एक , चकारात् द्वो वा असाक्षिणौ । यथाहासाक्षित्वाधिकारे
नारदः—“युग्मेरुश्रोत्रियाचारहीनक्रीनकुशीलना ” इति । युग्म द्वो । एक प्रसिद्ध । प्रतिज्ञावाक्यात्
निर्नेनचनञ्च तत्रानुवृत्त्या अनिर्देश्याकर्तव्यसाक्षित्वसिद्धावपि पुनरसाक्षित्ववचन प्रष्टव्यतानिषेणाय ।
अनेन च एकाद्वनिषेधेन त्रिप्रभृतय साक्षिणो भवन्तीत्युक्त भवति । यथाह बृहस्पतिः—

“ नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियो ज्ञातौ नैक पृच्छेत् कदाचन ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

उक्तरक्ष्यमाणदोषगुणयो कचिदपवादमाह । स्तेयादीन्युक्तलक्षणानि । तेषु साक्षिणो गुणदोषनं
परीक्षणीया । यथातथाभूता साक्षिणो भवन्त्येव । पर तु बालादीनुपलभ्यमानदृष्टदोषान् वर्णयेत् । यथाह
नारदः—

“ असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनेकृतिकादय ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिण ॥
तेषामपि न बाल स्याज्जेको न स्त्री न कूट्टृत् ।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥
बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पाषाभ्यासाच्च कूट्टृत् ।
विब्रूयुर्वान्धवा स्नेहाद्वेनिर्यातनादरि ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

इति । यस्मिन्नर्थे यस्य साक्षित्वमुद्भावेनीय, तस्मिन्नर्थे स्वाश्रावित एवार्थिनि मृते कुत्रार्थे साक्षित्वं वदन्ति-
त्यसाक्षी स इवार्थः । परं तु “मुमुर्षुश्चापिनादते”, मुमुर्षुणापि पित्रादिना ये श्राविता पुत्रादीनाम्
‘अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण’ इति, तत्र नु तेऽपि भवन्ति ॥ १ ॥

तानेतानसाक्षिणं साक्षिष्याह । राजा महीपति । राजग्रहणं तत्पुरुषस्याप्युपलक्षणम्, “बुहक
प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः” इति नारदस्मरणात् । ननु,

“ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणं समुदाहृता ॥”

इति नारदेन राजपुरुषयोरपि साक्षित्वप्रचिनात् कथं राजोऽसाक्षित्वमनेनेच्यते? सत्यम्, “न श्रोत्रियो न
लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गते” इति तदेवानुपदं स्पष्टयिष्यते । तस्माद्यत्र साक्षिणं कर्तव्यं, तत्र
राजपुरुषयोरितरिक्ता इति निर्गलितोऽर्थः । इदमप्यराजगामिनि कार्यं । राजगामिनि तु राजादयोऽपि
साक्षिण इति न कापि निरोधः । श्रोत्रिया अप्यापनेऽवृत्तयः । प्रयजिता सन्यासिनः । मृतिवा द्यूतकारिणः ।
तस्करा चोरा । परार्थिना दासाद्याः । स्त्री जातिमात्रेण । बाल आषोडशात् । साहसिकं त्रिविधसाहसकारी ।
अतिबुद्धः अशीत्यूर्ध्वगस्क, लुप्तस्मृतिश्चेत् । अलुप्तस्मृतिश्चेत् साक्ष्येन,

“स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जना ।

यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदायणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥”

इति नारदस्मरणात् । मत्तं मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तं वातादिना । अभिशस्तं महापातकादिना । पतितं
प्रसङ्गहत्यादिना । लुप्तं बुभुक्षं, कृष्णं पिपासा, तान्यामात पीडितं । व्यसनी पितृमरणादिव्यसनवान्,
मृगयाद्यष्टादशप्रमत्तवान् वा । रागं निषयाभिलाषं, तेनान्धा विस्मृतान्यस्मरणया । इत्येते असाक्षिणः ।
बुभुक्षनात् पित्रा मितदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शब्दः—“पित्रा मितदमानो गुरुतुलवासी परित्राचरु-
वानप्रमथनिर्ग्रन्था जमाक्षिणः” इति । नन्यमाश्रित्वं प्रमथ्य निरोधमचनं राजादनां साक्षित्वमेव गमयतीति
चेत्, न, सनिहितराजादिमाश्रित्यनिषेधोपपत्तौ यद्विहासाश्रित्यनिषेधानौचित्यात्, तथात्वे साक्षिचन-
प्रतिज्ञान्तरानुपपत्तेः ॥ २ ॥

रिपुमित्रार्थसचन्धिरिक्तमहृष्टदोषसहायाश्च ॥ ३ ॥ ^१अनि-
दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य नृयात् ॥ ४ ॥ एकश्चासाक्षी ॥ ५ ॥
स्तेयमाहसरागदण्डपादप्यसग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ॥ ६ ॥

“ बहव मुखमेधन्ते हते यस्मिन् वसुधरे ।
तस्मिन् हते न दोषोऽस्ति पातक नोपपातकम् ॥ ”

इति महाभारतात् । वर्णपद प्राणिमात्रोपलक्षणम् । वधपद च स्रष्टान्तरोपलक्षणम् । तथाच तत्रैव—

“ प्राणात्यये त्रिवाहे च सर्वजातिग्राह्यये ।
कर्मण्यभिप्रवृत्ते च प्रयोक्तव्य मृषा भवेत् ॥ ”

इति । सर्वेषां प्राणिना वधे ज्ञातीनां चात्यये विप्लवे जातिभ्रशादो वा मृषा वदेदिति योज्यम्, अन्यथा गोमृगादावनृनभाषणाप्रसङ्गेन गोवधापत्तेः । रुर्मणि, उरुर्मादो । अभिप्रवृत्ते, उत्पाद्यमाने ॥ १५ ॥

इह “ नानृत वदेत् ” इत्येक सामान्यवचनम्, “ साक्ष्य नानृत वदेत् ” इत्यपर विशेषवचनम् । तत्र विशेषवचननिषिद्धमनृतवचनमत्राभ्यनुज्ञातम् । सामान्यनिषेधातिक्रमन्यप्रत्यवायस्तु कथं नश्येदित्यत आह । तस्यानृतवचनजन्यप्रत्यवायस्य पावनाय परिहाराय कूष्माण्डाणि “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्यादिमि रुग्मि बोधायनोक्तरीत्या आज्यमग्नौ जुहुयात् । कूष्माण्डाग्रहण वरुणदेवत्यसारस्वतचरुणामप्युपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“ कूष्माण्डेर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा धारण्या तृचेनावदेवतेन च ॥ ”

इति । “ उदुत्तम वरुण पाशम् ” “ आपो हि घ्ना मयोधुव ” इति । योगीश्वरोऽपि—

“ वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरु सारस्वतो द्विनै ॥ ”

इति । द्विग्रहणेन द्विजानुलोमा अपि गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

^१शूद्र एकाहिक गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् ॥ १७ ॥ स्वभाव-
विकृतौ मुखवर्णविनाशेऽसबद्धप्रलापे च कूटसाक्षिण विद्यात् ॥ १८ ॥

शूद्रस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह । शूद्रश्चेदुक्तविषयेऽनृत वदेत्, तदा दशभ्यो गोभ्य एकस्मिन्नहनि वृत्तिनक घासादिग्रासं दद्यात् । शूद्रग्रहण प्रतिलोमचानामप्युपलक्षणम्, “ शूद्राणां तु सधर्माणं सर्वेऽप-
ध्वसना स्मृता ” इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

कूटसाक्षिलक्षणमाह । स्वभावेन, न भयादिना, या विकृतिः, तस्या सत्या कूटसाक्षिण विद्यात् । सा च त्रिविधा—कायिकी वाचिकी मानसिकी चेति । तत्र कायिकी विकृतिः मुखवर्णस्य स्वाभाविकस्य निनाशः, अन्यथाभाव इयामता श्वेतता वा । वाचिकी विकृतिः असन्नद्धप्रलापः, असन्नद्धस्य प्रवृत्तानुपयुक्तस्य प्रलापः

यद्वाक्य तस्य श्रोतार प्रमाण प्रमाणत्वेन निर्देश्या । एते चोत्तरसाक्षिण इति व्यवहियन्ते । यथाह
वृहस्पतिः—

“ यत्र साक्षी दिश गच्छेन्मुमुर्षुर्या यथाक्रमम् ।

अन्य सश्रावयेत् तु विद्यदुत्तरसाक्षिणम् ॥ ”

इति ॥ १२ ॥

समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ॥ १३ ॥ साक्षिणश्च सत्येन
पूयन्ते ॥ १४ ॥ ^१वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन^२ ॥ १५ ॥ तत्पावनाय
कृद्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं घृतेन^३ जुहुयात् ॥ १६ ॥

साक्षित्वनिमित्तं निमित्त्यत आह । यो निष्पद्यमाना क्रिया दानविक्रयादिका समक्ष पश्यति, यो वा
क्रियार्तृभ्यः क्रिया ‘ मयेदं दत्तम् , विक्रीतं च ’ इत्यदिना शृणोति, स साक्षी, “ समक्षदर्शनं त् साक्ष्य
श्रवणाच्चैव सिध्यति ” इति मनुस्मरणात् । वाशब्दः प्रमाणान्तरेणाप्यनुभव गमयति । यथाह नारदः—

“ सदित्थेषु च कार्येषु द्वयोर्विदमानयो ।

दृष्टश्रुतानुभूतार्थात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ ”

इति । दृष्ट प्रत्यक्षणा । ध्रुतमर्थिप्रत्यर्थिसाक्ष्यादिवाक्ये । अनुभूतमनुमानोपमाभ्याम् ॥ १३ ॥

साक्षिभिः साक्ष्यं यथैव देयमित्यत आह । साक्षिणः सत्यवचनेन दोषभाजो न भवन्ति, “ सत्येन
शुध्यते वाक्यम् ” इति स्मरणात् । यत्तु “ स्वर्गं सत्यवचने, विपर्यये नरकः ” इति गौतमवाक्यं,
तदसत्यवचननिमित्तपूर्वापार्जितसुदृष्टनागाभावे तज्जन्यस्वर्गप्रतिपादनपरम्, न तु साक्ष्ये सत्यवचनजन्यस्वर्ग-
प्रतिपादनम्, तत्र गति तस्य साम्यतया अवचने दोषश्रवणानुपपत्तेः । यथाह स एव— “ अवचनेऽन्यथा-
वचने च दोषिणः स्युः ” इति । यद्यपि “ सत्यं ज्ञेयात् ” इति सामान्यवाक्यात् पृथग्भूतं “ साक्ष्यं
मत्स्यं ज्ञेयात् ” इति वचनं प्रयेनान्तरं त्रिना न पर्यगम्यति, तथापि सामान्यप्रयोगनभ्येन विषयविशेषे-
णातिशयः कल्प्यः, न स्वर्गः, गौरवान् साम्यत्वापत्तेश्चेत्यास्ता तावत् ॥ १४ ॥

नगरचनस्य वचिदपरादमाह । वर्णा धनारुणर्षीतश्यामा , ते विद्यन्ते येषां ते वर्णिनः त्रय्य
धर्मियनिदूश्र । तेषां यत्र सत्यवचनं कथं भवति, तत्र साक्षिणः अनृतवचनेन पूयन्ते दोषभाजो न भवन्ति ।
परं तु पार्षीयगो वः त्रिना । यथाह गौतमः— “ नानृतवचने दोषो जीवन् च तदधीनः, न तु पार्षीयगो
धीनम् ” इति । पापारम् पापवत्तरस्य वरे तु अनृतवचने न दोष इति न, किन्तु दोष एव । तस्मात्परं
नयनेन सत्यमित्यर्थः ,

अनेन कृतशपथानिति वैश्यशूद्रशूद्रसमग्राहणविषयमेवावतिष्ठते, “शपथंनैके सत्यकर्म । तदेवराज-
ग्राहणससदि स्याद्ग्राहणानाम्” इति गौतमस्मरणात् । शूद्रसमान् विप्रानाह मनुः—

“ गोरक्षमान् वाणिजकास्तथा कारुशूलवान् ।
प्रेष्यान् वार्धुपिकश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च श्रावयेत् ॥ २४ ॥ ये महापातकिनां लोका ये
चोपपातकिनां^१ ते कूटसाक्षिणामपि ॥ २५ ॥ जननमरणान्तरे
कृतसुकृतहानिश्च ॥ २६ ॥ सत्येनादित्यस्तपति ॥ २७ ॥ ^२सत्येन
^३भाति चन्द्रमाः ॥ २८ ॥ सत्येन चाति पवनः ॥ २९ ॥ सत्येन
भूधरयति ॥ ३० ॥ सत्येनापस्तिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥ ^४सत्येनाग्निः
॥ ३२ ॥ खं च सत्येन ॥ ३३ ॥ सत्येन देवाः^५ ॥ ३४ ॥ सत्येन
यज्ञाः ॥ ३५ ॥

शपथस्वरूपमाह । वक्ष्यमाण वाक्यमुक्त्यक्षणां साक्षिण श्रावयेदित्येष एव शपथ ॥ २४ ॥
किं श्रावयेदित्यत आह । महापातकिनो ब्रह्महादयः । उपपातकिनो गोघ्नादयः । तेषां ये लोकास्ते
मित्र्यासाक्षिणामपि भवन्ति ॥ २५ ॥ किंच जन्मरम्य आमरण कृतस्य सुकृतस्य नाशश्च मित्र्यासाक्षिणाम्
॥ २६ ॥ साक्षिणा सत्यानुसरणाय तत् प्रशंसति । योऽयमादित्ये तेज प्रभाव, स सत्यफलमित्यर्थः ॥ २७ ॥
भान शोभातिशयः ॥ २८ ॥ वान वहनशक्तिः ॥ २९ ॥ धारण धारणशक्तिः ॥ ३० ॥ अपा सरित्समुद्र-
मुना स्थान प्रखरतराईकरनिकरसत्पथेऽप्यशोषणम् ॥ ३१ ॥ तिष्ठति, स्थानमत्र दाहशक्तिः ॥ ३२ ॥
आकाशस्य स्थिति निश्चलमवस्थानशक्तिः ॥ ३३ ॥ देवानां देवनशक्तिः ॥ ३४ ॥ यजानामग्निष्टोमादीनां
परलोके फलजननशक्तिः ॥ ३५ ॥

अश्वमेधसहस्रं च^६ सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्वि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ३६ ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये^७ तूष्णींभूता उदासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चाप्यथ ॥ ३७ ॥

१ धातकिना—रा ग ठ

३ आभाति—ठ

५ वेदा —ठ

२ This Sutra comes after the next Sutra in रा ग, ठ

४ This Sutra omitted in क

६ तु सत्येन—च

७ साक्ष्यं—ठ

मुहुर्भाषणम् । चकारात् मानसिकी च निरुक्तिः प्रतिगवयादान परवाक्यानाकर्णेन चेत्यादि । साक्षीत्युप-
लक्षणम् । तेनार्थिप्रत्यर्थिनोरप्यन्यतरो यथैव विकारवान्, तदा दुष्टो ज्ञेयः । यथाह योगीश्वरः—

“ देशाद्देशान्तरं याति स्रक्णी परिलेदि वा ।
ललाटं भिद्यते यस्य मुखं वैजग्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्रज्जलान्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथेष्टौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्धिर्कृति गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा स दुष्टः परितर्कितः ॥ ”

इति । विद्यादित्यनेन चतेषां लक्षणानां दुष्टताज्ञापकत्वम्, न प्रमापकत्वमित्युक्तम्, स्वाभाविरूपेणैव चिन्त्ये-
विशेषणम् दुर्ज्ञेयत्वात् । ततश्च तद्वचनान्निर्णयाभावमात्रम्, न दण्डादिस्मृतीति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

साक्षिणश्चाहयादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् ॥ १९ ॥
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् ॥ २० ॥ सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ॥ २१ ॥
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यम् ॥ २२ ॥ सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ॥ २३ ॥

साक्षिणश्च कदा कथं पृच्छेदित्यत आह । पूर्वोक्तान् साक्षिणः सभान्तः समाहूय आदित्योदये
सति पूर्वाह्णे एव दृढशयमाणशपथान् प्रकृतमर्थं प्राश्नित्वाकं पृच्छेत् । यथाह नारदः—

“ सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्धिः ।
प्राश्नित्वाहोऽनुमुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ।
उदहमुगान् प्राश्नुगान् वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

प्रश्नप्रकारमाह । ‘ अस्मिन् निषये यन् त्वं जानासि, तन् ब्रूहि ’ इति श्रावणं पृच्छेत् । प्रश्नानुरूपं
पुनरेवमप्युच्यते वचननिर्णायकम् ॥ २० ॥

‘ अस्मिन् निषये मयं ब्रूहि ’ इति श्रावणं पृच्छेत् ॥ २१ ॥

‘ गोपीत्रयाद्यनानि ते निष्कृतानि ’ इति श्रावितं प्रत्येकं पृच्छेत् ॥ २२ ॥

मर्त्यं पशुनिर्मदापातकं, प्रकृतद्वयं पशुपि मनुष्यान् जानाति श्रावितं शूद्रं पृच्छेत् ।
मर्त्यशूद्राश्च निर्वच्यमानाः । तुल्यत्वात् वक्ष्यमाणानां पानशान्तशान्ता शूद्रमनुष्याद्विज्ञानात् न पृच्छेत् ।

साक्षिप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह । नराधिप राजा प्राङ्निवासो वा साक्षिणा द्वेधे निप्रतिपत्तौ नहुत्व
प्रतिगृहीयात्, बहूना वचन प्रमाणीकुर्यात् । समेषु समसख्याकेषु पुन साक्षिगुणे अवयवादिभि
उत्कृष्टान् प्रमाणीकुर्यात् । यदा पुन गुणिना चेत् द्वेध, तदा द्विनोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणीकुर्यात्,
न बहुगुणिनोऽपि क्षत्रियादीन् । ब्राह्मणाना साम्येन विप्रतिपत्तौ गुणवत्तत्वेन निर्णय, “गुणिद्वेधे
वचन ब्राह्म ये गुणवत्तमा ” इति योगिसरणात् । यत्तु भेदादसाक्षित्वम्, तन् जातिगुणसमासासाम्येना-
गृह्यमाणप्रतिपेक्षविषयम् ॥ ४० ॥

कूटसाक्षिलक्षणाभिमानस्य प्रयोजनमाह । यस्मिन् यस्मिन् ऋणादानादौ निरादे निप्रतिपत्तेऽर्थ
कूटमाक्षी मित्या नदेत्, तत्तत् कार्यं निरर्तेन न साध्येत । कृतमप्यकृतमसिद्धं न्यान् । कूटमाक्षी च नात्रद्वार
दण्डनीय ॥ ४१ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठभगवत्संस्कृतश्रीरौण्डपनायकात्मचर्यातन्मपणनायकापरनामनेय
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिर्मानिमारि'रामपण्डितात्मन'नन्द-
पण्डितकृतो विष्णुस्मृतिविट्ठलो श्रीमत्या रेनयन्त्यामष्टमोऽध्याय

एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ॥ ३८ ॥

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ^१ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ३९ ॥

सत्याप्रिये हेतुमाह । सहभाष्यमेवचन्युक्ततेन तोन्यमान सत्यमेवातिरिच्यते, तेषामनेकाङ्गेऽपसहार-
सात्त्वेन सादृष्यम्यागम्यानुष्ठानत्वात् ॥ ३६ ॥

ये पुनविप्रतिपन्नमर्थं प्रिगेपतो जानन्तोऽपि साधने निवृत्ता तूष्णाभूतास्तिष्ठन्ति, न किञ्चित् साधु
अमातु वा वदन्ति, ते दूटभाषिणा पापैरनन्तरोत्तेर्दण्डेन च पूर्वोक्तेन सत्येवापहारलक्षणेन तुल्या वेदितया ॥ ३७ ॥

सत्येवेषु साक्षिषु सन्तु वर्णक्रममाह । एव पूर्वाक्तशपथश्रावणपूर्वक वर्णानुक्रमेण ब्रह्मण पृष्ट्वा
क्षत्रिमित्यादिप्रमेण नृपो राजा प्राङ्मित्रासौ वा साक्षिण पृच्छेत् ॥ ३८ ॥

साक्षिचनेन च कथं जयपराजयप्रारणमित्यत आह । यस्त्यार्थिन प्रतिज्ञा देशकालद्रव्यसत्यादि-
निशिष्टा साक्षिण सत्या नृपु, 'सत्यमिदं चानीमो वयम्' इति, स जयी भवति । यस्य पुनरन्यथा वदन्ति
'मिव्येतद्वाह, न मत्समक्षमनेन किमपि कृतम्' इति, तस्य पराजय ध्रुवो निश्चिन । यथाह नृहस्पतिः—

“यस्याग्रेय प्रतिज्ञार्थं साक्षिभि प्रतिगणित ।

॥ जयी स्यादन्यथा तु साध्वार्थं न समामुयात् ॥”

इति । अन्यथाशब्दसामर्थ्यादेन देशस्याप्यन्यथात्वे पराजय एव । यथाह स एव—

“देश काल धन सम्या रूप जात्यहनी नय ।

निसरदेद्यत्र साक्षी तदनुक्त निदुर्व्या ॥”

इति । कचिदस्यापराधमाह स एव—

“सा नेमाशोऽपि गदिने गाभिनि सकल भवेत् ।

खामङ्गे साहमे चर्ये यत् साध्य परिस्त्पितम् ॥”

इति ॥ ३९ ॥

बहुत्वं प्रतिगृहीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ४० ॥

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यवृत्तं वदेत् ।

तत्तत्कार्यं नियतं कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीत्रिण्युस्मृती अष्टमोऽध्यायः

तदन्यतरनाशे तण्डुला । ततोऽर्धाधिति । सपादसुवर्णार्धं दश मापा । तस्याप्यर्धं पञ्च मापा । तदन्यतरनाशे पुत्रादिमत्तकस्पर्श । ततोऽर्धाधिति, पञ्चार्धं सार्धमापद्वयम् । तदर्थं सपादो माप सार्धपद्कृष्णला, तच्च शो लैक्विय शास्त्रान्तरदृष्ट्या क्रिया भवन्ति । तत्र गृहस्पतिः—

“ सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजरजतानि च ।

देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरासि च ।

एते तु शपथा प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

इति ॥ ४ ॥
ता एव क्रिया वर्णन्ययस्थया दर्शयति । त्रियव कृष्णल । तस्माद्भूत कृष्णलेनम् । तादृशे हेक्षि
विवादे, शूद्र दूर्वा करे दत्त्वा ' नमय हस्तम् ' इति शापयेत् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ ५ ॥
एते देहि विना करे दत्त्वा शूद्रम् ॥ ६ ॥

कृष्णलाधिके द्वाभ्या कृष्णलाभ्या चोने हेमि, तिलान् करे दत्त्वा शूद्रम् ॥ ६ ॥

किंच द्वाभ्यामधिके त्रिभ्य कृष्णलेभ्यश्चोने हेमि, रजत करे दत्त्वा ॥ ७ ॥

किंच त्रिभ्योऽधिके चतुर्भ्यः कृष्णलेभ्य उने हेस्ति, सुवर्णं करे दत्त्वा ॥ ८ ॥

^१चतुर्थ्योऽधिके पञ्चम्य कृष्णलेभ्यो मापादने हेन्नि, सारेण लात्रलेनोद्धृता मर्हा मृतपण्ड स्त्रे

दत्त्वा शूद्रं शापयेत् ॥ ९ ॥

दत्त्वा शस्त्रं शापयेत् ॥ ९ ॥
एव शापधे द्रव्यसंख्या निर्णाय, दिव्ये तन्निर्णयमाह । सुवर्णार्थात् अष्टभ्यो मापेभ्योऽर्णान्
मापाद्धूर्णं शस्त्रस्य कोशापानं कारयेत् । पुनः शस्त्रग्रहणमस्मिन्नैव विषये वैद्यादीनां पूर्वोक्तपुत्रादिमन्त्रकम्परी-
माप्त्यर्थम् । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ निष्के तु सत्यवचन द्विनिष्के पादलम्भनम् ।

त्रिकादवाक् तु पुण्य स्यात् कौशपानमत परम् ॥ ”

इति । अत्र च निष्कशब्देन दीनारोऽभिधीयते, तस्यैव सुवर्णाद्वनत्वात् ॥ १० ॥

इति । अत्र च निष्कशब्देन दीनारोऽभिधीयते, तस्यैव सुवर्णादन्तर्भावः ॥ १० ॥
 किञ्च, तत् सुवर्णार्धेनात् परं सुवर्णार्धपादेन सुवर्णादेौ यथाहं तत्तराले चित्तं तत्तत्सम्यक् चित्तं च पटदि
 जयम् । पटं तुला, अग्निं फालस्तप्तमापश्य, उद्भविषे वक्ष्यमाणे । एतेषामन्यतमं दियं शूद्रस्य सारयेत् ॥ ११ ॥

द्विगुणेश्वरं यथाभिहिताः समग्रक्रिया वैश्यस्य ॥ १२ ॥
संस्तुताः सार्वभौमस्य ॥ १४ ॥

द्विगुणेष्वर्थं यथा मोहिताः समवाप्नुयुः ॥ १४ ॥
त्रिगुणे राजन्यस्य ॥ १३ ॥ कोशवर्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य ॥ १४ ॥

न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात् ॥ १५ ॥ अन्यत्रागामिकालसमय-

नियन्धनप्रियात् ॥ १३ ॥

¹ The Commentary on Sūtra 3 omitted in 17

³ ५०५२३ omitted in ५.

इति । दत्तस्य निश्चितम् । प्रमाण परिमाणमित्यर्थः । सत्येऽपि प्रमाणतयपि । यदाह बृहस्पतिः—

“ महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।

द्विज्ये कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥ ”

इति ॥ ३ ॥

सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ॥ ४ ॥ तत्र कृष्ण-
लोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् ॥ ५ ॥ द्विकृष्णलोने तिलकरम् ॥ ६ ॥
त्रिकृष्णलोने रजनकरम् ॥ ७ ॥ चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम् ॥ ८ ॥
पञ्चकृष्णलोने 'सीरोद्धृतमहीकरम् ॥ ९ ॥ सुवर्णाधोने कोशो देयः
शूद्रस्य ॥ १० ॥ ततः परं यथाहं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम्
॥ ११ ॥

इत्यर्थस्य प्रमाण कल्पनीयमित्यत आह । निक्षेपापहरादिष्वप्येव सर्वेष्वर्थजातेषु परिमाण
कल्पयित्वा तन्मूल्यत्वेन सुवर्णं कल्पयेत् । तत्प्रमाणेन द्विज्यं यमस्येति । यथाह कात्यायनः—

“ सप्तैत्रयप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेमं प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणमुक्तं तु तदा द्विज्यं नियोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सप्तया सुवर्णानां शतनाशे निमिः स्मृतम् ।

अशतेषु त्रिनाशे वै दद्याच्चैव हताशनम् ॥

पष्टया नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् ।

विंशदशत्रिनाशे तु राशपानं विधीयते ॥

पद्याधिरस्य वा नाशे तदर्धमित्यं तण्डुलाः ।

ततोऽर्धमत्रिनाशे तु मृदेत् पुत्रादिममकम् ॥

ततोऽर्धमत्रिनाशे तु लौकिकश्च त्रियाः स्मृताः ।

एव विचारयन् राजा धर्मार्थभ्यां न हन्यते ॥ ”

इति । सुवर्णं षेडशमात्रं । विंशत्राशे दशनाशे चेत्यर्थः । न तु त्रिनाशे नाशे, अर्धमिति पद्यानां
लिङ्गदर्शनात् । ‘पद्याधिरस्य वा नाशे’ इत्यपि शेषपानं विधीयत इति शेषः । पद्याधिरस्य इति
पद्याधिरस्य । अन्यथा पद्याधेन द्विज्याभावात्प्रसङ्गः । अनेनाधिरस्येन दद्याधिरस्येति शब्दानामनुसरणस्यार्थ-
रानां सम्भवात् निर्णयं नियतिः । ततोऽर्धमित्यं, पद्याधे मातृद्वयम्, तदं सप्तदशानां ।

कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्धृतमहीकरमेव शापयेत् ॥ १७ ॥
प्राग्दृष्टदोषे 'स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्' ॥ १८ ॥

अथ तर्हि प्रकृतविषये ब्राह्मणस्य शुद्धिभावनेत्यत आह । यत्रार्थमुष्णो न चतुर्गुणे सुवर्णद्वयोने कोश प्राप्ते ब्राह्मणस्य, तत्र सीतया लाङ्गलपद्धत्या उद्धृता या मही लोष्ट, तत्करमेव त शापयेत् । अनेनोक्तविषयकोशस्थानापत्तिरचनेन विषयान्तरे कोशस्थानापत्तिरपि न ब्राह्मणस्येति गम्यते, विद्यासादित्यतिरेकेण विप्रस्य कोशस्येवाप्राप्ते ॥ १७ ॥

कचित् स्थानापरिचरप्यपरादमाह । यस्य ब्राह्मणस्य पूर्वं चोर्थादिदोषो मिथ्याशयपरिचरणदोषो वा दृष्टो भवति, तस्य स्वल्पेऽप्यर्थे सुवर्णद्वयादावपि उक्तानां दिव्यानां धटादीनां चतुर्णामन्यतममेव कारयेत्, न कोशम् । अपिशब्दादन्येष्वपि,

“महापराधे निर्धर्मे दृष्टे क्लीनरुत्सिते ।

नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपानं विवर्णयेत् ॥”

इति नारदस्मरणात् । कोशप्राप्तये च न तत्स्थानापन्नस्यापि प्राप्तिः । यद्यपि सन्निधानात् ब्राह्मणमात्र-विषयमिदमिति प्रतीयते, तथापि क्षत्रियादिष्वपि प्राग्दृष्टदोषत्वसंभवात् तेषामपीदमित्यस्मीयते । तेषामपि सार्धचतुर्णां धटाद्यन्यतममेव भवति । यद्यपि तादृशे विषये कोश क्षत्रियादीनां प्राप्त एवास्ति, तथापि तद्वाधेन धटादिविधानाय वचनमधवदेव । तत्र सत्याविशेषेण दिव्यविशेषमाह दृष्टस्पतिः—

“सत्या रश्मिरनोमूला मनुना समुदाहृता ।

कार्पाषणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

विष सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशन ।

त्रिपादोने च सल्लिख्यार्धं देया षट् सदा ॥

चतुर्दशभियोगे च दातव्यं सप्तमापरं ।

त्रिदशते तण्डुला देया काशार्धं तदर्धक ॥

शते हृतेऽपहृते च दानत्र्य धर्मशोभनम् ।

गोचोरस्य प्रदानत्र्य सन्धे पन्न प्रयत्न ॥

प्या सत्या निदृष्टाना मयाना द्विगुणा रक्षा ।

चतुर्गुणोत्तमाना च कल्पन या परिष्कृते ॥”

वैश्यादीना दिव्यशपथयेर्द्रयसस्यायवस्वामाह । य एव दूर्वातिलरजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानरूपा शपथा शद्रस्योक्ता, त एव तत्तत्परिमाणात् द्विगुणपरिमाणे च द्विचतुषडष्टदशकृष्णलसुवर्णानहेमि क्रमात् वैश्यस्य भवन्ति ॥ १२ ॥

किंच, शद्रोक्तपरिमाणात् त्रिगुणे हेमि त्रिषण्वद्वादशपञ्चदशकृष्णलसार्धसुवर्णानि क्रमात् दूर्वातिल-
रजतसुवर्णलोष्टस्पर्शकोशपानानि क्षत्रियस्य भवन्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणस्य विशेषमाह । चतुरष्टद्वादशषोडशविंशतिकृष्णलोने हेमि, क्रमात् ब्राह्मणस्य दूर्वातिल-
रजतसुवर्णलोष्टस्पर्शा भवन्ति । यथाह बृहस्पतिः—

“ एषा सस्या निकृष्टाना मध्याना द्विगुणा मृता ।

चतुर्गुणोत्तमाना च कल्पनीया परीक्षके ॥ ”

इति । एषा कृष्णलादि । निकृष्टा शद्रा । मध्या वैश्या । अनेनेव न्यायेन क्षत्रियाणा त्रिगुणेति
ज्ञेयम्, स्थानप्रमाणात् ॥ १४ ॥

कोशवर्नमित्यत्र हेतुमाह । ब्राह्मणस्य कोशपान न कारयेत् राजा प्राड्विवाको वा । कोशो
विषोपलक्षणम्, “ ब्राह्मणस्य विष विना ” इति स्मरणात् ; ‘ न ब्राह्मणा विषम् ’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नन्वय कोशनिषेधो मिमस्य प्रकृत एवाभियोगे ? उताभियोगमात्रे ? नाथ, प्रकृतमात्रविषयतेत्यत्र
प्राप्यभावात् वक्ष्यमाणपर्युदासानुपपत्तेः । नापर ,

“ साधारण समस्ताना कोश प्रेक्तो मनीषिभि ।

सर्वाण्येतानि सर्वेषा ब्राह्मणस्य विष विना ।

आदित्यस्य तु यत् तोय ब्राह्मण तच्च पाययेत् ॥ ”

इत्यादिवचनेरभियोगसाधारण्येन विप्रस्य कोशप्रापणविरोधादिति चेत्—वाढम्, उक्तवाक्याना पर्युदस्त-
नियमात्रे विप्रस्य कोशप्रापकत्वेनापि चारिताभ्यात् नामभियोगमात्रविषयत्वम् । ततश्च पर्युदासनियमपरिहारेण
सर्वत्र निषेधप्रवृत्ते प्रकृतविषयेऽपि प्रवृत्तिरित्यभिरोधः ॥ १५ ॥

अत्र पर्युदासमाह । आगमिकाल भासी समय । तत्र य समयो मिथास, तस्मिन्धना तद्धेतु क्रिया
प्रमाणम्, ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । भाविनिश्चामार्थे ब्राह्मणस्यापि कोशो भवतीति तात्पर्यम् । यथाह पितामहः—

“ यद्वाविश्वाससंधानं मिभागे रिक्थिना तवा ।

त्रियासमूहकर्तृत्वे मोदमेव प्रदापयेत् ॥ ”

इति । समूहस्य त्रिया त्रियासमूह, तस्मिन् कर्तृत्व सन्नि, समूह समुत्थान वा । तथा,

“ विसम्भे सर्वशङ्कासु सन्निभार्ये तथ न च ।

एव कोश प्रदातयो नित्य चित्तिशुद्धये ॥ ”

इति ॥ १६ ॥

इति । लिङ्गिन वेदनाह्यलिङ्गधारिण । प्रसवा प्रतिलोमजा । वर्णसकराना सन्त्रा । पूर्ण कृतमहापातकादे
पुन महापातकाद्यभियोगेऽय दिव्यनिषेध इति रुचित् । महापातकाद्यभियुक्तानामित्यपरे ।

“ येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नत ।

कारयेत् स्वजनेस्तानि नामिशस्त त्यजेन्मनु ॥”

इति भृगुस्मरणात् । जातिविशेषेऽपि दिव्य निषेधति कात्यायनः—

“ अस्पृश्याधमदासाना म्लेच्छाना पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूताना निश्चये न तु राजनि ।

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि सशये तेषु निर्दिशेत् ॥”

इति ॥ १९ ॥

शत ॥ १६ ॥
यत्पुन स्मृत्यन्तरे “सपणश्चेद्विवाद म्यात्” इत्यनेन पणस्य पाक्षिकरमुक्तं तदपवादमाह ।
अभियोक्ता ‘मदीय धारयसि’ इत्यादिवादी शीर्षे निनादपराजयनिमित्तं पणं वतयेत् अङ्गीकुर्यात् । तत्र
शीर्षशब्दस्य दण्डपरत्वे “कोश एकोऽगिरा स्मृतः” इत्यनेन कोशे दण्डाभावप्रसङ्गः । न चतुष्टुक्तम्,
कात्यायनेन कोशे त्रिशतदण्डस्याभिधानात् । तच्चाग्रे स्पष्टयिष्यते । किञ्च ‘रात्रोद्दशाहसेषु निनापि
शीर्षेऽन्तर्नात्’ इत्यत्र दण्डस्यैवापवादप्रसङ्गः । तदपि न युक्तम्,

“स्वल्पऽपराधे वाग्दण्डो विभ्रण्डः पूर्वसाहसे ।

मध्यमोत्तमयोर्दण्डो राजा द्रोहे च बन्धनम् ।

निर्वासनं यथो वापि कार्यमात्महितेऽपि ॥ ११

इति बृहस्पतिना तत्रापि दण्डनिधानात् । अथेतेष्वेव प्रतिपदोक्तं दण्डं यद्यभियोज्यं तत्रास्ति, तदाभिप्रायः
 दिव्यं कुर्यात्, नान्यथेति, तदपि न । दण्डेषु पराजये निमित्तम्, न त्वत्राकारः, अत्राकारम्येच्छित्तुक्त्या-
 नित्यत्वेन दण्डम्यं नित्यमृच्छन्निरोधात्, अत्राकारेऽपराजितस्यापि दण्डप्रसङ्गान्, अत्राकारं पराजितमप्यपि
 दण्डाभासप्रसङ्गात् । तथाच “दण्डजोत्सर्गो राजकारान्मुपगमेत्” इति प्रायश्चित्तसिंहः । तस्मान् ‘पराजितेन
 दण्डाभासप्रसङ्गात् । तथाच “दण्डजोत्सर्गो राजकारान्मुपगमेत्” इति प्रायश्चित्तसिंहः । तस्मान् ‘पराजितेन
 पण एवात्राभिधीयत इत्यस्य मन्तयम्, तस्यच्छित्तुक्त्यसम्भवात् । तत्रापि तत्रापि ‘यद्यत्र पराजितेन,
 तदेव दण्ड्यं’ इति पण्यदीत्यर्थपर्यवसानात् सामान्यदण्डात् प्रतिपदोक्तान् स्वम्याहृतान् पराजितमेव
 दण्डान्तरं दिव्येषु नियम्यते । तेन च

“ सपणध्वद्विवाद स्यात् तत्र दानं तु दानमेव ।
 न च दानं दानमेव न च ॥ ”

दण्ड च स्वपण्यं च धनिने धनमेव च ॥”

इति । द्वैगुण्यादिरूपनमदृष्टदेवविषयम् । दृष्टदोषे तु उक्तसख्या एव भवन्ति । अस्मार्थिकरणविषयत्वेनार्थ-
सुवर्णादिसमानत्वात् । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

“ सहस्रे तु धट दद्यात् सहस्रार्धे तथायसम् ।

अर्धस्यार्धे तु सलिल तस्यार्धे तु विष स्मृतम् ॥ ”

इति, तदस्मिन्नेव विषये पातित्यावहद्रव्यस्तेयादिविषयविवादे योज्यम् । द्रव्यान्तरविषयविवादे तु “ नासह-
साद्धरेत् फाल न विष न तुला तथा ” इति योगीश्वरीय ज्ञेयमिति प्राञ्च । यस्तुतस्तु दृष्टादृष्टोपपुरुष-
विषयत्वेन वाक्यत्रयेऽप्यल्पाधिकसख्याव्यवस्था साधीयसी, मूलवाक्यानुरोधादिति ॥ १८ ॥

सत्सु विदितं सचरितं न महत्त्वर्थेऽपि ॥ १९ ॥ अभियोक्ता
वर्तयेच्छीर्षम् ॥ २० ॥ अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात् ॥ २१ ॥

पुरुषविशेषे दिव्यापवादमाह । सत्सु शिष्टेषु “ शिष्ट पुनरकामात्मा ” इत्यादिबसिष्ठाद्युक्तलक्षणेषु
शिष्टत्वेन विदितं प्रसिद्धम् । सत् श्रुतिस्मृत्युदितं चरितम् आचरणं यस्येति स तथा । तादृशम्,
बहुश्रुतमिति यावत् । बहुश्रुतलक्षणमाह गौतमः—“ एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गानि वागो-
वाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशता सत्कारे सस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरत पदसु वा सामवाचादि-
कैष्वभिनिनीत ” इति । तस्य दण्डभावमप्याह स एव—“ पङ्क्तिं परिहार्यो राज्ञा अनन्वयश्चाप्यन्वयश्चा-
दण्डश्चापि हि परिहार्यश्चापरिहार्यश्चापरिहार्यश्च ” इति । न चैवमनिर्णयप्रसङ्गः, बहुश्रुतस्याभियोक्तृत्वे अभियुक्तस्यैव
दिव्यम्, अस्याभियुक्तत्वे अभियोक्तुरेव दिव्यमिति सभवात् । परस्परभियोगे तु यथाहचि, “ रुच्या बान्यतर
कुर्यादितरो वर्तयेच्छिष्टः ” इति योगिसंज्ञात् । न चैवमभियुक्तदिव्यविधिबिरोधः, तदपवादरूपत्वादन्वयार्थस्य ।
तथा पापविशेषेष्वपि दिव्यं निषेधति कात्यायनः—

“ मातापितृद्विजगुह्यगाल्सीराजघातिनाम् ।

महापातऋत्ताना नास्तिज्ञाना विशेषतः ॥

लिङ्गिना प्रसप्ताना च मन्त्रयोगत्रियाचिदाम् ।

वर्णसंस्तरजाताना पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

एतेष्वेवभियोगेषु सद्विग्रेष्वपि यततः ।

दिव्यं प्रसूययेत्तेन राजा धर्मपरायणः ॥

एतेरेव श्रियुक्ताना साधूना दिव्यमर्हति ।

नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोच्या स्वर्गैर्नरे ॥ ”

राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्तनात् ॥ २२ ॥ स्त्रीब्राह्मण-
विकलासमर्थरोगिणां तुला देया ॥ २३ ॥ सा च न वाति वायौ
॥ २४ ॥ न कुष्ठचसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः ॥ २५ ॥ शरद्व्रीष्म-
योश्च ॥ २६ ॥ न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां^१ विषं देयम् ॥ २७ ॥
प्रावृषि च ॥ २८ ॥ न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वास-
कासिनामम्बुजीविनां चोदकम् ॥ २९ ॥ हेमन्तशिशिरयोश्च ॥ ३० ॥
न नास्तिकेभ्यः कोशो देयः^२ ॥ ३१ ॥ न देशे व्याधिमरकोपसृष्टे च
॥ ३२ ॥

‘अमियोक्ता वर्तयेच्छीर्षम्’ इत्यस्यापवादमाह । राजद्रोहः राजानिष्ठाचरणम् । साहस यथोक्तम् ।
बहुवचनात् चौरनिर्देशात्सशुद्धचोर्ग्रहणम् । यथाह पितामहः—

“राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च दिव्य देयं शिरो विना ॥”

इति ॥ २२ ॥

अधिकारिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह । स्त्रीब्राह्मणौ जातिमात्रेण । विकलः अन्धपङ्गवादिः । असमर्थोऽति-
वार्धकेन । रोगी व्याधितः तत्र तत्र वक्ष्यमाणः कुष्ठवादिः । एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । बहुवचनात्
बालादयोऽपि गृह्यन्ते । यथाह योगीश्वरः—“तुला स्त्रीबालवृद्धान्यपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम्” इति ।
नारदोऽपि—

“क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान् पतितान्श्चोङ्कितान् नरान् ।
बालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षेत पठे सदा ॥”

इति । सत्त्वहीनेति वा पाठः । ‘उद्रतान्तरान्’ इति पाठे विकलान्तःकरणानित्यर्थोऽन्वयेयः । एतेन पतितानां
दिव्यनिषेधः तुल्यव्यतिरिक्तदिव्यविषय इति ध्येयम् ॥ २३ ॥

उक्तव्यवस्थया नैमिचिक्रमपवादमाह । सा तुला वायौ अतिवाति सति न कार्या ; “प्रराते न तुल्यं
तथा” इति नारदस्मरणात् । अनेन च निषेधेन निमित्ताभावे मार्गमलिस्तं तुलाया उक्तं भरति ।
यथाह पितामहः—“पटः सर्वतुरः प्रोक्तो याति याते त्रिवर्जयेत्” इति ॥ २४ ॥

इति याज्ञवल्क्यो दण्डपणसमुच्चयो दिव्येषु नित्यमदवतिष्ठते । अत एव नारदः—“ शिरोवर्ता यदा न स्यात् तदा दिव्य न दीयते ” इति । अथ च नियमो धटादिषु चतुर्ष्वेव । कोशस्त्वशीर्षकोऽपि भवति । यथाह पितामहः—

“ शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

धर्मादानि विषान्तानि कोश एकोऽशिरा स्मृत ॥ ”

इति । कोशस्याप्यशिरस्त्व शङ्काभियोगे । यथाह कात्यायनः—“ न शङ्कासु शिरः कोशे कल्पयेत् कदाचन ” इति । सावष्टम्भाभियोगे तु सशिरस्त्वमेव । यथाह योगीश्वरः—

“ तुलाम्यापो विष कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरी ॥ ”

इति ॥ २० ॥

भावमतिज्ञावादिन प्रमाणोपन्यास इति स्थितम् । तदपवादमाह । अभियुक्त ‘ नाह धारयामि ’ इत्यादिवादी, स दिव्य उर्यात् । तदाह पितामहः—

“ अभियोक्ता शिरःस्नानं दिव्येषु परिभ्रूयते ।

अभियुक्ताय दातव्यं श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदे ॥ ”

इति । अस्यापवादमाह योगीश्वरः—“ रज्या वान्यतरं उर्यादितरो वतयेच्छिरः ” इति । रवि परस्परसम्प्रतिपत्ति । सा च दिव्यानधिकारस्याप्युपलक्षणम् । तेन चाभियुक्तस्य कश्चिदनधिकारोऽभियोक्तु- रेव दिव्यमिति ज्ञेयम्,

“ कालदेशविरोधे तु यथायुक्तं विशेषयेत् ।

अन्येन कारयेद्दिव्यं त्रिधरेषु निषर्गये ॥ ”

इति कात्यायनसंरणात् । यथायुक्तं यस्मिन् काले यम्यं कर्तुं दिव्यं प्राप्तं, तदसमवे अन्येन कारयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रैव कालव्यवस्थामाह । प्रावृषि वर्षासु विष न देयम् । प्रावृष्टपर्युदासात् इतराम्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह पितामहः—“हेमन्ते शिशिरे विषम्” इति । चैत्रवैशाखयोः सर्वदिव्यसाधारणत्वात् वसन्तोऽभ्य-
नुज्ञातः । ग्रीष्मशरदोस्तु विषमात्रापरिमाणारूपत्वलिङ्गादभ्यनुज्ञा गम्यते । यदाह नारदः—

“वर्षासु पठ्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ।

हेमन्ते तु यवाः सप्त शरदस्ता ततोऽपि हि ॥”

इति । ‘वर्षे’ चतुर्थवा मात्रा’ इत्यपि पाठः । हेमन्तग्रहणात् शिशिरस्यापि ग्रहणम् ; “हेमन्तशिशिरयोः समासेन” इति लिङ्गात् । नन्वेवं वर्षास्वपि मात्राविशेषाभिधानेन तदभ्यनुज्ञानात् अत्र ‘प्रावृषि’ इति विरुद्धम् । सत्यम् । सप्तयवमात्राभिप्रायोऽयं प्रावृष्णिपेधः ; न सर्वथेति ध्येयम् । अनेन “शरद्वर्षाभ्यनुज्ञेयु वर्षासु च विवर्जयेत्” इत्यपि नारदवाक्यं व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

जलव्यवस्थामाह । श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः शिरोऽक्षिर्गन्धन्तरुजः ; तैरर्दिताः पीडिताः, सर्वदा तत्काले वा भीरवः, ये जलं दृष्ट्वा मूर्च्छन्ति तरणानभिज्ञा वा । श्वासः ; प्रतिलोमवायुवेगः । कासस्तस्यैव कफेन व्याघातः । तौ विद्येते येषाम् । अम्बुनि जले जीवनं येषां कैवर्तकादीनाम् ; पां च उदकदिव्यं न देयम् ; “सलिलं श्वासकासानाम्” इति पितामहस्मरणात् । बहुवचनात् स्त्रीवालवृद्धदुर्बलानां ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“न मज्जनीयं स्त्रीवालं धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।

रेगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ।

साहसेऽप्यागतानेतान् नैव तोये निमज्जयेत् ॥”

इति । कथं तर्हि तेषां निर्णय इत्यत आह स एव—

“क्लीबातुरान् सत्त्वहीनान् पतितांश्चोञ्छितान् नरान् ।

बालं वृद्धं स्त्रियं चैव परीक्षेत धटे सदा ॥”

इति । सदेत्यनेन

“अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः ।

शरद्वर्षाभ्यनुज्ञेयु च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥”

इत्येतेषामसाधारणेऽपि काले चैवादौ च तुल्यं स्थितैव । तुलेति क्रोशस्यापि ग्रहणम् ; “कोशस्तु सर्वदा देयस्तुल्यं स्यात् सार्वकालिकी” इति स्मरणात् ॥ २९ ॥

तत्रैव कालव्यवस्थामाह । हेमन्तशिशिरयोश्च जलदिव्यं न देयम् । द्वयोः पर्युदासात् इतराम्यनुज्ञा दर्शिता । यथाह पितामहः—“शरद्वर्षाभ्यनुज्ञेयु सलिलम्” इति । चैत्रवैशाखयोः सर्वदिव्यसाधारणत्वात् वसन्ताभ्यनुज्ञा । वर्षाणां तु नारदेन “शरद्वर्षाभ्यनुज्ञेयु सलिलम्” इति विधायामि,

अग्नि-यवस्थामाह । कुष्ठी त्वन्दोपवान् । असमर्थो दुर्बल । रोहकारो रोहशिल्पी । एतेषामग्निं
अग्निदि य न देयम् । यथाह पितामहः—“कुष्ठिना वर्जयेदग्निम्” इति । कात्यायनोऽपि—
“न रोहशिल्पिनामग्निम्” इति । पितामहः—“तोयमग्निं विष चैव दातव्यं बलिना नृणाम्” इति ।
बहुवचनात् स्त्रीभारोगिभृङ्गानां ग्रहणम् । यथाह नारदः—

“न मज्जनीय स्त्रीभाल धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोमिणो ये च वृद्धा स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥
निस्तसाहान् व्याघ्रिक्लिष्टान् नार्तास्तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विपेण विशोधयेत् ॥”

इति । अत्र स्त्री अप्रगल्भा, भालादिसाहचर्यात् । प्रगल्भायास्तु अग्निरपि भवति ।

“स्त्रीणां तु न विष प्रेक्ष न चापि सलिलं भवेत् ।
धटक्कोशादिमिस्तासामन्तस्तत्त्वं निशोधयेत् ॥”

इति । अत्रादिशब्देनाग्नेर्ग्रहणम् । यस्तु “स्त्रीणां तु न भवेद्विष्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते” इति दिव्य-
सामान्यनिषेधः, स जलविषपरः ॥ २५ ॥

तत्रेव काल-यवस्थामाह । शरद्व्रीष्मयोश्चाग्निर्न देयः । अत्र विशेषाश्रयणात् चान्द्रसौरयोरभयोरप्यु-
पादानम् । द्वयोः पृथुदासादिनाराम्यनुज्ञां दर्शिता । यथाह पितामहः—“अमे शिशिरहेमन्तौ वर्षाश्चैव
प्रसीतिताः” इति । तथा,

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वेशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामग्निरोधिनाः ॥”

इति । यत्तु,

“अनेन विधिना कार्या हुताशसमयः सदा ।
ऋते व्रीष्मादसौ युक्तः कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले ॥”

इति नारदस्मरणं, तत् “कालेऽन्यस्मिन् सुशीतले” इति विशेषणसामर्थ्यात् वृष्ट्यादिना शीतला शरद-
मप्युपादेयं । तेन निषेधस्तूष्ण्या एव, ग्राष्मसाहचर्यात्, “नोष्णकालेऽग्निशोधनम्” इति स्मरणाच्च
॥ २६ ॥

निषत्यस्यामाह । कुष्ठी त्वन्दोपा । पैत्तिकं पिचरोगवान् । ग्राहणो जातिमात्रम् । एतेषां निषद्विष्यं
न देयम् । यथाह पितामहः—“पिचलेमन्ता नित्यं विषं तु परिवर्जयेत्” इति । कात्यायनः—
“ग्राहणमपि विषं विना” इति । बहुवचनात् स्त्रीभारोगिभृङ्गानां ग्रहणम् ॥ २७ ॥

इति । अथ च नियमः—साधारणे चैत्रादिकाले तत्कालेषु तत्तदेव दिव्य सर्वेषाम् । “सर्वाण्येतानि सर्वेषा
ब्राह्मणस्य विष विना” इति पितामहस्मरणात् । स्यादीना तत्कालेऽपि तुल्येति । यस्तु “घटशोशादिभि-
सासामन्तस्तत्त्वं विशेषयेत्” इत्यनेन स्त्रीणां केशविधिः, यश्च “मद्यपस्त्रीन्यसनिनाम्” इत्युपक्रम्य “कोश-
प्राज्ञैर्न दातव्यः” इति निषेधः, तदुभयमपि आस्तिकनास्तिकभेदेन व्यवस्थापनीयमित्यलम् ॥ ३१ ॥

कोशस्य कचिदपवादमाह । व्याधिः ; जररादिः । मरकः, जनमारी । ताम्यामुपसृष्टे अभिभूते देशे
कोशो न देयः । चकारात् अभिवायुशुक्रशल्मादीना ग्रहणम् ; तुल्यन्यायात् औत्पातिकशोशनिमित्तयो-
रनिष्ठयोर्विवेक्तमशक्यत्वात् । निमित्तप्रदेशेण देशविशेषमाह कार्यायनः—

“इन्द्रस्थानेऽभिषक्ताना महापातविना नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्ताना राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोभ्यप्रसूताना दिव्य देय चतुष्वप्ये ।

अतोऽन्येषु च कार्येषु सता मध्ये विदुर्वुधाः ॥”

इति । इन्द्रस्थानम् इन्द्रध्वजयूपस्थान प्रसिद्धदेवायतन वा ; “सभाराजकुलद्वारदेवायनचत्वरे” इति
नारदस्मरणात् ॥ ३२ ॥

सचैल्लतातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥ ३३ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ नवमोऽध्यायः

साधारणं दिव्यविधिमाह । पूर्वंधु कृत्वापरास पर्युरदिते गुर्ये सचेन्द्रान् दिव्यकारिणमाह्वय देवस्य
विष्णुशिवमृषादिः नृपस्य ब्राह्मणाना सभ्यानामन्येषा च सनिधौ प्राङ्निराग मर्यादा दिव्यानि कारयेत् ।
यद्यप्युपोषिणमिति सामान्येनेक्तम्, तथापि पररात्रं निराग वा अभियोगनारातम्येन व्यसन्मायम् ;

“निरात्रेपोषिणाय स्युरेकरात्रेपिनाय वा ।

निय दिव्यानि देवानि शुचये चार्द्रासमे ॥”

इति पितामहवचनम् । कारयेदिति कर्तृमानान्येऽपि नृपेणानुज्ञानेन कर्तव्यतः प्राङ्निराग इति ज्ञेयम् ।
यथाह स एव—

“दिव्येषु सर्वेभ्योऽपि प्राङ्निराग नानाचरैः ।

अत्रेषु यथा च स्वैः कर्तव्यमस्ति नृपजना ॥”

“ न शीते तोयशुद्धिं स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विष दद्यात् प्रघाते न तुला तथा ॥ ”

इति पुनर्निषेधात् शीतनिमित्त एव वर्षापरिहारोऽभिहितः, न तु तद्वर्षा इत्यभ्यनुज्ञा सिध्यति । एवञ्च “ नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ” इत्यत्राप्युष्णनिमित्त एवाग्निनिषेधः, कालनिषेधस्य विधानादेवेतरनिषेधसिद्धौ पुनर्निषेधानुपपत्तेः “ प्रघाते न तुला तथा ” इत्यत्रानियतप्रघातवत् अनियतयोरेवैत्यातिक्रियो शीतोष्णयो-
रभिप्रेतत्वात् । तस्मात् तत्तद्विद्योक्तकालस्येव तत्तन्निमित्तप्रघातवत् तत्तद्विषयनिषेधः, न कालान्तरस्य । एतेन शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणमिति निरस्तम् ॥ ३० ॥

कोशयवस्यामाह । नास्तिका वेदशास्त्रविधासहीना । तेभ्यः कोशपानं न देयम् । बहुवचनात् मद्यपादीनां ग्रहणम् । यथाह पितामहः—

“ मद्यपस्त्रीयसनिना नितवाना तथैव च ।

कोशं प्राज्ञैर्न दातव्यं ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“ महापराधे निर्धर्मं कृतघ्ने ऋतुमुत्तिष्ठे ।

नास्तिके दृष्टदोषे च कोशपानं विवर्जयेत् ॥ ”

इति । महापराधः महापातकी । निर्धर्मः वर्णाश्रमधर्मरहितः पापण्डी । कुत्सितः प्रतिलोमः । दृष्टदोषः पूर्वोक्तः । ‘ नात्यदाशेषः ’ इति पाठे दाशः कैवर्तः । अत्र च कर्तृकालविशेषनिषेधश्रवणात् सर्वकर्तृकत्वं सार्वकालिकत्वं च सिध्यति । यथाह पितामहः—“ साधारणं समस्तानां कोशं प्रोक्तो मनीषिणि ” इति । नारदश्च—“ कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालिकी ” इति । तथा निमित्तविशेषश्रवणात् सर्वनिमित्तत्वं चास्य सिध्यति । यथाह योगीश्वरः—

“ तुलान्यापो विषः कोशो दित्यानीह निशुद्धये ।

महाभियोगेऽप्येतानि शीर्षं स्येऽभियोत्तरि ॥ ”

इति । नारदः—“ कोशमन्योऽपि दापयेत् ” इति । पितामहः—“ कोशं शङ्कासु ह्यम् ” इति । एतेरर्थः महाभियोगे अन्याभियोगे शङ्कातत्त्वाभियोगयोश्चाविशेषात् कोशो भवतीति सिद्धम् । ब्राह्मणस्य तु कोशमन्ये विशेषोऽभिहितः एव प्राक् । एषा तुलादानां पञ्चानां मध्ये ब्राह्मणेषु तुलानियमात् कोशस्य सर्वसाधारण्यात् अन्यादीनि वाणि क्षत्रियादित्रयविषयाणां न मन्तव्यम् । यथाह नारदः—

“ ब्राह्मणस्य घटे देयं क्षत्रियस्य हुताग्रम् ।

वेदमयं सञ्चितं प्रोक्तं शिष्ये यद्रस्य दापयेत् ॥ ”

दशमोऽध्यायः

अथ धटः ॥ १ ॥ चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः^१ ॥ २ ॥
तत्र सारवृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतःशिक्षया तुला ॥ ३ ॥

एष नमो दिव्यमातृकामभिधाय दशमे धटप्रयोगमाह । धट पादाऽतुलादीना समुदाय ।
तद्विधिरभिधीयत इति ॥ १ ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह । स च चतुर्हस्तैर्यथोच्छ्रितः द्वाभ्या हस्ताभ्यामायतो भवति, तथा कार्यं ।
धटोच्छ्रितायायामो स्तम्भोच्छ्रितायायामाभ्या भवत इति तात्पर्येणोक्ते । उच्छ्रायप्रवृत्त्या निस्सन्नायभागतिरिक्तमिदं
परिमाणमित्युक्तम् । निखेयभागश्च हस्तद्वयमित्येव पङ्क्त्यो पादस्तम्भो । तो चोपरि भूमेश्चतुरश्रो । अग्न्यासु
अनियम । तयोश्च दक्षिणोत्तरभावेन पूर्वपश्चिमभावेन वा निरस्यतयोरन्तराल हस्तद्वय सार्धहस्तमात्र वा स्यात् ।
तदुत्तरकाष्ठमपि स्तम्भान्तरालपरिमाणमभिगतेनेनेत्युक्तमिति न पृथगुक्तम् । अस्तिमपादस्तम्भमस्तुदशात्
बहिरनि स्ततो हस्तद्वयात् सार्धहस्ताद्वा किञ्चिदधिशो निरद्वयोपतोऽपि कार्यं इत्यगन्तव्यम् । हस्तस्तु
चतुर्दशत्यङ्गुल एवेति ॥ २ ॥

तुलानिर्माणप्रकारमाह । तत्र धटे । सारा दृढा खदिरतिन्दुस्मालशिखपाद्या ये वृक्षा, तदुद्भवा
तच्छास्त्रान्या पञ्चहस्ता चतुर्हस्ता वायता चतुरधा न ये प्रान्तयोश्च लोहमयवल्क्यकर्कशोपता उदयतोऽन्त्यविन-
शिक्षया तुला अक्षमभ्यावलम्बिकर्कशेऽन्त्यनीया । तदेतत् नमं सपरिस्तरं नारदपितामहाभ्या मध्योद्भवा—

“ टित्वा तु यन्मिथुः यूपसम्पन्नपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोखपालेभ्यस्तुला कार्या मनागिनि ॥
मन्त्रं सौम्यो वानस्पत्यदेवेन तप्य ण्य च ।
अर्जुनमिन्दुसं सारमिनिशो रक्तचन्दन ॥
अवधिवानि काष्ठानि पयथ परिरुप्यन्ते ।
सुगन्धा धटे तुल्यं कार्यं न्यादिरा त्स्वर्णनीया ॥
शेखरा नदलान् तु मायद्वा केदराणि ।
चतुरधा त्रिभिः स्यान्निष्ठकं कटकादिभिः ॥ ”

इति । दिनमामान्येऽपि आदित्यवासर इति ज्ञेयम् ; शिष्टाचारात् । भौमवासरेऽपीति केचित् ; तत्र ; “न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ” इति निषेधात् । तत्रापि,

“ पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटे भवेत् ।

मध्याह्णे तु जल देय मध्याह्नात् परतो विषम् ॥

दिवसस्यैव पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विष देय सुशीतले ॥ ”

इति पैंतामहो विशेषे ज्ञेयः । हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्नात् परतः ; अन्यदा रात्रिपश्चिमयाम इति व्यवस्था । अनुक्तकालविशेषाणां तु पूर्वाह्ण एव ; “ पूर्वाह्णे सर्वेदिव्याना भद्रानमनुकीर्तितम् ” इति नारदस्मरणात् । देवसन्निधिरभिशापविषय । नृपसन्निधित्तु सर्वविषयः ; “ नृपत्राहणसन्निधौ ” इति योगिस्मरणात् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-

श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-

पण्डितकृतौ विष्णुस्मृत्यतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां नवमोऽध्यायः

उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ।

यस्मिन्न भुवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

ततः किमित्यत आह । तत्र तुलामान्तावलम्बिन्येकस्मिन् शिष्ये, प्राङ्मुखत्वे धटस्य पश्चिमे, उदङ्मुखत्वे चोत्तरे पुरुषं दिव्यकारिणमारोपयेत् उपवेशयेत् । द्वितीये पूर्वस्मिन् दक्षिणे वा शिष्ये, प्रतिमानं प्रतिमीयते समीक्रियते दिव्यकार्ये तत् प्रतिमानं शिलादि शिलेष्टकामृदादि आरोपयेत् । यथाह नारदः—

“ पश्चिमे तोलयेत् कर्तूनन्यस्मिन् मृचिकां शुभाम् ।

इष्टकाभस्मपापाणकपालास्त्रिविचर्जिताम् ।

मृत्पिण्डमभिशस्तं च तुलया धारयेदपि ॥ ”

इति । पितामहस्तत्त्वन्याहा—

“ धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पिटकां पूरयेत् तस्मिन्नष्टकाम्रावपांसुभिः ॥ ”

इति । शिष्यसन्निवेशयोर्विकल्प्यात् धटस्य प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वयोरपि विकल्पः सिध्यति । स च सग्ननिवेशो पूर्वापरयोर्दक्षिणोत्तरयोश्चेति फलति । इष्टकाम्रावपांसूनां सभवति विकल्पः । न तु समुच्चयः ; निषेधश्रवणात् । मापैर्वा पिटकं पूरयेत् ; “ मापराशिमापि वा ” इति स्मृत्यन्तरात् इति चन्द्रिकाकारः । यद्यपि धटपरीक्षा पूर्वमभिहिता, तथापि अर्थात् प्रतिमानपुरुषयोरारोपणानन्तरमपि सेति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ततः किमित्यत आह । प्रतिमानतया निर्णीतौ, सुचिह्नितौ प्रतिमाने द्रव्यान्तरागमापगमशक्तानिवृत्त्यै, पुरुषे च बलालङ्कारादिन्यूनाधिक्याङ्कानिवृत्त्यै राजमुद्रादिना सम्यक् चिह्नितौ कृत्वा, पुरुषं तुलाफलकाद-
पतारयेत् । अन्ये तुलामान्तयोरवलम्ब्यष्टभागोऽप्यङ्कस्तरणं व्याचक्षते । अवतारणानन्तरकृत्यमाह पितामहः—

“ तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात् तमवतार्य तु ।

धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वज्योमितम् ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

ततः किं कार्यमित्यत आह । दिव्यस्तुंरवनारणानन्तरं चण्डोपाचर्यानां राहनादिशिरःपत्रारोपणान्-
मनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणं कृत्वा, धटं तुल्यं समयेन शपथेन वक्ष्यमाणेन मूर्ध्नि यान् नियमयेत् । न च
विधिमाह पितामहः—

“ तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन नम्यन्ति ।

वादित्रनूर्यपोषैश्च गन्धान्यानुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राजलिर्भूत्वा प्राङ्मुखस्ततो वदेत् ।

धटो मध्याद्बुश । कर्कटकुस्तुलाप्रान्तद्वयलम्बी लोहाद्बुश । तैर्युक्ता कार्या ।

“ कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ।
 चतुर्हस्ता तुला कार्या पादो चोपरि तत्समौ ॥
 हस्तद्वय निखेय स्यात् पादयोरुभयोरपि ।
 षट्हस्त तु तयो प्रोक्त प्रमाण परिमाणत ॥
 भन्तर च तयोर्हस्तौ भवेदध्यधमेव वा ।
 अक्षस्य परिमाण स्यादन्तरालाधिकं तथा ॥
 तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 धटादुच्चतरे तन्तो नित्य दशमिरड्गुले ॥
 अत्रलग्नो च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
 मृन्मयौ सूत्रसवद्धौ धटमस्तकसुम्बिनौ ॥
 माड्मुखो निश्चल कार्य शुचो देशे धटस्तथा ।
 शिख्यद्वय समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 माड्मुखान् कल्पयेद्दर्भान् शिख्ययोरुभयोरपि ॥”

इति ॥ ३ ॥

तां च सुवर्णकारकांस्पकाराणामन्यतमो विभृयात् ॥ ४ ॥
 तत्र चैकस्मिन् शिख्ये पुरुष ^१ दिव्यकारिणमारोपयेत्, द्वितीये
 प्रतिमानं शिलादि ॥ ५ ॥ ^२ प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्निता
 कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ॥ ६ ॥ धट च समयेन गृहीयात् ॥ ७ ॥
 तुलाधार च ॥ ८ ॥

तत मिमित्यन आह । ता तुला सुवर्णकारकांस्पकाराणां, बहुवचनात् वणिजा चान्यतमो विभृयात् ।
 परीक्षाफलं च समा धुर्यात् । अन्यतमधृतायास्तस्या साम्यपरीक्षार्थं सर्वे एव ते राजा नियोक्त्या ।
 यथाह तु नारदपितामहः—

“ परीक्षका नियोक्त्यास्तुलामानविज्ञात्वा ।
 वणिजो ह्यमाराश्च कास्यसारात्मनैव च ॥
 कार्यं परीक्षां नित्यमवलम्ब्यतमो धट ।

एहोहि भगवन् धर्मं दिव्येऽस्मिन्त्वं समाविश ॥
 सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरद्वजैः ।
 आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥
 इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
 वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
 अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
 इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
 कुबेरस्तु सुवर्णभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ।
 तथैव निर्वसति श्यामो वायुर्धूमः प्रशस्यते ॥
 ईशानस्तु भवेद्रक्त एव ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे भागे वसूनाराधयेद् बुधः ॥
 ध्रुवो धरस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथार्चनम् ।
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽङ्गुर्भागस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ।
 ततस्त्वष्टा तनो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमदिग्भागे रुद्राणामयनं विदुः ॥
 वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिदाश्च महायशः ।
 अर्जुनश्च हिर्वृज्यः पिनाकी चापराजिनः ॥
 भुवनाधीश्वरश्च कपाली च विशा पतिः ।
 स्वाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमण्ये तु मातृन्मान प्रकल्पयेत् ।
 त्राप्नो मादेधरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वारुणा चैव मादेन्द्रा चानुष्टा गणसंयुता ।
 निर्ऋतेऽत्तरे भागे गणेशायनन तथा ॥
 दग्धस्केतवे भागे मरुतां न्यानमुच्यते ।
 गगनः स्यर्शने वायुर्निर्ऋतौ माग्नमश्वा ॥

दशमोऽध्यायः

प्राणः प्राणेश्वरो जीवो मस्तोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् वुषः ॥
 एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ॥
 अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव कारयेत् ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥
 यं चार्थमभियुक्तः स्थास्त्रिलित्वा तं तु पत्रके ।
 मन्त्रेणानेन सहितं तत् कार्यं तु शिरोगतम् ॥
 आदित्यचन्द्रावनिल्येऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
 इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिग्बेषु योजयेत् ।
 आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

अनन्तरकृत्यमाह । यः सुवर्णकाराद्यन्यतमस्तुलां धारयति, तमपि शपथेन नियमयेत् । यथाह
 नारदः—“ समर्थैः परिगृह्याथ पुनराशेषेन्नरम् ” इति ॥ ८ ॥

‘ब्रह्मज्ञां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम्’ ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृपा ॥ ९ ॥
 धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयसे ।
 त्वमेव घट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ १० ॥
 व्यपहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तोल्पते त्वयि ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ११ ॥

शपथमाह । ब्रह्मणां ब्रह्महन्तॄणां कूटसाक्षिणां मिथ्यासाक्षिणां च ये लेकाः, ते तुलाधारत्वापि भवन्ति, यद्यमौ मृषा रूपेण तुल्यं धारयति । तुलाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य धटमुपगमनारयोस्तुल्यरूपनया उद्देशेन मन्त्रयोगो द्वयोरप्यभिमन्त्रणे । 'तुल्यं मिदतो मृषा' इति पाठे तु तुलापरीक्षार्थं ये नियुक्ताः स्वर्णमारादयः, ये च शुद्धचतुर्द्विपरीक्षार्थं नियुक्ता ब्राह्मणाः, तेभ्योऽप्ययं शपथो देय इति सिध्यति ॥ ९ ॥

अनन्तरं प्राङ्मिरासौ धटमामन्त्रयेत्, "धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्" इति पितामह-
मरणान् । धटमामन्त्रयमन्त्रमाह । धटशब्दो धर्मपर्यायः; तेनाभिधीयमानत्वात् । धर्ममूर्तितया मानुषैः
हृत्पुत्रेयानि अपत्यक्षनया धर्माधर्मादीनि प्रत्यक्षनया त्वं जानीषे । ततः व्यवहारे लौकिके प्रसादे अभिशप्तः
सदिग्धोऽयं मानुषः त्वयि तोल्यते । तदेन मानुषान् सजयात्^१ धर्मतः धर्मपुरस्कारेण प्राप्तुं पालयिष्यमर्हसीति ।
पितामहस्तु मन्त्रान्तरमप्याह—

"त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

पमाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टफारात् कुटिल नरम् ।

भूतो नारयमे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥"

इति । नारदोऽपि—

"धर्मपर्यायशब्देन धट इत्यभिधीयमे ।

त्वं येमि सन्निभूतानां पापानि मुक्तानि च ॥"

'रमे' इत्यादिः मूलस्य मारिश्चेकः । अनन्तरम्,

"देवागुमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यमे ।

मन्दमर्गोऽमि भगवन् शुभाशुभनिभाषित ॥"

'अद्वित्यकेशी' इत्यादि पूर्वसः । एषा च मन्त्राणां विख्यातः एषः; स्मृतीनां कल्पान्तराणां-^२

॥ १०, ११ ॥

ततस्त्यारोपवेच्छिष्ठस्य नृप एवाथ तं नरम् ।

मुक्तिनो यदि यथैत ततः शुद्धः स धर्मतः ॥ १२ ॥

त्रिषण्च्छेदाक्ष-^३बद्धेषु नृपस्त्यारोपवेष्टारम् ।

एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥ १३ ॥

इति धारिष्णुमूर्तो देवमोऽप्यायः

^१ म. १. १. १. १. १. १.

^२ म. १. १. १. १. १. १.

^३ म. १. १. १. १. १. १.

^४ म. १. १. १. १. १. १.

^५ म. १. १. १. १. १. १.

अनन्तरकृत्यमाह । तत् प्राड्विवाक स्वधृष्टार्थनानन्तरम्, तुल्यत्वात् कर्तारमपि तुल्यमिन्तण
कारयित्वानन्तर दिव्यकर्तार, यस्मिन् शिष्ये पूर्वं निवेशित, तस्मिन्नेव शिष्ये पुनरप्यारोपयेत् । कर्तुस्तुला-
मिमन्त्रणमन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः—

“ त्व तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत् सत्य वद कल्याणि सशयान्मा विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मा त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद् गमयोर्ध्वं मा तुलामित्यमिमन्त्रयेत् ॥”

इति । तमिति पुन कर्तृपरामर्श तेनैव सनिवेशेन तदारोपणप्राप्त्यर्थं, “ तेनेव सनिवेशेन पुनरारोपयेच
तम्” इति स्मरणात् । तेनैव पूर्वणेव । आरोपितस्यावस्थानकालपरिमाण तन्निर्णेतार चाह पितामहः—

“ ज्योतिर्विद्वाक्ष्ण कश्चित् कुर्यात् कालपरीक्षणम् ।

विनाढ्य पञ्च विज्ञेया परीक्षाकालकोविदे ॥”

इति । विनाढ्य पद् प्राणा । यथोक्तम्—“ दशगुर्वक्षर प्राण पद् प्राणा स्याद्विनाडिका” इति । तस्मिन्
काले राजनियुक्ते ब्राह्मणे तस्य शुद्धशुद्धिनिर्णयो राज्ञे कथनीय । यथाह पितामहः—

“ साक्षिणो ब्राह्मणा श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिन ।

ज्ञानिन शुचयोऽनुब्या नियोक्तया नृपेण तु ॥

तेषा वचनतो गम्य शुद्धशुद्धिविनिर्णय ।

शसन्ति साक्षिण सर्वे शुद्धशुद्धी नृपे तदा ॥”

इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयस्मरणमाह । ॥ दिव्यकर्ता तुलितो यदि धर्मत धमेण, न ॥ शुद्धशुद्धिनिर्णयना ॥
तत् स धर्मत शुद्धो भवेत् । अनेन समहीयमानयो अर्थादशुद्धिरक्ता । यथाह नारदः—

“ तुलितो यदि वर्धत विशुद्ध स्थान सशय ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर ॥”

इति । यत् पितामहेन “ हीयमानो न शुद्ध स्यादेकपा तु समोऽशुचि ” इत्येहीयमानेन गमन्याशुचि-
शुच्यम्, तत् द्रव्यव्यवहारोपमदत्त्वात्तत्तन्निर्णयानुपयोगात् पुनरारोपणान्तिगते । यथाह बृहस्पतिः—

“ घटेऽभिपुत्तस्तुलितो हानधोद्वानिमन्त्रय ॥

तत्समस्तु पुनर्मोन्वो वर्धते विजया नयेत् ॥”

इति । पापान्तिगे तु समन्यान्मदोपमदत्त्वात्तत्तन्निर्णयानुपयोगात् पुनरारोपणान्तिगते । यथाह बृहस्पतिः—
इति । कामाकामतृप्ततादिना साक्षात् प्रयोगस्वरूपादिना वा नदत्त्वात्तत्तन्निर्णयानुपयोगात् पुनरारोपणान्तिगते । यथाह बृहस्पतिः—
ननुभवेत् । कश्चित् शुद्धिनिर्णयान्तरम् ॥ १२ ॥

शिम्य तुलाप्रान्तद्वयावलम्बिफलसल्लग्नो रज्जुसमूह , तस्य छेदे । अक्ष स्तम्भोत्तरकाष्ठम्, तस्य भङ्गे । बहुवचनात् ^१कक्षकर्कटकादिभङ्गेषु च नर दिव्यकर्तार पुनरारोपयेत् । तुल्यत्वेन धर्मावाहनाद्यानन्तर्यं बोधितम् । यथाह कात्यायनः—

“ शिष्यच्छेदे तुलामङ्गे तथा चापि गुणस्य च ।

शुद्धेस्तु सशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥ ’

इति । इदं तु दृष्टकारणके भङ्गादौ ज्ञेयम् । अदृष्टकारणके तु पराजय एव ,

“ कक्षच्छेदे तुलामङ्गे धटकर्कटकयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथेनाशुद्धिमादिशेत् ॥ ”

इति नारदस्मरणात् । अपराकर्तुस्तु “ मूर्च्छितं शुद्धिमाप्नुयात् ” इति पाठमवलम्ब्य तत्रापि जयमेवाह । चन्द्रिकाकारोऽपि अमुमेव पाठमनुमेने । व्याचक्ष्यौ च—“ दृश्यमानकारणकशिष्यच्छेदादिविषयमेतत्, देभिस्स्येन शिष्यच्छेदादेरशुद्धिकारणत्वात्^२ ” इति । कक्षम्, शिष्यतलम् । धट , तुलादिसमुदाय । कर्कटो, सर्पाङ्गको लोहकीलो तुलाप्रान्तावलम्बिनौ । पितामहस्तु यथोक्तधटस्थापनेच्छाया राज्ञा शाला कार्येत्याह ।

“ निशालाशुच्छ्रिता शुभ्रा धटशाला तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसे ॥

तत्रेन लोम्पालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

त्रिसध्य पूजयेच्चेतान् गन्धमाल्यानुलेपने ॥

कपाटनीनसयुक्ता परिवारकरक्षिताम् ।

मृत्पानीयान्निसयुक्तामश्व्या कारयेन्नृप ॥ ”

इति । उच्चार्ये हेतुमचनेनोपसहरति । एव शिष्यच्छेदादो पुनरारोपणे कृते निर्णतृणा शुद्धयशुद्धिरपि यं ज्ञानं नि सशय निश्चयरूपं भवति, येन राज्ञो दण्डादिविषयो निर्णयो भवति, तेनेव च ऐहिकामुष्मिक-फलसिद्धिरिति । यथाह पितामहः—

“ एव कारयित्वा राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

मर्त्यां फीर्णमाप्नोति ब्रह्मरूपाय कल्पते ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

इति धर्मम्मदाराकाधिराजत्रागमिष्ठयशावतसत्रीशोण्डपनायशालानश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-

श्रीनन्दनायकशोण्डाहिनश्रीनाराणसीवामिभमारिफारित्रीरामपण्डितालननन्द-

पण्डितहस्तौ विष्णुस्मृतिरिट्ठनां धामत्या वैजयन्त्या दशमाऽध्याय

एकादशोऽध्यायः

अथाग्निः ॥ १ ॥ षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं
कुर्यात् ॥ २ ॥

अथेकादशोऽध्याये अग्निविधिमाह । अथ धटदिव्यानन्तरम्, अग्निदिव्य निरूप्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥
तत्र वक्ष्यमाणान्त-यमण्डलपरिमाणमाह । “तिर्यग्यचोदराण्यष्टावूर्धा वा ग्रीहयस्त्रय ” इत्युक्तप्रमाणो-
ऽङ्गुल । तत्प्रमाणषोडशाङ्गुलमेकैक मण्डल तावदन्तरं षोडशाङ्गुलान्तरालम् । एव सप्त मण्डलानि सान्त-
रालानि आचन्त्योरवस्थाननिक्षेपमण्डलाभ्या सहितानि प्रागपवर्गाणि गोमयेन कुर्यात् । यथाह पितामहः—

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवम तथा ॥
आग्नेय मण्डल त्वाद्य द्वितीय बाह्य तथा ।
तृतीय वायुदेवस्य चतुर्थं यमदेवतम् ॥
पञ्चम त्विन्द्रदेवस्य षष्ठ कौरेरमुच्यते ।
सप्तम सोमदेवस्यमष्टम सर्वदेवतम् ।
पुरस्तान्नवम यत्तु तन्महत् पाथिव विदुः ॥”

यद्वा—

“सप्तम सोमदेवस्य सावित्र त्रष्टम तथा ।
नवम सर्वदेवस्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥
गोमयेन कृतानि स्युरग्निं पर्युक्षितानि च ।
द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥
अष्टाभिर्मण्डलेरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
पदपञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।
कर्तुं समपद कार्यं मण्डलं तु प्रमाणम् ॥”

इति । पूर्वं षोडशाङ्गुलत्वं पदस्योक्ता यत् पुन कर्तृदत्तममुच्यते, तत् पदस्य न्यूनाधिकभावेन
षोडशाङ्गुलत्वात्तदभावात् परान्तरमभिप्रेत्येत्यरेदम् । कथं नारदः—मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्

तत्पदसमितम्” इति । “मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः” इति । यथा—“प्रेतु होतुश्चमसः” इत्यादिहोतृचमसादिसमाख्यया तत्र तत्र चमसे होत्रादीनां भक्षणप्राप्तिः, तथात्रापि आग्नेयादिसमाख्यया अग्न्यादीनां तत्र तत्र मण्डले पूजासिद्धिः । तथा,

“मण्डलेभ्यो दक्षिणतः कृत्वानिस्थापनं द्विजः ।
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ॥
अग्नये पावकायेति स्वाहान्तं प्रणवादिकम् ।
अश्विहीनं समं तस्मिन्नष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलकं समम् ॥”

द्विजः प्राङ्निवाकः । समं सुलक्षणम् । समं समतया तापयेत् ।

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निर्कर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु तापयेत् ॥
तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।
तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ॥
रक्तचन्दनधूपभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
आवाहनं तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवत् ॥”

इति । पूर्वविधानवत् तुलादिव्योक्तविधिना धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वेत्यर्थः । एतदनन्तरं ग्रीहिमर्दनं करधताङ्ककरणं च कर्तव्यम् । तच्च वक्ष्यति—‘करो’ इत्यादिना ॥ २ ॥

ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थपत्राणि^१
करयोर्दद्यात् ॥ ३ ॥ तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत्
॥ ४ ॥ ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं^२ पश्चादष्टपलिकं समं न्यसेत्
॥ ५ ॥

ततः वक्ष्यमाणग्रीहिमर्दनदस्ताङ्ककरणानन्तरं पश्चिमे मण्डले स्निग्धस्य प्राङ्मुखस्य दिव्यकर्तुः
प्रसारितभुजद्वयम्याजर्लान्नयोर्दस्तायोः सप्ताश्वत्थपत्राणि सप्तार्धपत्राणि वा दद्यात् ॥ ३ ॥

ततः किमित्यत आह । तान्यश्चत्पत्राण्यर्कपत्राणि वा द्वाभ्यां कराभ्यामञ्जलीकृताभ्यां सह श्वेतसूत्रेण सप्तवारं वेष्टयेत् । चकारात् तदुपरि सप्त शमीपत्राणि अक्षतान् सप्त दूर्वापत्राणि दध्यक्तानक्षतान् पुष्पाणि च दद्यात् । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
लक्षयेत् तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ॥
प्राकृतानि च गूढानि सत्रणान्यत्रणानि च ।
तिलव्रणकिणस्थाने कालकेऽलक्तवारिणा ॥
कृतैवमभियुक्तस्य प्रथमं हस्तलक्षणम् ।
पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः ॥
तदभावेऽर्कपत्रैर्वा समैः श्लक्ष्णैः प्रपूरयेत् ।
वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ॥
तेषु पिप्पल्यत्रेषु शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतांस्तथा ।
हस्तयोर्निक्षिपेत् तस्य कुसुमानि तथैव च ॥ ”

इति ॥ ४ ॥

तदनन्तरकृत्यमाह । ततः प्राङ्निवाकीयाज्यहोमान्तेऽमौ तृतीयतापेन ताप्यमानस्यायःपिण्डस्य ‘त्वमग्ने’ इत्यादिकथ्यमाणमन्त्रेणामन्त्रणानन्तरं सदंशेन पुनरानीतस्यायःपिण्डस्य स्फुरतः सस्फुलिङ्गस्य ‘त्वमग्ने सर्वभूतानाम्’ इति मन्त्रेण कर्त्राप्यभिमन्त्रणे कृते पत्रान्तर्हिते अञ्जलवन्निवर्णं रूपस्पर्शाभ्यामग्निसमं लोहपिण्डमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलपरिमितं सममश्रिरहितं न्यसेत् । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरन्तितम् ।
तापे तृतीये संतप्तं धूयात् सत्यपुरस्कृतम् ॥ ”

वारद्वयममौ संतापितस्य जले निर्वापितस्य च पुनः सतापः तृतीयस्तापः ।

“ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्यसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मरादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पापक उच्यसे ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेऽपि शीतो भव हुनाशन ॥

ततस्त ससुपादाय राजा धर्मपरायण ।
 सदशेन नियुक्तो वा कर्ता समभिमन्त्रयेत् ॥
 त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
 हव्य वहसि देवाना हुत शान्तिं प्रयच्छसि ॥
 प्रच्छन्वानि मनुष्याणा पापानि सुकृतानि च ।
 त्व देव तानि जानासि न विदुर्यानि मानवा ॥
 व्यग्रहाराभिश्चस्तोऽह बह्वे तिष्ठामि सशये ।
 तस्मान्मा सशयारूढ धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥”

यद्वा,

“ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
 साक्षिषत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्य वचो मम ॥
 तस्येत्युक्तगतो लोह पञ्चाशत्पलिक समम् ।
 अग्निर्गर्भं न्यसेत् पिण्ड हस्तयोरुभयोरपि ॥”

इति ॥ ५ ॥

तमादाय नातिद्रुतं नातिविलम्बितं मण्डलेषु ^१पादन्यासं
 कुर्वन् व्रजेत् ॥ ६ ॥ ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं -
 जह्यात् ॥ ७ ॥

तत निमित्त्यन आह । तमपि पिण्डमज्जलिनादाय नातिद्रुतविलम्बित मध्यमया गत्या मण्डलेष्वेव
 पादन्यास उर्वन् गच्छेत् ॥ ६ ॥

तत निमित्त्यन आह । तत अस्त्रानमण्डलात् यत् सप्तमं मण्डलं तदतीत्य अष्टमं मण्डलं प्राप्येति
 यावत् । भूमावपरिमिताङ्गुले नममे मण्डले घृतुत्तृणपूर्णं त लोहपिण्डं जह्यात् । यथाह तु योगिपितामहौ—

“ स तमादाय सप्तैव मण्डलानि क्षन्नेर्नैतेत् ।
 न मण्डलमतिनामेतान्नरा स्वापयेत् पदम् ॥
 अष्टमं मण्डलं गत्वा नममे निक्षिपेद् बुध ।
 तृणैः शुद्धैस्तु सपूर्णं महत्यग्निपरीक्षणे ॥”

इति ॥ ७ ॥

१ यो हस्तयोः कचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥ ८ ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं २ हारयेद्धोहं समयस्याविशोधनात् ॥ ९ ॥

शुद्धश्शुद्धिनिर्णयोपायमाह । यो दिव्यकर्त्ता हस्तयोः कचित् पूर्वकृतेषु चिहेषु ततोऽन्यत्र वा दग्धः
विस्फोटकरक्तमण्डलादिमान् भवति, तमशुद्धं विनिर्दिशेत् । यः पुनः सर्वथा न दग्धः विस्फोटादिमान् न
भवति, स नरो विशुद्धो भवेत् । यथाह नारदः—

“ तस्यैवं मुक्तपिण्डस्य कुर्यात् करपरीक्षणम् ।
पूर्वदृष्टेषु चिहेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ॥
मण्डलं रक्तसंकाशं यद्यन्यद्वाग्निसम्भवम् ।
सोऽविशुद्धस्तु विज्ञेयोऽसत्यधर्मव्यवस्थितः ॥
यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
मोक्ष्यः शुद्धस्तु सत्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥ ”

इति । शुद्धिकालमाह पितामहः—

“ निर्विशोद्धेन व्रीहीणां हस्ताभ्यां मर्दने कृते ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ”

इति । यत्तु “ मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ” इति, तत् “ प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं
जुहोति ” इतिवत् आनन्तर्याभावेऽपि क्तानिर्दिशादुपपन्नम् ॥ ८ ॥

दग्धादग्धसदेहादौ तु कथमित्यत आह । यः पुनः तत्सायःपिण्डदर्शनजात् भयात् अयःपिण्डमष्टम-
मण्डलाम्यन्तरे पातयेत्, यश्च व्रीहिमर्दने कृतेऽपि दग्धादग्धत्वेन न निश्चीयते, किंतु सदृश्यते, तं
स्प्रेष्टमयःपिण्डमुक्तरीत्या पुनरपि हारयेत् । कुतः? समयस्य कृतस्य दिव्यस्य, बहुलानुशासनात् कृतेन दिव्येन
अविशोधनात् विशुद्धयनिश्चयादित्यर्थः । यथाह नारदः—

“ यस्त्वनतरा पातयति दग्धश्च न विभाव्यते ।
पुनस्तं हारयेद्दग्धिं स्थितिरेषा द्बद्धीकृता ॥ ”

न्तरितं पोडशपलमग्निवर्णं स्नेहपिण्डमञ्जलिनादाय सप्तपदं गच्छेत्” इति । परिमाणयोर्व्यवस्था च कर्तुर्बला-
वल्लारतम्येन कार्या । पुनर्न्यासोपन्यासः पूर्वोक्तराजप्राङ्बिवाकरूपकर्तृविकल्पप्राप्त्यर्थः । स्वस्थानच्यावने-
नाभिमन्त्रणाभियानं स्मृत्यन्तरोक्तहोमचतुष्टयस्यानित्यताज्ञापनाय । तेन चायःपिण्डसतापकाग्निसनिपत्योपकार-
कस्य प्राङ्बिवाकरहोममात्रस्यैवानुष्ठानम् ; नारादुपकारकस्य होमचतुष्टयस्य । अत एव वाक्यद्वयेऽपि क्रमबोधक-
ततःशब्दोपादानमन्याव्यवधानबोधनायेति चन्द्रिकास्वारस्यम् ॥ १० ॥

प्राङ्बिवाकीयाभिमन्त्रणमन्त्रमाह । हे अग्ने, त्वं सर्वेषां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्विज्जानां भूतानां
प्राणिनामुक्ताकृत्यादिपावकत्वेन अन्तर्मध्येजठरं चरसि । तेन यान्यतीन्द्रियत्वेन धर्मादीनि मानवाः न
विदुः, तान्यपि साक्षिवत् साक्षाद् द्रष्टृत्वेन त्वमेव, भो अग्ने, विजानीषे । पुनः सवोधनं श्रुतिरिति सांमुख्याय ।
'देव जानीषे' इति पाठे, देव, द्युतिमन्नित्यर्थः । व्यवहारे ऋणादिप्रयोगे पातकाद्यभियोगे वा अभिशस्तः
मिथ्यावादित्वेन पतितोऽयं मानुषः शुद्धिमात्मनः सत्यवादित्वमिच्छति । तस्मात् कारणात् एनमस्मात् सशयात्
धर्मतः, न तु कुहकादिविद्याविलासात् ब्राह्मं योग्योऽसि । कर्त्रभिमन्त्रणमन्त्रस्तु नारदयोगीश्वरोक्तयोरन्य-
तरो वेदितव्यः ॥ ११, १२ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डणायकात्मजश्रीतम्पणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासि^१श्रीधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज^२श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ “विष्णुस्मृतिविहृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामेकादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः

अथोदकम् ॥ १ ॥ पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जिते-^१
ऽम्भसि ॥ २ ॥ तत्रानाभि मग्नस्थारागद्वेपिणः पुरुषस्यान्यस्य
जालुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितमम्भः प्रविशेत् ॥ ३ ॥

अथ द्वादशोऽध्याये जलदिव्यप्रयोगमाह । अथ अग्निदिव्यानन्तरम् उदकद्वयमुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥
तत्रोदकस्वरूपमाह । पङ्क कर्दम । शैवाल जलचनितवितानम् । दुष्टा कर्कटादयः । ग्राहा
शिशुमारादयः । मत्स्या पाठीनाद्याः । जलौका रक्तपा । आदिशब्दात् तृणोर्म्यादीनां ग्रहणम् । तद्वर्जिते-
ऽम्भसि प्रविशेदित्यग्नेतनेन सन्ध्यः । यथाह पितामहः—

“स्थिरतोये निमज्जेतु न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवरातेषु यत् तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्णयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ।
आविशेत् सलिले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥”

इति । आहार्यं तद्व्यादिभ्य आनीय ताम्रकटाहादिक्षिप्तम् । शीघ्रगाम्बिति विशेषणात् तनुवेगासु नदीष्वपि
भवति । यथाह नारदः—

“नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च ।
द्वेष्टेषु देवरातेषु तडागेषु सरसु च ॥”

इति । तत्रत्यश्रुत्यमाह स ण्व—

“गन्ता तु तज्जलम्भान् तटे तोरणमुच्छिस्तम् ।
तुर्गान् र्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥”

इति । पितामहः—

“ शरान् संपूजयेत् तत्र वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥ ”

इति । कर्म ; वरुणपूजादि वक्ष्यमाणम् ॥ २ ॥

ततः विमिल्यत आह । तत्र ; नद्यादिजलाशये । नाभिप्रमाणोदकस्य रागद्वेपरहितस्यान्यस्य कस्यचित् पुरुषस्य त्रैवर्णिकस्य यज्ञवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवलम्ब्य प्राङ्मुखतयावस्थितस्य जानुनी शोध्यो हस्तद्वयेन धृत्वा वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राङ्विवाकेन स्वयं च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रितमग्निः प्रविशेत् । अग्निमिज्जेदित्यर्थः । यथाहतुः नारदपितामहौ—

“ नाभिमात्रे जले स्थाप्यः सम्भवत् पुरुषो दृढम् ।
मुष्टिभ्यां प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य सः ॥
यज्ञवृक्षोद्भवामृज्जी कीटकोटरवर्जिताम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेपविर्वर्जितः ।
तस्योरु प्रतिगृह्य निमज्जेदभिसापवान् ॥ ”

इति । एतच्च वरुणपूजानन्तरम् । यथाह नारदः—

“ गन्धमाल्यैः सुरभिर्मिर्मधुशीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वत पूजामादौ समाहितः ।
ततस्त्वावाहयेद्वान् सलिलं चाभिमन्त्रयेत् ॥ ”

इति । आदिशब्दात् दधिशर्करयोर्ग्रहणम् । आदौ ; धर्मावाहनादिभ्यः । देवान् ; धर्मादीन् । शिरःपत्रा-
रोपणान्तर्कर्मकाण्डोपलक्षणमेतत् । तदनन्तरं जलाभिमन्त्रणं प्राङ्विवाकस्य । अनन्तरं कर्तुः ॥ ३ ॥

तत्समकालं च नातिमूर्धुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरक्षेपं
कुर्यात् ॥ ४ ॥ तं चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत् ॥ ५ ॥

ततः विमिल्यत आह । तस्य मज्जनस्य समकालं नातिमूर्धेन नातिमृदुना च धनुषा वेगवेनापरः
स्थूणामाहादन्यः पुरुषः क्षत्रियः तद्गृतिर्नास्ति वा, नोरज्ज्मूले स्विन्वा शरानां प्रयानां देवशानान् अनादमा-
माणाम् अप्रतिमूले वायौ समे भूनागे सार्धशतदस्तोत्रं स्वाग्निं त्यज्यमुद्दिश्य क्षेपनमनं कुर्यात् ॥ ४ ॥

नन निमिरस्त आह । त्रयाणा मध्यम क्षर क्षरपातस्थानादेव, न तु सर्पणस्थानात्, अपर
नेप्सुरस्य पुरस्य जवेन पश्चाद्व्यावृत्तपुरुषातिथयितेन वेगेन तोरणस्थानस्थितपुरुषान्तरागमनसमकालमेवा-
नयेत् । यथाह तु नारदपितामहो—

“ दूर धनु समशत मयम् पटशत स्मृतम् ।
मन्द पटशत जेयमेव जेयो धनुर्विधि ॥
मयमेन च चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
हम्नाना च शते सार्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥
न्यूनाधिकं तु दोष स्यात् क्षिपन् सायकाम्बया ।
क्षराध्यानायसाम्प्रान्तु प्रतुर्बात विशुद्धये ॥
घेणुकाष्टमयाश्चर क्षप्ता तु सुदृढ क्षिपेत् ।
क्षप्ता च क्षत्रिय प्रोक्तस्तद्गृहिर्ब्राह्मणोऽपि वा ॥
अनूरुद्धय शान्त सौपनामो नृपाजया ।
तेषा च प्रेषिताना च क्षराणा शालचोदनात् ॥
मयमस्तु शरो ब्राह्म पुष्पेण वलीयसा ।
शरस्य फलन ब्राह्म सर्पण तु विनर्नयेत् ॥
मर्षम् सर्मन् शरो यायाद् दूराद् दूरतर यत ।
इषु न प्रक्षिपेद्विद्वान् मारते चातिशयि च ॥
शिमो भूषणमे च कृत्वाभ्याणुममाकुले ।
गृणगुम्भज्जावर्गैश्च स्थापाणसजुते ॥
गन्तुश्चापि च कर्तुश्च सम समनमज्जनम् ।
क्षरान्तरौ दशे प्रादुर्निवासन वान्निमे ॥
गच्छन् तोरणगुलु लक्ष्यम्यान जनी नर ।
स्त्रिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय गायकम् ॥
गच्छन् तोरणगुलु यत म पुष्पेण मत् ।
पथ म्नां भारकान् यो म्नायान्निरी रे ।
नी च ॥ १४ निषे द्यन्ती शरानयनकालम् ॥ १५ ”

इति ॥ ५ ॥

तन्मन्त्रे गो न हृदयेन स शुद्धः परिकीर्तितः ।

अन्यथा षण्णिशुद्धः म्नादेकाद्व्यापि दर्शनं ॥ ३ ॥

त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः^१ ॥ ७ ॥
व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ द्वादशोऽध्यायः

तत् विमित्यत आह । तन्मध्ये तोरणमूललक्ष्यस्थानस्थितयो पुरुषयो गमनागमनकालमध्ये यो जलान्निर्गतो न दृश्येत, किंतु निमग्न एवास्ते, स शुद्ध परिकीर्तितो धर्मजे । अन्यथा तान्कालमध्ये यो जलात् उत्थितो दृश्यते, स अशुद्ध इत्यर्थसिद्धमेवोचरविश्वयाभिहितम् । तदेवाह । नोत्थित एवाशुद्ध, किंतु एकाङ्गकर्णनासादेरपि दर्शने स्थानान्तरगमने वा अशुद्ध एव । यथाहतु नारदपितामहौ—

“ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलात् सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा ह्यविशुद्धं स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने ।
स्थानाद्धान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशित ॥
शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिरा ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥
निमज्ज्यं प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिभिर्नर ।
पुनस्तत्र निमज्जेत स शरच्चिह्नविभान्ति ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

प्राङ् विवाकस्य जलानुमन्त्रणमन्त्रानाह । अत्राम्भ सवेधनम् । स्त्रेणार्थस्तु व्याख्यात एव । पितामहस्तु मन्त्रान्तरमाह—

“ तोयं त्वं प्राणिनां प्राणं सृष्टेराद्यं तु निमनम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रेक्ष्य द्रव्याणां देहिनां तथा ।
अतस्त्वं दर्शयामास शुभांशुमपरं ॥ ”

इति । शो यस्य ज्ञानुमन्त्रणमन्त्रमाह योगीश्वरः—

“ सत्येन माभिरक्ष त्व वरुणेत्यभिज्ञाप्य कम् ।
नाभिदध्नेदस्सस्य गृहीत्वोरु जल विशेषम् ॥ ”

इति ॥ ७, ८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीपतिष्ठप्रशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्रगणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीपाराणसीवासिधर्माधिनारि'श्रीरामपण्डितात्मज'श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिप्रिठितौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां द्वादशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः

अथ विषम् ॥ १ ॥ विषाण्यदेयानि ^१सर्वाणि ॥ २ ॥ ऋते हिमाचलोद्भवात् ^२शार्ङ्गात् ॥ ३ ॥ तस्य च ^३यवसप्तकं घृतप्लुत-
मभिशास्ताय दद्यात् ॥ ४ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्याये विषविधिमाह । विषम् ; विषविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वर्ज्यानि विषाण्याह । सर्वाणि वारिजादीनि विषाण्यदेयानि । यथाह पितामहः—

“ वारिजानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ ”

इति । नारदोऽपि—

“ भृष्टं च वारिजं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ”

इति ॥ २ ॥

तर्हि किं विषं देयमित्यत आह । हिमगिरावपि यत् शृङ्गोद्भवं तद्विना; “ एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ” इति योगिसरणात् । तच्च शृङ्गाकृति वत्सनाभसञ्ज्ञकम्; “ शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च ” इति पितामहसरणात् ॥ ३ ॥

तच्च क्रियत्, कथं च देयमित्यत आह । तस्य विषस्य यवसप्तकं सप्तयवपरिमितं भागं, चकारात् पूर्वोक्तचतुर्यवादिपरिमितं वा पिष्टीकृतं ततः त्रिंशद्गुणेन घृतेन प्लुतं योजितं दक्षिणाभिमुखाय सोपवासा-
यामिशास्ताय वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राङ्वाकिनेन कर्त्रा च स्मृत्यन्तरोक्तमन्त्रेणाभिमन्त्रित देवब्राह्मणसनिधौ महेश्वरं सपूज्य सोपवासः प्राङ्वाकिने दद्यात् । यथाह नारदः—

“ अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।

यवाः सप्त प्रदातव्याः शुद्धिहेतोरसदायम् ॥

शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विपस्य च ।
 पूर्वाह्ने शीतले देशे विपं दद्यात्तु देहिनाम् ॥
 घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिशद्गुणेन तु ।
 दद्याद्धि सोपवासाय देवत्राह्णसन्निधौ ॥
 धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ।
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् धर्मादीनुक्तधर्मतः ॥
 हवनादि शिरःपत्रारोपणान्तं विधाय च ।
 द्विजानां सन्निधाने च दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्धिप्रः समाहितः ॥ ”

इति । विपः प्राङ्विनाकः । समाहितः सोपवासः ॥ ४ ॥

विपं वेगकृन्नापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।
 विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत्^१ ॥ ५ ॥
 विपत्त्याद्विषमत्वाच्च क्लृप्तं त्वं सर्वदेहिनाम् ।
 त्वमेव विप जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः^२ ॥ ६ ॥
 व्ययद्वाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतन्त्रातुमर्हसि ॥ ७ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृती त्रयोदशोऽध्यायः

शुद्धिनिर्णयनाह । तत् भक्षितं शिरं विपदेगानां मत्तानां पातोः पात्यन्तरमाप्तिरप्येव क्लृप्ताः सेना-
 यादयः, तत्रापि रहितं यदि जीर्यते, तदा तं विशुद्धमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते सत्त्वायां विसर्जयेत् । यथाह
 पितामहः—

“ त्वमनुर्त्ताममेतोऽस्मिन्त्राह्णानि पातयः ।

पातयन्त्यन्तरमाप्तिरप्येव इति स्मृतः ॥ ”

इति । नृजनानि विपतये—

“ येन सेनापताये जनयनि शिवः स्येदस्येवमेव

नन्दे सेनापते जी शिवे जनयतो यन्नेनदमेव ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कष्टमङ्गं च हिकां
पष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ ”

इति । दिनान्तावधिः स्युत्पन्नात्राविषयः । सप्तयवमात्रायां तु पञ्चतालशतपरिमित एव कालः । यथाह नारदः—

“ पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ”

इति । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । यथाह पितामहः—

“ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्विव्यकारिणम् ॥
श्लेष्मीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विपापहान् ।
कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् ॥
भर्जनाच्छ्यावनामन्त्राद्गूढपान्मिश्रणात् तथा ।
राजा यत्नेन संरक्षेद्विषं शोच्याय कल्पितम् ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

प्राङ्निष्ठाकस्यानुमन्त्रणमन्त्रावाह । भो विष त्व विपत्वात् विशेषेण सिनोति मारयतीति, विपमत्वात्
स्वभावेनान्यनिरपेक्षेणैव हिमगिरिशृङ्गादिप्रोहित्वेनातिविषमत्वाच्च सर्वेषां चतुर्विधानामपि देहिनां क्रूरं काल-
खण्डादिकर्तनशीलम् । शिष्टं व्याख्यातम् । पितामहस्तु मन्त्रान्तराण्याह—

“ त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव ॥ ”

इति । शोध्यस्यानुमन्त्रणमन्त्रमाह योगीश्वरः—

“ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ”

इति ॥ ६, ७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतसश्रीकोण्डपनायकालजश्रीतम्भणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकश्रोतस्माहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^१ श्रीरामपण्डितालजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां बैजयन्त्यां त्रयोदशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः

अथ कोशः ॥ १ ॥ उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोद-
कात् प्रसृतिन्नयं पिबेत् ॥ २ ॥ इदं मया न कृतमिति ^१वदन्
स्थापितदेवताभिमुखः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्याये कोशविधिमाह । कोशः ; कोशविधिरित्यर्थः ॥ १ ॥

कोशोत्पत्तिप्रकारमाह । उग्रान् दुर्गादित्यादीन् सम्यक् षोडशोपचारपूर्वकम् अभ्यर्च्य तेषां स्नानोदकात्
प्रसृतित्रयमेकस्मिन् पात्रान्तरे निधाय, अनन्तरं धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोपणान्तविधिमनुष्ठाय 'त्वमग्नि-
सर्घभूतानाम्' इति जलदिव्योक्तमन्त्रेण प्राङ्विधाकाभिमन्त्रितं 'सत्येन मां रक्ष त्वं वरुण' इति मन्त्रेण
स्वयमग्निमन्त्र्य गोमयमण्डले स्थितः सोपवासः आर्द्रवासाः सूर्याभिमुखीभूय तज्जलं पिबेत् । यथाह
नारदः—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्त सर्वकालविरोधि यत् ॥
पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सङ्कल्पस्याव्यसनिनः^२ कोशकार्यं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्धानस्य देवब्राह्मणसनिधौ ।
भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ॥
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ।
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ॥
भास्करस्य तु यत् तोयं ब्राह्मण तच्च पाययेत् ।
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ॥
दूतरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु ।
यथाविधि समभ्यर्च्य तज्जलं प्रसृतित्रयम् ॥

^१ न्यारदन् देवताभिमुखः—य, ज, ड. .

^२ व्यसनिनः—ए, ग.

पात्रान्तरे समादाय धर्मादीन् पूजयेत् ततः ।
सोपवासः प्राङ्मिवाग्ने यथोक्तेनाभिमन्त्र्य तत् ॥
तमाहूयाभिषेक्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
ः आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम् ॥ ”

आदित्याभिमुखम्; पूर्वाभिमुखम्, “ प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा ” इति पितामहस्मरणात् । यद्यपि
आदित्याभिमुखीकरणानन्तरमेव पानं प्रतीयते, क्त्वानिर्देशात्, तथापि पानात् प्रागेव श्रावणं द्रष्टव्यम्;
“ एनः सश्रावयित्वा तु पाययेत् प्रसूतित्रयम् ” इति नारदस्मरणात् । तत्प्रकारमप्याह स एव—

“ स्वेच्छया यः पिवेत् कोशं कश्चिच्चेत् दूषितो नरः ।
विसवदेन्नरो लोभात् क्षित्री भवति दुर्मतिः ॥
आत्मनः कामकारेण कोशं पीत्वा विसवदेत् ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः ससजन्मानि जायते ॥ ”

इत्यभियुक्तं प्रति । अभियोक्तारं प्रत्यप्याह—

“ बलात् कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
सर्वनाशो भवेत् तस्य तच्च कार्यं न सिध्यति ॥ ”

इति । इदं च पराजयलिङ्गाद्भोगादेरधिकं मिथ्याकोशपानफलं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

फत्तुरेनःश्रावणानन्तरवक्तव्यमाह । इदमिति विवादास्पदीभूतमृणग्रहणादिकर्म पातकं वा मया न
कृतमिति वदन् स्थापितदेवताभिमुखः पिवेत् । न कृतमिति वचनव्यक्तिरभावसाधने । भावसाधने तु
कृतमित्येव ॥ ३ ॥

यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ॥ ४ ॥
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्दार्मिको नृपः ॥ ५ ॥

इति ^१विष्णुस्मृतौ चतुर्दशोऽध्यायः

शुद्धचन्द्रविभावनोपायमाह । यस्य कर्तुः क्रोशपानदिनादारभ्य द्विसप्ताहात् चतुर्दशाहं यावत्, त्रिसप्ताहात् एकविंशतिदिनं यावत्; अथापि केत्यनास्थया त्रिरात्रमसत्ररात्रयोरपि ग्रहणम्; रोगः क्षयातिसारादिः । अग्निः गृहक्षेत्रसलादिदाहः । बहुलानुशासनात् द्वितीयार्थे प्रथमा । ज्ञातीनां पुत्रदारादीनां मरणम् । राजातङ्कं राजभयं वा पश्येत्, तमशुद्ध विजानीयात् । तथा विपर्यये पूर्वोक्तनिमित्ताभावे शुद्धं विजानीयात् । यथाह पितामहः—

“ त्रिरात्रात् सत्ररात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।

चैकलं यस्य दृश्येत पापकृत् स तु मानवः ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ अथ देवविसर्वादस्त्रिसप्ताहाच्च दापयेत् ।

अभियुक्तं तु यत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥ ”

इति । देवविसर्वादः रोगजातिमरणादिः । अत्रयं चतुर्णामप्यवधिपक्षाणां व्यवस्था । यदुक्तम्—“ विंशते तण्डुला देयाः क्रोशश्चैत्र तदर्थके ” इत्यनेन सार्धशतकर्पापणविवादे क्रोश इति, तत्र त्रिरात्रम् । यच्चोक्तम्—“ सुवर्णाधेनि क्रोशो देयः शत्रुस्य, द्विगुणोऽर्थे वैश्यस्य, त्रिगुणे राजन्यस्य ” इति, तत्र सत्ररात्रम् । यच्चोक्तम्—“ विंशद्दशविनाशे तु क्रोशपान विधीयते ” इति दशसुवर्णविवादे विंशतिसुवर्णविवादे च रोग इति, तत्र क्रमात् चतुर्दशैकविंशतिदिनानिति । रोगाश्च व्याम्यानाः कात्यायनेन—

“ त्रिरात्रानारविष्क्रोशः शूलस्त्रिपरिपीडनम् ।

नेत्ररमालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

त्रिरास्त्रभुजभङ्गश्च व्याधयो देविना नृणाम् ॥ ”

इति । ज्ञानिपदार्थमाह गृहस्पतिः—

“ शौच्यस्य जननी तानः पुत्रो भ्राता सहोदरः ।

भार्या पुत्रस्त्री धर्म्या ज्ञानयः परिहीनताः ॥ ”

इति । जननीमरणान् नयनमनुसुदामः, सहोदरमरणान् असहोदरस्य, पुत्रस्त्रीमरणान् अपुत्रस्याः, धर्म्यमरणान् भोगिन्या इति । पुत्रो सुप्त्यो गणेश, मामान्यध्वजान् । पितामहोऽपि—

“ नन्दैस्त्वयि न गन्तव्यं पुत्रादेशि ।

केन्द्रेऽभिर्जातिमरणं मेव तस्य विग्रहना ॥ ”

नन्दैस्त्वयि न ; किन्तु गन्तव्यं पुत्रादेशि । “ केन्द्रेऽभिर्जातिमरणम् ” इत्यदि वरना पीयस्नुषादेशि वरना पण्डित इत्युक्तं नस्ति । नस्ति मन्त्रिः १६ तेषामेव ; न देशभजमग्यादि ।

“रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थभ्रंशो धनक्षयः ।

प्रत्यात्मिकं भवेद्यस्य तस्य विद्यात् पराजयम् ॥”

अर्थः कार्यं विवाहादि । अवध्यनन्तरं तु न दोषः ।

“ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् ।

नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालयतिक्रमात् ॥”

इति । अवधिमात्रोपलक्षणमेतत् ; “कृतकालयतिक्रमात्” इत्युपसहारात् । दूर्वादिस्पर्शे त्यहोरात्रमेवावधिः ; “न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः” इति मनुस्मरणात् । नन्वत्राशुद्धिरेव वक्तव्या दण्डाभिधानाय ; न शुद्धिः, प्रयोजनाभावादित्यत आह । कोशप्रक्रमेऽपि दिव्यपदोपादानं घटादिसर्वदिव्य-
प्राप्त्यर्थम् । तेन सर्वेष्वपि दिव्येषु शुद्धं पुरुषं नृणो वस्त्रालङ्कारादिभिः सत्कुर्यात् ; यतोऽसौ धार्मिकः,
धर्मनिर्णयकारीति । शुद्धस्य सत्कारविधानात् अशुद्धस्य दण्डो गम्यते । तदाह कात्यायनः—

“शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागमेव ।

विपे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ॥

तत्प्रापकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ।

सहस्रं पट्शतं चैव तथा पञ्च शतानि च ।

चतुस्त्रिय्येकमेव च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥”

इति ॥ ४, ५ ॥

इति कोशविधिः

अथ तण्डुलविधिः

एव पञ्चापि महादिव्यानि भगवता स्वयमेवोक्तानि । स्मृत्यन्तरोक्तान्यपि अत्याभियोगविषयाणि
अत्राभिधीयन्ते । तत्र पितामहः—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जितं ।

चौर्ये तु तण्डुलं देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥”

चौर्यं धनविवादोपलक्षणम् ; अपह्नवोपक्रमेण “तदर्थार्थे” तु तण्डुलः” इति स्मरणात् ।

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कल्पयेत् ।

मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन समिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादिपूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

तत्र बृहस्पतिः—

“आयस द्वादशफलपटित फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुल भवेद्दोर्ध्वं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत् ।
मुखं मृदा समालिप्य प्राङ्निवाकप्रचोदित ।
अद्भ्यश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥”

इति । अत्रापि धर्मावाहनादि पत्रारोपणान्तं प्रार्थनामन्त्रश्चाग्निदियोक्तमेव ज्ञेयम् ।

इति फालविधि

अथ धर्माधर्मविधि

तत्र पितामहः—

“अधुना सप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्ताथना नृणाम् ॥”

हन्तृणामित्यादिना साहसार्थपातनाभियोगा अभिदाईता ।

“रान्त कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेद् भूर्ने पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पद्मगयेन 'गन्धमाल्ये समर्चयेत् ।
पीत्रदानादिभिर्मन्त्रर्गायन्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेत् गन्धे पुसुमश्च सितासिते ।
एव विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समौ ततः ।
मृद्गाण्डकऽनुपहते स्याप्यौ वानुपलिप्तौ ॥
उपनिमो शुचौ देशे देवत्राघ्नसन्निधौ ।
जाग्रहयेन् तत्रा देवान् स्वेष्टपालाश्च पूर्वम् ॥
धर्माशास्त्रम् तु प्रतिपापत्रकं त्रिभुम् ।
यदि पापत्रिभुक्तोऽहं धर्मस्तायां मे करे ॥”

अनेन शोध्य एवाभिमन्त्र्यते ।

“ अभियुक्तस्तयोश्चैनं प्रगृहीताविलम्बितः ।

धर्मे गृहीते गुह्यं स्यादधर्मे तु स हीयते ।

एव समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥ ”

इति ।

इति धर्माधर्मविधि

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डणनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितः।त्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ॥ १ ॥ ^१स्वक्षेत्रे संस्कृताया-
मुत्पादितः ^२स्वयमौरसः प्रथमः ॥ २ ॥

एवमुक्तवक्ष्यमाणव्यवहारपदापेक्षिते मानुषद्वैविके प्रमाणे निर्णाय, साप्रत पञ्चमपष्ठयोः स्कावशिष्ट-
मष्टादश दायभागपद व्याचिख्यासु पञ्चदशोऽध्याये मुख्यगौणपुत्रान् विभज्य प्रतिजानीते । विभाजको-
पाधिसख्यया पुत्राणां द्वादशत्वम् । यत्तु बृहस्पतिना “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येन पूर्वशः”
इति त्रयोदशत्वम्, देवलेन च “पुत्रास्त्रया दश पञ्च च” इति पञ्चदशत्वमुक्तं, तदवान्तर्रीयभेदमादाय,
नात्यन्तभेदेनेति न विरोधः, तेषामप्यत्रैवान्तर्भावात् ॥ १ ॥

तत्र मुस्य लक्षयति । उत्पादितत्वमौरसत्वम्^३ । दत्तकीतादिप्पतिप्रसङ्गवारणाय स्वयमिति विशेषणम्,
‘अहमस्योत्पादयिता’ इति स्वात्मानुसंधानवतेत्यर्थः, “अहं गर्भमदधाम्” इति “एव ते गर्भं दधाम्यसौ”
इति च मन्त्रयोगात्^४, अन्यथा प्रमत्तौल्येन अविज्ञातोत्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । तस्य च कानीनेऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्ये
संस्कृतायामिति । तस्यापि वृण्डगोलक्योरतिप्रसङ्गनिवृत्त्ये स्वयमिति संस्कृताया अपि विशेषणम् ।
तदपि अक्षतयोनिपौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्, तस्या अपि स्वयं संस्कृतत्वात् । तद्वारणाय स्वमात्रसंस्कृतेति
वक्तव्यम् । एतेन द्रौपदीपुत्रेष्वपि उत्कौरसत्वं सिद्धम् । न च वक्ष्यमाणेन स्वक्षेत्रपदेनैव तद्वारणम्,
पुनर्भा परक्षेत्रत्वादिति वाच्यम्, तस्या अपि स्वयं संस्कृतत्वेन स्वक्षेत्रत्वात्, अन्यथा तद्वर्तु
पारदार्यप्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । तस्यापि देवरसंस्कृतभ्रातृक्षेत्रोत्पत्तेरिति देवरोरसत्ववारणाय स्वक्षेत्र इति, तस्या
भ्रात्रे बान्धनेन भ्रातृक्षेत्रत्वात्, अन्यथा तस्यामुत्पत्तस्य भ्रातृक्षेत्रत्वानुपपत्तेः । सर्वस्य चास्य पुत्रिका-
पुत्रेऽतिप्रसक्तिवारणाय पुम्बन्निर्देशः । न च ‘स्वक्षेत्रे स्वयमुत्पादितः’ इत्येतावतीतिार्थसिद्धिः, बान्धवाया-
मसंस्कृताया स्वयमुत्पादितेऽतिप्रसङ्गात् । सर्वं चेदं या उद्गमपूर्वकमेकस्मै दत्ता, तस्मिन् संस्कारात्
प्रागेन मृते तत् जाच्छिऽद्यैशान्यस्मै दत्ता, तेन च संस्कृता, तदुत्पत्तेरपौनर्भवेऽतिप्रसक्तम्, स्वक्षेत्रे
स्वमात्रसंस्कृते स्वयमुत्पादितत्वात् । तद्वारणाय स्वमात्रक्षेत्र इति वक्तव्यम्, तस्या पूर्वं प्रतिमर्दीतु

^१ स्वे धने—स, ट

^३ उत्पादितत्वामौरस—ग

^२ स्वयं omitted in ज, ट

^४ प्रयोगात्—र, ग, ङ

प्रतिग्रहेण, यथात् संस्कर्तुः संस्कारेण गान्धर्वादिविवाहेष्विव स्वत्वोत्पत्त्या उभयक्षेत्रत्वात् । पुनश्चैवं क्षतस्वसंस्कृतोत्पत्तेरौ नैर्भवेत्प्रसक्तम् । तद्वारणाय धर्मपत्नीत्वं क्षेत्रविशेषणं कार्यम् । न चैनावतैवालम्, “औरसो धर्मपत्नीजः” इति योगिस्मरणादिति वाच्यम्; क्षेत्रजादावतिप्रसङ्गात् । तद्वारणाय यत् किञ्चित् धर्मपत्नीत्वनिर्वाहकमनन्यपूर्विकात्वादि, तत् सर्वमत्र विवक्षितम्; तत्र तत्रोपयोगात् । ततश्च स्वमात्रक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमात्रसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति सिद्धम् ।

यत्तु “सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं जानीयात्” इति बौधायनीयं सवर्णत्व-विशेषणं, तद्वैरसेषु प्रकृष्टैरसप्रतिपादनाय; नान्येषां निराकराण्येति मन्तव्यम् । न चैवं शूद्रापुत्रस्यापि औरसत्वापत्तिः । भवतु; किं बाधकमिति चेत्, पुत्रप्रतिनिधित्वेन तस्य परिगणनमेव बाधकमित्युच्यते । यथाह मनुः—

“कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च पञ्चायादयान्धवाः ॥”

इति । मैवम्; नायमूदोत्पन्नः शौद्रः प्रतिनिधीक्रियते; “अंशं शूद्रासुतो हरेत्” इत्येकांशदानविधिविरोधात् । किन्तु अनुद्धायां शूद्रायामुत्पन्न एव । अत एव तस्यानंशत्वं स एवाह—“ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न दायभाक्” इति । तस्मादुद्धायां शूद्रायामुत्पन्नस्यौरसत्वे न किञ्चिद्बाधकम् । न च—“औरसो धर्मपत्नीजः” इति योगिस्मरणं बाधकम्; शूद्राया धर्मपत्नीत्वाभावात्; “कृत्स्णवर्णा वै रामा रमणायैव, न धर्माय” इति वसिष्ठस्मरणात्—इति वाच्यम् । धर्मोऽत्र श्रौतस्मार्तादिः; न गृहस्थाश्रममात्रधर्म इति व्याख्येयम्; अन्यथा परिगणनविधिविरोधात् । ततश्च दारानुकल्पत्वेन शूद्राया विधानेन गृहस्थाश्रमविहितातिथि-पूजनादिसहकारित्वेन धर्मपत्नीत्वं न विरुद्धम् । तस्मात् यथोक्तमेव साधीय इति । प्रथमः; मुख्य इत्यर्थः;

“स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेत् सुतम्^१ ।

तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥”

इति मनुस्मरणात् ॥ २ ॥

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन^२ वोत्पादितः क्षेत्रजो

द्वितीयः ॥ ३ ॥

अथ गौणान् लक्षयति । वाय्दानानन्तरमेव मृतपतिक्रियां क्रीवभार्यायां व्याधितभार्यायां वा पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्निमुक्तायां सुवेनुज्ञातेनैव देवरेण कनिष्ठेन ज्येष्ठेन वा भर्तृभ्रात्रा, तदभावे सपिण्डेन, तस्याप्यभावे सगोत्रेण, तस्याप्यभावे समानप्रवरेण, तस्याप्यभावे उत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः, स

मृतस्य कृपादेर्वा पत्न्य क्षेत्रज्ञ पुत्रो भवति । स द्वितीय ; स्वक्षेत्रे स्वयं ससृजतायामपि स्वयमनुत्पादात् कक्ष्यान्तरितयेन विप्रकर्षात् द्वितीय कृपादिक्षेत्रज्ञ , “तदलाभे नियुक्ताया क्षेत्रज्ञो द्वितीय ” इति वसिष्ठस्मरणात् । वाम्दत्तोत्पत्तस्तु स्वयमससृजताया स्वयमनुत्पादनेन च कक्ष्याद्वयान्तरितत्वात् ^१तृतीयो युक्तः । अत एव याज्ञवल्क्येन तदभिप्राय एव क्षेत्रज्ञस्य तृतीयत्वोपन्यासः । अत्र मनुः—

“यस्त्वन्यत्र प्रमीतस्य कृमिस्तस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधमेण नियुक्ताया स पुत्र क्षेत्रज्ञ स्मृतः ॥”

इति । प्रमीतस्य, वाम्दानानन्तर विवाहात् प्राक्,

“नान्यस्मिन् विधया नारी नियुक्ताया द्विवातिमि ।

अन्यस्मिन् हि नियुजानां धर्मं हन्युः सनातनम् ॥”

इति विधानानियोजनं विनिन्द्य,

“यस्या भ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पति ।

तामनेन विधानेन निजा विन्देत देवः ॥”

इति मनुनैनाभिमानात् । देवराभावे सपिण्डाद्या नियोज्या । यथाह गौतमः—“अपतिरपत्यलिप्तुर्देवरात् पिण्डोत्रार्थिसन्धेभ्यो योनिमात्राद्वा ” इति । देवराभावातिपत्यत्वे चैतेषां तेनैव स्पष्टीकृतम् “देवस्त्वामन्यजात्तममामम् ” इति वदता । योनिमात्रात् ब्राह्मणजातिमात्रात्, “सर्वाभावे ब्राह्मणजातिमात्रात् ” इति शङ्खस्मरणात् । गमनं च घृताभ्यक्ताया घृताभ्यक्षेण कार्यम्, “निपुक्ता सर्वाङ्गवृताभ्यक्ता वृतेन सर्वाङ्गमात्मानमभ्यज्य गच्छेत् ” इति उशनःस्मरणात् । अपत्येवापुत्रेण वीजिना ‘अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोर्भविष्यति’ इति सविदा जनितो वीजिनोऽपि वीजनं पुत्र इत्युच्यते । यथाह मनुः—

“क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रज्ञार्थं यत् प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीज्य क्षेत्रज्ञ एव च ॥”

इति । क्रिया सवित् । स चोभयो रिकथहर पिण्डदश्च,

“अपुत्रेण परः क्षेत्रज्ञं नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिकथी पिण्डदाता च धर्मतः ॥”

इति योगिस्मरणात् । यत्—“औरसो धर्मपत्नीन्तत्समं पुत्रिकासुतः ” इति योगिना पुत्रिकासुतत्वं द्वितीयस्यानं परिगणनं कृतं, तत् पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुत इत्यर्थमभिप्रेत्य, तस्या स्वोत्पन्नत्वेन

परोत्पन्नक्षेत्रजात् सनिरुद्धत्वात् । यत् “तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते” इति वसिष्ठेन तस्यास्तृतीयत्वमुक्तं,
तत् पित्रा असपिण्डासगोत्रभर्तृसापेक्षतया^१ सत्ततिजनकत्वेन फलतो विप्रकर्मात् ॥ ३ ॥

पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ॥ ४ ॥ यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रो
भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका ॥ ५ ॥ ‘पुत्रिकाविधिं
विनापि प्रतिपादिता भ्रातृविहीना’ पुत्रिकैव^४ ॥ ६ ॥

तृतीयं लक्षयति । वक्ष्यमाणविधिना परिभाषिता कन्या पुत्रिका । तस्याः पुत्रः पुत्रिकापुत्रः । स
तृतीयः ; स्वक्षेत्रजत्वस्योत्पादितत्वयोरभावेन कक्ष्याद्वयान्तरितत्वात् ॥ ४ ॥

पुत्रिकां लक्षयति । ‘अभ्रातृकामिमा कन्यां तुभ्य दास्यामि । अस्या त्वत्तो यः पुत्रो भवेत् स
मे भवेत्’ इति वरेण सह सविदं कृत्वा या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका । यथाह वसिष्ठः—

“अभ्रातृका प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामलकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥”

इति । सविस्करणं चाग्निं प्रजापतिं चेष्टा भवति । यथाह गौतमः—“पितोत्सृजेत् पुत्रिकामनपत्योऽग्निं
प्रजापतिं चेष्टास्मदर्थमपत्यमिति सवाद्य” इति । होमश्चाज्येनेति हरदत्तः ; तन्न ;

“पुत्रिकायाः प्रदाने तु स्थालीपाकेन धर्मवित् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्टा पुत्रदाने तथैव च ॥”

इति जावालिसरणात् ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेणापि ता लक्षयति । पूर्वोक्ता या परिभाषिता पुत्रिका, तद्विधिं विनापि अभिसन्धिमात्रेणैव
तद्विशेषेण प्रतिपादिता दत्ता भ्रातृविहीना सोदरभ्रातृरहिता पुत्रिकैव भवति । तेन तत्पुत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः ।
यथाह गौतमः—“अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम्” इति । ‘पितृभ्रातृविहीना’ इति पाठे तु पितृमरणा-
नन्तरमभ्रातृपितृकामिसन्धिभावेन पितामहाद्यभिसन्धिनापि पुत्रिकैव ; “मृते पितरि या दत्ता सा विज्ञेया तु
पुत्रिका” इति ब्रह्मपुराणात् । तेन च तत्पुत्र एव तस्य रिक्थपिण्डाधिकारीति । ननु—पृष्टीतत्पुत्रत्वात्
कर्मधारयस्य लुत्वात् पुत्रिकैव पुत्र इति कुतो न व्याख्यायते ? “तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते” इति वसिष्ठ-

^१ सापेक्षत्वेन—ऊ.

^२ All the MSS and printed editions read ‘पुत्रिकाविधिना अप्रतिपादिता’, however, accord-
ing to the commentary, the reading ‘पुत्रिकाविधिं विनापि प्रतिपादिता’ seems to be appropriate

^३ भ्रातृहीना—ग, ज.

^४ पुत्रिकैव omitted in ज

वाक्यानुग्रहात् । न च 'यस्त्वस्या पुत्र स मे पुत्र' इति पुत्रिकालक्षणकरणात् तदादर इति वाच्यम्, तस्य प्रमारान्तरेण पुत्रिकापुत्रप्रतिपादनार्थत्वात्, अत एव वसिष्ठेन "तृतीय पुत्रिका" इति पुत्रिकामभिधाय पुत्रिकापुत्रोऽपि पृथगभिहित "अभ्रातृका प्रदास्यामि" इत्यनेन । तस्मात् तथैव व्याख्येयमिति चेत्—
मेमम्, श्रुतिस्मृतिभ्या तस्य पक्षस्य दूषितत्वात् । तत्र श्रुति — "अभ्रातेव पुस एति प्रतीची" इति ।
अस्यार्थ — अभ्रातेव पुस, यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि सती पित्रा, उदापि भर्त्रा पुन पुस प्रतीची
पितृनेव पितृवशमेवामिमुखी एति सतानर्मणे पिण्डदानार्थं, न पतिवशमिति । सा हि पितृवश पुत्रै
पौत्रैश्च वर्धयति, न भर्तृवशमिति । स्मृतिरपि वसिष्ठस्य — "अभ्रातृका पुस पितृनभ्येति प्रतीचीन
गच्छति पुनत्वम्" इति । अत्रोभयत्रापि दत्तप्रत्यावृत्तिलक्षणदोषसंकीर्तनात् पुत्रिकैव पुत्र इति पक्ष एवा-
सम्य इति 'एनमुपेक्षितवान् श्रीभगवान् ॥ ६ ॥

पौनर्भवश्चतुर्थः ॥ ७ ॥ अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः

॥ ८ ॥ भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा ॥ ९ ॥

चतुर्थं लक्षयति । वक्ष्यमाणलक्षणाया पुनर्भवां जात पौनर्भव । स 'तुर्थ', अक्षतायामन्य-
संस्कृताया स्वमात्रज्ञेयत्वस्वमात्रसंस्कृतत्वधर्मपत्नीत्वाना त्रयाणामभावात् कक्ष्यात्रयान्तरितत्वात् । क्षताया तु
धर्मपत्नीत्वाभावेऽपि स्वमात्रज्ञेयत्व स्वमात्रसंस्कृतत्व चास्त्येवेति न त्रितयाभावो यद्यपि, तथापि पुनर्भूत्व-
निमित्तमेवेतदुभयमपि, न भार्यात्वनिमित्तमित्यस्त्येव कक्ष्यात्रयान्तरितत्व तदुत्पन्नस्यापि । न चैव
स्वसंस्कृताया मात्रपद न देयम्, पुनर्भवां भार्यात्वनिमित्तपुन संस्काराभावेनातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम्,
संस्कारमामान्यचिरत्रयामतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात्, विशेषविवक्षाया तु तद्वयर्थ्यस्येष्टत्वात् । स्वेरिष्या तु
संस्काराविधानादेव न स्वसंस्कृतत्वम् । तदभावाच्च न स्वज्ञेयत्वम् । धर्मपत्नीत्व तु दूरापास्तमेवेति
त्रितयान्तरितत्वात् चतुर्थत्वं तत्पुनस्यापि स्पष्टमेव । यत्तु यागीभूरेण अस्य षष्ठत्वमुक्तं, तत् दानध्राद्धा-
घनर्क्ष्येनातिनिप्रसङ्गमभिप्रेत्येति न विरोध ॥ ७ ॥

पुनर्भूत्वाजमाह । अज्ञा संस्कारमात्रदृष्टिना पुन संस्कृता चेत् पुनर्भू । ननु—अनन्यपूर्वसं-
परिणयनविधानात् पुन संस्कार एवानुपपन्न, त्रियमाणोऽपि वा कथमुत्पद्यते? सट्त्वदृष्टिरु-
त्तिरारम्भितमवर्तनीयसंस्कारान्तरसम्बन्धादिति चेत्—चादम्,

"मा चेदक्षनयेनि स्याद् गतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन नर्यं मा पुन संस्कारमर्हति ॥ "

इति मनुना पूर्वसंस्कारात् संस्कारान्तरस्याभिगानात् दोष ॥ ८ ॥

द्विविधा पुनर्भू—अक्षता क्षता चेति, "अक्षता च क्षता चैव पुनर्भू सस्कृता पुन" इति योगिसरणात् । तत्राक्षता लक्षिता । क्षता लक्ष्यति । या तु सस्कारात् प्रागेव परपूर्वा परोपमुक्ता, सा यद्यपि भूयो न सस्मियते, क्रियमाणसस्कारस्येव प्रथमत्वात्, तथापि पुनर्भूभवति, पुनर्मिथुनीभवनात् । अत एव मनुना—

"या पत्या वा परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयापि वा ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पो नर्भव उच्यते ॥"

इत्यनेन सधवाविधवात्पादनादृत्य पुनर्मिथुनीभवनेमेव पो नर्भवत्वे निमित्तमित्युपन्यस्तम् । यद्वा पूर्वसूत्र एव क्षतोपलक्षणीया, अक्षताया द्वि सस्कारेण पुनर्भूत्वे क्षताया सकृत्सस्कारेणैव पुनर्भूत्वसिद्धे । अत्र तु स्वैरिण्या अपि पुनर्भूत्व प्रतिपाद्यते । या परपूर्वा पर पूर्ण पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रिता, सा भूय सस्काराभावेऽपि पुनर्भूभवति । अनेन च पुनर्भूत्वे पुन सस्कार पुनर्मिथुनीभावश्चेति द्वय निमित्त दर्शितम् । यथाह वसिष्ठः—“या वा क्लीन पतितमुन्मत्त वा भर्तारमुत्सृज्यान्य पति विन्दते, मृते वा सा पुनर्भूभवति” इति । स्वैरिण्या पुन सस्काराभाव उपादितोऽस्माभि सविस्तर मिताक्षरटीकाया प्रमिताक्षरायामिति नेहोच्यते ॥ ९ ॥

कानीनः पञ्चमः ॥ १० ॥ पितृगृहे असंस्कृतयैवोत्पादितः

॥ ११ ॥ स च पाणिग्राहस्य ॥ १२ ॥

पञ्चम लक्ष्यति । कन्या वक्ष्यमाणलक्षणा । तस्या यो जायते स कानीन पञ्चम ; स्वक्षेत्रत्वादि- विशेषणचतुष्टयामावेन कक्ष्याचतुष्टयान्तरितत्वात् ॥ १० ॥

कन्याल्लक्षणाय पुनस्तमेव लक्ष्यति । वाचा दत्तापि या वरेणासस्कृता, तस्या पितृगृहस्थितायामेव यो जायते, स कानीन । अनेनेदृशी कन्येत्युक्त भवति । अत्रासस्कृतयेति वचनात् बान्धानानन्तर्यं गम्यते । अन्यथा अप्रचयेत्येवावक्ष्यत् । तथाच बोधायनः—“असंस्कृतामनतिसृष्टा यामुपगच्छेत्, तस्या यो जात अन्यथा अप्रचयेत्येवावक्ष्यत् । तथाच बोधायनः—“असंस्कृतामनतिसृष्टा यामुपगच्छेत्, तस्या यो जात स कानीनो मातामहसुत ” इति । अत्रासस्कृतानमतिसृष्टामिति विशेषणद्वयोपादानात् बान्धाचार्यामसस्कृताया जातो वोढु पुत्रो भवति । अवाग्दत्ताया जातो मातामहपुत्र इति सिध्यति, “कानीन कन्यकाजातो मातामहसुतो मत ” इति योगिसरणात् ॥ ११ ॥

बान्धाचार्या पितृपत्यो सन्धसाम्यात् कस्यासावित्यन आह । स बान्धाचार्यामसस्कृतायामुत्पन्न पुत्र पाणिग्राहस्य, यस्तस्या पाणि ग्रहीष्यति तस्यासौ पुत्र, बान्धानादेव पतिस्त्वोत्पत्ते । यथाह मनुः—

“पितृवेदमनि कन्या तु य पुत्र जनयेद्रह ।

तु कानीन वदेज्जामा वोढु कन्यासमुद्रवम् ॥”

इति । कन्या , वाग्दत्ता असंस्कृतेति ध्येयम् । अनेन वाग्दानाभावे यो जायते, स मातामहस्य पुत्र इत्युक्तं भवति । तच्चोपपादितमथस्तात् । यदा तु पितृसंस्कृतयेत्येव पाठः, तदा त्वयमर्थः सुलभ एव । ननु पितृपतिसम्भवत् वीजिसंवन्धोऽपि विद्यते ; तत्स्थ तस्याप्यसौ न स्यादिति चेत्, सत्यम् ; “ वीजाद्येनिर्गलीयसी ” इति न्यायेन तस्य दौर्गल्यात् ॥ १२ ॥

गृहे च गृहोत्पन्नः पष्ठः ॥ १३ ॥ यस्य तल्पजस्तस्यासौ
॥ १४ ॥ सहोदः सप्तमः ॥ १५ ॥ ^१या गर्भिणी संस्क्रियते तस्याः
पुत्रः ॥ १६ ॥ स च पाणिग्राहस्य ॥ १७ ॥

पष्ठं लक्षयति । पितृगृहानुवृत्तौ पुनर्गृहोपादानं स्वगृहावगमाय । तेन चोढा सिध्यति । तस्या भर्तृगृहे क्षेत्रक्षेत्रिभ्यामभिजायमानात् सप्तमात्, “ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ” इति योगिना पुनराजात्याभिधानात्, उत्पन्नं पुत्रं गृहजं । स च पष्ठः, स्वक्षेत्रजत्वादिसत्त्वेऽपि स्वानुसृत्या विशिष्टाभावात् कक्ष्याचतुष्टयेन अविज्ञातोत्पन्नत्वेन पञ्चम्या च व्यवधानात् । अनेन च पूर्वत्रोत्पादकानां विज्ञातत्वसिद्ध्या धौरसलक्षणे आत्मन उत्पादकताज्ञानं स्वयंशब्दार्थं इति सिध्यति । तदभावाच्चास्य पष्ठत्वम् । यथाह मनुः—

“ उत्पाद्यते गृहे यस्तु न विज्ञायेत कस्य स ।

स गृहे गृहमुत्पन्नत्वस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

वीजिर्क्षेत्रिणोस्तुल्यसम्भवात् कस्यासामित्यत आह । यस्य भार्याया जातः, तस्यासौ पुत्र इत्यर्थः, योनिप्राप्त्यात् ॥ १४ ॥

सप्तमं लक्षयति । यः सहेव भार्याया उद्यते, स सहोदः । स च सप्तमः । पूर्वोक्ताभिः स्वक्षेत्रजत्वादि-पञ्चकक्ष्याभिः विज्ञातजत्वरूपया पष्ठ्या च व्यवधानात् ॥ १५ ॥

सहोदशब्दार्थं व्याचष्टे । या गर्भिण्येन संस्कृता, तस्याः स एव पुत्रः सहोदः । अयमेव कानानगृहनाभ्यां तस्य विशेषः—यत् वाग्दानात् पूर्वमेव ज्ञाताजाता वा गर्भोत्पत्तिरिति । ननु वाग्दानात् पूर्वमपि संभूतः कानानो भवतीत्युक्तम्, तर्हि तस्मात् कौऽस्य भेदः इति चेत्, सत्यम् ; तस्य संस्कारात् प्रागेव प्रवृत्तिः, अन्यं तु संस्कारादन्तरमिति महानेव भेदः ॥ १६ ॥

चोदृमातामहयोः तुल्यसंवन्धात् कस्यासावित्यत आह । स सहोदः यस्तस्याः गर्भिण्याः पाणिं गृह्णाति तस्य पुत्रः ; मात्रा सह दानेन मातामहसवन्धनिवृत्तेः । यथाह मनुः—

“ या गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।

चोदुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥ ”

इति ॥ १७ ॥

^१ दत्तकश्चाष्टमः ॥ १८ ॥ स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः

॥ १९ ॥

एवं क्षेत्रद्वारा सनिकृष्टान् समभिधाय, इदानीं बीजक्षेत्राभ्यामसनिकृष्टान् विवक्षुरष्टमं लक्षयति । दत्त एव दत्तकः । स चाष्टमः ; बीजक्षेत्रयोः सर्वथा परकीयत्वेन सहोदादपि विप्रकृष्टत्वात् । ननु तस्यापि बाग्दानात् प्रागेव गर्भसम्भवात् बीजक्षेत्रयोः परकीयत्वाविशेष एवेति चेत् ; बाढम् ; तथाप्युत्तरकालमपि दानेन तस्य क्षेत्रे स्वत्वसम्भवात् ; प्रकृते तु सर्वथैव तद्भावात् । यद्येव क्रीतादिपि समानत्वात् क्रमोऽनुपपन्नः, पौर्वापर्यनियामकप्रत्यासत्तिप्रत्ययभावादिति चेत् ; भैवम् ; दृष्टप्रत्यासत्त्यभावेऽपि क्रमानुपपत्त्या अदृष्टप्रत्यासत्तेरवस्थाभ्युपेयत्वात् । तथाहि—यो दानप्रतिग्रहाभ्यां सस्कारविशेषो दत्तकस्य, नासौ क्रीतस्य ; यथा ब्राह्मोदायां यः, नासौ आसुरोदायामिति । सोऽपि च यत्र दृष्टप्रत्यासत्त्यसंभवः, तत्र कल्प्यते ; न पूर्वेषु सतिस्त्विति ॥ १८ ॥

दानं च केनेत्यत आह । स दत्तकः मातापितृभ्यां यस्य दत्तः, तस्य पुत्रः । पृष्ठी सप्रदाने ; बहुलानुशासनात् । “ शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेऽपि मातापितरौ प्रभवतः ” इति वसिष्ठस्मरणात् । भर्तुर्नुजया तु मातुरपि दानाधिकारः ; “ न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ” इति तस्यैव स्मरणात् । एव मात्रभावे पितुरपि ; “ माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ” इति मनुस्मरणात् । आपदि ; दुर्भिक्षादौ । अनापदि तु दातुः प्रतिषेधः । यद्वा आपदि ; प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे ; “ अपुत्रैवैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ” इति अत्रिस्मरणात् । सपुत्रत्वे तु तस्यैव प्रतिषेधः । एकश्च पुत्रो न देयः ; “ न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा ” इति वसिष्ठस्मरणात् । तथा ज्येष्ठश्च ; “ ज्येष्ठ पिता ” इति शौनःशेफीयल्लिङ्गान् । आतृपुत्रं विना ; तस्मिन् सर्वपुत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहविधिमाह वसिष्ठः—“ पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् वन्धुनाह्वयं राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिमिदंत्वा अदूरवान्धवमसनिकृष्टमेव प्रतिगृहीयात् ” इति । अदूरवान्धवम् ; सनिहितदेशवासिज्ञातिसमूहम् । असनिकृष्टम् ; असवन्धिनमेव । वन्धुसानिकृष्टमेवेत्यपि पाठः । तत्र आतृपुत्रो मुख्यः । दूरवान्धवत्वेन च सदेहे स एव—“ सदेहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवः शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते क्षेत्रेन बह्वंस्त्रायते ” इति । दानविधिस्तु जात्रालिना पुत्रिकदानेन व्याख्यातः ॥ १९ ॥

१क्रीतश्च नवमः ॥ २० ॥ स च येन क्रीतः ॥ २१ ॥ स्वयमुप-
गतो दशमः ॥ २२ ॥ स च यस्योपगतः ॥ २३ ॥

नम लक्षयति । दत्तकोत्करीत्या मातापितृभ्याम् अन्यतरेण वा ज्येष्ठमेक वर्जयित्वा आपदि विक्रीयमाणो धनं दत्त्वा यः क्रीतः, स नमः, क्रीतत्वेन क्रीतभार्यावत् देवपितृकार्यानर्हत्वेन दत्तादपि निप्रकृष्टत्वात् ॥ २० ॥

अविभक्तेषु भ्रात्रादिषु साधारणधनक्रीतत्वेन दासादिभ्यः साधारण्यापत्तावाह । स क्रीतः येन 'ममाय पुत्रो भवतु' इति बुद्ध्या गृहीतः, तस्येव पुत्रः, न दासादिवत् साधारणः । यथाह मनुः—

“ क्रीणीयाद्यस्त्यपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिनात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

दशमं लक्षयति । यो मातापितृविहीनः, ताभ्यां त्यक्तः 'तनाह पुत्रो भवानि' इति स्वयमेवोपगतः, स दशमः, स्वयमुपगते कर्तृयापाराभागात् “अपुत्रेणैव कर्तव्यं पुत्रप्रतिनिधिस्तथा” इत्यादिविधिपर्यवसानाभावेन क्रीतात् विप्रकृष्टत्वात् । न च स्वीकार एव कर्तृयापारः, तस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । यथाह मनुः—

“ मातापितृनिहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तश्च स स्मृतः ॥ ”

इति ॥ २२ ॥

स्वयमुपगतः कस्यासावित्यत आह । स स्वयमुपगतः यः कामयेत 'तथाहम्' इति, तस्यैव पुत्रो नान्येषाम् । तदेतत् स्पष्टमाचष्टे वसिष्ठः—“स्वयमुपगतश्चतुर्थः । तत् शुनः शेषेन व्याख्यातम् । शुनः शेषो वै यूपे नियुक्तो देवतास्तुष्टावः । तस्यैव देवता पाशं विमुमुक्षुः । तस्मै च उक्तुं 'ममैवायं पुत्रोऽस्तु' इति । तान् ह न संपेदे । ते संपादयामासुः । एष एव यः कामयेत् तस्य पुत्रोऽस्त्विति । तस्य ह विद्यामित्रो होनामीत् । तस्य पुत्रत्वमिवायम्” इति ॥ २३ ॥

अपचिद्वस्त्वेकादशः ॥ २४ ॥ पित्रा मात्रा च परित्यक्तः

॥ २५ ॥ स च येन गृहीतः ॥ २६ ॥ यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादशः

॥ २७ ॥

एकादशं लक्षयति । यस्यक्तो गृह्यते सोऽपविद्धः । स चैकादशः; त्यक्तस्य स्वयं ग्रहणात् दत्तात्मनोऽपि विप्रकृष्टत्वात् ॥ २४ ॥

त्यागश्च केनेत्यत आह । प्रत्येकविभक्तिचकाराभ्यामुभाभ्याम्, अन्यतराभावेऽवशिष्टेनान्यतरेणैव वा परित्यक्तोऽपविद्ध इत्यर्थः । यथाह मनुः—

“ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ ”

इति ॥ २५ ॥

परित्यक्तस्यास्वामिकतया कस्यासावित्यत आह । अस्वामिकस्य परिग्रहीतुरेव स्वत्वान् येन गृह्यते, तस्यैव स पुत्रो भवति ॥ २६ ॥

द्वादशं लक्षयति । उक्तविषयेभ्योऽन्यत्र यत्र कचन स्वीयायां परकीयायां वा सवर्णायामसवर्णायाम् वा उज्ज्वायामनुदायां वा क्षतायामक्षतायां वा यो निष्पादितः, स तस्यैव पुत्रः; सजातीयतानियमस्य कृत्रिमेण सह द्वादशपुत्रविषयत्वात् । स च द्वादशः; विषयविशेषनियमाभावात् अपविद्धादपि विप्रकृष्टत्वात् । यथाह मनुः—

“ य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ ”

इति । अत्र केचित्—य एते क्षेत्रजादय एकादश पुत्रा औरसप्रसङ्गादुक्ताः, ते यस्य बीजतो जाताः तस्य न भवन्ति; किन्तु इतरस्य; यस्य क्षेत्र, येन वा क्रयादि कृतं तस्यैवेत्याहुः । तन्न; अस्त्यार्थस्य तल्लक्षणवाक्यैरेवोक्तत्वेन पौनस्वत्यप्रसङ्गात् । तथाहि—“ तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ” इति, “ वोढुः कन्यासमुद्रवम् ” इति, “ वोढुः स गर्भो भवति ” इति गूढोत्पन्नकानीनसहोदलक्षणेपु तत्र तत्र श्रूयमाणत्वात् । अन्ये तु—य एते दत्त्रिमादयः पुत्रा उक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रे अन्येभ्यो जाताः, तदा दात्रादिभिर्दत्ता अपि न प्रतिगृहीतादीनां पुत्रा भवन्ति; किन्तु बीजिन एवेत्यस्यार्थ इत्याहुः । तदपि न; स्वक्षेत्रोत्पन्नत्वेन स्वस्वत्वे सति दानक्रियादौ बाधकभावात् । न चैकपुत्रप्रतिषेधवत् वाचनिकोऽयमर्थ इति वाच्यम्; अहृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । बीजिपुत्रताभिधानेन सर्ववादिसिद्धक्षेत्रिपुत्रताया असिद्ध्यापत्तेश्च । अरे तु—य एते क्षेत्रजादयः पुत्राः प्रसङ्गादुक्ताः, ते बीजिन एव । क्षेत्रिणः औरसः पुत्रिका वा स्यात् । अन्यबीज-जत्वमेकादशानामप्युपलक्षणम् । तेन स्वबीजजावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्तव्यौ । अत एव बृहस्पतिः—

“ आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तवैकादश पुत्रास्तु पुत्रिचौरसयोर्विना ॥ ”

इत्याहेत्याहु । तदपि मन्दम्, अस्वार्थस्याव्यवहितपूर्ववाक्येनैवोक्तत्वेन पौनस्वत्यात् । तच्च वाक्यम्—

“क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहु क्रियालोपान्मनीषिण ॥”

इति, औरसपुत्रिकार्कतव्यथाद्वादिक्रियालोपो मा भूदिति तत्प्रतिनिधित्वेन क्षेत्रजादीनामभिधानात् । तस्मादस्य वाक्यस्य सम्बोध्यो वक्तव्य । स यथा—क्षेत्रजादय क्षेत्रिकादीनामेव पुत्रा इति तत्तल्लक्षणवाक्येरेव सिद्धे, औरसाद्यभावे प्रतिनिधीकार्या इति “क्षेत्रजादीन्” इत्यनेनोक्तम् । इदानीं बीजिन सर्वथाप्यपुत्रत्वे न केवलं ते क्षेत्रिकादीनामेव, किंतु बीजिनोऽपीत्याह—यस्येति । यस्य ते बीजतो जातास्तस्यापि । नेतरस्य तु, तुल्यदोऽवधारणे । नेतरस्येव क्षेत्रिकादेरिति, बीजक्षेत्रिणोरुभयोरप्यपुत्रत्वे क्षेत्रजादय उभयोरपि पुत्रा भवन्तीत्यर्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः—

“अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितं सुतम् ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥”

इति । ननु, अयमर्थः स्त्रीपुधर्माभिधानेऽभिहित एव

“क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्र बीजार्यं यत् प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥”

इत्यनेन । क्रियाभ्युपगमो नाम ‘अत्रोत्पन्नमप्युपगमोर्भविव्यति’ इति परस्परसम्प्रतिपत्तिः । बादम्, क्षेत्रजस्येव द्व्यामुप्यायणताभिधानायेदं वाक्यं प्रयुक्तम् । तत्र च क्रियाभ्युपगमो निमित्तम् । अत्र तु तदभावेऽपि उभयोरपुत्रत्वे दत्तकादीनां सर्वेषामेव द्व्यामुप्यायणत्वमुच्यते इति न पौनस्वत्यम्, क्रियालोपादिति हेतोर्द्वयोरपि समानत्वात्, “अपुत्रेण परक्षेत्रे” इत्यत्रापुत्रतामात्रस्य द्व्यामुप्यायणतायां हेतुनादर्शनाच्च । तस्मात् बीजिनोऽप्यपुत्रत्वे यत्र वचनोत्पादितं पुत्रो भवतीति सिद्धम् । ननु,

“औरसः पुत्रिणा बीजक्षेत्रेणैव पुत्रिणामुत ।

पौनर्भवश्च कनीन सहोदो गृहसमः ॥

दत्तं प्रातः स्वयं दत्तं दृत्रिमश्चापविद्वक् ।

यत्र वचनोत्पादिनश्च पुत्रास्या वक्ष्ये पञ्च च ॥

अर्जुनैः क्रमेणैषा पूर्वाभावे परः परः ।

पिण्डदोऽगहश्चेति युक्ता गुणशान् स्मितिः ॥”

इति देवलेन यत्र वचनोत्पादितो बीजनात् पृथगेवेक^१, तत् कथं यत्र वचनोत्पादितो बीजकृतेन व्याख्यायन इति चेत्—नमः । क्रियाभ्युपगमादिनि मनुवाक्यात् बीजक्षेत्रजादिति क्षेत्रजमाहवर्षाद्य

यथोक्तसविदोत्पादितो बीजज पृथगुक्त । सविदभावेऽपि बीजिन सर्वथाप्यपुत्रत्वे दत्तक्रीतादीनामपि बीजिपुत्रत्वाभिधानाय यत्र कचनोत्पादित साधारण्येनोच्यत इति न विरोध । न चैव द्वादशसख्याविरोध , यत्र कचनोत्पन्नस्य पारशवावान्तरभेदत्वेन स्वातन्त्र्याभावादिति वाच्यम्—द्वादशातिरिक्तस्यापि व्यभिचाराद्युत्पन्नस्य समवात्, उपधेयसकरेऽप्युपाधेरसकराच्च तद्भेदस्येव द्वादशत्वप्रयोजकत्वादित्यलम् । अथवा यत्र कचनेत्यनेनानृद्धा शूद्रा विवक्षिता , तस्या जातो द्वादश पुत्र इति व्याख्येयम्, उन्नायामुत्पन्नस्यैवौरसत्वाभिधानात् । अत एव मनुः—

“ य ब्राह्मणस्तु शूद्राया कामादुत्पादयेत् सुतम् ।

स पारयन्नेन शवस्तस्मात् पारशव स्मृत ॥”

इति । तथा “ स्वय दत्तश्च शौद्रश्च पडदायादवान्धवा ” इत्येदायत्वमपि तम्येवाह , उन्नायामुत्पन्नस्य “ अश शूद्रासुतो हरेत् ” इत्येकाशस्योक्तत्वात् ॥ २७ ॥

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ २८ ॥ स एव दायहर ॥ २९ ॥

स चान्यान् विभृयात् ॥ ३० ॥

नन्वेषा प्रतिनिधित्वाविशेषे तुल्यकक्ष्यत्वमेवोचितम्, न तु द्वितीयादिकक्ष्यत्वमित्यत आह । एतेषा द्वादशाना मध्ये पूर्व पूर्व पूर्वपूर्वपठित श्रेयान् । श्रेयोऽष्टविशेष , तद्वत्त्वात् प्रशस्त । नन्वेषा पौर्वापर्येणैवाष्टविशेष प्रत्यासत्तिरित्युक्तमेव, विमर्धमिदमुच्यते ‘ पूर्व पूर्व श्रेयान् ’ इति^१ सत्यम्, द्वेषा हि श्रेयस्त्वम्—अवयवप्रत्यासत्त्या विशुद्धजन्मना च । तत्र औरसपौत्रिकेययो निमित्तद्वादशकसद्भावात् उभयथापि श्रेयस्त्वम् । क्षेत्रजादीना सहोदान्ताना पञ्चानामवयवप्रत्यासत्त्येव श्रेयस्त्वम्, दत्तोरन्यतरावयवसन्धात् । न जन्मना , बीजक्षेत्रयोर्विपर्यासात् । दत्तकादीना जन्मनैव श्रेयस्त्वम्, नावयवप्रत्यासत्त्या, उत्पन्नानामेव परिग्रहात् । तयोश्चावयवप्रत्यासत्तेरभ्यर्हितत्वमभिप्रेत्य क्षेत्रजादीना पूर्वमुपन्यास , तेषा पितृदाय इव बन्धुदायेऽप्यधिकारात् । यथाह तु शृङ्गारिखतौ—“ औरस क्षत्रत्र पुत्रिकासुत पौनर्भव कानीनो गृहोत्पन्नयेति पट् पुत्रा बन्धुदायादा ” इति । चकारात् सहोदोऽपि, “ अथ दायदबन्धूना सहोद प्रथम ” इति वसिष्ठस्मरणात् । दत्तकादीना तु तदभावात् अनभ्यर्हितत्वेन पश्चादुपन्यास । यथाह हारीत.—“ दत्त क्रीतनोऽपविद्ध सहोद स्वयमुपागत सहसा^१ दृष्टश्चेत्यन्युदायादा ” इति । सहसा दृष्ट , कृत्रिम । बन्धूनामपुत्रपितृयादीना दायमाददतीति बन्धुदायादा , न बन्धुदायादा अन्युदायादा । अयमर्थ—पन्न्याद्यभावे यदा भ्रातृपुत्रादीना दायसन्ध प्राप्तति, तदा ते औरसाद्या सहोदान्ता^२ ससेवापुत्रपितृव्यादिधनमात्रो भवन्ति, न दत्तकाद्या पद्मेति । ने तु कल पितुरेव धनभाजो नान्येषाम्,

“तेषा षड् गन्धुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव तु” इति देवलस्मरणात् । सहोद्रे तु गुणगुणाभ्या व्यवसा । एव मनुगोतमाद्युक्तक्रमन्यापि यस्या ज्ञेया, “पिण्डत्रोऽष्टहरश्चेति उक्ता गुणगदात् स्थिति ” इति तस्यैव स्मरणात् । यस्तु गोतमीने पुत्रिकापुत्रस्य दशमत्वेन पाठ, स विजातीये द्विपदचतुर्थ्याभिमानात् समानजातीयोरमनाम्यात् । तेषा च औरमेत्यतो ज्येष्ठमपि न, “ औरमे पुनस्तपन्ने ज्येष्ठस्य तेषु न विद्यते ” इति देवलस्मरणात् ॥ २८ ॥

श्रेयस्त्वस्य प्रयोजनमाह । यो य श्रेयान् स पित्रादिदायहर, न पार्ष्यान् । श्रेयसोऽभावे तु पार्ष्यान्नापि दायहरो भवति । यथाह मनुः—“श्रेयस श्रेयसोऽस्त्रामे पार्ष्यान् स्विधमर्हति” इति ॥ २९ ॥

यदा श्रेयसो दायहरस्त्व, तदान्येषा का गतिरित्यन आह । स पूत्रे पूत्रे औरसादिर्दायहर अन्यान् अत्रजादान् मिश्र्यात्, अत्राच्छादनेन पोषयेत् । इदं च औरमाद्यपे नान्येषामत्यन्तनिर्गुणत्वे ज्ञेयम् । समगुणत्वे तु मनुः—

“षष्ठ तु अत्रनम्याग्र प्रदद्यात् पेतृकाद्वनान् ।
औरसो विभजन् दाय पितृ पञ्चममेव वा ॥”

इति । अत्यन्तममगुणत्वे तु तृतीयाद्यो ब्रह्मपुराणेऽभिहित —

“समग्रमभोक्ता स्यादोरसोऽपि जघन्यन ।
विभाग क्षेत्रेण शुक्ले चतुर्थं पुत्रिकासुत ॥”

इति । पुत्रिकोरमसनयाये तु मनुः—

“पुत्रिकाया दृढाया तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समन्त्र विभाग स्वाग्नेष्टना नाम्नि हि विद्या ॥

इति । औरसौर्भवादिममनाये ब्रह्मपुराणम्—

“दृढिम पञ्चभाग तु पञ्चभाग गृहस्तमत्र ।
सप्ताय चापविद्धस्तु कानानश्चाष्टमायमाक् ॥
नवभाग सहोदर्य ऋतो दशममस्तुते ।
पौनर्भवस्तेरुदय द्वादश स्वयमागत ।
त्रये दशमभाग तु शैत्रे शुक्ले पितुर्धनात् ॥”

इति । हारीतः—“मिभित्तिव्यनाण ण्णसिअ सानानाय दयात्, सिअ पौनर्भाय, ण्णोन्विअ द्वयमुज्झा-
याय, अष्टदश त्रेत्राय, सप्तदश पुत्रिफापुत्राय, इनरानौरसाय पुत्राय द्यु ” इति । ण्णो च न्यूनाधिक्यौ
भागौ औरमान् न्यूनाधिक्यगुणसंज्ञान् व्यख्याप्यौ । अन्यन्तगुणसत्त्वे पञ्चमाऽय, “क्षेत्रजाया मुनाश्चान्ये

पञ्चपट्सप्तभागिनः ” इति गार्हस्पत्यात् । अत्यन्तनिर्गुणत्वे तु भरणमात्रमित्युक्तमेव । यदा तु विशिष्टजन्मना श्रेयस्त्व, तदा कमविशेष विभागविशेष चाहतु गृहस्पतिदेवलयौ—

“ एक एवोरस पित्रे धने स्वामी प्रकीर्तितः ।
तत्तुल्या पुत्रिकाम् प्रोक्त्वा द्वावेतावुत्तमो स्मृतौ ॥
दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।
जातिगुद्धा कर्मगुद्धा मध्यमास्ते सुता स्मृता ॥
क्षेत्रज्ञो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भनः सुतः ।
कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
विशेषश्चापि पुत्राणामनुपूर्वाद्भिः शिष्यते ।
तेषां सप्तर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयाशभागिनः ।
हीनास्तमुपनयेयुर्मासाच्छादनभाजनाः ॥”

इति । अयमभिसंधि — आनुपूर्व्यं प्रत्यासत्तिकम् । तस्माद्विशेषो जन्मान्निगुद्धिविशिष्टः, पतितापतितोत्पन्नयोः पुत्रयोः पौत्रयोर्वा तुल्यायामपि प्रत्यासत्तो विशुद्धोत्पन्नस्तथैव पित्रे पैतामहे वा धनेऽधिकारदर्शनात् । एव प्रत्यासत्तिविप्रकर्षेऽपि पुनर्भ्रातृपुत्रयोस्तथानिधयो भ्रातृपुत्रस्तथैव पितृयधनेऽधिकारः समर्थते प्रत्यासत्त्या धनाधिकारवादिभिरपि । यद्येन तर्हि मूलोक्त्यपि द्वादशपुत्रेषु तन्न्यायसम्भवात् आन्ता प्रत्यासत्तिर्वै, विशुद्धजन्मनैव धनाधिकारः सिध्यतु । स्यादेव यदि पाठक्रमप्रयोजकप्रत्यासत्तिमात्रेणैव धनाधिकारः कल्प्येत । अस्ति तु तत्रापि ‘पूर्वाभावे परः परः’ इति श्रौतक्रमविधायकः वचनम् । तस्मात् मूलोक्त्यगार्हस्पत्ययोर्द्वयोरपि क्रमयोः श्रौतत्वात् विस्तर एव साधु, न पक्षद्वय मिश्रीकृत्य विषयव्यवस्था । औरससमवाये सगुणसवर्णविषयमिदम् । निर्गुणास्तु सवर्णाश्चतुर्थाशभागिनः,

“ उत्पन्ने त्वोरमे पुत्रे चतुर्थांशहरा सुताः ।
सवर्णा असवर्णास्तु मासाच्छादनभाजनाः ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । औरसत्वेन पुत्रिकापि गृह्यते । एतेन “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत, चतुर्थभागभागी स्यादुक्तः” इति वासिष्ठ व्याख्यातम् । द्वयासुप्यायणभागे विज्ञेयमाह योगीश्वरः—

“ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥”

इति । यदा तु परस्परसविदा द्वयामुप्यायण उत्पन्ने बीजिक्षेत्रिणोरन्यतरस्यौरस उत्पद्येत, तदा स्वस्वपितृधन-
हरत्वमेवोभयोः ; न तूभयांगहारित्वं द्वयामुप्यायणस्येत्याह मनुः—

“ यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतो ।

यद्यन्य पैतृकं रिक्थ स तद् गृह्णात नेतरत् ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

अनूदानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ॥ ३१ ॥ पतित-
ह्रीवाचिकित्स्परोगविकलास्त्वभागहारिणः^१ ॥ ३२ ॥^२ रिक्थग्राहि-
भिस्ते भर्तव्याः ॥ ३३ ॥

विभूयादित्यनेनेतरपरिसस्याप्राप्तौ अपवादमाह । स पूर्वः पूर्व औरमादिः, अन्येपामौरसानां
चानूदानामसम्भूतानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं जातकर्मादिविवाहान्तं कुर्यात् । यद्यपि प्रक्रमनञ्चात्
अनौरमानामेव भरणवत् संस्कारोऽपि गम्यते, तथापि कैमुतिकन्यायेनौरसेष्वप्यनौ सिध्यतीति ज्ञेयम् ।
तेन भरणेऽपि यावदशप्रदानमर्थमिदमेव । यद्यपि अनूदानामित्युपक्रमस्यासजातविरोधित्वेन बलवत्त्वात्
उपमहारम्यं संस्कारपदं विवाहपरमेव प्रतीयते, “ वेदो वा प्रायदर्शनात् ” इति न्यायात् ; तथापि
“ असम्भूतान्मु संस्कार्यां प्रातृभिः पूर्वसम्भूतैः ” इति योगिवचनेनोपक्रमोपसहारयोरेकरूपेणैकवाक्यतयास्यापि
तदर्थपरत्वमेव युक्तमिति । आतृमुपक्रमे स्ववित्तानुमारेणेति वदता, भगिनीसंस्कारे विशेषो दर्शितः । स च
‘ अनूदाश्च तुहिनर ’ इति वक्ष्यते ॥ ३१ ॥

यदुक्तं ‘ पूर्वे पूर्वे धेयान् दायहरः ’ इति, जत्यापवादमाह । पतिनो महापातकादिना । ह्रीनो
नपुमन्ने जात्या विकारेण वा । अचिवित्म्यरोगः भगदरादिमनः । विरलः इन्द्रियैः, अन्यवधिरादिप्रभू-
तुष्टुन्मचरुणिपद्व्यादि । तुगन्दात् आश्रमान्तरगतादीनां मरणम् । एते भागहारिणो न भवन्ति । यथाह
यसिष्ठः—“ जनगाम्याश्रमान्तरगता ” इति । नारदोऽपि—

“ पितृद्विद् पतिन पण्डो यश्च न्याशैषपातिकः ।

औरमा अपि नैतदप्य लभेरन् क्षेत्रजा सुतः ॥ ”

इति । मनुदेवलो—

“ मरे ण्य रिक्थमस्या नर्हन्ति श्रान्तो धनम् । ”

“ मृते न स्तिरि श्रःबहुष्टुन्मचरुण्डान्तराः ।

पतिनाः पतिनाय निश्रो दायागन्नागिन ॥ ”

इति । पतितादिषु चोद्देश्यगतत्वात् लिङ्गमविवक्षितम् । तेन च पत्नीदुहितृमात्रादीनां तथात्वे निरंशत्वं सिध्यति ॥ ३२ ॥

भागभावे कथमेषां जीवनमित्यत आह । ये रिक्थग्रहणयोग्याः पुत्रादयो वक्ष्यमाणाः, तैस्ते क्लीवाद्यो भर्तव्याः । पतितस्य तु प्रायश्चित्ताहंतायां तत् कारयित्वांशो देयः । अनर्हतायां तु परित्याग एव ; न तु भरणम् ; “अर्थात्तद्व्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्विभृशुः पतिततज्जातवर्जम्” इति बोधायनस्मरणात् । अन्येषां त्वभरणे पातित्यम् ;

“सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्यता मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥”

इति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवम् । भेषजादिना तु क्लीवत्वादेरप्यपगमे भागप्राप्तिरस्येव ; अनंशत्व-
निमित्तापगमात् ॥ ३३ ॥

^१तेषां चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ॥ ३४ ॥ न तु पतितस्य

॥ ३५ ॥ पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ॥ ३६ ॥

क्लीवादीनामनंशत्वात् तत्पुत्राणामप्यनंशत्वप्राप्तावपवादमाह । तेषां क्लीवादीनामौरसाः पुत्रा भागं लभन्ते । चकारात् क्षेत्रजग्रहणम् ; “औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” इति योगिस्मरणात् । तत्र क्लीवस्य क्षेत्रजः, अन्येषामौरस इति व्यवस्था जातिक्लीवे । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं रोगादिना क्लेशोत्पत्तौ तु क्लीवस्याप्यौरससम्भवात् ‘तेषामौरसाः’ इत्यविशेषणोपन्यासः । औरसक्षेत्रजग्रहणमितरपुत्रपुत्रासार्थम् । यत्तु देवलीये “तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः” इति पुत्रसामान्योपादानं, तत् औरसक्षेत्रजपरमेव ; उपसहारन्यायात् । पुत्रग्रहणात् पत्नीदुहित्रोर्भरणमेव, न तु भागहारित्वमित्युक्तं भवति । यथाह योगीश्वरः—

“सुतश्चैषं प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ।

अमुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वासा व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलस्तथैव च ॥”

इति ॥ ३४ ॥

तेषामित्यनेन पतितादीनां सर्वेषां प्राप्तावपवादमाह । पतितस्य तु औरसा अपि पानित्यावस्थोत्पन्नाः पुत्रा न भागहारिणः ; तेषामपि पतितत्वात् । यथाह वसिष्ठः—“पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः” इति ॥ ३५ ॥

के ते पतिनोत्पन्नाः पतिना इत्यन आह । ब्रह्महत्यादिपननीयवर्गकरणान्तरमेव पातित्ये ये उत्पन्नाः पुत्राः, ते पानित्योत्पन्नाः पतिनाः । न तु पानित्यान् पूर्वमपनन्ते वा पानित्ये ये उत्पन्नाः, ते पतिना इति । तेन च पानित्यावस्थोत्पन्नाः पतिता इत्यर्थः सिद्धः । एतेन “पतितोत्पन्नः पतितः” इति वासिष्ठं व्याम्यानम् । यद्वा, पानिनम्यौरमाः पुत्रा न भागहारिणः; तर्हि के भागहारिण इत्यन आह । पननीये कर्मणि कृते पानित्यावस्थाया तु नौरमा भागहारिणः । न त्वनन्तरोत्पन्नाः; अनन्तरः अन्यवहितः कनिष्ठो ज्येष्ठो वा भ्राता; तदभावे पूर्वोक्त मणिष्ठादिर्वा । तेन ये उत्पन्नाः क्षेत्रज्ञा इति यावत्; ते तदीयं भागं लभन्ते, शुद्धावस्थोत्पन्नैरभावात् । तत्पद्मावे तु पातित्यावस्थोत्पन्नः क्षेत्रज्ञोऽपि न लभत एव ॥ ३६ ॥

प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभाग्निः ॥ ३७ ॥ तत्पुत्राः

पैतामहेऽप्यर्थं ॥ ३८ ॥ अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः ॥ ३९ ॥

यदुक्त ‘यत्र कचनोन्यादिना दायहर’ इति, तस्य कचिदपवादमाह । प्रतिलोमानु वेद्यादित्वांशु गृह्यादिभ्य उत्पन्ना आयोगवाटयो वध्यमाणाः गृह्यादिभ्यः पितृभ्यो भागं न लभन्ते । यत् “गृह्यापुत्रस्य प्रतिलोमानु” इति गौतमीयं, तत् “गृह्यापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शश्वुष्वेत्येन वृत्तिमूल्यन्तेषामिविभिना” इत्युपक्रान्तातिदेशान् शुश्रूषादिगुणोक्तप्रतिलोमत्रयपदम् । चरारात् अक्रमोदादीनां ग्रहणम् । यथाह कात्यायनः—

“अक्रमोदासुन्धैर सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रत्यन्यामिनश्चैव न रिस्थ तेषु चार्हति ॥”

इति । अक्रमोदाय अमरणां प्राजाः; मरणांमुतस्य रिस्थभास्वान् । यथाह स एव—“अक्रमोदासुतमृत्युसर्गं सवर्णश्च यदा पितुः” इति । तथा प्रतिलोमप्रभृतामनुष्पन्नैरनोऽपि न दायभाक्,

“प्रतिलोमप्रभृता वा तस्या पुत्रो न रिस्थभाक् ।

प्राजाच्छादनमन्यन् देय तद्वन्नुनिर्मतम् ॥

वन्नुनामप्यन्ये तु पित्य धनमप्राप्नुयान् ।

अपित्य तद्वन् प्राज दापनीया न पान्यया ॥”

इति तस्यैव भाष्यम् । अन्त्यं यावज्जीवम् । पित्य पितृगर्जितम् । अपित्य रित्रनुर्गर्जितम्; रित्रं अनुस्य रित्र्यादेर्लक्ष्यम् । न१ वान्यस्य एवामुतु; न तस्यै दपुगिन्यर्थः । द्वितीयधकारः पितृगर्जितस्य समुच्चयार्थः । तस्मादुपक्रमेण वक्ष्यते । इदं वान्यमिति गात्रादुपक्रमेण तत्पितृगर्जितमिति । न प्रतिलोमप्रभृताः पान्यः; नन्वन्त्यमृत्युसर्गस्य रिस्थमन्यया ॥ ३७ ॥

ननु ऋणादिभ्यः सूतादीनामनश्वरेऽपि तत्पुत्राणां ऋणादिपुत्रवत् अशभागित्वं स्यादित्यत आह ।
तेषां प्रतिलोमासु जातानां सूतादीनां ये पुत्राः, ते पितामहस्य क्षत्रियादेर्योऽर्थः, तस्मिन्नप्यभागेन । तस्मात्
प्रतिलोमासु जातानां पुत्राणां पौत्राणां च न वर्णिष्यन्भाक्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं ते जीवेयुरित्यत आह । बहूनां विभज्यार्थं ब्राह्मिणे सर्वेषां भरणं तृता नोभनायारव्यपदेशः ।
अन्यथा यो यस्य रिक्थं गृह्णीयात्, स त्रिभृयादित्यर्थं सिद्धमेव ॥ ३९ ॥

यश्चार्धहरः स पिण्डदायी ॥ ४० ॥ एकोऽनामप्येकस्याः ।

पुत्रः सर्वासां पुत्र एव^१ ॥ ४१ ॥ आतृणामेकजातानां च ॥ ४२ ॥

पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ॥ ४३ ॥

रिक्थमसङ्गात् तुल्ययोगक्षेमस्यापि निर्णयमाह । यो यस्यार्थं रिक्थत्वेन गृह्णीयात्, स तस्मै
पिण्डं श्राद्धमपि दद्यात् । द्वादशविधपुत्राभ्यायमेतत्, तदुपक्रमेणैव “ पिण्डबोऽश्वत्थं पूर्वाभावे पर
पर ” इति योगिस्मरणात् । पुत्राभावे तु धनग्रहणेनैव श्राद्धाधिकारं बोधयितुं साधारण्येन व्यपदेशः,
“ यो यस्याददीत स तस्मै श्राद्धं कुर्यात् पिण्डं च त्रिपुत्रं दद्यात् ” इति शङ्खस्मरणात् ॥ ४० ॥

तस्य कचिदपवादमाह । एकेन पुत्रोऽनामं स्त्रीणामपुत्राणामप्येकस्याः सक्त्या यः पुत्रः, स
सर्वासामपि पुत्रः, पुत्रकार्यकारी । अयमर्थः—मातृधनं दुहितृणामीति वक्ष्यति, पित्रोः श्राद्धाधिकारी पुत्रः
इति च । तत्र पुत्राभावे धनग्रहणनिमित्तं मातृश्राद्धाधिकारो दुहितृणां प्राप्तः । तत् सप्तपुत्रे निधातुं
पुत्रत्वेन तस्य व्यपदेशः इति । एवकारोऽत्र पुत्रीकरणं व्यावर्तयति । यथा पत्न्यवयवारब्धं क्षत्रं भर्तुं
पुत्रः, तथा भर्त्रवयवारब्धं सप्तपुत्रं पत्न्या, दत्तपत्योरन्यतरावयवारब्धत्वेनैव पुत्रत्वसिद्धौ पुत्रीकरणार्थक्यात् ।
यत्तु वृद्धस्पतिना,

“ यथेकजाता बहवो आतरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि युते बाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥

बह्वीनामेकपत्नीनामपि एव विधिः स्मृतः ।

एका चेत् पुत्रीणीं तासां सर्वासां पिण्डदस्तु स ॥ ”

इति आतृपुत्रः-मार्तिदेशः सापेक्षऽभिहितः, सोऽपि प्रतिनिवृत्तिविषयः, न पुत्रीकरणविषयः, तस्य
मासत्वात् ॥ ४१ ॥

सपत्नीन्याय आतृष्यप्यतिदिशति । एकनाता सोदरा । तेषा आतृणामपुत्राणमप्येकस्य आतुर्यं पुत्र , स सर्वेषां पुत्र पुत्रकार्यकारी । अयमर्थः

“अपुत्रस्य पितृव्यस्य यः पुत्रो आतृजो भवेत् ।

■ एव तस्य कुर्वति पिण्डदानोदरक्रियाम् ॥

★ पात्रेण तेन कार्यं स्यात् पुत्रवद् आतृजेन तु ।

पितृस्थाने तु तः कृत्वा शेषान् पूर्ववदुच्येत् ॥ ”

इति स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तः । तथा मार्कण्डेयोऽपि—

“पुत्रं पौत्रं प्रपौत्रश्च तद्वद्वा आतृसतति ।

सपिण्डसततिर्वापि क्रियार्हा तूपचायते ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ॥ ”

इति सर्वाभावे स्त्रीणामधिकारमाह । एतेन,

“अपुत्रा शयनं भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येन दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमक्षरमेतं च ॥ ”

इति वृद्धमनुवाक्यं व्याख्यातम्, सर्वाभावे एव तदधिकारोपधनात् । यद्वा अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधौ क्रियमाणे आतृपुत्र एवादौ प्रतिनिधिः कार्यं इत्येतदर्थः समिद्धं वाच्यं व्याख्येयम्, यथाश्रुताधनिर्वाहभावात् । तथाहि—
न तावत् पुत्राभावे दायाधिकारो आतृपुत्रस्य, “पत्नी दुहितरश्चरः पितरोऽत्रातरस्तथा । तत्सुता ” इति तस्य पञ्चमस्थानपाठात् । नापि पिण्डाधिकारः, “पत्नी अता आतृश्च ” इति तृतीयस्थानपाठात् । तस्मात् यथोक्तं एवार्थाऽस्य सम्यः । अयं चापरो विशेषः—यदेतदप्यसावनेनैव आतृभिः पुत्रीकार्यं इति, मनुना—

“आतृणामेकनातानामेकश्चेत् पुत्रमात्रं भवेत् ।

सर्वाभावेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ ”

इत्यत्र ‘तेन पुत्रेण’ इत्येकत्वनिर्देशात् । शालिङ्गकपुराणे उभाव्यामपि वेतालभेराभ्याम्,

“एकमेव करिष्ये वो नन्दिनः चेत्यभाषताम् ।

ततः कदाहिदुर्गस्या भैरवो भूयुनः गतः ॥

तत्रां सः जलयापामः कुप्येन नाम पुत्रकम् ।

तमेव चैव तनयः वेतालऽपि मरुः सुतम् ॥ ”

इत्यादिना परस्परं पुत्रेणस्य पुत्रीकरणञ्चिद्वर्गनाय । विदुः सैनः पराशरस्मृतिविदुः विदग्धमनो-
हराया दत्तरूपमासाया चान्नाभिगिति नैव मनन्यते ॥ २२ ॥

‘यथार्थहर स पिण्डदायी’ इत्यस्यापवादान्तरमाह । पितुर्निर्धनत्वेन स्वस्य नि स्पृहत्वेन वा य पुत्र पितृधनं न लभते, सोऽपि पित्रे पिण्डं दद्यात् । अनेन पुत्रत्वमेव पिण्डदाने प्रयोजकम्, न धनग्रहणम्, अन्येषां तु सन्धिसाम्येऽप्यपवादाभावे तदेव प्रयोजकमित्युक्तम् ॥ ४३ ॥

पुत्राग्नौ नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ४४ ॥

ऋणमस्मिन्^१ संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखम् ॥ ४५ ॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ ४६ ॥

^२पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ।

^३दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं संतारयति पौत्रवत्^४ ॥ ४७ ॥

इति ^५श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चदशोऽध्यायः

पुत्रपदनिर्वचनयाजेन तत्रोपपत्तिमाह । मृतस्य प्रेतावस्थायां क्षुतृप्याजनितादु खानुभवः पुत्राग्नौ नरकः । तत् पिण्डोदकदानादिना सुतो यस्मात् पितरं त्रायते, तस्मात् पुत्र इति स्वयमेव स्वयंभुवा वेदेन प्रोक्तः । अनेन पुत्रानुत्पादने पुनरकप्राप्तिर्दिशिता । तेन पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यत्वं सिध्यति । तथाच श्रुतिः—
“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति । नरकात् त्राणं च पिण्डदानादिनवेत्युक्तं स्मृत्यन्तरे—

“जीवतोर्वाक्यकरणान्मृताहे भूरिगोजनात् ।

गयाया पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥”

इति ॥ ४४ ॥

तमेव वेदमुदाहरति । जातस्य पुत्रस्य जीवतो मुखं यदि पिता पश्येत्, तदा अस्मिन् पुत्रे स्वीयं पितृमृणं सनयति सकामयति । तावतैव स्वयं पितृऋणान्मुच्यत इति यावत् । यथाह वसिष्ठः—
“विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणे ऋणवान् ब्राह्मणो जायत इति यज्ञेन देवेभ्यः प्रपद्या पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण नृपिभ्य इत्येष वा अन्तुणो यज्ज्ञा य पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति” इति । मृतश्चामृतत्वं मोक्षं च गच्छति ।

^१ अस्मै—ठ

^२ दौहित्रोऽपुत्रिणं यस्मात् संतारयति पुत्रवत्—ठ

^३ वैष्णवे—क, ह, वैष्णवे धर्मशास्त्रे पुत्रविशेषप्रकरणे पञ्चदशम्—ज, ठ

^४ पुत्रदौहित्रयो—ज, ठ

^५ पुत्रवत्—ज, ठ

प्रतिबन्धकीभूतऋणापगमात् मोक्षाधिकारी भवति: “ प्रजामिरग्ने अमृतत्वमश्यामित्यपि निगमो भवति ” इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ ४५ ॥

वशकरपुत्रोत्पत्तौ फलविशेषमाह । पुत्रेणेन्द्रादिलेखकान् जयति । पौत्रेण तेषामेवानन्त्यं चिरस्थायितामश्नुते प्राप्नोति । पुत्रस्य पौत्रेण स्वस्य प्रपौत्रेण ब्रध्नस्य सवितुः विष्टपं लेखं प्राप्नोति । दायभागप्रकरणे एतस्याभिधानं पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य, तदभावे पौत्रस्य, तस्याप्यभावे प्रपौत्रस्य च दायभाक्त्वमिति दर्शयितुम् । तच्चाग्रे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ४६ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे दौहित्रस्य तत्कार्यकारितामाह । पौत्रदौहित्रयोरिह लेखे विशेषसत्त्वेऽपि परलेखे विशेषो नास्ति ; तुल्योपकारजनकत्वात् । तमेव दर्शयति । यतः पौत्रवदेव दौहित्रोऽपि अपुत्रं मातामहं सतारयति नरकादुद्धरत्येव । अस्य च दायभागप्रकरणे पिण्डप्रस्तावेऽभिधानं पुत्रपौत्राद्यभावे दौहित्रस्य धनसम्बन्धं पिण्डसम्बन्धं च प्रतिपादयितुम्^१ । तथाच स्मृत्यन्तरे—

“ अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां च स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥ ”

इति । इदं च न पुत्रिकापुत्रविषयम् ; पुत्रिकापुत्रत्वेन पौत्रत्वव्यपदेशाविरोधात् । तस्मात् अपुत्रीकृतदुहितृसुतस्यापि मातामहधनसम्बन्धोऽस्तीत्यनेन बोध्यते । अत एव मनुः—

“ अरूना वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनम् ॥ ”

दस्युभयदुहितृसुतस्य मातामहधनसम्बन्धं दर्शयति । स च पत्नीदुहित्रभावे इति च वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डणायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्या वैजयन्त्यां पञ्चदशोऽध्यायः

षोडशोऽध्यायः

समानवर्णासु ^१पुत्राः सवर्णा भवन्ति ॥ १ ॥ अनुलोमासु

^२मातृसवर्णाः ॥ २ ॥

एवं मुख्यगौणसुतान् विभज्य गौणा लक्षिताः । सांप्रतं षोडशोऽध्याये मुख्यसुतान् तदवान्तरमेवं च लक्षयति । भर्त्रपेक्षया समानवर्णासु । इदमुपलक्षणम् ; तेन प्रशस्तविवाहोदासु अक्षतयोनिषु असमानार्णगोत्रासु अपिण्डासु यवीयसीषु भ्रातृमतीषु चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तासु भर्त्रा जनिताः पुत्रा मातृपितृसमानवर्णा भवन्ति । यथाह बौधायनः—“ एतानार्यस्य विवाहानाहुः । एतैः सस्कृताया-
मुत्पन्नास्तज्जातीया भवन्ति, नान्ये ” इति । एतान् ब्राह्मार्दाश्चतुरः । आर्यस्य त्रैवर्णिकस्य । आर्यग्रहणात् शूद्रस्य विवाहान्तरोदायामपि जातस्य सवर्णत्वं भवति ; न त्वनुदायाम् । मनुरपि—

“ सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

अनुलोम्येन सभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ”

इति । अनुलोम्यं यवीयस्त्वं कन्यायाः । न तु वर्णानुलोम्यम् ; तस्य जात्यन्तरापादकत्वात् । तेनावरात् ज्यायस्यामुत्पन्नस्य न वर्णतेति । सगोत्रादिषु तु चण्डालत्वमेव स्मर्यते—

“ आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालश्चैव ईरिताः ॥ ”

इति । भ्रातृमतीत्वं “ भ्राता लज्जानावपति ” इति लज्जावापे भ्रातुः कर्तृत्वेन तदभावे होमवेगुण्येन सत्कारानुत्पत्तेरावश्यकम् । न च भ्रातृस्थानीयेन तत्सागुण्यम् ; तस्याप्यभावे वेगुण्यतादवस्थ्यात् । एतेन कानीनसहोदपौनर्भवगृहोत्पन्नकुण्डगोलकानामसवर्णत्वमुक्तं भवति ; ब्राह्मण्यादिजातेः शाल्वैकसमधिगम्यत्वात् ; अन्यथा जातिविवेकशान्तिरर्थक्यप्रसङ्गात् । न चाभिव्यञ्जकरूपणाय तत् ; तावताप्यलौकिकत्वसिद्धेः ; यथाहवनीयादिवत् । न च जन्यजनकभाव एवाभिव्यञ्जकः ; स च मातुः प्रत्यक्ष एवेति वाच्यम् ; तावन्मात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन जन्यजनकयोरपि ब्राह्मण्यादिविशेषणाम्युपगमात् । तज्ज्ञानं न मातुरपि प्रत्यक्षेण ।

^१ सर्वे पुत्राः—ज, झ, ठ.

^४ यूप omitted in ख, ग, छ.

^२ मातृवर्णाः—ठ.

^३ नर्धक्यापातात्—ख, ग, छ.

^५ मानुष—ख.

नापि शब्देन, प्रत्यक्षाधीनत्वात् तस्येति तस्यापि प्रत्यक्षत्वासिद्धे । एव च स्त्रिया स्वजाति पुरुष-
जातिर्ना यदि न प्रत्यक्षा, तदा कथमिव स्वपुत्रजाति प्रत्यक्षा स्यात् ? तस्मात् शास्त्रजन्यानुभवमूलकानादि-
स्मरणपरपराप्रमाणैव ब्राह्मण्यादिजातिरिति साधु मन्यताम् । वस्तुतस्तु ‘ब्राह्मण्यमलौकिकम्,
लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाभावात्, आहवनीयादिवत्’ इत्यनुमानादेवालौकिकम् । तत्र यद्यपि गमन-
भोजनादिकारित्व ब्राह्मणस्याप्यस्ति, तथापि तत् न ब्राह्मण्यपुरस्कारेण, किंतु प्राणित्वादिनैव, ताद्रूप्येण
त्वलौकिकक्रियायामेव साधनत्वात् । यत्रापि ‘ब्राह्मणा शत दण्ड्या’ इत्यादिदुष्टराजदेशादौ ब्राह्मण्यमेव
दण्डप्रयोजनम्, तत्राप्यर्थपदेन तन्निवृत्ति, तस्य बलवदनिष्ठानुबन्धीयार्थत्वात् । न च दण्डनमर्थवती
क्रिया, दोषश्रवणात् । अनिष्टातिरिक्ता तु सर्वापीष्टक्रिया सामान्यविधिनार्थवत्येवेति न क्वाप्यसिद्धिः ।
अन एव वसिष्ठः—“प्रकृतिविशिष्ट चातुर्वर्ण्यं सस्कारविशेषात्” इत्युक्त्वा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यपि
निगमो भवति” इत्याह । एव क्षत्रियत्वाद्युज्जयमित्यल प्रपञ्चेन । विशेषस्तु मिताक्षरटीकाया प्रसि-
ताक्षरायाम् अस्मत्कृतायामवगन्त य ॥ १ ॥

सप्तर्णापद्व्यावर्त्यमाह । ब्राह्मणादीनामनुलोमा क्षत्रियादयः । तासु तेभ्यो जाता मातृसवर्णा
पुत्रा भवन्ति । मातृसवर्णत्व तत्तद्वर्णधर्मप्राप्त्ये, “ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादित क्षत्रिय एव । क्षत्रियेण
वैश्याया वैश्य एव । वैश्येन शूद्राया शूद्र एव” इति शूद्रस्मरणात् । न तु तत्तद्वर्णप्राप्त्ये,
जात्यन्तरस्मरणात् । यथाह योगीश्वरः—

“विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियाया विश स्त्रियाम् ।

अमृष्ट शूद्रश्च निपादो जात पारशवोऽपि वा ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राचन्यान्माहिष्योभो मुतो स्मृतौ ।

वैश्यास्तु ऋण शूद्रश्च वित्रास्वेप विनि स्मृत ॥”

इति । गौतमस्तु अन्यथाह—“अनुलोमा अनन्तरैकान्तरद्वयन्तरासु जाता सप्तर्णांश्वष्टे प्रतिपाददोष्यन्त-
पारशवाः” इत्यादि । अस्याथ —ब्राह्मणस्यानन्तरा क्षत्रिया, तस्या तस्मात् सप्तर्ण । क्षत्रियस्य वैश्या, तस्या
तस्मादमृष्ट । वैश्यस्य शूद्रा, तस्या तस्मादुष्ट । ब्राह्मणस्येकान्तरा वैश्या, तस्या तस्मान्निपाद । क्षत्रियस्य
शूद्रा, तस्या तस्मात् दौष्यन्त । ब्राह्मणस्य द्वयन्तरा शूद्रा, तस्या पारशव इति । एताभ्या योगिगौतम-
वाचयाभ्या ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादिषु जाताना सजाविस्मृतोऽमिहित । स यथा—मूर्ध्नासिक्तसप्तर्णी,
अमृष्टनिपादभृज्यसृष्टा, निपादपारशवौ, माहिष्यामृष्टो, उग्रदौष्यन्तयवना, करणेभो चेति । अस्मादेव
च वैश्यात् मूले सज्जनभिगानमिति न न्यूनता । अनुलोमानामपि पितृसवर्णत्व क्वचिदाह योगीश्वरः—

“जात्युर्णा युगे ज्ञेय मसमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणा माम्य पूर्वपचारोत्तरम् ॥”

इति । जातय मूर्धावसिक्ताया । तासामुत्कर्षं ब्राह्मणत्वादिवर्णप्राप्तिं, स सप्तमे, अपिशब्दात् षष्ठे पञ्चमे वा युगे स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वे भवति । यथा—ब्राह्मणेनोदाया^१ शूद्रायामुत्पादिता निपादी । सा ब्राह्मणेनोदा कन्या जनयति । सापि ब्राह्मणेनोदा कन्यान्तरम् । इत्येव सप्तमी शुद्धमष्टम ब्राह्मण जनयति । एवमन्वष्टी षष्ठी सप्तमम् । एव मूर्धावसिक्ता पञ्चमी षष्ठम् । एवमन्यत्र ज्ञेयम् । तथा शूद्रवृत्त्या जीवन् ब्राह्मणो य जनयति, सोऽपि तथा वृत्त्या जीवन् अन्यम्, इत्येव सप्तमे द्वन्द्वे जातोऽष्टम शूद्र एव भवति । एव वैश्यवृत्त्या षष्ठे द्वन्द्वे सप्तमो वैश्य । एव क्षत्रियवृत्त्या पञ्चमे द्वन्द्वे षष्ठ क्षत्रिय इति । तथा मूर्धावसिक्त क्षत्रियाया पुत्र जनयति, सोऽपि क्षत्रियाया पुत्रान्तरम्, इत्येव षष्ठमे द्वन्द्वे षष्ठ क्षत्रिय एव । एतम् अन्वष्टो वैश्यामूढा षष्ठे द्वन्द्वे सप्तम वैश्यम् । एव निपाद शूद्रामूढा सप्तमे द्वन्द्वे अष्टम शूद्रमेवेत्यपि ज्ञेयम्, “वर्णान्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन पञ्चमेनाचार्या ” इति गौतमस्मरणात् ॥ २ ॥

प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः ॥ ३ ॥ तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रे-
णायोगवः ॥ ४ ॥ पुल्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम्
॥ ५ ॥ चण्डालवैदेहकस्तूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविद्वक्षत्रियैः
॥ ६ ॥ ^२संकरसंकराश्चासंख्येयाः ॥ ७ ॥

तस्यैव व्यावर्त्यन्तरमाह । शूद्रादीनां प्रतिलोमा वैश्यादयः । तासु तेभ्यो जाता आर्यविगर्हिता त्रैवर्णिकनास्मा शूद्रसधर्माण इत्यर्थः । अनेनानुल्लेभजाना द्विजधर्मत्वमुक्तम् । यथाह मनुः—

“^३सजातिजानन्तरजा पदं सुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणं सर्वेष्वप्यसजा स्मृता ॥”

इति । अपध्वसो व्यभिचारः । तेन कानीनादीनां शूद्रसधर्मत्वमेव । गौतमस्तु शूद्रायामनुल्लेभजस्याप्यधर्म-
त्वमाह—“प्रतिलोमासु धर्महीन शूद्राया च” इति । प्रतिलेभजेऽपि विशेषः स एवाह—“असमानाया तु शूद्रात् पतितवृत्तिः” इति । असमाना वैश्यादि, तस्या शूद्रोत्पन्न आयोगरादि पतितवत् भवति । एतेन वैश्यादुत्पन्नस्य प्रतिलोमस्य न पतितवृत्तिः, अपि तु शूद्रसधर्मत्वमिति ॥ ३ ॥

तानेव सज्ञापूर्वकं लक्षयति । तत्र षण्णां प्रतिलोमजानां मध्ये शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्न पुत्र आयोगर-
सजो भवति ^४वैदेहक इति वा ॥ ४ ॥

क्षत्रियाया वैश्यादुत्पन्न पुल्कस मागध इति वा धीवर इति वा । शूद्रादुत्पन्नो ^५मागध वैदेहक
इति वा पुल्कस इति क्षेपेति वा ॥ ५ ॥

^१ ऊदाया omitted in ए, छ

^२ संकरिण —क, संकरिणाम्—उ

^३ सजातिजानन्तरजा —ग

^४ वैदेहक इति वा omitted in ग

^५ वैदेहक मागध —ए, ग

ब्राह्मण्या शूद्रादुत्पन्नश्चण्डाल । वैश्यादुत्पन्नो वैदेहः क्षत्रेति वा मागव इति वा । क्षत्रियादुत्पन्नं सूत इति । यथाह गौतमः—“प्रतिलोमा सत्तमागधायोगवक्षत्तुवैदेहकचण्डालः” इति । अस्यार्थः—“अनन्तरैकान्तरद्वयान्तरासु जाताः” इत्यनुवर्तते । तेन क्षत्रियस्यानन्तरा ब्राह्मणी, तस्या तस्मात् सूत । वैश्यस्य क्षत्रिया, तस्या तस्मान्मागव । शूद्रस्य वैश्या, तस्या तस्मादायोगव । वैश्यस्यैकान्तरा ब्राह्मणी, तस्या तस्मात् क्षत्रि । शूद्रस्य क्षत्रिया, तस्या तस्मात् वैदेहक । शूद्रस्य द्वयान्तरा ब्राह्मणी, तस्या तस्मात् चण्डाल इति । मतान्तरेण स एव सप्तर्षानुलोमप्रतिलोमजानां सज्जान्तरमाह—“ब्राह्मण्य-जीजनत् पुत्रान् वर्णेभ्य आनुपूर्व्या ब्राह्मणसूतमागवचण्डालान् । तेभ्य एव क्षत्रिया मूर्धावसिक्तक्षत्रियधीवर-पुल्कसान् । तेभ्य एव वैश्या भृज्यकण्ठमाहिष्यवैश्यवैदेहकान् । पारशमयवनकरणशूद्रान् शूद्रेत्येके” इति । आनुपूर्वा वर्णक्रमः । न त्वानुलोम्यम् । योगीश्वरोऽपि—

“ब्राह्मण्या क्षत्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।
शूद्राज्जातस्तु चण्डाल सर्वधर्मत्राहिष्कृतः ॥
क्षत्रिया मागव वैश्याच्छूद्रात् क्षत्रारमेव च ।
शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सूतम् ॥”

इति ॥ ६ ॥

वर्णसंकरवत् सकीर्णसकरा अप्यभ्युपेया^१ । तदनभिमाने निमित्तमाह । सकरेषु अनुलोमनेषु प्रतिलोमनेषु च वर्णेभ्य पुनरानुलोम्येन प्रतिलोम्येन च जाता, ते सकरसकरा । तथा सकराणां मनुलोमनानां प्रतिलोमनानामानुलोम्येन प्रतिलोम्येन च परस्पर ये सकरा, ते असह्येया, अनन्तत्वात् । यथाह मनुः—

“ब्राह्मणादुभयकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽश्वष्ठकन्यायामायोगया तु धिक्वणः ॥
जातो निषादाच्छूद्राया ज्ञात्या भवति पुल्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाया तु स वै कवटकः स्मृतः ॥
क्षत्रुर्नातस्तथोग्राया अपाक इति शीर्यते ।
वैदेहकस्तु त्वम्यष्टगामुपजो वेण उच्यते ॥”

इत्यादि । तेषामप्यानुलोम्यप्रान्तिन्येभ्याम्भ्यामुपयौ उत्कर्षार्थं त्रयौ, “पुनर्वचनोत्तरम्” इति योगि-
नरणात् ॥ ७ ॥

रङ्गावतरणमायोगवानाम् ॥ ८ ॥ व्याधता पुलकसानाम्
॥ ९ ॥ स्तुतिक्रिया मागधानाम् ॥ १० ॥ वध्यघातित्वं चण्डाला-
नाम् ॥ ११ ॥ स्त्रीरक्षा तज्जीवनं^१ च वैदेहकानाम् ॥ १२ ॥ अश्वसारथ्यं
सूतानाम् ॥ १३ ॥

प्रतिलोमजानां वृक्षीराह । रङ्गावतरणं मल्लविद्या, नृत्यशिक्षा च । सा आयोगवानां वृत्तिः ।
“त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च” इति मनुः । त्वष्टिः काष्ठादितक्षणम् ॥ ८ ॥

व्याधता आरण्यपशुहिंसनम् । पुलकसानामिति तत्समानधर्माणामन्येषामप्युपलक्षणम् । यथाह मनुः—

“मेदान्प्रचञ्चुमद्रूनामारण्यपशुहिंसनम् ।

क्षत्रुग्रपुलकसानां च विलैक्त्रेवधवन्धनम् ॥”

इति । निषादाद्वैदेह्यां कारावरश्चर्मकारविशेषः । कारावरायां वैदेहान्मेदः । निषाद्यामन्ध्रः । ब्राह्मणात् वैदेह्यां
जातः चञ्चुः । वन्दिस्त्रियां जातो^२ मद्गुः । क्षत्रियेण शूद्रायां जातो वन्दीति बोधायनोक्तं वेदितव्यम् ॥ ९ ॥

स्तुतिक्रिया सदसद्गुणकीर्तनं मागधानां वृत्तिः । “मागधाना वणिक्पथः” इति मनुः । वणिक्पथो
वाणिज्यम् ॥ १० ॥

वध्यानां चौरादीनां घातनं चण्डालानां वृत्तिः । बहुवचनात् श्वपचानां च । यथाह मनुः—

“चण्डालश्चपचनां च” इत्युपक्रम्य,

“अवान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ।

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्यां चाभरणानि च ॥”

इति ॥ ११ ॥

स्त्रीणां नर्तक्यादीनां रक्षा पोषणादि । तज्जीवनं तदुपाजितद्रव्यजीवनं च वैदेहकानां वृत्तिः ।

अन्तःपुररक्षेत्यन्ये ॥ १२ ॥

अश्वानां दमनयोजनादिशालिहोत्रज्ञानं रथसारथ्यं च सूतानां वृत्तिः ॥ १३ ॥

चण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति^३ विशेषः

॥ १४ ॥ सर्वेषां च समानजातिभिर्विवाहः ॥ १५ ॥ स्वपितृ-

वित्तानुहरणं च ॥ १६ ॥

^१ तज्जातजीवनं—ज.

^२ धायनमिति—ठ.

^३ मद्गुः—ग.

^४ समानजातिमिश्र—क.

चण्डालेषु विशेषमाह । नहुवचनात् श्वपचादीना ग्रहणम् । तेषा ग्रामात् वह्निर्निवास । शत्रुवस्त्राणा धारणमिति प्रतिलेखनाना मध्ये चण्डालादीना विशेष^१ । विशेषग्रहणात् भिन्नभाण्डभोजनादयोऽन्ये धर्मा अभ्यनुज्ञायन्ते । यथाह मनुः—

“ चण्डालश्चपचाना तु वह्निर्ग्रामात् प्रतिश्रय ।
 कारावरो निपाटाचु चर्मकार प्रजायने ॥
 वैदेहकादन्ध्रमेदौ वह्निर्ग्रामप्रतिश्रयौ ।
 चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वस्सारयवहारवान् ॥
 आहिण्डसो निपादेन वैदेह्यामेव जायते ।
 चण्डालेन तु सोपाको मूलन्यसनशृचिमान् ॥
 पुल्कस्या जायते पाप सदा सुचनवर्जित ।
 निपादस्त्री च चण्डालात् पुत्रमन्त्याससायिनम् ॥
 दमशानगोचर सूते गृह्यानामपि गर्हितम् ।
 अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेया श्वगर्दभम् ॥
 वासासि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
 काष्ण्यायसमलकार परित्रया च नित्यम् ॥
 रात्रौ न विचरेयुश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
 दिवा चरेत् कार्यार्थं^२ चिह्निता रात्र्यासौ ॥ ”

इति । अपपात्रा , सत्कृतमपि एषा पात्रमन्यर्न प्रयोज्यम् । परित्रया अटन सवेग प्रायो विशेष । रात्र्यासन रात्रादिष्ट चिह्न सण कपर्दिकादिनन्यनम् ॥ १४ ॥

तद्वर्मानाह । आयोगरादीना पणामपि तत्समानधर्माणामन्येषा च स्वस्वसमानातिधर्म सह निग्राहादित्यन्वहार , नोत्तरे । यथाह मनुः—

“ नतै समयमन्विच्छेत् पुरयो धर्ममाचरन् ।
 व्यसहारो मिथ्यस्तेषा विवाह सदसौ सह ॥ ”

इति ॥ १५ ॥

‘प्रतिश्रेमातु न्वापु चेत्पत्राश्चाभागिन’ इत्यन्यापवादमाह । संशयापि प्रतिलेखनाना न्दम्ब-
 पितृद्वयागभातिभमि । पितृपदेनैव मिदौ स्वपद स्वमाननातिगर्भे पितरमाह , न विनातिधर्मम् ।
 तेन साक्षात् वर्णनाना प्रतिलेखनाना न वर्णत्रिचानुहरणमिति श्रियति ॥ १६ ॥

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीचालाद्यवपत्तौ^१ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ १८ ॥

इति ²श्रीविष्णुस्मृतौ षोडशोऽध्यायः

यदुक्तं 'प्रतिलोमास्वार्थविगर्हिताः' इति तत्र विगर्हार्थं ज्ञानोपायमाह । या एता वर्णानां संकरे आयोगवाद्ययो जातयः मातापितृभ्यां प्रदर्शिताः, ताः प्रच्छन्नाः गृह्योत्पन्नाः, प्रकाशाः प्रकटोत्पन्ना वा स्वस्वकर्मभिरेव वेदितव्याः; शुक्रशोणितानुपातिनो जातिधर्मस्य बलवत्त्वात् । यथाह मनुः—

“वर्णापेतमचिज्ञातं नरं क्लृपयोनिजम् ।

पितृन् वा भजते शीलं मातुर्बोभयमेव वा ।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति ॥”

इति ॥ १७ ॥

शति ॥ १७ ॥
तेषामदृष्टसाधनं धर्ममाह । गोब्राह्मणस्त्रीनालानामन्यतमस्यापि त्राणार्थम् अनुपसृक्तः दृष्टप्रयो-
जनानपेक्षः प्राणत्यागः बाह्यानां सिद्धिकारणं स्वर्गापरिगृहेतुः ; न त्वन्यत्, विना सामान्यधर्मात् । यथाह
योगीश्वरः—

॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ”

इति ॥ १८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजध्वजसिद्धसंगानन्दश्रीकोट्यध्यायकालत्रयीश्रीतन्मणनायकापरमानन्द-
श्रीकेशवनायकमुत्तमाहितश्रीवाराणसीकावितयनोपश्रितश्रीरामपण्डितात्नवश्रीनन्द-
पण्डितवृत्तश्रीश्रीगण्डुस्मृतिवृत्तश्रीधन्यां वैनयन्त्यां षट्शोभायः

१. श्रीशालना (बिभी) स—४; श्रीशालना (बिभी) स—४.

१ शिवरात्रि तिथी पा—क; श्रीरामचन्द्रजी पं—ब.
२ देवता दोहोउपलब्धः—क, ग; देवता पदमे छे भद्रपदेनभवे चैत्यम्—ड, ड.

² अनुसूचित जाति वर्ग में शामिल है।

⁶ မိုး ရေအားဖြင့် ၁၁ ရာ.

सप्तदशोऽध्यायः

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा ^१स्वयमुपार्जितेऽर्थे

॥ १ ॥

एवमध्यायद्वयेन मुख्यगौणसुतान् विभज्य लक्षयित्वा, साप्रत तेषां विभागं वक्तुं सप्तदशेन प्रक्रमते । तत्र साधारणस्य धनस्य विक्षेपेण भजनं विभागः । साधारणं चानंस्वामिकम् । स्वर्त्तं च लौकिकमपि पुत्रादीनां जन्मनेन, “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याः” इति गौतमीयात् । पत्नीस्तुपादीनां तु पाणिग्रहणेन; “पाणिग्रहणाद्धि सहस्रं कर्मसु, तथा द्रव्यपरिमहेषु च” इत्याप-
स्तम्बीयात् । भ्रातृपुत्रादीनां तु स्वामिसन्ध्येन, “अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्” इति लिङ्गात् । तदपि द्विविधम्—सप्रतिगन्धम्, अप्रतिगन्धं च । तत्रापि पत्नीदुहित्रादीनाम्; पुत्रेण प्रतिगन्धात् । अन्ये पुत्रादीनाम्, षचित् पुत्रेच्छयापि विभागात् । विशेषश्चासाधारण्यम्, तेन भवनं ज्ञानमिच्छा वा । तच्च विद्यमाने पित्रादिधने ‘इदं तन्, इदं मम’ इत्याकारकम् । अकिंचनतायां तु ‘त्वया जघारम्य यदर्थार्जनं तत् तवैव । मया यदर्थार्जनं तन्ममेव’ इति । एव चासनिहितेऽपि धने ज्ञानादिविशेषो विभागः सिध्यति । द्रव्यपृथक्करणस्य तत्त्वे, तत् सनिहिते धने । अकिंचनतायां च विभागोऽसिद्धः ।

तदस्मिन् विभागे कर्तृकालप्रकारमाह । पितेति कर्तुर्निर्देशः । स च पुत्रपौत्राद्युपलक्षणम् । तच्च यथाप्रदेशं यक्ष्यते । चेदिति इच्छारूपकालनिर्देशः । स चान्येषामप्युपलक्षणम् । यथाह गौतमः—
“ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भनन् निवृत्ते रत्नमिमानुर्जायति वेच्छति” इति । नारदोऽपि—

“मानुर्निवृत्ते रत्नमि प्रवाप्तुं भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रत्नमे स्मिर्युस्तन्मृदे ॥”

इति । नैमिषिककालमाह श्रद्धः—“अस्मिन् पितरि रिक्थं विभागो दृढे निपरीतचेतसि दीपैरोगिणि च”

इति । रोगं मंदगदगदलक्षणम् । यथाह नारदः—

“व्याप्तिं सुनिर्धाय रिक्थमन्तमानम् ।

अन्तर्यामिन्सरी च न विभागे पिता प्रभुः ॥”

इति । अन्यथाशास्त्रकारी विधिनिषेधातिक्रमकारी । उक्तनिमित्तभावे न पुत्रेच्छया विभाग । यथाह देवलः—

“ पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्य हि भवेदेषा निर्दोषे पितरि स्थिते ॥ ”

इति । मनुरपि—“अनीशास्ते हि जीवतो ” इति । साहित्यमविवक्षितम्, “अस्वतन्त्रा पितृमन्तो मातर्यप्येवम् ” इति शङ्खस्मरणात् । मातरि जीवन्त्या यदस्वातन्त्र्यं तत् मातृधन एव, न पितृधने । अन्यथा “पितरुर्ध्वं विभजता माताप्यश सम हरेत् ” इत्यादि विरुध्यते । एव विभागकर्तृकालयोरनेक-त्वेऽपि यदा पितृवै पुत्रान् विभजेत्, तदा तस्य स्वार्जितार्थविभागे स्वेच्छेन नियामिका । अयमर्थः—यदि पिता कस्यचित् पुत्रस्य गुणवत्तया बहुउदुम्बितया अशक्ततया वा किञ्चिदधिक दित्सति, तदा स्वेच्छया दद्यात् । न पुत्रान्तरसम्यपेक्षा तत्र स्वार्जितार्थस्य । कारणं विना तु न दद्यात्,

“ जीवद्विभागे तु पिता नेक पुत्र विशेषयेत् ।

निर्भागेयैर्न चैकैकमकस्मात् कारणं विना ॥ ”

इति कात्यायनीयात् । स्वोपाजितं पैतामहस्यापि नष्टोद्धृतस्योपलक्षणम् । यथाह बृहस्पतिः—

“ पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपाजितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ।

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्वागं चैव ततो धनात् ॥ ”

इति । अत्रोभयत्रापि “अनाश्रित्य पितुर्द्वयं श्रेमेण यदुपाजयेत् ” इति शेष इति वक्ष्यते । अत्र एव तादृशविभागपालने पुत्रा दण्ड्या इत्याह स एव—

“ समन्यूनाधिका भागा पित्रा येषां प्रकल्पिता ।

तथैव तैः पालनीया विनयास्ते स्युरन्यथा ॥ ”

इति । न चोद्धारवैषम्याभिप्रायमेतत्, तस्येन शास्त्रायत्वेन धर्मनया अन्तुनायत्वाचित्यादिनि वाच्यम्, स्वार्जिते पितुरच्छिन्नवैषम्यस्यापि शास्त्रायत्वेन धर्मत्वात् । अत्र एव नारदः—

“ पितृवै वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्तिन ।

ज्येष्ठ श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ”

इति शास्त्रायोद्धारविभागान् गच्छिन्नं निगमिभागं पृथगेवाह । तस्येन चाल्लुनीयमानप्याह स एव—

“ पित्रेन तु विभक्ता ये समन्यूनाभिर्भिर्भिः ।

तेषां स एव धर्मः स्वात् सर्वस्य हि विना प्रभु ॥ ”

इति; पिनामहार्जिते पितुः प्रभुत्वाभावात् । ननु “जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्” इति आपस्त-
म्भेन समविभागविधानात् कथमयमैच्छिको विभागः प्रतिपाद्यत इति चेत्; सत्यम्; तस्य सामान्यरूपत्वेन
स्वार्जितानिरिक्तपैतामहसहोत्थानार्जितवनविषयत्वेनापि सभवात्; यद्वा तस्योद्धारविभागनिषेधकत्वेनैच्छिकवि-
भागनिषेधकत्वाभावात् । तथाहि—आपस्तम्भेनैव सममिति स्वमतमुक्तम् । “ज्येष्ठो दायद इत्येके ।
देशशिरोषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्ण भौम ज्येष्ठस्य । रथः पितुः परिभाण्ड च गृहे । अलङ्कारो भार्याया
ज्ञानिधन चेत्येके” इत्येनीयमतेनैवोद्धारविभागमुक्त्वा “तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्” इति स एव निराकृतः ।
यदपि “मनु पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यशिशोषेण श्रूयते” इति समविभागसाधक विषमविभागसाधकं
चोक्तम्, तदपि “नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविद्.” इत्यनेन निराकृतं तेनैव । एतेन कात्यायनीय-
मपि पूर्णं व्याख्यातम् । उत्तरार्धं तु इच्छाया निरङ्कुशतानिराकरणाय; “यो वै भागिन भागान्नुव्रते
चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रम्” इति श्रुतेरिति सर्वमनवयम् । एतेन

“विभागं चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।”

“न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।”

इति याज्ञवल्कीयमपि वचनद्वयं न्याय्यातम् । यत्तु “इच्छया विभजेत् सुतान्” इत्यत्र मिताक्षरायाम्
इच्छाया^१ स्वातन्त्र्येण विभागप्रकारनिमित्तत्वमपहृत्य उद्धारविभागसमविभागविषयत्वमेव नियमिनः, तत् विष्णु-
बृहस्पतिस्मृत्याप्यननारदादिभिन्नत्र तत्र स्वतन्त्रैच्छिकविभागप्रतिपादनेन विरोधात् चिन्त्यम् । स्वार्जित
इत्यनेन पिनामहार्जिते पितार्जिते वा न विषमो विभाग इत्युक्तम्,

“द्रव्ये पितामहोपात्ते ऋतमे स्वागरेऽपि वा ।

सममदित्वमाग्यात् पितुः पुत्रस्य वै न हि ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणान् ;

“भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थान भवेत् महः ।

न तत्र विषम भागं पिता दद्यात् इत्येवम् ॥”

इति मनुस्मरणान् । उक्तान् भनाजेनम् । महः पितृति वक्तव्यम्; अन्यथा केवलपुत्रार्जिते पुत्रेच्छया
विभागात् सितेत्यमग्नं स्यात् । ऐच्छिकेनोद्धारविभागे वैषम्यं नेत्युक्तम्; तस्य शास्त्रीयैरेच्छिकस्वार्-
जितम् । स्वार्देन च पुत्रेच्छया वैषम्यं निरन्तरम्; “जनीनामन्ते हि जीवन्ते” इति स्मरणान्; “निरि-
जन्ते पुत्राणां वैशान्तिमार्गं तेषु न स्वातन्त्र्यम्” इति शरीरतन्मरणान् । जर्धो भर्त्तापत्यम्; “जनार्त्तं एव
पुत्रा जर्धो भर्त्तापत्यम्” इति बृहस्पतिस्मरणान् । दानमदृष्टार्थम् । विमर्शो रन्दिभ्यो दानम् ।
अश्वेव पुत्रादिना दानम् । अनिच्छाया जर्धेन एव वैशान्तिं निरन्तरम् । पितृयत्नेन पुत्रे पितामहोपात्ते

इति स्मरणात् । अस्यापवादमाह तु शङ्खलिखितौ—“गृहं यवीयसोऽन्यत्र पितुरवस्थानात्” इति । वसिष्ठोऽपि—“अज्ञायो गृहं च कनिष्ठस्य” इति । यद्येकमेव गृहं विभागायाम्य च, तदा कनिष्ठाय तत् देयमित्यर्थः, परं तु पितृवस्थितिगृहं विना । तत्तु ज्येष्ठस्यैवेति । यथाह हारीतः—“ज्येष्ठाय द्युर्देवता गृहं च । इतरे निष्क्रम्य कुर्युः” इति । देवता पितृपूज्यविष्ण्वादिप्रतिमा । गृहं पैतृकम् । निष्क्रम्य कुर्युरिति, आत्मनासार्थं गृहान्तराणि कुर्युरित्यर्थः । विभागार्हे तु गृहे विशेषमाह स एव—“एकस्मिन्नेव वा दक्षिण ज्येष्ठायानुपूर्व्यमितरेषाम्” इति । दक्षिण दक्षिणाशम् । इतरेषामानुपूर्व्यम्, उदक्स्यतादि-भागप्रम इत्यर्थः । दक्षिण श्रेष्ठमिति^१ कल्पतरुः । अनेन बहुषु गृहेषु पैतृक ज्येष्ठस्यैवेत्यर्थ-सिद्धमित्यल बहुना ॥ १ ॥

पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं^२ स्वामित्वम्^३ ॥ २ ॥

अत्र पैतामहद्रव्यविभागमाह । पितामहेनार्जितं पैतामहं । तस्मिन्नर्थे स्थावरे जङ्गमे वा पितृपुत्रयो-स्तुल्यं स्वामित्वम् । यथाह योगीश्वरः—

“भूयां पितामहोपाचा निम्नो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात् सप्तश्वाम्य पितुः पुत्रस्य चेत्तु हि ॥”

इति । निम्नो नाम ‘एकस्य मासम्येतद्दिनमारभ्य इयदक्षादि अस्मै देयम्’ इति राजदत्तो वृत्तिविशेषः । पैतामह इत्यनेन प्रपितामहादिक्रमागतेऽपि तुल्यस्वाम्येन समाशित्वमनिच्छत्यपि पितरि पुत्रेच्छया निगम-श्चोच्यते । यथाह व्यासः—

“नमागते गृहक्षेत्रे पितृपौत्रा समाशिनः ।

पैतृकं न विभागार्हं सुता पितुरनिच्छत ॥”

इति । क्रमोऽत्र प्रपितामहपितामहपितृणां निम्नः, प्रपौत्रपर्यन्तं दायसम्बन्धश्रवणात् । यथाह देवलः—

“अविभक्तविभक्तानां तुल्यानां वयता सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

नात्र तुल्या मपिण्डाः स्युः पिण्डभेदमन्तः परम् ।

सममिच्छन्ति पिण्डानां दायव्यभञ्जितम् ॥

त्रिभिरेव सप्तर्णानां वृत्ता समुदाहृतम् ।

एक एव सप्तर्णस्य दायोऽत्र न विभज्यते ॥”

इति । अयमर्थः — अविभक्तानां विभक्तानां वा सह वसता कुल्यानां यो दायविभागः प्रथमं भूयो वा, स आ चतुर्थात् चतुर्थपुत्रमभियाप्य स्यादिति स्थितिः भव्यादा । तत्र हेतुमाह — तावदिति । तावत् चतुर्थपुत्रपर्यन्तमेव कुल्या सपिण्डाः समानपिण्डाः एकपिण्डदानक्रियान्वयिनो भवन्ति, त्रयाणां सप्तदानत्वात् चतुर्थस्य च दातृत्वात् । तद्व्यतिरेकमाह — ततः, चतुर्थात् परः पञ्चमस्य पिण्डभेदः पिण्डदानक्रियान्वयः । तेन न दायभागित्वमित्यर्थः । तन्नियममाह । पिण्डानां पिण्डसप्तन्यानां सममन्वयव्यतिरेकनियतः दायविभजनमिति । अयमपि विधिः सर्वर्णानामौरसानां सर्वर्णानां कानीनादीनां चेति । अयमभिसंधिः — येषामेकपिण्डदानक्रियान्वयः, तेषामेव दायसम्बन्धः इति । पनुरपि —

“ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डं प्रस्तर्ते ।

चतुर्थं सप्तदातैषा पञ्चमो नोपपद्यते ॥

अनन्तरं सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सत्कुल्य स्यादाचार्यं क्षिप्य एव च ॥ ”

इति । चतुर्णां सपिण्डत्वात् स्वाम्यभावे तदीयः दायः पुत्रपौत्रप्रपौत्रा पूर्वपूर्वाभावे गृहीयुः, न पञ्चमः । स्वसंतानस्याभावे स्वपितृपितामहप्रपितामहसंतानो गृहीयात् पूर्वपूर्वाभावे । सपिण्डाभावे तु सत्कुल्यो वृद्धमपितामहसंततिः गृहीयादित्यर्थः ।

यदुक्तं पञ्चमो न दायभागिति, तदपि जह्मविषयमेव । स्यावरः तु पञ्चमादिरपि लभत एव । यथाह वृहस्पतिः —

“ तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् ।

जन्मनामपरिजाने लभतेऽशः क्रमागतम् ॥

यः परपरया मौला सामन्ता स्वामिनः विदुः ।

तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजेर्मही ॥ ”

इति । चकारेण वाशब्देन च चतुर्थपष्ठयोर्ग्रहणम् । महीति स्वारस्यागोपलक्षणम् । पैनामहेऽपि पित्रा नष्टोद्धते न पितृपुत्रयोस्तस्य स्वामित्वं, किन्तु पितुरेवेति वक्ष्यति । जीवति तु पितामहे पितृपुत्रयोर्लभयोरप्य-स्वातन्त्र्यमित्युक्तमेव । पितामहस्यापि मणिमुक्तादिषु स्वातन्त्र्येऽपि स्वारिः पुत्रपौत्रयो र्धारतन्त्र्यमेव,

“ मणिमुक्ताप्रचालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्वारस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ ”

इति स्मरणात् । पेतामहेऽर्थे तुल्यस्वामित्वप्रतिपादनेन च समाश्रित्यमुक्तं भवति । अन्यथा तुल्यस्वामित्वेन दानविक्रयादिनिषेध एव सिध्येत्, न समाश्रित्यम् । अत एव नृहस्वतिः—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते वज्रमे स्थावरेऽपि च ।

सममश्रित्वमारयात् पितु पुत्रस्य चैव हि ॥”

इति ॥ २ ॥

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः ॥ ३ ॥

अथ विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागमाह । ये पित्रा समेर्विभक्ता अशोर्विभक्ता, तेऽपि भागकाले मातुरस्त्वगर्भनया विभागानन्तरोत्पन्नस्य भ्रातु स्वम्बेभ्योऽग्रेभ्य आयययनिशोधितेभ्य स्वाशानुरूपं किञ्चित् त्रिचिदुद्धृत्य स्वसमीकृतं भागं दद्युः । यथाह योगीश्वरः—“दृश्याद्वा तद्विभागं स्यादायययविशोधितात्” इति । दृश्यात् भ्रातृविभागं कल्पयेयुरित्यर्थः । इदमपि पितृसत्तृष्टभ्रातृधनाभावे । तत्सत्त्वे तु तत् एवाश-कल्पनास्येति । यथाह भन्तुः—

“ऊर्ध्वं विभागज्जातस्तु पितृमेव धनं हरेत् ।

सत्तृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तै सह ॥”

इति । पितृमेवेत्येवकारेण विभक्तपुत्राश्चात् न्यूनत्वे अधिकत्वे वा विभक्तनस्तदेव लभते । तत्पूर्वना अधिकं न गृहीयुः, न्यूनं वा न पूरयेयुः, “अनाद्या पूर्वेना पित्रे भ्रातृभागे विभक्तना” इति वृहस्पतिसंस्मरणात् । विभक्तना इति बहुवचनात् बहुनामपि विभक्तनानामिति शेद्धयम् । पित्रे, मात्रशभागित्वेनोक्तदुहितृभावे मातुर्धनं विभक्तनं एवामोति, “मातुर्दुहितर शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगिसंस्मरणात् । तत्राप्य संपूर्णाया जातन्तु स्वाशमेव पित्रात् लभते । मातृक तु सर्वमेव । यद्यप्यन्वयित्वेन पूर्वानामपि प्राप्तंति, तथापि विभक्तने सति तेषामम्याम्यात् विभक्तनस्येव मातृकम्, पितृकं तु तस्येव,

“पुत्रे सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमाचनम् ।

विभक्तनस्य तत् सर्वमनीशा पूर्वेना स्मृता ॥”

इति नृहस्पतिसंस्मरणात् । अत्रार्जनमिति समान्योपादानात् ऋणं धनं चेत्युभयमपि गम्यते । यथाह ॥ एव,

“यथा धनं तथेऽपि दानाधानक्रयेषु च ।

परम्परमनीयास्ते मुक्त्वाश्रोचोदन्त्रियाम् ॥”

इति । निशेगान्तरमाह योगीश्वरः—“पितृभ्या यत् यद्ध तत्तस्येव धनं भवेत्” इति । दानप्रतिषेधो दत्तप्रत्याहरणं वा न तेन कार्यमित्यर्थः । अनन्येन न्यायेन विभागात् प्रागूर्ध्वं वा पितृभ्या यत् यत् दत्तं, तत् तस्येवेति चेदित्यम्,

“पितामहेन यद्वत् पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।

तस्य तत्रापहर्तय मात्रा दत्तं च यद्वचेत् ॥”

इति व्यासस्मरणात् । पितृविभक्ता इति परस्परविभक्तानामप्युपलक्षणम् । तेन पितृर्ध्वं परस्परविभक्ता अपि आतरो विभक्तज्ञस्य आतुर्यथोक्तमशब्दं । निगमानन्तरोत्पन्नस्येति सामान्यनिर्देशात् एवमित्यत्र आतृपुत्र-स्याप्यशब्दः पितृन्या द्युरिति सिध्यति । स्पष्टे तु गर्भे यात्रस्वरूपं प्रतीक्ष्य कार्या । यथाह वसिष्ठः—“अथ आतृणां दायविभागो याश्चानपत्या स्त्रियस्तासामा पुत्रलाभात्” इति । प्रतीक्ष्येति शेषः ॥ ३ ॥

अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि ॥ ४ ॥

पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां दायदत्तं निरूपितम् ।

तदभावे प्रतीतानां दायदत्तानां केचन ॥

न विद्यन्ते पूर्वोक्ता द्वादश पुत्रा यस्यासौ अपुत्रः । पुत्रश्चात्र पौत्रप्रपौत्रयोःप्युपलक्षणम् । तनश्च पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामभावे यद्वत्, तन् पत्न्या इति सिध्यति,

“अविभक्तविभक्तानां तुल्यानां वसना सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥”

इति देशेन प्रपौत्रस्यापि दायसम्प्रदायिधानात्, “अपुत्रपौत्रसत्ताने दोहित्रा धननामुषु” इति अपुत्र-दायविभक्तिपुत्रपौत्रसत्तानाभावेत्याभिनतत्वाच्च^१ । अत्र दोहित्रपदमपुत्रपौत्रसत्तानाभिधानेनोपलक्षणम्, पूर्वोक्तन्यायात् । अत्र एव यौधायनः—“सर्वाण्या पुत्र पौत्र प्रपौत्र” इत्युपक्रम्य “अन्तस्त्वन्वेषु तदानीं क्षयं भवति” इति स्पष्टमाह । अन्येषु पत्न्यादिषु । तदानीं : पुत्रादिगानी । स्त्रिच पुत्रपदस्य मुख्ययोगपुत्रमात्रसत्त्वे श्रुतपुत्राया पौत्रपद^२ पत्न्या एव धनग्रहणप्रसङ्गः । न चेष्टापदि, पितृपितामहा एव मत्स्वजनसत्त्वेन पुत्राणां तत्पारतन्त्र्येणाशक्त्यनयोभावात् । तद्यथा स्पष्टमिष्यते । न च धनान्धे धने पौत्राणामपि स्वन्वादिभागं सिध्यत्येवेति वाच्यम्, पितामहेनेन विधानेनापि पात्राणां पारतन्त्र्यात् । तन्मात्रं पुत्रपौत्रपौत्राणां एव पत्न्या धनाधिकार इति सिद्धमित्यत्र यः प्रतिवेत्तः ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिभ्यः श्रुतस्य स्मारकज्ञानादि सर्वं पत्नी चिरद्वयमृतां श्रुतां भावां गृह्णीयात् । यथाह वृद्धभनुः—

“अपुत्रा श्रुतः सः पत्नीं मते मित्वा ।

पत्न्यैव दद्यात् तस्मिन् हस्तेन । स्मरेत् च^३ ॥”

^१ मन्वा १-८

^२ १-८-८, १

^३ १-८-८, १२-८-८

^४ १-८-८, १२-८-८

^५ १-८-८

इति । इत्स्नं स्वावरं जङ्गमं च । यथाह बृहस्पतिः—

“ जङ्गमं स्वावरं हेमं कुप्यं धान्यं रसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुं स्वर्त्सायमातुरान् ।
पूजयेत् कथं पूर्ताभ्यां वृद्धाश्चाप्यतिथीन् स्त्रिय ॥
तत्सपिण्डा बान्धवा ये तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शतयेत् ॥ ”

इति । स्वावरं गृहक्षेत्रारामादि । जङ्गमं गवाश्वादि । हेममुष्ण्यादीनामुभयात्मकत्वात् पृथङ् निर्देशः । पितृ-
न्यादिसाहित्यं वृद्धादीनां पूजने चरुकरणे च्यते । तेन तन्नेरपेक्ष्य स्वावरे । कचिदपवादमाह स एव—

“ यद्विभक्तं धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसम्बन्धम् ।
तज्जाया स्वावरं मुक्त्वा लभते गतभर्तृका ॥ ”

इति । अस्यार्थः — आधि प्रणष्टस्त्वत् “ आधि प्रणश्येद् द्विगुणे धने ” “ काले कालकृतो नश्येत् ”
इत्याद्युक्तं । अयमभिसंधिः — यद्वर्गं स्वावरमाधीकृत्य धनं प्रयुक्तं, तस्मिन् ^१कलावृद्ध्या द्वेगुण्यमापने
तस्मिन्नाधौ स्वामिनः स्वत्वनाशेन धनप्रयोक्तुं भर्तुं स्वत्वमुत्पन्नमिति स्थितिः । भर्तुर्मरणानन्तरं तस्मिन्नाधौ स्त्रिया
सकान्ते तादृशप्रयोगान्तरोत्पत्त्या धनद्वेगुण्यातिरुमेण कलायां वर्धमानायामाधिनाशो नास्तीति सिध्यति । ततश्च
मरणात् भर्तृस्त्वत्वे नष्टे कलावृद्ध्या च स्त्रिया स्वत्वानुत्पत्तेः तादृशस्वावरस्य पर्युदासो युक्त एवेति । आदिपदात्
भर्तुं प्रीतिदानम् । तदुभयविधिना यत् सम्भूतं स्वावरं, तन्मुक्त्वा स्वावरं जङ्गमं च लभत इति । ततश्चा-
विभक्तन्यावरविषयमिदं वृत्तिहीनपत्नीविषयं चेत्पि व्याख्यानं परास्तम् । दुहितुरहितपत्नीविषयमिदमिति तु
तुच्छमेव, प्रमाणाभावात् । न च पूर्वेवाक्ये दौहित्रपूजनश्रणात् दौहित्रस्या स्वावराधिरारसिद्धेरिदं
दौहित्ररहितपत्नीविषयमर्थान् भवेदिति वाच्यम्, दौहित्रस्य पितृन्यादीनामपि पूजनश्रणात् तद्वत्या
अधिरारापत्त्या तदभावनिरप्यत आपत्तेः । न च पितृन्याचपत्त्या दौहित्रस्य सनिहितत्वेनाधिरारापादकत्वं
मिति वाच्यम्, सनिहितम्यदौहित्रश्रणात् प्रवृत्तभर्तृदौहित्रस्याधिरारापादकत्वासम्भवात् । तन्नाशं किञ्चिदेत-
दित्यम् ।

यु ॥ न्यावरं मुक्त्या ” इति वचनं दायादानुमतिं विना स्वावरदानमिच्छयादिनिषेधपरमिति, तदपि
प्रमाणाभावात् । यु

“ मृते भर्तारं भयं लभते पुण्याग्रिम् ।
यारजः हि नम्याप्य दानाभमनमिच्छये ॥ ”

इति कात्यायनीयं वचनं प्रमाणमिति, तदपि न ; तत्र स्थावरपदाश्रवणात् ; तस्य भर्तृमीतिदत्तविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

सवर्णाभावे त्वसवर्णा अपि सर्वे धनं गृह्णीयुः ; 'सवर्णाभावे त्वन्तरस्य' इति वक्ष्यमाणत्वात् । समवाये तु सर्वा विभज्य गृह्णीयुः । परं तु स्वस्वपुत्रभागानुसारेण । यदा तु द्विजातीनां केवलश्रद्धैव भार्या, नान्या, तदा सा न सर्वं लभते ; किंत्वर्थमेव । अर्थं चान्ये रिक्थिनो गृह्णीयुः । यथाह गौतमः—
“पिण्डगोत्रपिसदृद्धा रिक्थ भजेरन् ; स्त्री चानपत्यस्य” इति । अनपत्यस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेण भजेरन् ; स्त्री च । अत्र सपिण्डाद्विभज्यः स्त्रिया पृथक् निर्देशात् अत्र सपिण्डाद्यन्यतम ; अर्थं स्त्रीति सिध्यति । स्त्रीग्रहणाच्चेदं शूद्रापरमेय ; अन्यासा पत्नीत्वात् । वक्ष्यति च—‘द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकं पुत्रोऽर्धहरः । अपुत्ररिक्थस्य या गतिः साग्राधस्य द्वितीयस्य’ इति ; शूद्रापुत्रव्यायस्य शूद्राया पत्यामपि तुल्यत्वात् । वृहस्पतिस्तु क्षत्रियादिपरिणीताया शूद्रायां विशेषमाह—

“अन्यत्र ब्राह्मणात् किंतु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिं स्मृतं ॥
अन्नायं तण्डुलमध्यमपराद्धे तु सेत्त्यनम् ।
वसनं त्रिपण्कजं देयमेकं त्रिमासतः ॥
एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् ।
वसनस्यासनस्यैव तवेव रजस्स्य च ।
धनं व्यभोक्ष्य तच्छिष्टं दायदानां प्रस्तुयेत् ॥”

इति । साध्वीनामिति विशेषणात् असाध्वीनां तदपि नेति ध्वनितम् ;

“भरणं चापि पुत्रीरन् स्त्रीणामा-जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तृभेदाच्छिष्टपुरितरासु च ॥”

इति नारदस्मरणात् । अपर्णीतापुत्रभूत्वरिष्यरुद्धादिभ्यस्तु जादस्मानमेव देयं, नान्यत् ; पत्नीत्वाभावात् सर्वस्यपि तुल्यत्वात् ; “आदरं भर्तृश्रद्धाया दद्यादमरणं न्वियाः” इति प्रजापतिस्मरणाच्च । एतस्मादेव गौतमवृहस्पत्यादिवचनज्ञापितदद्यादक्रमात् यदा सवर्णा दुहिता अमरणां च स्त्री गमयेन, तदोभयोः समाशितम् ; पुत्राभावे उपभर्त्समानात् । पत्न्याभावे दुहिता मरणादुहिता । सवर्णाभावे अमरणां पर्यति द्वयन्तरित्यसाम्यात् । यथाह नारदः—“पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यगतामर्शनात्” इति । “सदृशी सदृशेन्दोः साध्वी शुभ्रये रता” इति च वृहस्पतिः । मरणाभावे अमरार्जे तुल्यमेव ।

पुनरुत्तमवर्गकन्याधर्मवर्णस्त्रीसमप्रायेऽन्यत्राप्यूह्यम् । इदं च पत्न्यादीनां धनग्रहणं विभक्ते पत्यावसत्तृष्टिनि स्मृते च द्रष्टव्यम्, त्रिभागस्य पूर्वमुक्तत्वात्, सत्तृष्टिना चाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु अपुत्रस्येत्यत्र पुत्रपदेन स्तुषापि कुतो न विवक्ष्यते ? तस्या अपि "अर्धो वा एष अलनः पत्नी" इति धन्या पुत्रार्थशरीरत्वाग्रमात् । सत्यम्, पत्नीमात्रविषयन्यायश्रुत्या च श्रुत्या अपि श्वशुरशरीरार्थना-
प्रतिपादनान् म्यामिशरीरार्थतया च श्रुत्या एतत्स्तुषापेक्षया सनिकर्षेण विवक्षापलाभात् । पत्न्यभावे
त्वपुत्रस्य स्तुषेन लभते, न दुहिता, तदधिकारस्य पुत्रपत्न्यभावायत्ततया पत्न्यभावेऽपि पुत्रार्थशरीरसत्त्वेन
पुत्राभावाविरहान् । तथाच ग्रहस्पतिः—

"यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्थशरारे तु रुधमन्य समाप्नुयात् ॥"

इति । न च दुहितु साऽग्रात् पित्रयचारव्यत्वेन पित्रयचारव्यपुत्रसहकारिस्तुषापेक्षया सनिदृष्टत्वमिति
वाच्यम्, पित्रयचारव्यपुत्रसहकारित्वमेव न केवलम्, अपि तु दुहितृपेक्षया सगोत्रसपिण्डायां स्तुषायां
प्रत्यामत्तप्रतिशयात् । यद्येव पित्रादिप्यतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्, तेषां वचनेनेव स्थानविशेषस्य
निषेधित्वान् । यत्रापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते, तत्रापि मातृधनत्वेन तद्वन्न दुहितृगामीति न
भ्रमिन्यम्, जन्मना पुत्रस्येव त्रिभागेन स्तुषाया अपि भर्तृद्वारा श्वशुरधने स्वत्योत्पत्त्या श्वशुरमरणे
च स्तुषोऽपि स्वत्वमाभ्येन श्वशुरमरणे स्तुषायां पुत्रमागणम्याभ्यात् ॥ ४ ॥

तदभावे दुहितृगामि ॥ ५ ॥

इति । सदृशी सवर्णा । सा चासवर्णोपलक्षणम् ; 'पुत्रभागानुसारेण भागापहारिण्योऽनुदाश्च दुहितरः' इति वक्ष्यमाणलिङ्गात् । उद्वेत्यनुदोपलक्षणम् ;

“ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनुदा भवेत् तदा ॥ ”

इति कात्यायनसंज्ञात् । ततश्च सवर्णा असवर्णा उक्ता अनुदाश्च समवाये यथाशं सम च विभज्य गृहीयुः । पूर्वपूर्वाभावे तूत्तरोत्तरैवेति । उदानुदासमवाये अनुदैवेति तु न ; तादृशकमकल्पने प्रमाणाभावात् । यत्तु “ यद्यनुदा भवेत्तदा ” इति यद्यनुदा दुहिता भवेत् तदैव सा धन लभते, नान्यथेत्यनेनानुदाभावात् एव उक्ताया धनग्रहणं सिध्यतीति ; तन्न ; तस्यान्यार्थपरत्वात् । तथाहि—यद्यनुदा भवेत्, तदा अनुदानस्थायां पितृभाग न लभते ; किंतु यावद्विवाह भरण विवाहोपयुक्तं च द्रव्यम् । पितृभागं तु विवाहानन्तरमेव लभत इति । तथाच नारदः—

“ स्यात्तु वै दुहिता तस्याः पितृशो भरणे मतः ।

आ सत्काराद्धरेद्राग परतो विभृयात् पतिः ॥ ”

इति । अस्यार्थः—यद्यनुदा दुहिता स्यात्, तदा तस्याः आविवाह पितृशेन भरणं कार्यम् । परतो विवाहानन्तरं पितृ भागं हरेत् । तस्याश्च भरणं पतिरेव कुर्यात् ; न पितृशेनेति । देवलांऽपि—

“ कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद् देयं वैवाहिकं वसु ।

अपुत्रस्य तु कन्या स्या धर्मजा पुत्रवद्भवेत् ॥ ”

इति । वैवाहिकं विवाहोपयुक्तम् । देयं कन्यादानाधिकारिणा । स्या सवर्णा । धर्मजा जैरमी । यद्यपि पराशरवचनम्—‘अपुत्रमृतस्य कुमारि दैव्यं गृहीयात्, तदभावे वेदा’ इति पठन्ति, तदपि धनमन्तरेणानुदकन्याया ऋतुदर्शने पित्रादीनां नरकपातधृतेः तद्विराटः प्रथमं कृत्यम् ; अनन्तरमनुदानम् ; तदभावे विवाहमुत्तमार्थभावे उक्ता सपुत्रा सनातिपुत्रा वा गृहीयादित्येवंम् । यद्यपि सगिपन्योपहारस्त्वान् सपुत्राया एव प्रथमं धनग्रहणं प्राप्नोति, तथापि तदभावे सभावितपुत्राया ऽपि योभ्यनया पुत्रवत्त्वान् दुहितृत्वा-मिशोपाद्योभयोरपि निमज्ज्ये धनग्रहणं युक्तमुत्पद्यमानं । एतेन “ स्त्रीधनं दुहितृत्वावपदानांनमतिष्ठितानां च ॥ ” इति गौतमीयस्य पितृधनं सनानत्वात् प्रजाप्रवसमवाये अप्रवेन, प्रतिष्ठितामतिष्ठितममसा रे चाप्रतिष्ठितैरेभ्यसि व्याप्त्यान पराम्भन् ; वाक्यस्य स्त्रीधनमित्यन्यात्, न्यायस्य च पितृधनविषये दुष्ट्यादित्यलं प्रसङ्गेन । ‘तुल्य-सनानदर्शनात्’ इति हेतुपन्थ्यामेन पुत्रभावे पौत्रस्तेन, दुहितृभावे द्यौहित्यस्य विचारः । यद्यहं द्यौरसनिः—

“ यथा पितृधने स्याम्य तस्याः नम्यसि कन्यु ।

तर्धनं तन्मुनोऽपिष्टे नातृमानानदे पने ॥ ”

इति ॥ ५ ॥

“ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमग्राप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्ताया पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ ”

इति मनुना मात्रभावे पितामह्या धनसम्बन्धोपधनात् ।

अत्र केचित्—सत्यमनेन मातुरनन्तर पितामह्या धनग्रहण प्राप्तम्, पर तु पित्रादीना भ्रातृमुतपर्यन्ताना वद्धकमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात् ‘पितुर्माता’ इति वचनस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तर पितामही गृह्णाति, अचिरोधादित्याहुः । तद्विरुद्धम्, वद्धकमाणामपि पञ्चाना चित्तिना मध्ये अना-
रभ्याधीताना चित्रिण्यादीनामिष्टकानाम् “ या वै काचित् ब्राह्मणस्त्रीमिष्टकामभिजानीयात्, ता मध्यमाया चित्तावुपदध्यात् ” इति वचनेन यथा मध्यमचित्तावुपधान, तथा वद्धकमाणामपि पित्रादीना मध्ये “ मातर्यपि च वृत्तायाम् ” इति वचनेन मातुरनन्तर पितामह्या निवेशसमवात् । यदप्यस्य धनग्रहणाधिकारिमात्रपरत्वात् न क्रमपरत्वमिति, तदपि न,

“ विभक्ते सस्थिते द्रव्य पुत्राभावे पिता हरेत् ।
भ्राता वा जननी वापि माता वा तस्थितु क्रमात् ॥ ”

इति श्रौतक्रमविधायकक्रात्यायनभावयेक्याव्यतया क्रमपरत्वसमवात् । पुत्रपदं च दौहित्रान्तसन्निहितोपपन्नम् ।
अनेन “ अनपत्यस्य पुत्रस्य ” इत्यपि व्याख्यातम् । भ्रातु पूर्वनिर्देशश्च मात्रभ्यनुज्ञानाभिप्रायः, “ माता रिन्धहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुजया ” इति स्मरणात् । तस्मात् मात्रभावे पितामहा धन गृह्णातीति सिद्धम् ॥ ७ ॥

तदभावे भ्रातृगामि ॥ ८ ॥ तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ॥ ९ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा पितामहन्तानामभावे आतर । स्वमारश्च आतरश्चेति आतरः ;
“ भ्रातृपुतो स्वसृदुहितृभ्याम् ” इत्येकशेषात् । योगिवाक्ये “ पितरो आतरस्त्वथा ” इत्येकशेषोपपन्नमाह । आतरो नगिन्यश्च भ्रातृधनं गृह्णन्ति, प्रत्यासत्तिसाम्यात्, “ आतरो ये च समष्टा भगिन्यश्च सनाभय ” इति समष्टिधने भगिनीनामप्यश्रमागित्वदर्शनाच्च । तत्र प्रथमं समानपितृणा आतरो गृह्णीषु, पितरपराभिन्नेन प्रत्यासत्तनरत्वात् । तदभावे समानमातापितृणा भगिन्यो गृह्णीषु, ताया भिन्नमातृणादिभ्रातृणा तया सन्निहितत्वात् ; भिन्नोदराणां मात्रा भिन्नात्ताना च पित्रा विप्रस्थात् । तदभावे तु तेऽपि गृह्णीषु ,

“ मोदर्या सन्त्यभोदर्या आतरो द्वित्रिणा यदि ।

विद्यमानेऽप्यभेदर्ये सौदर्या ण्य भाविन ॥ ”

इति स्मरणात् । तत्रापि प्रथमं समानपितृणा, पश्चात् समानमातृणा, चतुर्थं प्रथमाया, प्रत्या-
सत्तेश्च समनियामरत्वात् । तद्यथा—एकस्य द्वे पत्न्यौ । तदुत्पन्ना द्वे पुत्रौ, अन्यस्यानेन पुत्रमेन सन्नि ।

जनान्तरं च द्विपुत्रा अन्य पतिमाश्रित्य पुत्रान्तरं जनयामासेति तस्या त्रयं पुत्रा बभूवुः । तत्र
 पूर्वपुत्रेभ्यस्तत्पुत्रान्तरं प्रसीते तद्धनं समानमातापितृकं एव प्रथमं गृह्णीयात् । तदभावे समानपितृको
 भित्तोदरोऽपि गृह्णीयात्, यौतुप्रायान्वात् । तदभावे समानमातृको भित्तपितृकोऽर्पति । तत्रापि ज्येष्ठ एव
 प्रथमं गृह्णीयात्, तदभावेऽन्य, “असृष्टिप्रभागं प्रेतानां ज्येष्ठस्य” इति गौतमस्मरणान् । सप्तमं भ्रातृ-
 भावे मरणां मृत्या माना गृह्णीयात्, “मरणां भ्रातरो माना भार्या चेति यथाक्रमम्” इति देवदत्तस्मरणान् ।
 अन्यन्ते भार्यायादानं शङ्कितयमिचारिणां विषयमित्युक्तं प्राक् । सप्तमं सप्तमभावे अमरणां भ्रातरो
 गृह्णीतु । तदभावे अमरणां सप्तममातेति ॥ ८ ॥

तदभावे क इत्यत्र आह । तेषां भ्रातृन्तानामभावे भ्रातृपुत्रा धनं गृह्णीतु । अत्राप्येव शेषे
 पूर्वपुत्रेभ्यः । तथाच भ्रातृपुत्राणामभावे भगिनीपुत्रा गृह्णीतु, पूर्वपुत्रेभ्यः प्रत्यासत्तरेणान्नरन्त्यात् । भ्रातृ-
 पूर्वपुत्रेभ्यः भ्रातृन्ते स्वत्वानुत्पत्त्या भ्रातृपुत्राणामेव च स्वामिनां शेषे स्वत्वोत्पत्त्या पितृक्रमेण विभाज-
 नं न्यायं पितृको भागस्वत्वात् स्यात्, पैतृकस्वत्वस्य द्वयविषयत्वात् । यदा तु अपुत्रे भ्रातरि मृते अन्येन
 पुत्रेण तद्धनं स्वत्वोत्पत्त्येव यदि स्थितं तद्धनविभागान् प्रागेव विभजते, तदा तत्पुत्राणाम्; पितृकोऽपि सार-
 विधेयः । अत्रापि भ्रातृपुत्रेभ्यः प्रत्यासत्तिर्नैव नाया ॥ ९ ॥

तदभावे यन्धुगामि ॥ १० ॥ तदभावे सकुल्यगामि ॥ ११ ॥
 तदभावे सहाध्यायिगामि ॥ १२ ॥

तदभावे क इत्यत आह । तेषा वन्ध्वन्तानामभावे सङ्कुल्य पञ्चमादिसतति , तद्गामि । यथाह
 बौधायनः—“ प्रपितामह पितामह पिता स्वय सेदर्या आतर सवर्णाया पुत्र पौत्र प्रपौत्रस्तानविभक्त
 दायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदायादान् सङ्कुल्यानाचक्षते । सस्य सपिण्डेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति ।
 सपिण्डाभावे सङ्कुल्या , तदभावे त्वाचार्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् । तदभावे राजा ” इति । दायोऽत्र
 पिण्ड , दीयते इति व्युत्पत्ते । स आम्बिसुख्येन दीयते पित्रादिभ्य , आदीयते गृह्यते च
 पुत्रादिभ्यो यस्मिन् कर्मणि तत् दायाद आद्धम् । तत् अविभक्तम् एकदातृदेवताभावेन येषा ते अविभक्त-
 दायादा , एकश्राद्धान्वयिन इत्यर्थ । ते ये चत्वार सपिण्डा , ततोऽन्ये पञ्चमादय सङ्कुल्या इत्यर्थ ।
 सङ्कुल्य सपिण्डाभावे धन गृह्णीयात् । सङ्कुल्याभावे आचार्यो गृह्णीयात् । तदभावे शिष्य ,
 “ पुत्राभावे प्रत्यासन्न सपिण्ड , तदभावे आचार्य , आचार्याभावे अन्तेवासी ” इति आपस्तम्ब-
 स्मरणात् ॥ ११ ॥

शिष्याभावे क इत्यत आह । तस्य शिष्यस्याभावे सहाध्यायी गृह्णीयात् । येन सह एकस्मात्
 गुरोरेधीत , स सहाध्यायी । अध्ययनमुपनयनस्याप्युपलक्षणम् । तेनैकाचार्योऽपि रभते , “ शिष्यस-
 ब्रह्मचारिण ” इति योगिस्मरणात् । तदभावे ऋत्विक् हरेत् , “ अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् ” इति
 शङ्खस्मरणात् ॥ १२ ॥

तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थो
 ब्राह्मणानाम् ॥ १४ ॥ वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥
 शिष्यो वा ॥ १६ ॥

ऋत्विचोऽभावे क इत्यत आह । तेषा पुत्रादीनामृत्विगन्तानामभावे तद्धन राजा गृह्णीयात्
 ब्राह्मणधन वर्नयित्वा । यथाह वृहस्पतिः—

“ येऽपुत्रा क्षत्रविट्छूद्रा पत्नीभ्रात्रादिर्वन्ता ।
 तेषा धनहरो राजा सर्वेस्थाधिपतिर्ह स ॥ ”

इति ॥ १३ ॥

तद्दि ब्राह्मणधनस्य का गतिरित्यत आह । ब्राह्मणन्यार्थो धनम् । त श्रेत्रिया ब्राह्मणा गृह्यु ,
 “ श्रेत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य विवध भनैरन् ” इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह
 मनुः—“ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा विवधभागिन ” इति ॥ १४ ॥

यदुक्तं पुत्रादयस्तदभावे पत्न्यादयश्च धनभाज इति, तदुभयापवादमाह । वानप्रस्थ इति गृहस्थातिरिक्ताश्रमत्रयोपलक्षणम् । आचार्य इति शिष्याद्युपलक्षणम् । तेन च वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा धन क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेऋतीर्थिनो गृहीयु । यथाह योगीश्वरः—

“ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा रिक्थभागिन ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेऋतीर्थिन ॥ ”

इति । आचार्योऽत्र वानप्रस्थाश्रमदीक्षयिता, “ दीक्षितो गुरुणानुजातो दिशमुपनिःक्रम्य ” इति वृद्धहारीतीय-
लिङ्गात् । भारतेऽपि—

“ तत्रैन विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात् उरुद्वहम् ।

स दीक्षा तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दन ॥

शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमनरोत् तदा ।

तस्मे सर्वं विधिं राज्ञे राजाचख्यौ महामति ॥ ”

इति धृतराष्ट्रस्य वानप्रस्थाश्रमे आचार्यवत्त्वलिङ्गाच्च । सन् गुणवान् निर्दाप्य शिष्य । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्था समानाचार्यक । धर्मभ्राता चासौ एकतीर्था चेति, एकाचार्येषु भ्रातृत्वेन प्रतिपन्न इति यावत् । एते त्रय त्रयाणा क्रमेण धनभाज । यद्वा एकतीर्था वाराणस्याद्येकतीर्थवासी, पृथगेव द्वन्द्वाश्रयणात् । ते चत्वार त्रयाणा क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे पर परो धनभागित्यर्थ । यतेस्तु आचार्यो महानाक्योपदेष्टा, “ सन्यस्याचार्यमुपतिष्ठेत् ब्रह्मजिज्ञासया ” इति शङ्खस्मरणात् । यत्तु यतिवर्णिनो-
राचार्याभावमभिप्रेत्य प्रातिलोभ्यक्रमेणेति व्याख्यात, तत् हारीतविष्णुशङ्खवाक्यादर्शनमूलकमित्युपेक्ष्यम् ॥ १५ ॥

आचार्याभावे क इत्यत आह । सच्छिष्यो वा वानप्रस्थादिधन गृहीयात् । वाशब्दात् धर्मभ्रात्रेऋतीर्थिनोर्ग्रहणम् ॥ १६ ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १७ ॥

अपवादमाह । विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टम्, “ संसृष्टं धनमुभयं समाकृतम् ” इति ध्रुते । यदेकं सत् उभौ याति तदुभयम्, विभक्तमिति यावत् । तन् समाकृतं साधारणाकृतं संसृष्टम् । तदभ्यास्तांति संसृष्टी । यथाह बृहस्पति—

“ विभक्तो यं पुन पित्रा भ्रात्रा चमृतं संस्थित ।

पितृयेणाथवा प्रीत्या ॥ तत्संसृष्ट उच्यते ॥ ”

इति । एकत्र स्थितिरत्र विभक्तानां धनानामिदं ताव्यवहारप्रयोजकधर्मापनयनेन पूर्ववत् सर्वेषां साधारण्येनोपभोगयोग्यतापादनम् । तच्च 'यावद् भूतभावि भवद्वन तप, तन्ममापि ; यावच्च तद्वन मे, तत् तत्रापि' इत्यनुमतिः । सा तु कचिद्वाचनिकी ; कचित्तु अनन्यथासिद्धव्यवहारगम्या ; " अनुक्त्वापि वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणा " इति विष्णुपुराणात् । पित्रादिगणनं तु प्रदर्शनार्थं, नान्यपरिसन्धार्यम् ; दोषत्रयापत्तेः ; " विभक्ताः सह जीवन्तः " इति मानवीये सामान्याभिधानाच्च । न च विशेषेणोपसहारः ; " विभजेरन् पुनर्यदि " इति पुनःशब्देनावृत्तिवाचिना आद्यविभागपूर्वावस्थां द्योतयता यत्प्रतियोगिक आद्यो विभागः, तत्प्रतियोगिकस्यैव ससर्गस्य प्रदर्शनेनास्पष्टताभावात् । किञ्च पित्रादित्रयससर्गे " अनपत्यस्य धर्मोऽयम् " इत्यादिवक्ष्यमाणवार्हस्पत्यससृष्टिक्रमानुपपत्तिः । तस्मात् यैः सह विभागः, तैरेव सह ससर्ग इति स्थितम् । तेन च पित्रा विभक्तः पुत्रः पूर्वविभक्तेन पितृव्यादिना सह ससृष्टो न भवति ; किंतु यः पितृव्यादिभिः साप्रतं विभक्तः, स तेषामेवान्यतमेन । न विभागस्योपलक्षणत्वम् ; समूयसमुत्थानादावतिप्रसङ्गात् ।

तस्य ससृष्टिनो मृतस्यांशं ससृष्टी दद्यात् । कस्य दद्यादित्यपेक्षायामाह—जातस्येति । ससृष्टधनसन्धितयेति शेषः । सा च त्रिधा—ससर्गावस्थोत्पत्त्या, ससृष्टिपितृससर्गेण, अविभक्तपितृकेण ससर्गेण चेति । तथा—यः ससर्गावस्थायामुत्पद्यते पुत्रः, यो वा पूर्वविभक्तो आत्रादिससृष्टेन पित्रा पश्चात् ससृज्यते, यो वा अविभक्तः पितृकृतससर्गेणैव ससृष्टी भवति, तस्य त्रिविधस्यापि । यथाह मनुः—

“ ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्वनम् ।

ससृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ ”

इति । य इति सामान्यनिर्देशात् पितृपुत्रभ्रातृव्यादयो ये तेन पित्रा सह ससृष्टाः, तैः सह विभजेत ; तेभ्योऽंशं गृहीयात् ; ते तस्मै अंशं दद्युरित्यर्थः । तादृशपुत्राभावे मृतस्य ससृष्टिनोऽंशं ससृष्टधेनापहरेत् गृहीयात् । न त्वससृष्टः पुत्रभ्रातादिः ; पूर्वविभागेनाससृष्टानां स्वत्वस्य निवृत्त्या, ससृष्टानां तु ससृष्टिधनससर्गेण स्वत्वोत्पत्त्या, ससृष्टे च तेषु धनम्वामिषु ' कस्येदं धनं भवति ' इत्यादिपेक्षया अनुदयेनाससृष्टिगामित्यवज्ञानवशात् । एवञ्च विभक्तानेकपुत्रससृष्टेऽपि यदा केनचिदेकैरेव पुत्रेण पित्रा समूयमुत्पादकमविभाग एव ग्रियते, तदा तद्व्यागं ससृष्टधेनं पुत्रो गृह्णाति, नाससृष्टी पुत्रः ।

एवमेव यदा कश्चित् भ्राता स्वभ्रातृन् स्वपुत्राश्च विभज्य केनचित् भ्रात्रा भ्रातृपुत्रेण वा ससृष्टं, ससर्गावस्थायां च पुत्रान्तरमनुत्पाद्येन मृतः, तदा ससृष्टधेनं भ्राता भ्रातृभ्यो वा तद्वनं गृह्णायात् । नाससृष्टः पुत्रभ्रातादिः ; " ससृष्टिन्मु ससृष्टी " इति वचनासम्भन्नाभ्याम् । उक्तन्यायसङ्गत्

“ ससृष्टिना तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनोऽन्यथानराभाजो निर्यजिष्वितराजियान् ॥ ”

इति न्याख्यातम् । अतः ससृष्टिभ्यः; अन्यथा ये अससृष्टिनः, ते अनंशभाजः अंशानर्हाः । कदा पुनस्ते अंश-
भाज इत्यत आह । निर्वाजेषु निरपत्येषु पुनः संसृष्टिषु मृतेषु तद्भाजः इतरान् अससृष्टिनेऽपि इयात् गच्छेत् ।
अयमर्थः—ससृष्टिधनं पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि संसृष्टी पुत्रो गृहीयात् । तदभावे संसृष्टी पितृभ्रात्रादिः । तस्याप्यभावे
पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽससृष्टी पुत्रः । तस्याप्यभावे अससृष्टी पितृभ्रात्रादिः; निर्वाजत्वविशेषणस्योभयसंसृष्टिशेषत्वात् ।
नन्वेतदसगतम्;

“ विभक्ता आतरो ये च सप्रीत्यैकत्र सस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

यदा कश्चित् प्रमीयेत प्रजज्ज्ञा कथंचन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥ ”

इति बृहस्पतिना पुत्रपत्नीपितृरहितस्यैव ससृष्टिने आतुरंशं ससृष्टी भ्राता गृहीयादित्युक्तत्वात् कथमससृष्टिनि
पुत्रे विद्यमाने ससृष्टी भ्राता आतृव्यो वा धनभागिति । उच्यते—नेदमपत्यादिसामान्याभावं बोधयति;
पत्न्याद्यपरादरससृष्टिवाक्यशेषत्वविरोधान् । क्रितुं “ ससृष्टिनां तु यो भागः ” इति नारदवचनैरुवाक्यतया
ससृष्टिवाक्यशेषतया च ससृष्टिनां पुत्रपत्नीपितृनामभाव गमयति । तथाच यत्रैकस्य कस्यचित् पुत्रभार्या-
पितृभ्रातृभिः सम ससर्गः, तस्मिन् मृते ससर्गाविशेषेण सर्वेषां समंशग्रहणे प्राप्ते ससृष्टिपुत्राद्यभाव एव
ससृष्टिभ्रात्रादेर्धनसम्बन्धं बोधयति; “ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ” इति क्रमस्य ससृष्टि-
वाक्यापोद्यत्वेन तद्विषयाप्रवृत्त्या अनेकससृष्टिविषये क्रमान्नाङ्क्षायामस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा ससृष्टिवाक्यस्य
पत्न्याद्यपरादरत्वानुपपत्तेः, प्रत्युत विरुद्धापत्तेः; “ सत्यामपि पत्न्यां ससृष्टी गृहीयात् । सत्यां पत्न्यां न
ससृष्टी गृहीयात् ” इति परस्परविरोधात्; अपरादकत्वस्य च “ अनेऽन्यधानंशभाजः ” इत्यनेनान्यदत्त्वात् ।
तस्मान् पुत्राद्यनेन ससर्गं प्रत्यासत्तिविशिष्टससर्गक्रमेण प्रथमं ससृष्टी पुत्रः, तदभावे ससृष्टिनः स्त्री, तदभावे
ससृष्टी पिता, तदभावे ससृष्टिनी माता, तदभावे ससृष्टी भ्राता, तदभावे तु अससृष्ट्यपि पुत्रादिरिति
यथोक्तक्रमेण लक्ष्यते; “ निर्वाजित्विनरानियात् ” इति स्मरणान्; ससृष्टिप्रक्रमे,

“ मृतोऽनपत्योऽभार्यैश्चैव आतृपितृनातृकः ।

मर्गे मणिगडान्दाय त्रिभञ्जरन् यथाशनः ॥ ”

इति बृहस्पतिनारयाच ।

ननु पुत्रादिभिरनेकैः समंशं पुत्रस्य मत्तान् आतृर्धनग्रहणं न प्राप्तव्येति; “ न भ्रातरो न भ्रातृ-
पुत्रा रिचवदताः भिः ” इति स्मरणान्; ससृष्टिवाक्यस्य “ अनुत्तरान् पत्यभ्यानि ” इत्यस्यापरादरत्वमे-

सर्गसमानविषयतया अपुत्रविषयत्वाच्च । तस्मादत्र क्रमाकाङ्क्षाविरहेण एतद्वाक्यारम्भो निरर्थक इति चेत्—
 मेरम् । ससृष्टिवाक्येन 'अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि' इत्यस्य विशिष्टस्यापवादो वदता पुत्रपत्नीसद्भावेऽपि
 ससृष्टिनो धनग्रहणं बोधितम् । तथा ससृष्टिपुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रत्वमनादृत्य ससर्गाविशेषात् तेन सह भ्रातुरपि
 धनग्रहणं प्राप्तम् । न क्रमविधानाय, अनपत्यस्येति वचनारम्भसामर्थ्यात् । विशिष्टापवादत्वे च "ससृष्टिना तु
 यो मागस्तेषामेव स इष्यते । अतोऽन्यथानशभाजः " इति नारदवाक्यमेव प्रमाणम् । अन्यथा पत्न्याद्यप-
 वादोऽपि न स्यात्, प्रमाणान्तराभावात् । यदि चेदमेव प्रमाणं, तर्हि अससर्गाविशेषात् पुत्रस्याप्यपवादोऽस्ति ।
 न चादृष्टपूर्वं पुत्रापवादः, वानप्रस्थादिषु दर्शनात् । न च पुत्राशेषु प्रतिप्रसवोऽस्ति । यत्तु अनपत्यस्येति,
 तत् अनेकससृष्टिना क्रमपरम् । अन्यथा विरोधः, पत्न्यामपि तुल्यत्वादित्युक्तमेव ।

ननु 'अनपत्यस्य' इत्यस्य सामान्याभावपरत्वानङ्गीकारे महदेव वैशसम्^१ । तथाहि—“अतोऽन्यथान-
 शभाजः ” इत्यनेन पूर्वविभक्तस्य पुत्रस्यापवादः । ससर्गावस्थोत्पन्नस्य तु “ससृष्ट्यास्तेन देया स्युः ”
 इत्यनेनाशग्रहणं बोधितम् । ससृष्टिनस्तु 'अनपत्यस्य' इत्यनेन सन्न्यो बोधितः । तथाच सति यदा अकृत-
 विभागेन पुत्रेण सहैव पिता भ्रात्रादिना ससृज्यते, तदा तादृशपुत्रस्य सोऽद्विष्येऽप्यनन्तर्भावात् कः गतिरिति चेत्
 —न, ससृष्ट्यान्तर्भावं एवात्र गतिरिति ब्रूमः । अत्रिभक्ते धनेऽपि पितापुत्रयोः स्वत्वस्य तुल्यतया एतादृशधनेना-
 न्यससर्गं पितृवत् पुत्रस्यापि ससृष्टिवत्स्य शब्दशक्त्यैव सिद्धत्वात् । न चेव “दपती धनस्येति”
 इति आपस्तम्बेन पाणिग्रहणादेव पत्न्या अपि भर्तृधने स्वत्वोपधनात् अकृतविभागभावेऽप्यन्यससर्गं भार्यापि
 भर्तृश लभेत, तथाचापवादो निर्विषय इति वाच्यम् । अकृतविभागायाः कृतविभागायाः ससर्गितधनाया-
 श्वोक्तरीत्या ससृष्टत्वेऽपि अपवादस्य कृतविभागससर्गितधनपत्नीपिपत्यत्वमभावात्, पत्नीवाक्ये उभयविधाया अपि
 ग्रहणात् । न चैतमपि भगिन्या ससृष्टित्वं न सम्भवत्येव, भ्रातृसत्त्वे तस्या विभागानर्हतया तदभावेन
 ससर्गासम्भावादिति चेत्—न, असकृतभगिन्या अशदानपूर्वकं संस्कारधराणां विभागसम्भवेन ससर्गसम्भावात् ।
 तस्मात् सिद्धं पुत्रपत्न्याद्यनेकससर्गं क्रमविधानार्थम् अनपत्यवाक्यमिति ।

ननु ससर्गावस्थोत्पन्नपुत्रभानविषयतया अनपत्यपदं ससर्गापरतया न तस्यापरतया वा भार्यापदं च
 कुतो नैष्यते ? वृद्धेस्तथा व्यवस्थापनादिति चेत्—न, पितृपदं निषयाविशेषपरतासम्भवेन विरोधतादवस्थ्यात् ।
 अपत्यपदस्य तु पुत्रदुहितृपरता अश्यामुपेयेन, दुहितुरप्येच्छिकविभागसम्भवेन ससर्गसम्भावात् । पत्न्यास्तु
 पाक्षिक विभाग इत्येत्येव । न च—भ्रातृमात्रविषयमनपत्यस्येति वचनम्, प्ररणादिति वाच्यम्,
 वाक्यान्तरैकवाक्यताया प्ररणात् बलवत्त्वात् । अन्यथा मूलान्तररत्ननाङ्गेषु । पत्न्याद्यपवादस्यान्य
 वाक्यस्य पत्न्याद्यभावः एव विशेषणमिति निरोधात् अससृष्टस्यापि भ्रातृधनग्रहणे पुत्रपत्न्याद्यभावे
 निरोपणम्, ■ एव ससृष्टस्यापीति अविरोधेनैतद्वाक्यारम्भानर्थक्याच्च । तस्मात् अनपत्यस्येत्यादि

इति । अयमर्थः—ससृष्टानां ससृष्टा एव गृहीयुः । तदभावे पृथक् स्थिताः । तथा पृथक्स्थानामश्व
पृथक् स्थिताः असमृष्टिन एव गृहीयुः । तदभावे ससृष्टाः । न केवलं स्वाम्यभाव एवान्यस्यार्थहरत्वम् ;
किंतु त्रिविधससृष्टपुत्राभाव इत्याह—निर्गजिति । त्रिविधससृष्टपुत्राभावे अन्योन्यस्यार्थहरत्वम् ; न तु
तत्सत्त्वे । अस्य चोभयशेषतया संसृष्टानामभावे तदपत्याभावे च समृष्टा गृहीयुः । तेषामभावे तदपत्याभावे च
पृथक् स्थिता इत्यर्थः पर्यगम्याते । एव पृथक् स्थितानामपि द्रष्टव्यम् । यत्तु—“अन्योदर्यस्तु ससृष्टी
नान्योदर्यो धनं हरेत् । अससृष्टी ” इत्यन्यन्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टत्वमेव धनभाक्त्वे हेतुरिति
भाष्योक्तम् ; तच्चिन्त्यम् ; ससृष्टिवाक्यस्य पत्याद्यपवादकत्वोक्त्यैवेतदर्थसिद्धेर्वाक्यारम्भानर्थक्यात् ; पित्रादीनामपि
संसृष्टित्वसमवात् तस्य साधारण्ये च पृथगसोदर्ये तद्विधानवैयर्थ्याच्च । न च सोदर्यस्यैव ससृष्टित्वेनाशभाक्त्व
नान्यस्येति नियमाय वचनारम्भः ; पित्रादीनां ससर्गिणामपि धनभाक्त्वाप्रसङ्गात् ; अससर्गिणामपि
धनभाक्त्वप्रसङ्गाच्च । न चेष्टापत्तिः । आद्ये पित्रादिससर्गिविधानवैयर्थ्यात् । अन्त्ये तदपवादत्वविरोधात् ।

यद्येव सोदरवाक्यस्यापि ससृष्टिवाक्यापवादकत्वारम्भेणैव सोदर्याभावे अन्योदर्यं, सोदरासोदर-
संसृष्ट्यभावे चासंसृष्टी हरेदित्यर्थसिद्धौ एतद्व्याख्यानार्थक्यं तदवसमेवेति चेत्—न ; सोदरभ्रातृपुत्रान्योदर्य-
भ्रातृसत्त्वे किं द्वयोरपि, उत अन्यतरस्याशभाक्त्वमित्यपेक्षया पूर्वार्थप्रवृत्तेः ; भ्रातृपत्यासत्त्यभावेऽपि
पित्रपत्यासन्नत्वेनाशभाक्त्वौचित्यात् । उत्तरार्थं तु अपवादपवादकशास्त्रमन्तरेणोत्सर्गप्रवृत्तेरारभ्यत इति
नानर्थक्यम् । अपवादकभावमात्रेणोत्सर्गप्रवृत्त्यङ्गीकारे वानप्रस्थादिधनाधिकार्यभावेऽपि पुत्रादीनामधिकारा-
पचेरित्यलम् ।

यदपि ससृष्टिनो भिन्नोदरस्याससृष्टिनश्च सोदरस्य सद्भावे उभयोर्विभज्य धनग्रहणमिति उत्तरार्थ-
व्याख्यानं, तदपि तथैव ; “अतोऽन्यथानशभाज् । ” “अभावेऽसहस्रं ज्ञेयाः ” इति नारदस्मृत्यायन-
वाक्यविरोधात् । अनसृष्टिससृष्टिपदयोः पूर्वत्राश्रितयोः इतरत्राप्यनुपपत्तयः, ससृष्टिपदे ससृष्टित्वसोदरत्वकार्य-
द्वयकल्पनस्य, एवकाराध्याहारस्य च निष्प्रमाणकत्वाच्च ।

यच्च

“ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ्यं तत्र न विचते ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेताश्च प्रश्नतः ।

प्रियेताभ्यामनरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या भिन्नेषुम्न समेत्य सहिताः समम् ।

आतरो ये च समृष्टा भगिन्यश्च सनाभवः ॥ ”

इति पनुवाक्ये सोदर्यपदमससृष्टिनोदरपरम् ; “आतरो ये च समृष्टाः ” इत्येव ससृष्टिभिः सोदरगमिति
व्याख्यानं प्रमाणरक्षणार्थम्—तदपि न ; सोदरभ्रातृपदयोः विभोजनविशेषानामनोदरत्वस्य चानि-

वाक्यस्यसोदरपदेन एकार्थत्वसम्भवे अर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्; चकारवशात् तत्कल्पने तु नारदकात्यायन^१वाक्यविरोधापत्तेः; चकारद्वयस्यापि धवश्च स्वदिरश्चेतिवत् उत्तरविवक्षया भगिनीसमुच्चयार्थत्वात् । न च विशेषणानर्थक्यम्; भगिनीविशेषणवत् मित्रोदरभ्रातृवारणार्थत्वात् । तस्मात् यथोक्तैव व्यवस्था साधीयसीति ।

अत्रापराकः—‘अपुत्रधन भ्रातृणामित्युक्तम् । तत्राय विशेषः—ससृष्टिनः सोदरस्य मृतस्यांशं सोदरः ससृष्टीं गृह्णीयात् । तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम् । सोदर्यत्वाभावे तु नांशभास्त्वमिति स्पष्टयति—अन्योदर्यस्तु ससृष्ट्यपि नान्योदर्याद्धनं हरेदिति । यदा तु अन्योदर्य एव ससृष्टी, न सोदर्यः, तदाह—अससृष्ट्यपि चादद्यात् सोदर्य एव, नान्यमातृजः ससृष्ट्यपि । इति—तत् आमूलं शिथिलम् । ससृष्टिवाक्यस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पितृभ्रातृपितृभ्यः ससर्गाभिधानमनर्थकम्; तत्ससर्गनिर्णायकवान्यमान्तराभावात्; प्रकरणविच्छेदकतुल्यद्वयवैयर्थ्याच्च; सोदर्यनियमादेवान्योदर्यव्यावृत्तिसिद्धौ व्यतिरेकाभिधानवैयर्थ्याच्च । समृष्टिसत्त्वेऽपि अससृष्टिनोऽशमाकत्वे नारदकात्यायनवचोविरोधश्चेत्यल वृद्धविरोधेन ।

अशमिति सामान्योपादानेऽपि स्थावरे विशेषमाह वृद्धहारीतः—“ससृष्टीं गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां सपिण्डसमना” इति । अस्यार्थः—सोदरासोदरससर्गं सोदरः ससृष्टीं सोदरससृष्टिनोऽंशं गृह्णीयात्; परं तु जनिभक्त स्थावरं वर्जयित्वा; तस्य सोदरामोदरसाधारण्यादिति । तदाह यमः—

“जनिभक्त स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।

विभक्त स्थावरं प्राद्य नान्योदर्यं कथंचन ॥”

इति । जनिभक्तविभागे यत् स्थावरं, तत् सर्वेषां समृष्टिनां सोदराणाममोदराणां च । विभक्तं तु नान्योदर्यं प्राद्यम्, किं नोदरेण । तदाह गृह्णन्तुः—

“पण्डरे जीवति तु सापन्नो न लभेद्धनम् ।

स्थानरेऽप्येवमेव स्यात् तदभावे लभेत वै ॥”

इति । यत्रपि प्रजापतिस्मरणम्—

“अन्तर्धनं तु यद् द्रव्यं समृष्टानां च तद्वेत् ।

यानि गृहं च समृष्टाः प्रगृह्णन्त्युपधातनः ॥”

इति, नश्ये समृष्टानां मोदराणाम् । भूमि गृहं च; जनिभक्तमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

पितृमातृसुतभ्रातृवत्तम्, अध्यगन्युपागतम्, आभिषेदनिकं, यन्मुदत्तं, शुल्कम्, अन्वापेयकमिति स्त्रीधनम् ॥ १८ ॥

एव पुत्रपथनविभाग सप्रपञ्चमभिग्राय स्त्रीधनविभाग विवक्षन् तल्लक्षणमाह । पित्रा मात्रा पुत्रेण भ्रात्रा च यद्वत्, तत् सौदायिकम् । यच्च विवाहकाले अग्निमधिकृत्य पितृव्यादिभ्य अधिगतं तन् अध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकम्, अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रह, तदर्थमेव पत्न्ये यत् दत्तम् । वन्धुभि मातुलादिभि यत् दत्तं तत् वन्धुदत्तम् । शुल्कं पित्रादिदत्तं गृहादि, स्वकन्यामूल्यं वा । जन्वाधेयक विवाहानन्तरं भर्तृशुल्कात् पितृशुल्काद्वा लब्धम् । इतिकरणात् अग्न्यावहनिकम्, “रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेपु” इति गौतमीयात्, “वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं स्मृतम्” इति देवलीयाच्च । तल्लक्षणमाह कात्यायनः—

“ज्जया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥”

ज्जया पत्युः सकाशात्, कन्यया पितृगृहे पैतृकमित्रादिभ्यः पित्रादिभ्यो वा ।

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसनिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥”

निवाहकाले कन्यादानकाले । अग्निसनिधौ होमकाले ।

“अधिविज्ञप्तिर्ये दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

प्रीत्या दत्तं तु यत् किञ्चिच्छ्रुत्वा वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं यत्तु प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

गृहोपस्तरवाद्यानां दोषाभरणकामणाम् ।

मूल्यं लब्धं तु यत् किञ्चिच्छुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥”

पित्रादिदत्तस्य गृहादेः भ्रात्रादिगामित्वस्य श्वणात् गृहस्य उपस्तरं ज्वरग्रादि । वाद्यो वृषभादि । दोषो गणादि । आभरणं पित्राहमालीनम् । कर्मिणो दासाद्या । मूल्यं हादरादि ।

“निवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृशुल्कात् त्रिधा ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा जन्वाधेयं तदुच्यते ॥

यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितृगृहात् ।

अग्न्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥”

इति । व्यासोऽपि—

“निवाहकाले यत् किञ्चिद्वरायोदित्य^१ दायते ।

कन्यायाम्नदनं सर्वमविभाज्य स्वकुत्रिभिः ॥”

इति । कन्याया इदमित्युद्दिश्य, अन्यथा औद्वाहिकस्य पृथगभावेन विभागनिषेधानुपपत्तेः । बन्धुमिरिति वचनान् तत्पुत्रेर्विभाज्यमेव,

“यद्दत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रिया ॥”

इति स्मरणात् । स्त्रिया ऋते तद्धनं तदपत्यं प्राप्नोति । पित्रादिदेये विशेषमाह कात्यायनः—

“पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रिये ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्राहृतं च स्थावरादृते ॥”

इति । द्विसाहस्रं कार्यापणम्, “द्विसहस्रपणो दायः स्त्रियै देयो धनं न तु” इति व्यासस्मरणात् । इयमपि सत्या प्रत्यब्दं देये । सहदेव अनेकाब्दपर्याप्तमनदाने तु नेयं सत्या, नापि स्थावरपुद्गलात्, “दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्राश्च वा यदीच्छति” इति वार्हस्पत्यान् ।

उक्तलक्षणे च स्त्रीधने स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमेव,

“सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चेत्येन दानं च तथेन स्थावरेष्वपि ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । सौदायिकं च स्त्रीणां धनमात्रेऽपलक्षणम्,

“सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात् तद्वानृशस्यार्थं तदेव तत् प्रजीवनम् ॥”

इति हेनो सत्रेन सत्तयात् । आनृशम्यमनुकम्पा, सैराथं प्रयोजनं यस्य । प्रजीवनं जीवनप्रकाराधायकम् । यत्—

“भर्तृदायं मृते पत्यो विन्यस्येत् स्त्री यदेच्छत ।

विद्यमानेषु सत्तयात् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥

अपुत्रा क्षयनं भर्तुः पालयन्ती गुणे सिता ।

भुञ्जता मरणात् क्षान्ता दाय्यादा उर्ध्वमाप्नुयुः ॥”

इति तैत्तिरीयैः, तत् उभयमपि भर्तृदत्तद्विधिर्यथायिकविषयम्, भर्तृदायापञ्चमात् । तत्राद्येन जन्ममयस्या । मृतं स्वातन्त्र्यात् गीरति नरोति गम्यते । स्वातन्त्र्यापञ्चमाद—विद्यमानेषु दुहित्रादिदायादेषु तत् सत्तयात्, न भवेच्छया यथाशक्त्या, पितृणां पुत्राणामपि मातृधनं पुत्राणामपि जन्मनः स्वत्वे साधारण्यात् । न येन पुत्रेच्छया विभागः, पित्राचते पुत्राणामपि मातृधनं पुत्राणामपि प्राप्तव्यात् । अन्यथा दुहितृभावे, तत्कुले दुहितृकुले हिन्द्यादिषु, क्षयनेन दद्यात् । अन्यमिति वचनान् दुहितृमृते दौहित्र्यादानामनभिप्रायेण धनमर्हदं

पौत्राणामिव मातामहीधने दौहित्रीच्छया न विभागः; “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वये” इति नारदस्मरणात् ।

एवं जङ्गमं निर्णीय स्थावरं निर्णयति । अपुत्रा पुत्रपौत्ररहिता; पौत्राणामपि पितामहीऋणदातृत्वेन तद्धनभागित्वात् । तादृशी यथोक्तगुणवती विधवा-भर्तृदत्तस्वावरम् आ मरणात् भुञ्जीतैव; न दद्यात्, विक्रीणीत वा ;

“भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयाद् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥”

इति नारदस्मरणात् । भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्थावरे स्वातन्त्र्यमेव । यथाह बृहस्पतिः—

“स्थावरं हि धनं स्त्रीभ्यो यद्वत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित् ॥”

इति । अनेन,

“मृते भर्तरि भर्त्रंशं लभते कुलमालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥”

इति कात्यायनवाक्यमपि व्याख्यातम् ; भर्तृदत्तस्वावरविषयत्वात् । तन्मरणोत्तरं तु भर्तुः भ्रात्रादयः मामुयुः ; पितृदत्तस्य स्थावरस्य भ्रातृगामित्वेन भर्तृदत्तस्य तद्भ्रात्रादिगामित्वस्यैवौचित्यात् । अपुत्रेति विशेषणात् पुत्रपौत्र-सत्त्वे त एव गृह्णीयुः, न दुहितरो नापि दायादाः ; तयोरपि मातृपितामहीधनाधिकारान् । किंच अपुत्र-विशेषणात् पुत्रपौत्ररहितायाः दुहितृसत्त्वेऽपि दायादा एवाप्नुयुः ; न दुहितरः ; अपुत्रपदसामर्थ्यात् । अन्यथा अमनेत्येवावक्ष्यदित्यलं विस्तरेण ।

पित्रादिदत्तस्यापि कंचित् स्त्रीधनत्वापवादमाह कात्यायनः—

“यत्तु सोपाधिकं दत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते ॥”

इति । उत्तरादौ शोभार्थं दानमुपाधिः । योगः भोगार्थं छलेन । तथा स्वयमपि शिल्पैरर्जिते न स्वातन्त्र्यम् ।

“प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्विचं प्रीत्या चैन यदन्वयः ।

भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं मृतम् ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । भर्तुः शिल्पैः कृत्यवायादिर्नाभिः यत् कृत्यवानादिभिः प्राप्तं, भर्तुः प्रीत्या च यदन्यैः दत्तं, तत्र भर्तुः स्वाम्यमित्यस्य व्याख्येयम् ; अन्यथा स्वातन्त्र्यं स्वनापादकत्वात्तुः ॥ १८ ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु ^१विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्तुः
॥ १९ ॥ शोपेषु च पिता हरेत् ॥ २० ॥

स्त्रीधनमुक्त्वा इदानीं तद्विभागमाह । ब्राह्मदैवार्पणप्राजापत्यैश्चतुर्भिर्विवाहेरुद्रायामप्रजाया वक्ष्यमाण-
दुहित्रादिसततिरहितायामतीताया मृताया तत् पूर्वोक्त स्त्रीधन तद्भर्तुर्भवति । यथाह मनुः—

“ ब्राह्मदैवार्पणान्यर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीताया भर्तुरेव तद्विष्यते ॥ ”

इति । गान्धर्वप्रहण विरूपार्थम् । पुत्रिकाधनमपि भर्तुरेवेत्याह स एव,

“ अप्रजाया मृताया तु पुत्रिकाया कथंचन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेदेवाविचारयन् ॥ ”

इति । पुत्रिका च “ अस्या यो जायते पुत्र ” इत्येव द्रष्टव्या । भर्त्रभावे भर्तृसपिण्डा- पूर्वोक्तप्रत्यासक्तिर्मेघ-
गृह्णेतु , “ अप्रजायामतीताया चान्यथास्तदवामुयु ” इति योगिसंरणात् ॥ १९ ॥

ब्राह्मादिविशेषणव्याख्येमाह । शोपेषु आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहेषु अप्रज स्त्रीधनं पिता,
चरारात् माता च हरेत् । तत्र प्रथम माता, पश्चात् पितेति ज्ञेयम्, दुहितृषु मात्रमयनाभिगमेन मातु-
मन्यामत्यतिशयान् । यथाह कात्यायनः—

“ आसुरादियु यद्वन्ध स्त्रीधनं पेटुकं स्त्रिया ।

अभावे तदपत्याना मातापित्रोस्तद्विप्यते ॥ ”

इति । पेटुकं पित्रादिभ्यो लब्धम् । शुन्हाग्न्यस्त्रीधने तु विशेषमाह मौतमः—“ भगिनीशुन-
कमोदर्याणाम् मातु पूर्वं पेटुकं ” इति । इत्यपदेशो विरूप्य । यत्तु तेनैवेत्युक्तम्—“ स्व च शुन-
कं गेहार्हति ” इति, तत् प्राक् संस्कारान्मृताया ज्ञेयम्, “ मृताया सर्वमादद्यात् परितोष्योभयययम् ” इति
योगिसंरणात् । वटुभयभावे पितुरेव । यथाह गोपायनः—

“ रिचय मृताया रन्याया गृहीयु सोदरा समम् ।

सर्वेष्वेव प्रसूतायां ^१यद्धनं ^२तत् दुहितृगामि ॥ २१ ॥

प्रसूतायामुभयापवादमाह । सर्वेष्वेवाष्टस्वपि विवाहेषु परिणीताया यद्धनं तत् प्रसूताया सततिमत्या तस्या दुहितृगाम्येव भवति , न भर्तृगामि पितृगामि वा । दुहितृग्रहणात् न पुत्रादिगामि, “दुहितृणा प्रसूता चेत्” इति योगिसंस्मरणात् । यद्यप्यत्र धनदुहित्रो सामान्येनोपादान, तथापि व्यवस्था द्रष्टव्या । सा चेत्थम्—उक्तलक्षणेयु स्त्रीधनेषु यत् अन्यमि रूतं तत् दुहितृष्वपि कुमार्य एव लभन्ते, नोदा , “मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव स ” इति मनुस्मरणात् । यौतकं विवाहकाले लब्धम्, “पारिण्य स्त्रियो विभजेरन्” इति वसिष्ठस्मरणात् । पारिण्य परिणयनकालीनम् । स्त्रिय कुमार्य । कुमारीवत् अप्रतिष्ठितापि, “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानमप्रतिष्ठिताना च” इति गौतमस्मरणात् । स्त्रीधनं पेतृकम् । निर्धना निरपत्या विधवा दुर्भगा चाप्रतिष्ठिता । कुमार्यभावे तदपि कन्येन लभते, न पुत्र , “गुणलक्षे च भुत्स्वस्य” इति न्यायात्, दुहितृपदसामर्थ्याच्च । एवमप्रतिष्ठिताभावे प्रतिष्ठितापीति द्रष्टव्यम् । अन्वाधेय तु स्त्रीपुनपुस्र-साधारणप्रनाया भवति । यथाह मनुः—

“अन्वाधेय तु यद्धत् पत्या प्रीतेन वा पुन ।
पत्यो जीवति वृत्ताया प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥”

इति । शुल्के तूक्तमेव प्राक् ।

सोदायिके स्थावरे जङ्गमे च विशेषमाह वृद्धकृत्स्यापनः—

“पितृभ्या चैव यद्धत् दुहितु स्थावर धनम् ।
अप्रनायामतीताया भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥”

इति । चक्रारात् भ्रातृपितृयादिदत्तमपि । अप्रनात्प्रतिशेषणात् तत्सत्त्वे नेन लभते, न भानर । तत्रापि प्रथमं दुहितरं, तदभावे पुत्रादय इति । सर्वदा, सर्वविवाहेषु, नासुरादिष्वेवेति ।

यत्तु अपुत्रस्य पितुः विवाहकाले पत्युर्वा रिक्त्यत्वेन माना लब्धः, तत् पुत्रेदुहितृभ्यां समं विभज्यम् । यथाह मनुः—

“जनन्या सस्तिनाया तु समं सर्वे महोदरा ।
भर्तारं मातृकं रिक्थं भग्न्यध्वं ननाभव ॥”

इति । भगिन्य कुमार्य ; “सम सर्वे सहोदरा मातृक रिक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च” इति शङ्खलिखितस्मरणात्,
 “सामान्य पुत्रकन्याना मृताया स्त्रीधन स्मृतम्” इति देवलस्मरणात् । उदास्तु चतुर्थांशमात्र लभन्ते, न
 समम् । तदाह बृहस्पतिः—

“स्त्रीधन तदपत्याना दुहिता च तदक्षिनी ।

अदत्ता चेत् समूढा तु लभते सा न मातृकम् ॥”

इति । अनृद्धाना पितृधन इव ऊढाना मातृधने चतुर्थांश इत्युक्तं प्राक् । यत्तु—

“अप्रचायास्तु दुहितु स्त्रीधन परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नेत्र लभते प्रचाया तु समाशभाक् ॥”

इति, तत् अप्रचाभावे प्रचापि तुल्याशभागित्याह, अप्रचासद्भावे प्रचायाश्चातुर्थांश इति स्मरणात् तदभावे
 समाशस्य न्यायप्राप्तत्वात्,

“भगिन्यो चान्धवे सार्धं विभजेरन् समवृक्का ।

स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु सम स्मृत ॥”

इति कात्यायनस्मरणात् । एतेन ‘भ्रातृभगिन्यो सभूयाशहरत्वं नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वेकशेषाभावाद-
 प्रतीतेः’ इति पराम्भम् । “चार्धे द्वन्द्व” इत्यनेनेतरेतरयोगस्य चार्धत्वात्, “सामान्य पुत्रकन्यानाम्”
 इति द्वन्द्वश्रवणात् । यौनकन्यतिरिक्ते तु सर्वत्र दुहितृदोहित्रीसमन्वाये दौहित्रीणामपि किञ्चित् दातव्यम् ।
 यथाह मनुः—

“याम्नासा स्युर्दुहितरन्मासामपि यथार्हत ।

मानामदा धनात् किञ्चिन् प्रदेय प्रीतिपूर्वकम् ॥”

इति । मृतमातृजाया दौहित्रिणा तु “पितृतो भागकन्यना” इति न्यायात् पुत्रदुहित्रादिभि समन्वाये
 गमाशभास्यभेदः । दुहितृभावे तु रिक्थं पुत्र एव लभते, न दौहित्र, “दुहितृणामाभावे तु रिक्थं
 पुत्र एव लभते” इति कात्यायनस्मरणात् । पुत्रभावे दौहित्र, तदभावे दौहित्रपुत्र ; तस्याप्यभावे स्वस्य
 इत्यभिप्रेत्याशेन समन्वाय इत्याह बृहस्पतिः—

ति । यद्यप्यस्य पितामहद्रवविषयत्वमाहत्य न प्रतीयते, तथापि पितृतोऽशप्रकल्पनान्यथानुपपत्त्या यस्मिन्
द्रव्ये पोत्राणां पितृद्वारकं स्वत्व, तद्विषयत्व पर्यवस्यति । अत्रैव पुत्रपोत्रसमवाये विशेषमाह कात्यायनः—

“अग्निभक्ते सुते प्रेते तत्सुत रिक्थभागिनम् ।
पुत्रैर्जीवन् जीवन् येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेताश स पितृ तु पितृयात् तस्य वा सुतात् ।
स एवाशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वापि निवृत्तिं परतो भवेत् ॥”

इति । अग्निभक्ते पितरि प्रेते पुत्रः पितामहात् अथवा पितृयात् तत्सुत्रात् तत्पौत्राद्वा स्वपित्रा गृह्णीयात् ।
तमेवागं भ्रातृभ्यो विभजेत् । एव तत्पुत्रः तत्पौत्रोऽपि । पञ्चमोऽत्र न लभत इत्युक्तं प्राक् । यदा तु अग्निभक्तु
भ्रातृषु केनचित् अपुत्रमातामहात् रिक्थं लब्धं, तदा तदपि सर्वविभाज्यमिति प्राप्ता राह । यस्य पित्रा
यन्मातामहसि रिक्थं लब्धं, स एव तत् गृह्णीयात्, नेतरभ्रातृपुत्र इति । अनेनाग्निभक्तार्जितस्यापि तादृशस्याग्निभाज्य-
त्वमुक्तम् । रिक्थपत्रप्रदण्णात् प्रतिग्रहाद्याजिनं विभाज्यमेव । परं तु आर्जकस्य भागद्वयं कल्प्यम्, “येन वैषा
म्ययमुषार्जिनं स्यात् स द्यममेव लभेत” इति स्मरणात् । सम्भूयोत्थाने तु समाशतेर । एव प्रणिनामहधन-
विभागोऽपि ज्ञानमहसम्यया द्रष्टव्यः ।

यद्वा एरुन्यामेव योषिति यद्वा बहुभिः पुत्रा जन्मन्ते, तदा तेषां कथं विभाग इत्यत्र आह—
अनेरपितृभ्रातृणामिति । यो येन जनिता, स तस्मै रिक्थभागित्यर्थः । यथाह बृहस्पतिः—

“यद्येपरिभित्तनो स्यातामैरसंज्ञेनो मुतौ ।
यस्य यन् पैतृकं रिक्थं न तद् गृह्णीत नेतर ॥”

इति । नायं पारिभाषिकः, क्षेत्रस्य पूर्वं विभागान्तराभिधानात्, किंतु क्षेत्रमात्रेण इति ध्येयम् ।

“द्वौ तु यौ विदेयतां द्वाभ्यां जानौ न्विया धने ।
तयैर्यदस्य पित्र्यं स्यात् तन् मं गृह्णीत नेतर ॥”

इति मानसात् । तद्व्याख्यातव्यः—

“विभागान्तरादे कान्ताभ्यामिदमेव ।
विभागान्तरा कार्या न भवेद् देविकी प्रिया ॥”

इति । कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

“ विभागे यत्र सदेहो दायादाम्या परस्परम् ।
पुनर्विभाग कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ”

इति । यत्र सदेहो युक्तिभिरपि नापैति, तत्र पुनर्विभाग कर्तव्य इत्यर्थः ।

यत्तु तेनैवैतम्—

“ सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सता सकृत् ॥ ”

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्या वेदितव्यम् । स्वयंकृतस्यासदिग्धस्य पुनः प्रवर्तको राजा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

“ स्वेच्छाकृते विभागे यः पुनरेव विसवदेत् ।
स राजा स्वाशर्के स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ॥ ”

इति । अनुबन्धतः निर्बन्धतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डनारायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोक्ताहितश्रीवाराणसीवासिधर्मपिनारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविरचितौ श्रीमत्या वैजयन्त्या सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य चतुर्षु ^१वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुः, ते पैतृकं रिक्तं
दशधा विभजेयुः ॥ १ ॥ तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात्
॥ २ ॥ क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् ॥ ३ ॥ ^२द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ॥ ४ ॥
शूद्रापुत्रस्त्वेकम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते पितृतोऽशकलितिरक्ता । तत्र यज्जातीयस्य यावानश, तमष्टादशोनामिधत्तु ^३प्रक्रमते ।
तत्र ब्राह्मणपुत्राणां तावदाह । यदा विप्रस्य चातुर्वर्णिकस्त्रीषु उक्तसंज्ञा पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनस्य
दश भागान् कुर्युः । चेदित्यनेनासवर्णापुत्राणामनित्यतोक्ता । त इत्यनेन पुत्रकर्तृकविभाग एवेयमशकल्पना
नियता न पितृवृत्ते, तत्र पित्रिच्छाया एव नियामकत्वात् । पैतृकमिति पैतामहमपि, तस्यापि पितृतो
भागकल्पनात् । पैतृकमिति सामान्योपादानेऽपि प्रतिग्रहलब्धभूमि-यतिरिक्तमिति ज्ञेयम् । यथाह
बृहस्पतिः—

“ न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यन्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ ”

इति । प्रतिग्रहशब्दात् कयादिल्लभ्य देयेन । सापि न शूद्रापुत्राणाम्, “ शूद्राया द्विजातिभिर्नातो न
भूमेर्भागमर्हति ” इति स्मरणात् । भूमि स्वयमर्जित क्षेत्रम्, न क्रमागत गृहम्,

“ ब्रह्मदाय गता भूमि हरेचो ब्राह्मणीसुत ।

गृहान् द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्र क्रमागतम् ”

इति बृहन्मनुस्मरणात् । ब्रह्मदाय प्रतिग्रह ॥ १ ॥

दशाना विनियोगमाह । तत्र चातुर्वर्णिकेषु पुत्रेषु दशसु भागेषु विप्रस्य विप्रापुत्रश्चतुराऽयान्
गृहीयात् ॥ २ ॥

^१ विराट्—च

^२ प्रक्रमति—ग, ग, छ, ज

^३ वैश्यापुत्रो द्वावंशौ—ज, ठ

^४ शूद्रो—छ, ग

किंच विप्रात् क्षत्रियोत्पन्नं ग्रीनशानादद्यात् ॥ ३ ॥

किंच विप्रात् वैश्योत्पन्नो द्वावशौ गृहीयात् । अशानुवृत्तावप्यशोपादानं विवृतस्यानुपज्ञाभार-
बोधनाय, “स ते वायुर्गतेन गच्छता स यजत्रेरज्ञानि” इतिवत् । तेनोत्तरत्रेकचनान्तस्याध्याहार ।
मनुस्नु—“वैश्याजोऽन्यर्धमेवाशम्” इत्याह ॥ ४ ॥

किंच विप्रात् शूद्रोत्पन्नस्तु एकमशं गृहीयात् । यत्तु—

“ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेत् ॥”

इति मानव, तत् अनूदशूद्रापुत्रविषयम्, “ब्राह्मणस्यानुपूयेण चतस्रस्तु यदा क्षियं” इत्युपक्रम्य
“अशं शूद्रासुतो हरेत्” इति तेनैवाभिधानात् । अत्र शङ्कल्लिखितौ विशेषमाहत्तु—“असवणेन्वी-
जातानां दाय्याद्वर्धहानिर्वर्णक्रमेण” इति । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रस्य, क्षत्रियादिपुत्राणामर्धार्धहान्या नशो देय
इति । यथा—अष्टावशा ब्राह्मणीपुत्रस्य, चत्वार क्षत्रियापुत्रस्य, द्वौ वैश्यापुत्रस्य, एक शूद्रापुत्रस्येति ।
सोऽयमशमेदो गुणागुणाभ्यां व्यवस्थाप्य । अन्येव दिशा^१ क्षत्रियादिषु कल्प्यम् ॥ ५ ॥

अथ चेत् शूद्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्, तदा तद्धनं
नवधा विभजेयुः ॥ ६ ॥ वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिंशद्भिर्भागीकृतानंशाना-
दशुः ॥ ७ ॥ वैश्यवर्जमष्टधा कृतं चतुरस्त्रीनेकं चादशुः ॥ ८ ॥
क्षत्रियवर्जं सप्तधा कृतं चतुरो द्वावेकं च ॥ ९ ॥ ब्राह्मणवर्जं
पञ्चधा कृतं त्रीन् द्वावेकं च ॥ १० ॥

एव चातुर्यैर्लक्षपुत्रचतुष्टयसमवाये विभागमुक्त्वा, श्रुतार्थं त्रिसप्ततये तमाह । यदा पुनर्निरूप्य
शूद्रापुत्रवर्जं विप्रक्षत्रियवैश्यास्तस्य एव पुत्रा भवेयुः, तदा पितृधनं नवधा उच्यते ॥ ६ ॥ तद्विनिर्देशमाह ।
विप्रक्षत्रियवैश्या क्रमेण चतुर ग्रीन् द्वौ च भागान् गृह्णीतु ॥ ७ ॥ किंच यदा विप्रस्य वैश्यापुत्रवर्जं
विप्रक्षत्रियशूद्रास्तस्य एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनमष्टधा उच्यते^२ । तद्विनिर्देशमाह । चतुस्त्रिंशदेन चतुर
ग्रीन् एकं च गृह्णीतु ॥ ८ ॥ यदा विप्रस्य क्षत्रियवर्जं विप्रवैश्याश्च एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते पितृधनं
सप्तधा विभज्य क्रमेण चतुर द्वौ एकं चाशं गृह्णीतु ॥ ९ ॥ किंच यदा विप्रस्य क्षत्रियवैश्याश्च एव पुत्रा
भवेयुः, तदा ते पितृधनं पञ्चधा विभज्य क्रमेण त्रीन् द्वौ एकं चाशं गृह्णीतु ॥ १० ॥

२१—१२३—४

^१ ११—४

^२ Text of Sutra १९ and १० and comm. on Sutra १० narrate, in ११

^३ इत्यादि—४, ५, ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याश्चापुत्रेष्वयमेव^१ विभागः ॥ ११ ॥

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां, तदा सप्तधा कृतात्
धनात् ब्राह्मणश्चतुरोऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ त्रीन् राजन्यः ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं क्षत्रियस्य त्रैवर्णिकपुत्रसमन्वायेऽप्यतिदिशति । विप्रस्य विप्रपुत्रवर्जं त्रैवर्णिकपुत्रेषु यो विभागः
उक्तः, स एव क्षत्रियस्यापि त्रैवर्णिकपुत्रेषु, तस्यापि विप्रपुत्राभावात् । अयमर्थः—तेऽपि षोढा पितृवत्
विभज्य त्रीन् द्वौ एकं चाशमादद्यु । अत्र विज्ञेयो महाभारते—

“ भीष्म उवाच—

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे निहिते रुस्नन्दन ।
तृतीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः कचित् ॥
अष्टधा तु भवेत् कार्यं क्षत्रियस्य युधिष्ठिर ।
क्षत्रियाया हरेत् पुत्रश्चतुरोऽशान् पितुर्वनात् ॥
युद्धानहारिक यच्च पितुरासीदरेत तत् ।
वैश्यापुत्रस्तु भागालीन् शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।
सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ”

इति ॥ ११ ॥

एव त्रितिसमन्वाये विभागमुक्त्वा, इदानीं द्विद्विसमन्वाये तमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रियौ द्वावेव पुत्रौ
स्यातां, तदा पितृवत् सप्तधा कृत्वा तेषु निप्रश्चतुरोऽशानादद्यात् ॥ १२ ॥ किंच सप्तयु अवशिष्टानशान्
क्षत्रिय आदद्यात् ॥ १३ ॥

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ^२, तदा षड्धा विभक्तस्य
चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १४ ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ १५ ॥
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं षड्धा
विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात् ॥ १७ ॥
एकं शूद्रः ॥ १८ ॥

किंच यदा निप्रस्य निप्रवैश्यावेव पुत्रौ स्यातां तदा पितृवत् षड्धा विभज्य तत्र चतुरोऽशान् विप्र
प्रथममादद्यात् ॥ १४ ॥ किंच षट्सु जगृष्टौ द्वावंशौ वैश्यो गृह्णीयात् ॥ १५ ॥ किंच यदा विप्रस्य

^१ एवमेव—ग, छ, ज

^२ पुत्रौ स्यातां added in झ

^३ षोढा—घ, छ, झ

विप्रशद्रावेव पुत्रौ स्याता तदा पितृधन पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १६ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु चतुरोऽशान् विप्रो गृह्णीयात् ॥ १७ ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टमेकमश शूद्रो गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ त्रीनशान् क्षत्रिय-स्त्वादद्यात् ॥ २० ॥ द्वावंशौ वैश्यः ॥ २१ ॥ अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा ^१क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ त्रीनशान् क्षत्रियस्त्वादद्यात् ॥ २३ ॥ एकं शूद्रः ॥ २४ ॥

एव विप्रविपयविभागमुक्त्वा द्दाना विप्रक्षत्रिययो द्विद्विसमवाये तमाह । यदा विप्रक्षत्रिययो क्षत्रिय-वैश्यावेव पुत्रौ स्यातां, तदा पितृधन पञ्चधा विभजेयाताम् ॥ १९ ॥ तद्विनियोगमाह । पञ्चसु त्रीनशान् क्षत्रियो गृह्णीयात् ॥ २० ॥ किंच पञ्चस्ववशिष्टो द्वावंशो वैश्यो गृह्णीयात् ॥ २१ ॥ किंच यदा विप्रक्षत्रिययो क्षत्रियशूद्रावेव पुत्रौ स्यातां, तदा ^२तद्धनं चतुर्धा विभजेयाताम् ॥ २२ ॥ तद्विनियोगमाह । चतुर्ष्वंशेषु त्रीनशान् क्षत्रिय प्रथममादद्यात् ॥ २३ ॥ किंच चतुर्षु अश्विष्टमशमेकं शूद्रो गृह्णीयात् ॥ २४ ॥

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां, तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ द्वावंशौ वैश्य-स्त्वादद्यात् ॥ २६ ॥ एकं शूद्रः ॥ २७ ॥

एव विप्रक्षत्रियविपयविभागमुक्त्वा द्दानां विप्रक्षत्रियविशा द्विद्विसमवाये तमाह । यदा विप्रक्षत्रियविशा वैश्यशूद्रावेव पुत्रौ स्यातां, तदा तौ पितृधन त्रिधा विभजेयाताम् ॥ २५ ॥ तद्विनियोगमाह । त्रिष्वंशेषु द्वावंशौ वैश्य प्रथममादद्यात् ॥ २६ ॥ किंच त्रिष्वश्विष्टमेकमश शूद्रो गृह्णीयात् । अत्रापि वैश्यत्रिपये विशेषे महाभारते—

“ ऋते हि भवेद्भार्या वैश्यस्य तुल्यन्दन ।
द्वितीयापि भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः क्वचित् ॥

^१ शौ १ १ शूद्राशूद्रौ—ग, ग

^२ Here common on Sutra s 22, 23 and 24 corrupt in m

^३ तत्पुनः—ग

पञ्चधा तु भवेत् कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।
 वैश्यापुत्रस्तु गृहीयाच्चतुरोऽश्वान् पितुर्धनात् ॥
 पञ्चमस्तु भवेद्भाग शूद्रापुत्राय भारत ।
 सोऽपि दत्तं हरेत् पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ”

इति ॥ २७ ॥

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ॥ २८ ॥
 क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ ॥ २९ ॥ वैश्यस्य वैश्यः ॥ ३० ॥ शूद्रः
 शूद्रस्य ॥ ३१ ॥

एव चातुर्वर्णिकपुत्राणां द्वित्रिचतु समवाये अशकल्पनामुक्त्वा इदानीमेकाविना तदपवादमाह । यदा विप्रस्य विप्रक्षत्रविश एरुपुत्रा । एकश्चासौ पुत्रश्चेत्येकपुत्र । एकपुत्रश्च एकपुत्रश्च एकपुत्रश्चेत्येकपुत्रा । निप्रक्षत्रविशामन्यतम एकाक्येव पुत्र इति यावत् । तदा ते सर्वहरा । यदा एक एव पुत्र, तदा स एव सर्व पितृधनं गृहीयादित्यर्थः । यद्यप्येतत् स्यामिनाशादेव तत्स्वत्वोत्पत्तेर्न वक्तव्यं, तथापि मातुः स्वत्वाविशेषात् तद्विभागापनादायेति नानर्थक्यम् । तेन चैकपुत्राया मातुर्यावज्जीव भरणमेव, नाशभाक्त्वमिति वक्ष्यते ॥ २८ ॥ किंच यदा क्षत्रियस्य क्षत्रियो वैश्यो वा एक एव पुत्र, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ २९ ॥ किंच यदा वैश्यस्य वैश्य एक एव पुत्र, तदासौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३० ॥ किंच शूद्रस्य शूद्र एकैकं पुत्रश्चेत्, असौ सर्वमेव हरेत् ॥ ३१ ॥

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ॥ ३२ ॥ अपुत्ररिक्थस्य
 या गतिः, सात्रार्थस्य द्वितीयस्य ॥ ३३ ॥ मातरः पुत्रभागानुसारेण^१
 भागापहारिण्यः ॥ ३४ ॥ अनूढाश्च दुहितरः ॥ ३५ ॥

द्विपुत्रा द्विजा एव सर्वहराश्चेत् शूद्रस्य का गतिरित्यत आह । द्विजातीनां विप्रक्षत्रविश शूद्र एव चदेकं पुत्र, तदासौ न सर्वहर, स्त्रियमेव हरेत् । इदं च गुणचट्टद्वपरम् । निर्गुणे तु—

“ निषादं एकपुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्ड सत्सुल्यो वा स्वधादानाय वा हरेत् ॥ ”

इति देवगेत्तन्मृतीयागो जय । अन्यतन्निर्गुणे तु—

“ यद्यपि स्यात् सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽप्यत्र भवेत् ।

नात्रिकं दद्यात् दद्याच्छूद्रपुत्राय धर्ममिति ॥ ”

भागानुसारि—स, न

इति मानव द्रष्टव्यम् । यद्वा दद्यादित्यन्यकर्तृनिर्देशात् पित्रादिकर्तृके विभागेऽस्य दशमाशभागित्व,
स्वकर्तृके तु अर्धादिहरत्वमिति विवेक । यत्तु—

“ ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रापुत्रो न रिक्थमाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धन भवेत् ॥ ”

इति मानव, तत् अनुद्दशूद्रापुत्रविषयमित्युक्तम्, पितृप्रसादलब्धधनविषय वा ज्ञेयम् । शूद्रस्य दासीपुत्रे
विशेषमाह योगीश्वरः—

“ जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्त आतरस्त्वर्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितया सुतादृते ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

अर्धान्तरस्य विनियोगमाह । ‘अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि’ इत्यादिना ये अपुत्रधनाधिकारिणोऽभिहिता,
ते तेनैव क्रमेणेदमर्थं गृहीयुः ॥ ३३ ॥

पुत्राशकल्पनाया मातृपृथितिदेशमाह । यज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भाग उक्त, तदनुसारेणैव तज्जातीया
माताप्यश हरेत् । ब्राह्मणी चतुरोऽशानादद्यात् । क्षत्रिया त्रीन् । वैश्या द्वौ । शूद्रा एकमिति । समविषम-
सख्याना विभाग पूर्ववद्गृहणीय । मातृशब्दसामर्थ्यात् पुत्रकर्तृकविभागे तासा नियताशभाक्त्वम्, न
पतिकर्तृक इत्युक्तं भवति । अत एव,

“ यदि कुर्यात् समानदानं पत्न्य कार्या समाशिका ।
न दत्त स्त्रीधन यासा भर्त्रा वा अशुरेण वा ॥ ”

इति योगिना पाक्षिक एव तासा विभाग उपपन्नः । यद्यप्यत्र समाशित्वे यद्युपपन्नं, नाशकल्पनायामित्य-
शकल्पनाया न पाक्षिकत्वं गम्यते, तथापि इच्छयेत्यनुवर्तनात् पत्नीना समाशकरणस्येच्छिकत्वेन पाक्षिकत्व-
सिद्धेर्न दोष । एतदेवाभिप्रेत्याह विज्ञानेश्वरः—“ भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो भवति ”
इति । हरदत्तोऽपि “ जायापत्योर्न विभागो विद्यते ” इति आपस्तम्बीय सूत्रम् “ आत्मन एवाश तस्या
अपीति मन्यते ” इति व्याचक्षणा मात्रशकल्ले पाक्षिकत्वं गमयति । पुत्रभागानुसारेण चैकपुत्राया मातु
पुत्रस्यैव सर्वहरतया विभागमावेन तदनुसरणायोगात् अशकल्पना नास्त्येन । किंतु यावज्जीव भरणमात्रमेव ।
तथाच देवलः—“ एक एव सवणं स्याद् दायोऽत्र न निभज्यते ” इति । सरणं इत्यमरणोऽपि
शद्व्यतिरिक्त । मातुरेव जाय विभागनिषेधं पर्यवस्यति, तस्या एव तत्र स्वत्वसद्भावात् । नान्येषाम्,
एकपुत्रत्वात् तस्या । अत एवानेकपुत्राणां विभाग एव मातुरशकल्पनामाह योगीश्वरः—“ पितृभ्यः विभक्तता
माताप्यश सम हरेत् ” इति । अनकासा प्रत्येकमेकपुत्रत्वे तु भवत्येव तासामशकल्ले, विभाजनाना

भ्रातृणा बहुत्वात् । मातर इति बहुवचनात् बहीनामप्येकपुत्राणा न विभाग , किंतु भरणमेव । मातर इति च पितामहीनामप्युपलक्षणम् । तेन पैतामहधनविभागे तासामप्यशो देय । यथाह व्यासः—

“अमुतास्तु पितुः पत्न्य समानाशा प्रकीर्तिता ।

पितामहश्च ता सर्वा मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥”

इति । मातृतुल्या मातृवदशभाज । स चाश स्त्रीधने दत्ते अर्धे । अदत्ते पूर्णे , “दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम्” इति योगिस्मरणात् । अर्धमित्युपलक्षणम् । यावता अशसाम्य भवति तावदित्यर्थः । ‘भाग इति सामान्योपादानेऽपि स्थावर विनैति द्रष्टव्यम् , “वृषत्स्य कृतेऽप्यशो न स्त्री स्थावरमर्हति” इति नृहस्वतिसरणात् ॥ ३४ ॥

अतिदेशान्तरमाह । यज्जातीया पुत्रा यमग लभन्ते, तज्जातीया अगिराहिना दुहितरोऽपि तमग लभेरन् । यागीश्वरस्तु तत्तज्जातीयपुत्राश्चतुर्थांशं तत्तज्जातीयकन्याया आह—

“असमृतास्तु सस्रिया आतर पूर्वसमृते ।

अगिन्यश्च निनादशाद् दत्ताश तु तुरीयम् ॥”

इति । अनयोश्च पश्योर्ध्वस्वामाह कात्यायनः—

“कन्यमाना त्वदत्ताना चतुर्था भाग द्रप्यते ।

पुत्राणा च त्रयो भागाः साम्य त्वल्पधने स्मृतम् ॥”

इति । अयमर्थः—यदा त्राक्षणम्य सजातीय एक पुत्र कन्या त्वेका, तदा पितृधन द्वेधा विभज्य तत्रैक भागं चतुर्थां दत्त्वा चतुर्थांशं कन्याये दत्त्वा स्वागमशिष्टं चाश्वय पुत्रो गृह्णीयात् । एवं सजातीय-विपरीतपुत्रपुत्रयोः साम्ये वैषम्ये बोद्धव्यम् । तदेतन् नृधने । स्वल्पधने तु समोऽग इति । यत् ‘जमादिविन्यात् विनादोपपुत्रत्रयमात्र लभत , “कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देय वैसाहिकं यत्” इति देयवचनात्’ इति चन्द्रिकाचमन्त्रम् , तत्र , “विभज्यमाने दायाय कन्या अन्तरं वैसाहिकं स्वधनं च लभेत्” इति श्रद्धाभरणविशेषात् । अन्तरं स्वधनम् । वैसाहिकं विनादोपपुत्रम् । स्वधनं पैतृकं रिक्तं चतुर्थांशदि ॥ ३५ ॥

समानयणाः पुत्राः समानशानादशुः ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठाय
श्रेष्ठमुद्धार दशुः ॥ ३७ ॥

एवं विजातीयपुत्रसमवाये विभागमुक्त्वा, इदानीं -सजातीयसमवाये तमाह । यदि चतुर्णामपि वर्णानां सजातीया एव पुत्रा भवेयुः, तदा ते समानेवांशानादद्युः । इदं चैकमातृकाणाम् । भिन्नमातृकाणां तु समसख्यानां मातृन एव विभागः । तदाह व्यासः—

“समानजातिसख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृतो भागकल्पना ॥”

इति । बृहस्पतिरपि—

“यद्येकजाता बहवः समाना जातिसख्यया ।
सारत्वास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः”

इति । विपमसख्यानां तु पुत्रसख्ययैव । तदाह व्यासः—“सवर्णा भिन्नसख्या ये विभागस्तेषु शस्यते”
इति । अत्रापि पुत्रनिर्देशात् पुत्रकर्तृक एव विभागे समत्वम्, न पितृकर्तृक इत्युक्तमेव ॥ ३६ ॥

समांशत्वस्य ज्येष्ठे अपवादमाह । सर्वेस्मिन् पितृधने यत् श्रेष्ठ गोमिथुनादि, उद्धारं विशांशादि च, ज्येष्ठाय सर्वापेक्षया, कनीयांसो दद्युः । यथाह गौतमः—“विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः” इति । मिथुनं गवादेः । उभयतोदतः अधाश्चतरगर्दभाः । तेषामन्यतमाभ्यां युक्तो रथः । गोवृषः पुंगवः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठवचनेन मध्यमाय मध्यमं कनिष्ठाय च^१ कनिष्ठमुक्तं भवति । तदाह स एव—
“काणखोरकूटपण्डा^२ मध्यमस्यानेकाश्चेत् । अविर्धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः”
इति । काणः एकनेत्रः । खोरः वृद्धः, खज्रो वा । कूटः शृङ्गहीनः । पण्डः अण्डरहितः गवादिः । एवंप्रमाणे अनेकाश्चेत् मध्यमस्योद्धारः । अविः उरग्रः यद्यप्येकः, तथापि स यवीयस एव । धान्यं व्रीह्यादि । आयस दानादि । एतदुभयं सर्वमेव । गृहमावसथः । अनः शकटम् । युक्तं बाष्पाभ्याम् । चतुष्पदां च गवादीनां बह्वनामेकैकमिष्टं यवीयस उद्धारः । ज्येष्ठस्य विंशतिभागवचनात् चत्वारिंशदशीतितमौ भागौ मध्यमकनीयसोः सिध्यतः । तदाह मनुः—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु यवीयसः ॥”

इति । सममितरत् सर्वम् ।

अयमेकमातृकाणामुद्धारः । अनेकमातृकाणां त्वाह गौतमः—“ऋषभोऽधिको ज्येष्ठाय । ऋषभोऽदशा ज्येष्ठिनेयस्य” इति । यदा कानिष्ठिनेयो ज्येष्ठः, तदा तस्यैक ऋषभ उद्धारः । यदा तु ज्येष्ठिनेय एव ज्येष्ठः, तदा तस्य ऋषभोऽदशा भाव उद्धारः । अत्रैव पक्षान्तरमाह स

एव—“प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागविशेष ” इति । मातृसख्यया विभक्ते धने, यस्या यो ज्येष्ठ, तस्य तदीयादेवाशादयमुद्धारो द्रष्टव्य, न पितृधनादिति ।

अयमपि समानजातीयमातृकाणामुद्धार । पिजातीयमातृकाणां तु नासावित्याह बृहस्पतिः—

“ विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वित ।

भवेत् समाज क्षत्रेण वैश्याजातस्तथेव च ॥ ”

इति । एवमन्यत्राप्युक्तम् । ज्येष्ठश्च च जन्मत एव । न मातृत्वं ,

“ सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्येष्ठश्चमुच्यते ॥ ”

इति मानवात् । सदृशग्रहणात् असदृशस्त्रीजातानां जन्मतो ज्यैष्ठ्यं नेत्युक्तमेव । अविशेषतः , सर्ववर्णेष्वपि शेष । अस्यापवादमाह मनुः—

“ जन्मज्येष्ठेन चाहानं सुव्रक्षण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ ”

इति । यस्य प्रथम गर्भोत्पत्तिः स ज्येष्ठः , न तु जन्मनेति ,

“ यदा वेशे द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् ।

तदा भवेद् द्विधा गर्भं सतिर्वैश्विपर्ययात् ॥ ”

इति श्रीधरात् । अत्र विशेषमाह देवलः—

“ वहिर्वर्णेषु चारिण्याद्यमयो पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयो पश्यन्ति प्रथमं मुरम् ॥ ”

इति । वर्णभ्यो वहिः वहिर्वर्णा अनुलेमप्रतिलेमना । तेषु यमयो चारिन्यात् सत्कर्मणा ज्यैष्ठ्यम् । मातापितृसनातीययोस्तयोर्गर्भेषु पूर्वजन्मतः एकत्रायुनयोस्तयोः प्रथमं यस्य मुखं दृश्यते तस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः 'शूद्रापुत्रः', तदा नवधा विभक्तस्यार्थस्य ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः ॥ ३८ ॥ अथ शूद्रापुत्रावष्टौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः, तदा पञ्चधा विभक्तस्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यात्, द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ॥ ३९ ॥ अनेन क्रमेणान्यत्राप्यांशव्यवहारः भवति ॥ ४० ॥

समसख्यविनातीयपुत्रसमवाये विभाग पूर्वमुक्त । इदानीं निमससख्यतत्समवाये तमाह । यदि विमस्य द्वौ विप्रौ, एकश्च शूद्र इत्येव तस्य पुत्रा स्युः, तदा ते पितृधनं नपथा विभज्य चतुरश्वतुरो भागानेकेको विप्रः, शूद्रश्चेक भागं गृहीयात् ॥ ३८ ॥

किंच यदा द्वौ शूद्रौ, एको विप्रश्चेत्येव तस्य पुत्रा स्युः, तदा ते षोढा अर्धं विभज्य चतुरोऽश्वान् विप्रो गृहीयात्, एकैक शूद्रो गृहीयात् ॥ ३९ ॥

एव प्रतिवर्णं पुत्रसख्यासमभेदे तत्समनायानां वक्तुमशक्ते उद्दृष्टप्रकारमाह । योऽयं निमस्य निमससख्य-विप्रशूद्रसमवाये विभाग उक्तः, तेनेन क्रमेण विप्रशूद्रसमवाये विप्रक्षत्रसमवाये विप्रविप्रसमवाये अश्वसख्यना भवतीति ज्ञेयम् । एव क्षत्रविप्रशूद्राणामपि ॥ ४० ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ ४१ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण^१ यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ ४२ ॥

^१सृष्टाविभागशेषमाह । ये पित्रा स्वयं वा विभक्ता सन्त सह ससृष्टाभूय जीवन्ति, ते यदा पुनर्विभजेरन्, तदा तेषां सम एव विभागः, नाद्यविभागस्य पितृच्छ्रया । किंच ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठताप्रयुक्त उद्धारविशेषोऽपि तत्र ससृष्टिविभागो नास्ति । अयं च 'ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः' इत्यस्यापवादः । अनेन विभक्तानामेकीभवनमेव ससर्गं । स च धनसाधारण्यानुमतिपर्यवसन्न इत्युक्तमेव प्राक् । समविधानादेव सिद्धौ ज्येष्ठ्यनिषेधं बह्वल्यधनससर्गनिमित्तकवैषम्यानुज्ञानार्थं । तेन समवायेन यावद्वनं ससृष्टं, तस्य तावत् एवोपचयापचयौ विचार्य भागं कार्यं । क्वचित् साम्यापवादमाह बृहस्पतिः—

“ससृष्टानां तु ॥ कश्चिद्विद्याशौचादिनाधिक्त्वं ।

प्राप्तेति तस्य दातव्यो द्वयशः^२ शेषा समाश्रितः ॥”

इति ॥ ४१ ॥

आनुविभागशेषमाह । पितृद्रव्यमनुपपन्नं पितृधनमनुपपद्यं यत् श्रमेण^३ कृषिगणित्यादिक्रमेणार्जनं, यच्च स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मित्रादिभ्यो लभ्यम्, तत् अस्मिन् अनिच्छन् भ्रात्रादिभ्यो दातुं नार्हति । तदाह योगीश्वरः—

“पितृद्रव्यापिशेषेन यदन्यत् स्वयमार्जनम् ।

भैरवमर्हति चैव दायादानां न तद्वरेण ॥”

^२ The commentary on Sutra 41 and 42 corrupt in U

^३ कृषिगणितं न—U

^१ क्रमेण—ह.

^२ अंशः—ग, घ

इति । व्यासोऽपि—

“ विद्याप्राप्त शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत् तस्य नान्वेष्टव्यं सनामिभिः ॥ ”

इति । सौदायिकं माधुपर्निकम् । ‘ अनुपपन्नं इति शत्रो यदुपाजने पितृद्रव्यानुपयोगं, तस्याविभाज्यत्वमुक्तम्, न तु पितृद्रव्यापणेपरिपुष्टेनार्जितस्य ’ इति व्याख्यानमयुक्तम्, परभक्तोपयोगेनेति वक्ष्यमाणविद्याप्राप्तलक्षण-
निरोधात्, तस्य चाविभाज्यमात्रोपलक्षणत्वात्, अन्यथैस्मिन् व्यासवाक्ये समभिव्याहारानुपपत्तेः । तस्मात्
पितृद्रव्यापरिपुष्टेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्वमुक्तम् । पितृद्रव्यं च साधारणधनमात्रोपलक्षणम् । तेन आतृणामप्यतथा-
विधेनार्जितस्यैवाविभाज्यत्वमित्यलम् ॥ ४२ ॥

पैतृकं तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाभुयात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ४३ ॥

चत्वरं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यं च पुस्तकम् ॥ ४४ ॥

इति ^१श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टादशोऽध्यायः

पितृविभागशेषमाह । यत् पैतृकं पितृसन्धिं धनं नष्टं प्रयुक्तं वा पित्रा चासामर्थ्येनानुद्धृतं स्वसामर्थ्या-
दुद्धरेत्, यच्च स्वयं निघाशौर्यादिना अर्जितं, तत् जराम् हरपुत्रैः सह न विभजेत् । यथाह बृहस्पतिः—

“ पेतामहं हतं पिता स्वशक्त्या यदुपाजितम् ।

निघाशौर्यादिना प्राप्तं तत् स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥ ”

इति । कात्यायनोऽपि—

“ स्वशक्त्या यद्धनं नष्टं स्वयमाप्तं च यद्वेत् ।

एतन् सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यत ॥ ”

इति । एतच्च भूमि-यतिरेकं । भूमौ तु विगेषमाह शङ्खः—

“ पूर्वेनष्टा तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् कमात् ।

यथाभागं लभन्तऽप्ये दत्त्वाश्च तु तुरीयकम् ॥ ”

^१ पैतृकम्—४, ह

^२ इति । धर्मशास्त्रे विविधप्रकरणमप्युक्तम्—१, ८

^३ पैतृकम्—४, ह

^४ म तं—४

इति । सर्वेत्या भूमेः चतुर्थांशमुद्धेतं दत्त्वा, शेष तेन सहैव यथाश गृह्णीषुरित्यर्थः । विद्याप्राप्तलक्षणमाह कात्यायनः—

“ परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्सान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ ”

इति । अस्य च कचिदपवादमाह नारदः—

“ कुटुम्बं विभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भाम विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ ”

इति । इदमप्यवैद्याभिप्रायेण । समानाधिकविद्यानां तु कुटुम्भभरणमृतेऽपि अशो भवत्येव । यथाह कात्यायनः—

“ नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्वनम् ॥ ”

इति । अकाम इति वचनान् कामनया तु दद्यादेव । अत एवोक्तम्—‘ तस्य स्वेच्छा न्वयमुपार्जितेऽर्थे ’ इति ॥४३॥

एवं भ्रातृपितृविभागेषु अविभाज्यमुक्तम् । इदानीं सप्तविभागेष्वविभाज्यमाह । वस्तु यत् येन परिहितम् । पत्रं वाहनं यत् येनारूढम् ; ऋणादिपत्रं वा । अलङ्कारः कुण्डलमुद्रिकादि । यो येन धृतः । कृताञ्जलिं मोदकापूपादि । उदकं जलाधारः कूपादिः । स्त्रियः दास्यः, अररुद्धाश्च । योगक्षेमम् ; इष्टापूर्ते राजादयो वा । प्रचारः गृहादिप्रवेशमार्गः । पुस्तकं प्रसिद्धम् । एतत् सप्तविभाज्यम् । चकारात् धर्मार्थमुद्धृतं च धनम् ;

“ धनं पत्रनिष्ठं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।
उदकं चैनं दासश्च निवन्धो यः कमागतः ॥ ”

इति कात्यायनीयात् । पत्रनिष्ठं धर्मार्थत्वेन निश्चितम् । अयमभितरि—यन् समानजानीयं सर्वेषामेव चेत् यथायस्यमेव स्थाप्यम् । नान्यतरनिषेधेन विपरिवर्तनीयम् । विषममधृतं बहुमूल्यं वा मूल्यादिकल्पनया विभाज्यम् । एव वाहनालङ्कारादावपि द्रव्यम् । ऋणादिपत्रं चेत् समं द्रव्यमाग्येन विभाग्यम् । विषमं तु द्रव्यद्वारेण विभाज्यम् ; न स्वरूपतः ; कार्याक्षमत्वात् । कृताञ्जलिं तु यानुपयोगं श्रेष्ठायमेव ; न सममपि स्वरूपतो विभाज्यम् । कूपादिस्तु समश्चेत् स्वरूपेण विभाग्यः । विषमस्तु पयोधेन जल्येद्धरणादिनोपमोक्तयः । त्रियोऽपि समश्चेत् विभाग्यः । विषमः पयोधेन कर्मे स्वरूपिन्याः । अनरुद्धान्तु समा अपि न विभाग्यः ; “ तेषु च सत्तुतानु ” इति गौतमस्मृत्या । सत्तुतानां विभागनिषेधात् विराहितानामर्थसिद्ध एवाती । इष्टापूर्ते अस्मिन्कदाशाया येन हृते तर्ध्वरः ; नान्येन तन्मूल्यं याचनीयम् । यथाह लौगाक्षिः—

“क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥”

इति । राजादयस्तु न स्वरूपेण विभाज्याः ; किन्तु तदुत्पन्नो लाम एव विभाज्यः । सोऽपि विपमश्चेत् ; “योगक्षेमवतो लामः समत्वेन विभज्यते” इति दृष्टस्पृतिस्मरणात् । प्रचारेऽपि सति संभवे अन्य एव कार्यः । न तु स एव भित्त्यादिना छेत्तव्यः ; किन्तु सर्वैरुपभोग्यः । पुस्तकमपि समं विभाज्यम् । विपमं पर्यायेणाध्येतव्यम् । न तु द्वेधा कार्यम् ; स्वरूपनागापत्तेः ।

तदेवविधिविभागसदेहे निर्णयमाह नारदः—

“विभागधर्मसदेहे दायादानां विनिश्चयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक् कार्यप्रवर्तनात् ॥

दानग्रहणपञ्चनगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साधित्वं प्राप्तिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

^१येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लस्यमप्यन्तरेण तान् ॥”

इति । उक्तोपायैरप्यनिर्णये पुनर्विभागमाह मनुः—

“विभागे यत्र सदेहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥”

इति । यत्तु तेनैरोक्तम्—

“सहृदशो निपननि सहृत् कन्या प्रदीयते ।

सहृदाद् दद्यानीनि श्रान्प्येतानि सतां सहृत् ॥”

इति, तत् युक्तिभिर्निर्णयितुं शक्यं सत्यां द्रष्टव्यम् । स्वयंकृतासदिग्विभागातिक्रमे विशेषमाह दृष्टस्पृतिः—

“स्वेच्छाकृतविभागे यः पुनरेव विसवदेत् ।

स राजा म्वांशकं स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ॥”

इति । अनुबन्धः ; धनापेक्षया । विभक्तकृत्यमाह नारदः—

“यदेकजाना यद्वयः पृथग्यर्माः पृथग्भित्त्याः ।

पृथग्धर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु समताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युन्ते विक्रीणीयुस्थापि वा ।
 कुर्युर्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेपु पृथक् पृथक् ॥”

इति ॥ ४४ ॥

^१इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतम्मणनायकापरनामधेय-
 श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मज^१श्रीनन्द-
 पण्डितकृतौ ^२श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यामष्टादशोऽध्यायः
 समाप्तो व्यवहारकाण्डः^३

एकोनविंशोऽध्यायः

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् ॥ १ ॥ न शूद्रं द्विजेन
॥ २ ॥ पितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुः ॥ ३ ॥ न द्विजं पितरमपि
शूद्राः ॥ ४ ॥

^१ एवं षोडशभिरध्यायैः व्यवहारकाण्ड परिसमाप्य चतुर्दशभिराचारकाण्डं प्रारभ्यः सर्वकर्माङ्गशुद्धि-
निरूपणाय पञ्चाध्यायीमारभते । ^२ नत्र पूर्वाध्याये विभागमभिधाय तत्समनियतं पैतृमेधिकमेकोनविंशोऽभिधातु-
मादौ निर्हरेणविधिमाह । मृतं त्रैवर्णिकं द्विजं शूद्रेण सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत्^३ ॥ १ ॥

किंच तथा शूद्रमपि द्विजेन सपिण्डेनासपिण्डेन वा न निर्हारयेत् ॥ २ ॥

एवमुभयथा निषेधे के निर्हरेयुरित्यत आह । पुत्राः सर्वर्णा असवर्णाश्च मातापितरौ निर्हरेयुः ।
चकारात् पितामहादीनपि ॥ ३ ॥

पुत्रत्वेऽप्यपवादमाह । शूद्रापुत्रा द्विजं पितरमपि न निर्हरेयुः । यत्तु—

“ न विप्र स्वेपु तिष्ठन् मृत शूद्रेण हारयेत् ।

अस्यर्ग्या ब्राहुतिः सा स्याच्छूद्रसम्पर्शदूषिता ॥ ”

इति मानवे ‘स्वेपु तिष्ठन्’ इति विशेषण, तदविवक्षितम्; अस्यर्ग्येति दोषश्रवणात् । पितृग्रहणात्
मातरं निर्हरेयुरेव; “ स्वमाता वुरुते चेपां तेऽपि तस्याश्च वुर्वते ” इति विजातीयपुत्रप्रस्तावे देवलसरणात् ।
पितृनिर्हरणनिषेधादन्येषां सुतरां निषेधः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः^४
॥ ५ ॥ निर्हृता च बान्धवं प्रेतं^५ संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभि-
गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ॥ ६ ॥

^१ गिणुस्मृतिटीकायां वैजयन्त्यामाचार्याचार्य प्रारम्भः added in घ.

^२ वादयेत्—र.

^४ लोक omitted in घ.

^५ एव—ग.

^५ सत्त्वत्य—क, ज.

निर्हरणनिषेधस्य कचित् प्रतिप्रसवमाह । अनाथ सपिण्डादिरहित ब्राह्मण ये ब्राह्मणा द्विजातय
निर्हरन्ति, ते क्रतुफलस्वर्गलोकाभावात् ,

“ अनाथ ब्राह्मण प्रेता ये वदन्ति द्विजानय ।

पदे पदे यजकल्मानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥ ”

इति स्मरणात् ॥ ५ ॥

बान्धवनिर्हरणे विशेषमाह । बान्धव प्रत निर्हृत्य स्वशास्त्रे कप्रिधिना यथाविहिताग्निना सम्प्लुत्य
क्वित्तामप्रदक्षिणेनाभिगम्य, अप्सु अनुद्धतासु सवासस वास प्रबालनपूर्वकं निमज्जतु । बान्धवग्रहणात्
अबान्धवे पाराशर्यः प्राणायामोऽधिक —

“ असगोत्रमग्रन्धु च प्रेतीभूत द्विचोत्तमम् ।

यद्विहा च दद्विहा च प्राणायामेन शुभ्यति ॥ ”

इति ॥ ६ ॥

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्यैकं^१ पिण्डं कुशेषु दद्युः ॥ ७ ॥
परिवर्तितवाससश्च निम्नपत्राणि विदश्य द्वार्यश्मनि पदन्यासं
कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ॥ ८ ॥

नश्राद्धस्य फल स्वरूपं चाह । वक्ष्यमाणमुदकदानं निर्वपणमयपिण्डं च कृत्वा, अनन्तरमेकं
पिण्डं कुशेषु दद्युः । पिण्डोदकदानानन्तर्यविगनेन प्रभदिनादि कृत्यत्वा वेधिना । तत्र विशेष-
माहाङ्गिनाः—

“ प्रथमेऽह्नि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा ।

नवमेऽदशे चैव नश्राद्धमुदीरितम् ॥ ”

इति । षष्ठ्यपिण्डोदकदानेनोद्दिष्टत्वमुक्तम् । तदाह प्रवेताः—

“ षष्ठ्यदिष्टविगनेन सर्वं पूर्वं पृष्टं पृष्टम् ।

निनायाश्मनि पूर्वं तु तत्र धाद्व प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । अस्मिन् प्रविशित्वा, निनाय निराजितमस्यपिण्डं च, षष्ठ्यदिष्टविगनेन धाद्व नश्राद्धं पदन्तेन
कारणेदित्यर्थः । कारणविगनात् प्रनाचार्यव्यापकत्वेन श्रुत्यतः । कुशेषु तत्र नश्राद्धं दत्तं नश्राद्धं

इति । इदं च प्रथमदिने उपवासाशक्तौ, “नैतस्या रात्रावन्न पच्येयुः” इत्याश्वलायनस्मरणात् ।
वसिष्ठस्तु त्र्यहमुपवासमाह—“गृहान् प्रजित्वा अघप्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् । मीतोत्पन्नेन वा
वर्तेरन्” इति । अघप्रस्तर आशौचिना शयनादिकट ॥ १४ ॥

कीतादौ विशेषमाह । न मासमश्नन्तीति अमासाशना भवेयुः । चकारात् मत्स्यादि च, “मत्स्य-
मासादि न भक्षयेयुरा प्रदानात्” इति गौतमीयस्मरणात् । प्रदानमेतदशाहिकं श्राद्धम् ॥ १५ ॥

किञ्च स्थण्डिल मृन्मयश्चत्वर । तत्र जेत इति स्थण्डिलशायिन । अनेन खट्वादिनिवृत्तिः ;
“अथ शय्यासना दीना उपभोगविवर्जिता” इति स्मरणात् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषमाह । भूमावप्येकस्मिन् कटादौ न सर्वे शरीरन् । किंतु पृथक् पृथगिति । पृथक्चरणात्
मेथुननिवृत्तिः, “ब्रह्मचारिण सर्वे” इति गौतमीयस्मरणात् । चकारात् ताम्बूलादिनिवृत्तिश्च,

“मातापित्रो क्षयश्चाद्धे तथैव क्षयसूतके ।

ताम्बूलं चर्वयेद्यस्तु पितृहा ॥ निगद्यते ॥”

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

**ग्रामान्निष्कम्पाशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्पप-
कल्कैर्वा स्नाताः परिवर्तितवाससो^१ गृहं प्रविशेयुः ॥ १८ ॥**

आशौचान्तदिनकृतव्यमाह । आशौचस्यान्तो यस्मिन् तत् आशौचान्तम्, अन्त्यदिनम् । तस्मिन्
ग्रामान्नगराद्वा निवासस्थानात् निष्कम्प्य अन्त्यपिण्डदानानन्तरं मुण्डर्न श्मश्रुकर्म वा यथाधिनारं नारयित्वा
तिलकल्केन गोरसर्पकल्केन वा तिलतैलसयुक्तेन मलम्नान् कृत्वा, तत्रैवाशौचवासामि परित्यज्य, नगरस्थापि
परिगृह्य, गृहं प्रविशेयुः । यथाह ब्रह्मपुराणम्—

“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् म्यात् पश्चिमं त्वहं ।

तत्र वस्त्रविशुद्धिं च गृहशुद्धिं च कारयेत् ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्वाहिस्तनो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥

अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं मनाचरेत् ।

श्मश्रुद्वयेमनन्तानां च यत् त्याज्यं तज्ज्वात्यपि ॥

गोरसपपकल्केन तिलैर्वाप्येन सयुजा^२ ।

मलम्नान् तान् कृत्वा गोतानां च न्य वास्यन् ॥

इत्यस्य,

“ देयस्तु दशम पिण्डो राज्ञा वै द्वादशोऽहनि ।

वेद्याना पञ्चदशमे देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्राणां दशम पिण्डो मासे पूणे विधीयते ॥ ”

इत्यस्य च गौणपक्षता दर्शिता । यावदाशौचमिति सामान्यवचनात् अनुपनीतस्यापि त्र्यहाशौचे पिण्डतयदानं गम्यते । तथाच यागीश्वरः—“ पिण्डयज्ञावृता देय प्रेतायाञ्च दिनत्रयम् ” इति । तत्र धर्मविशेषमाह प्रचेताः—“ असंस्कृतानां भूमो पिण्ड दद्यात्, संस्कृतानां उशेषु ” इति । तत्र पिण्डद्रव्याणि तल्लियम चाह शुन पुच्छः—

“ फलमूलेश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्ड दक्षिणतो हरेत् ॥

शालिना सक्तुभिर्वापि शकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद् द्रव्यं तदेव स्याद् दशाहिकम् ॥ ”

इति । कर्तृनियमस्तु परिशिष्टे—

“ असगोत्र सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाह समापयेत् ॥ ”

इति । दद्यात्, ^१अग्निमिति ज्ञेय ।

“ असगोत्र सगोत्रो वा प्रेतायाम्नि ददाति य ।

पिण्ड चेदकद्रान च स दशाह समापयेत् ॥ ’

इति स्मरणात्^१ । देशनियमोऽपि परिशिष्टे—“ यत्रैको दीयते पिण्डस्तत्र पिण्डान् समापयेत् ” इति ॥ १३ ॥

क्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः ॥ १४ ॥ अमांसाशनाश्च ॥ १५ ॥

स्पण्डिलशायिनः ॥ १६ ॥ पृथक्शायिनश्च ॥ १७ ॥

किञ्च ज्ञानमयाचितलब्ध वा अश्वत्थि ते, तथा भवेयु । न पूर्वसंचितगृह्मभक्षीयु । चकारा । भारलक्षणे च वर्तयेयु, “ अक्षारलक्षणात् स्फुर्लन्ध्रजानाशनाम्ना ॥ ” इति स्मरणान् ।

“ गं गिर गच्छन् धैर्यं धान्यं मुद्राम्निना यथा ।

अ गरा कपिना ह्येते गराश्चान्ये प्रकीर्तना ॥ ”

^१ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते कचित् ॥ २२ ॥

यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद् देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।

तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ २३ ॥

तदुपपादयति । ब्राह्मणानुष्ठितनित्यनैमित्तिकादिकर्माप्यायिता देवा दिवि तिष्ठन्ति । ब्राह्मणाभिहित-
शापानुग्रहादिवाक्यैः दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यामनुगृहीता जनाश्च भुवीति लोकधारणमुपपन्नम् ॥ २२ ॥

वाक्यमात्रस्य कथं फलसाधकतेत्यत आह । पूजादिना तुष्टतमा विप्राः यस्मै यत् पुत्रपशुधनादि
'अस्तु' इति वदन्ति, तत् देवताः 'तथास्तु' इति वाक्यैः प्रत्यभिनन्दयन्ति । स्वार्थं णिच् । प्रत्यभिनन्द-
न्तीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यभिनन्दन्त निजपरिवारं प्रेरयन्ति । प्रत्यभिनन्दने हेतुमाह । प्रत्यक्षदेवेषु विप्रेषु
^२अतितुष्टेषु परोक्षदेवाः ब्रह्मादयो निरन्तरमेव तुष्टा भवन्ति ; तदाप्यायकक्रियाणां ब्राह्मणाधीनत्वात् ॥ २३ ॥

^३दुःखान्वितानां मृतयान्धवाना-

माश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।

वाक्यैस्तु यैर्भूमि तवाभिधास्ये

• 'वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥ २४ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनविंशोऽध्यायः

अग्निमाध्यायप्रतिपाद्यं प्रस्तौति । न दीन सत्त्वं धैर्यं येषां ते धैर्यन्तः पुल्याः बान्धववियोगेन
दुःखार्तानां नराणामाश्वासनं शोभापनोदनं यैर्वाक्यैः कुर्युः, तानि अहं हे भूमि मनोऽभिरामे, धर्मप्रक्ष-
मवृत्तया मन्मनोऽनुकूले, तव तुभ्यम् अभिधास्ये कथयिष्यामि । भूमीशब्दस्य नयन्तत्वात् हस्यत्वम् ॥ २४ ॥

इति^१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतसश्रीकौण्डिन्यायकालत्रयीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकृष्णवनायकमोत्ताहिनश्रीवाराणसीवासीवर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ विष्णुस्मृतिविरचितौ धीमन्यां वैजयन्त्यानेकेर्नामोऽध्यायः

^१ This entire verse and the first quarter of the next omitted in B.

^३ The first half of the verse corrupt in K.

^२ अति omitted in C.

^४ परान्नहं—K.

^५ वैजयन्ते—K. B. वैजयन्ते धर्मशास्त्रे श्रीमद्भगवद्गीतासु नमोऽस्तु—D

^६ धीमन्मना १० वाच्यतासु omitted in C, D.

वासोयुगं न च शुद्धमण्डपं शुद्धमेव च ।
 गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभानि च ।
 स्पृष्ट्वा सन्तीर्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ॥ ”

इति । देवलोऽपि—

“ दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वह्निर्भवेत् ।
 तत्र त्याज्यानि वासांसि कैशश्मश्रुनस्वानि च ॥ ”

इति । क्षीरे तु विशेषो मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

“ गङ्गाया भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृतौ ।
 जायते सोमपाने^१ च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ ”

इति । मृतापिति निमित्तसप्तम्या पित्रादिमरणान्तरमेव वपनं कार्यमित्युक्तं भवति; नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यनियमात् । अत्रैव पश्चान्तरमाह देवलः—

“ क्रिया तु पुरते यस्तु तद्दिने तस्य मुण्डनम् ।
 लनीयमा दशाहे तु पुत्राणां वपनं स्मृतम् ॥ ”

इति । अनेन क्रियाया एव निमित्तत्वप्रचिनात् पुत्रातिरिक्तस्यापि प्रथमेऽह्नि क्रियानिमित्तं वपनं भवतीत्युक्तम् । अन्येषां तु अन्य एव,

“ पुत्रं पत्नीं च वपनं दुर्यादन्त्ये यथाविधि ।
 पिण्डदानोचितोऽप्योऽपि दुर्यादित्य समाहितः ॥ ”

इति व्याख्यानं । तत्रापि प्रेक्षणीयमामेव, न ज्यायमा; “ अनुभाविना च परिवापनम् ” इति आपस्तम्बान्नरणात् । अनु पश्चात् भवतीत्यनुभाविना निष्ठा । तेषां वपनविधानात् ज्यायमा इत्युक्तं पर्यवस्यति ॥ १८ ॥

तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानां च पूजनं कुर्युः ॥ १९ ॥
 देवाः परोक्षदेवाः, प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ॥ २० ॥ ब्राह्मणैर्लोका
 भार्यन्ते ॥ २१ ॥

सप्तसर । स देवानामहोरात्र ॥ ३ ॥ तेषा सप्तसररूपाहोरात्राणा त्रिशता माम ॥ ४ ॥ ते द्वादश
मसा षष्ठ्यधिकशतत्रयान्द्ररूपा दिव्य वर्षं भवति ॥ ५ ॥

द्वादश वर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् ॥ ६ ॥ ^१द्विगुणानि
द्वापरम् ॥ ७ ॥ त्रिगुणानि त्रेता ॥ ८ ॥ चतुर्गुणानि कृतयुगम्
॥ ९ ॥ ^२द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ॥ १० ॥ ^३चतुर्यु-
गाणामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् ॥ ११ ॥ चतुर्युगसहस्रं ^४च कल्पः ॥ १२ ॥
स च पितामहस्याहः ॥ १३ ॥ ^५तावती चास्य रात्रिः ॥ १४ ॥

उक्तरूपाणि दिव्यानि द्वादश वर्षशतानि कलियुगं भवति । तत्र शतद्वयं सभ्यासभ्याशयो ।
वर्षसहस्रमेव च युगम् । युगस्य पूर्वभागं सभ्या । उत्तरभागं स याश । मध्यभागश्च युगमिति । ननुक्तं
विष्णुपुराणे—

“ तत्प्रमाणे शते सभ्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
सभ्याशश्च तत्तुल्यो युगम्यानन्तरेण य ॥
सभ्यासभ्याशयोस्तर्त्यं कालो मुनिमतम् ।
युगान्त्यं स तु विज्ञेय इत्यत्रेतादिसंज्ञित ॥ ”

इति । ण्यमेषऽपि जयम् ॥ ६ ॥ चतुर्गुणतिशतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदितं ^१द्वापरम् ।
जयम् ॥ ७ ॥ षष्ठ्यधिकशतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदितं त्रेतायुगं जयम् ॥ ८ ॥ अष्टा-
वत्वारिंशच्छतानि दिव्यानि वर्षाणि सभ्यासभ्याशमदितं कृतयुगं जयम् ॥ ९ ॥ उक्तरूपाणि दिव्यानि
द्वादशवर्षसहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां समाहारं चतुर्गुणम् । द्वादशसि चतुर्णां युगानां
सहस्रं सभ्यासभ्याशमदितं द्वादशसहस्राणि । अनुवृत्तं वर्षं पुनर्द्वादशसहस्रं मातुषभननिर्गताय ॥ १० ॥
एकसप्ततिमारमावृत्तानि चत्वार्यपि युगानि मन्वन्तरं भवति ॥ ११ ॥ सदस्यसारमावृत्तानि च तत्पर्वणि युगानि
कल्पः । कल्पे तत्रादित्यं सप्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ यः कल्प इत्युक्तं, स ण्यं तत्रादित्यं सप्त इत्यर्थः
भवति ॥ १३ ॥ कल्पसप्ततिर्मन्वन्तरं भवति त्रिंशद्विंशति ॥ १४ ॥

विशोऽध्यायः

यदुत्तरायणं^१ तदहर्देवानाम् ॥ १ ॥ दक्षिणायनं रात्रिः
॥ २ ॥ संवत्सरोऽहोरात्रः ॥ ३ ॥ तत्त्रिंशता मासाः ॥ ४ ॥
मासा द्वादश वर्षम् ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रस्तुतशोकापनोदनवाक्याभिधानाय त्रिशाध्यायमारभते । तस्य च जगदनित्यताज्ञानाय-
तया जगत्कर्तुर्ब्रह्मण एवानित्यता वक्तुं कालविभागमाह । उत्तरस्यामयन रवे उत्तरायणम्, मन्तरसक्रान्ति-
मारभ्य कर्कसक्रान्तिपर्यन्तं काल । तत् देवानामह, देवकर्मानुष्ठानयोग्यत्वात् ॥ १ ॥ दक्षिणस्यामयन
रवे दक्षिणायनम्, कर्कसक्रान्तिमारभ्य मन्तरसक्रान्तिपर्यन्तं काल । सा देवानां^२ रात्रिं निद्राकालं,
“विष्णुं स्वपिति कर्कटे” इत्यादिस्मरणात् । वस्तुतस्तु मेरुगतानां देवानां नाडिकामण्डल
क्षितिचम् । तस्मादुपरि स्थिता क्रान्तिवृत्ते मेपादय पट् राशयो दृश्या । तुलादय पट् अथ स्थिता
अदृश्या । अतः मेपादिपट्स्थितेऽर्के देवानां दिनम्, दृश्यत्वात् । तुलादिपट्स्थिते रात्रि, अदृश्य-
त्वादित्यहोरात्रं गोलवासनासिद्धम् । तस्य च स्मृत्या विरोध एव परिहार्यः । मेपादेर्दिनस्य कर्कसक्रमे
मध्याह्न । तदुपरि रात्र्यनुसृतत्वादर्कस्य रात्रिरित्युच्यते । एव मन्तरसक्रमे अर्धरात्र । तदुपरि दिनोन्मुखत्वात्
दिनमेवेति । तदेतत् फलकश्रवणाय, न तु वास्तवम् । तदुक्तं सिद्धान्ते—

“दिनं सुराणामयनं^३ यदुत्तरं निशेतरत् साहितिके प्रकीर्तितम् ।

दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फल-कीर्तनाय तत् ॥

“कर्कं गतेऽर्के हि मुरापरह्णं फलं पुना रात्रिवाहुरस्य ।

नरु गते चापररात्रमेपामेतत् परं वासरवत् स्मरन्ति ॥”

दिन(वासर)वदित्यनेन दिवसेऽप्येवैव रूपना—“अतश्च कैश्चिद्दशमीपि प्राक् कापालिको (प्राभातिको)
वेधविधिर्निस्तु” इति । एव कृष्णशुक्लपक्षयोरपि पित्रहोरात्रत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥ दक्षिणोत्तरायणरूपं कालं

^१ उदगयन—ज, ठ

^३ यदुत्तर—र

^२ From here to मरुगतानां देवानां omitted in R

ननु यदि भूतान्त्रितया भौतिसान्त्रित्यत्वं, तर्हि ब्रह्मन्त्रित्यनया भूतन्त्रित्येतास्तु ; इत्यत आह । या गङ्गायाः सिकृताः बालुकावणाः, या वा वासवे वर्पति जरुगराः, ता अपि लोके^१ मणयितु शक्यन्ते, न त्वनीताः पितामहाः ब्रह्माणः । तथाच ब्रह्मण एवान्त्रित्यत्वे तन्निर्मितानां भूतानां च न्त्रित्यत्वमिति भावः ॥२३॥

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।

सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ २४ ॥

बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।

विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५ ॥

कैमुतिकन्यायेन मानुषानित्यतां वक्तुमिन्द्राद्यनित्यतामाह । एकैस्मिन् कस्ये ब्रह्मदिग्ने चतुर्दश
देवप्रधाना इन्द्रा मनुष्यप्रधाना मनश्च विनश्यन्ति ॥ २४ ॥

देवप्रधाना इन्द्रा मनुष्यप्रधाना मनश्च विनश्यन्ति ॥ २० ॥
किंच एकैकस्मिन् कल्पे चतुर्दश चतुर्दशेभ्यः कल्पानामानन्त्यान् रहनान्मन्त्राणांस्तु तस्यै
प्रपञ्चः । तथा दैत्येन्द्राणां हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षादीना निमुनानि लब्धानि म्बन्ध्याधिभूतेन कालेन नष्टानि ।
तत्रास्ववरायुषा मनुजानां विनाशे कथं कल्पनाम्येभ्यः तेषामनादरणीयैराभिहिता ॥ २५ ॥

राजर्षयश्च ब्रह्मः सर्वैः समुदिता गुणैः ।

देवा^३ ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६ ॥

ये समर्था जगत्स्मिन् सृष्टिसंहारकारणे ।

तेऽपि कालेन नीयन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २७ ॥

किं राजर्षयः प्रभुचेऽप्यविहृतचित्ताः तगरादयः सौ शीर्षादार्थादिभिर्गुणैः सम्यगुदिता नमुदय-
वनः, तथा देवाः अग्निरग्न्यादयः ब्रह्मर्षयः रुद्रस्यैवाद्यश्च^१ कण्ठेन मध्यासिंशूनेन निजं पश्यन् भ्रातः ।
तत्र मनुजानां सा स्थितिः ॥ २६ ॥

तत्र मनुजानां सा स्थितिः ॥ २६ ॥
 किंच न केशवर्त्तमानसु एष चिन्तिष्य नष्टाः । किन्तु दृष्टान्तमपि यन्मित्रं जगति वर्तमानेऽपि त्यक्तं
 सृष्टिमक्षारकारणे उत्पत्तिमिनामिमानं नै ममर्था । मेनेत्यस्योक्तं भद्रा, नेऽपि हानिस्तथा नैकयोः । कि
 पुनरन्ये / हि यतः कालः जन्तुमन्यगीयः ॥ २७ ॥

एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो
 वर्षशतमायुः ॥ १५ ॥ ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः
 ॥ १६ ॥ तस्यान्ते महाकल्पः ॥ १७ ॥ तावत्पेवास्य निशा ॥ १८ ॥
 पौरुषेयाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ॥ १९ ॥ न च
 भविष्याणाम् ॥ २० ॥ अनाद्यन्तत्वात् कालस्य ॥ २१ ॥

एवंविधेन कल्पद्वयपरिमितेनाहोरात्रेण त्रिशत्सहस्रेण मास । ते द्वादशभिर्वर्षम् । तानि शत वर्षाणि
 मन्वेभ्येन यो यो यदा यदा ब्रह्मा जायते, तदा तदा तस्य तस्यायुर्भवति, “शतायुर् पुरुष” इति
 ब्रूतेः ॥ १५ ॥ यानि शत वर्षाणि ब्रह्मायु, तैरेव परिमित पुरुषस्य भगवतोऽनाद्यन्तस्य धीरासुदेवस्य
 दिवस ॥ १६ ॥ तस्य पौष्पदिवसम्यान्ते मध्ये महाकल्प, महान् ब्रह्मा कल्पते यस्मिन्निति ॥ १७ ॥
 अस्य “पुष्पस्य तावत्पेव ब्रह्मायु परिच्छिन्नेन निशा निद्राकालः ॥ १८ ॥ भगवतो यान्यतीतानि अहोरात्राणि
 तानि असंख्यानोत्तर्य ॥ १९ ॥ संख्यामिति शेषेऽनुवर्तते ॥ २० ॥ तत्र हेतुमाह । “कल्पयति जगदंशं
 कालेऽन ” इत्यादिस्पृष्ट्या कालेऽन भगवान् परमेश्वर । तस्याद्यन्तरहितत्वात् आयु परिच्छेदकहोरात्रादि-
 संख्या नास्तीति युक्तम् । तत्र च कर्मपुराणे—

“अनादरेण भगवान् कालेऽनन्तोऽनर पर ।

मन्वेभ्यान् म्वनन्त्रत्वात् मर्मात्मत्वान्महेधर ॥ ”

इति ॥ २१ ॥

एवमस्मिन्निरालम्ब्य काले सततयापिनि ।

न तद्गुणं प्रपद्यामि स्थितिर्गस्य भवेद् भुवा ॥ २२ ॥

गङ्गायाः सिकता धारास्तथा वर्णति यामवे ।

शक्या गणगितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ २३ ॥

बान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२ ॥
अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३ ॥

प्रेतोपकारकक्रियाविधानाय तदर्थवादमाह । यावत् बान्धवाः प्रेताश्चौचमाचरन्ति, तावत् अस्माल्लोकात् प्रसितो लोकान्तरप्राप्त्यभावात् कुत्रापि स्थितिमलभमानः ^१पुनः पुनर्वासनावशात् पिण्डतोयप्रदायिनो बान्धवाने-
वाभ्येति । तस्मात् पिण्डदानादि कार्यम् ॥ ३२ ॥

विधेयांशमाह । वक्ष्यमाणेषु सपिण्डीकरणकालेषु यावत् सपिण्डीकरणं भवति, तावत् मृतो जन्तुः
प्रेतः क्षुत्तृष्णाजनितदुःखानुभववान् भवति । तन्निवृत्तये सोदकुम्भमन्नं प्रयच्छतेति । अयमर्थः—प्रेतस्य
दाहानन्तरं प्रथमपाथेयश्राद्धेनेनः प्रेतलोकं ^२प्रापितस्य दशाहिकैकादशाहिकाश्च पिण्डा उपतिष्ठन्ते । ततः
सपिण्डीकरणेन विमुक्तप्रेतस्य द्वितीयपाथेयश्राद्धेन प्रेतलोकात् पितृलोकं नीयत इति । प्रेतत्वानामनेकत्वात्
तन्निवर्तकक्रियाणामनेकत्वमिति नान्यानर्थक्यम् । अत्र विशेष त्वमे वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधासमम् ।
पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४ ॥
देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं ^३स्वबान्धवैः ॥ ३५ ॥

नन्वेवं प्रेतत्वनिवर्तिकैव क्रिया कार्या, नाप्रेतनीत्यत आह । सपिण्डीकरणेन पितृत्वप्राप्त्यनन्तरमपि
मृतो जन्तुः श्राद्धे पार्यणादौ पुत्रादिदत्तमन्नवानादि स्वधया पितृभोग्येणामृतविशेषेण समं तुल्यं भुङ्क्ते ।
तस्मात् पितृलोकगतस्यापि जन्तोः श्राद्धं कार्यम् ॥ ३४ ॥

ननु प्रातिश्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्गनरकादिगन्तस्य जन्तोः कथं पुत्रादिदत्तश्राद्धादिना वृत्तिः ?
इत्यत्र आह । स्वकर्मप्राप्त्येन यद्यन् जन्तुः शरीरं प्राप्नोति, तत्तच्छरीरोपभोग्यमभ्युत्पन्नं बान्धवदत्त
श्राद्धीयमन्नवानादि उपतिष्ठते । तस्मात् मृतस्यापि वृत्तिसिद्धेः श्राद्धं कार्यमिति ॥ ३५ ॥

आक्रम्य 'सर्वः कालेन' परलोकं च नीयते ।

^३कर्मपाशवशो जन्तुस्तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अथं दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके 'सहायता ॥ २९ ॥

किंच न केवलं मानुषेष्वेव कालप्राभवम्, अपि तु सर्वेऽपि जन्तु अग्रधिसमाप्तौ आक्रम्य निष्पीड्य कालेन परलोकं पञ्चत्व नीयते । तत्र परिदेवना विपाद क २ तत्र हेतुमाह । यतो जन्तु, कर्मव स्वकृत पाशो बन्धत्वात्, तद्वशं तदायत्त । अयमर्थः — येन शरीरेण यावत्कालं यत्कर्म भोक्तव्यं, तत्कर्मसमाप्तौ कालं प्रभवति, नार्थागिति । प्रकटितं चेत्तु गोतर्मालुब्धकसवादे व्यासेन^५ ॥ २८ ॥

किंच उत्पत्तस्य जन्तो शरीरारम्भकर्मक्षये मृत्युर्निश्चितः । मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुमेव । जन्मात्ययकृपेऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिवृत्त्यो सहायता 'सहकारिता कस्यापि नास्ति, यतोऽय-
मर्था दुःखेनाप्यपरिहरणीय, प्रारब्धकर्मणा भोगैरनाश्वत्वात्' ॥ २९ ॥

^९शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः^९ ।

अतो न रोदितव्यं हि^{१०} क्रिया 'कार्या स्वशक्तितः ॥ ३० ॥

सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायी यस्य गच्छतः ।

चान्धयैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिर्धवा न वा ॥ ३१ ॥

किंच शोचन्तो जना मृतस्य नोपकुर्वन्ति । प्रत्युत श्रेष्ठाधुनोचनेनापकुर्वन्त्येव, "श्रेष्ठधु चान्धयैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽत्रयः" इति योगिल्लरणात् । अतो न रोदितव्यम् । किन्तु प्रेतोपरराय धाद्वादिभिर्या म्यगस्त्यनुगारेण कार्या ॥ ३० ॥

किंच इष्टानिष्टप्राप्तौ भर्माभ्यां पुण्यस्य महाया । तावपि यस्य मृतस्य सहेव गच्छतः, नार्था म्वत्तु प्रचक्षते, शरीरारम्भकर्मममाप्त्या शरीरमगमते, तस्य शोचद्भिर् अशोचद्भिर्वा चान्धयै किं कार्यम् ॥ ३१ ॥

सह गमन विरुध्येतेत्यत आह । जायायाः फल्केक्षरीरत्वेन "दिवि ज्योतिरञ्जमारमेताम्" "सह तेनेव मोदने" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामवियोगप्रतीत्या "व्यालव्याही यथा व्याल वलादुद्धरते मिलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी" इत्याद्युपकारकत्वश्रवणाच्च ता विनान्यस्य सर्पस्यापि यमलोन्मार्गानुसरण विरुद्धमेव ॥ ३९ ॥

धर्म एकोऽनुयात्येनं^१ यत्र कचन गामिनम् ।

नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥ ४० ॥

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाकृतम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तम् 'धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वम्' इति, तदुपपादयति । प्रातिस्विकशुभाशुभस्मरमंशेन जन्तु यासु यासु योनिषु येषु येषु लोकेषु वा गच्छति, तत्र तत्र धर्मं एवमनुयाति । यद्यप्यधर्मोऽप्यनुयाति, तथापि तदनुगमनस्य दुःखहेतुतया परिहरणीयतयेव नानुष्ठेयता । धर्मानुगमनस्य तु सुखहेतुतयेष्टत्वेनासारे धर्मातिरिक्तसुखहेतुरहितेऽस्मिन् मनुष्यलोके कर्तव्यान्तरपरिहारेण धर्ममेव कुरुतेति ॥ ४० ॥

अचिरत्वमुपपादयति । "न श्वं श्वमुपासीत । को हि मनुष्यस्य श्वो वेद" इति ध्रुव्या ससारानित्यता प्रतीत्य, श्वः कार्यं कर्माद्येन कार्यम् । तत्र अपराह्नकर्तव्यं पूर्वाह्न एव कार्यम् । यतोऽस्य जन्तोः कृन्मकृतं च मृत्युर्न प्रतीक्षते; प्राप्ते काले नयत्येव ॥ ४१ ॥

क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।

वृक्षीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४२ ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिद् द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।

आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ४३ ॥

कृत्वाकृत्वाप्रतीक्षणमेवोपपादयति । 'क्षेत्रमिदं दृष्टम्, इदमदृष्टम्; आपणे चेदं पश्यन्ममि, इदं नास्ति; गृहे चेदं कृन्म, इदमकृन्म' इत्याद्यकृन्मपदार्थसंपादनात्मकम्, अन्यत्र पुनर्दुहित्रापुनरनन्-निवाहादौ गतमानसम् अकृन्मकार्येण मृत्युरादाय गच्छति । यथा दृष्टी उत्पन्नं नेपमिति दृष्टान्तं न मृत्युप्राणिनोः प्रत्यक्षदुर्बलभावो दर्शितः ॥ ४२ ॥

प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।

तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ३६ ॥

एतावदेव कर्तव्यं 'सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।

नोपकुर्षान्नरः 'शोचन् 'प्रेतस्यात्मन एव च ॥ ३७ ॥

ननु स्वप्रयोजनाभावे परतृप्तिमानोद्देशेन 'मार्गजनीनप्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह । यथोक्तद्रव्यै श्राद्धकरणे^१ पितृणा तृप्तिविशेषः । कर्तुश्च,

“ आयु प्रजा धन विद्या स्वर्ग मोक्ष सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं 'प्रीता नृणा पितामहा ॥ ”

इत्यादिफलप्राप्तिर्यतो निश्चितैव, तस्मात् श्राद्धं सदैव श्राद्धमालेपु निरर्थकमनर्थहेतु शोकं त्यक्त्वा कार्यम् । तथाच सरलिताधिकारकत्वान्नित्यकाम्यत्व नैमित्तिकराम्यत्व च जातेष्वित् श्राद्धस्यापि सिध्यति ॥ ३६ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । शोकेन श्राद्धमप्युर्वन् विध्यतिक्रमनिमित्तप्रत्यवायेनात्मन, क्षुतृष्णादिदुःखानपनोदनेन प्रेतस्य च प्रतिदूलमेव कुर्यात्, नोपकारम् । तस्मात् तदुभयानिष्ठनिवृत्तये एतावत् पूर्वोक्त श्राद्धादि प्रेतस्य बन्धुभिः कार्यमेव ॥ ३७ ॥

इदं लोकमनाक्रन्दं त्रियमाणांश्च बान्धवान् ।

धर्ममेकं 'सहायार्थं वरयध्व सदा नराः ॥ ३८ ॥

मृतोऽपि^२ बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं 'नरं मृतम् ।

जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पत्न्या^३ विरुध्यते ॥ ३९ ॥

यदुक्तम् 'नास्ति लोके सहायता' इति, तदुपपादयति । आक्रन्दं पृष्ठरक्षकं, मृतस्य लोके पश्चात् प्रियातुष्टानेनोपकर्ता, तद्रहितोऽयं लोका । यत प्रतिदिनं त्रियमाणा एव बान्धवा दृश्यन्ते, अत स्वस्या सहायता ज्ञात्वा दहामुत्र च सहायार्थं धर्ममेवेकं भो नरा, सदा वरयध्वम् ॥ ३८ ॥

ननु यदि स्नेहातिसन्धेन बान्धवा अपि सह त्रियन्ते, तदा अमुत्र साहाय्यं^४ 'उर्युरित्यत आह । सह मृगानामपि प्रातिरिक्तकर्मा^५ 'नरलोभोऽप्यवश्यमस्तथा नेत्रावस्थानमिति क सहायोपयोगः^६ तर्हि पत्न्या अपि

^१ तदा—

^२ गान्धर्वी प्रवृत्ति—उ

^३ महाबाध—र, न, उ

^४ मृतं नरम्—न

^५ शान्ति—उ

^६ शान्ति—ग

^७ विधियत—न उ

^८ मृतस्य—न, उ

^९ मृतं वा च पितामहा—उ

^{१०} मृता हि—ग, मृतस्ये यान्त्रे शक्यं—न, न

^{११} यथं न उर्यु—उ, च, उ

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

^१तथा पूर्वकृतं कर्म ^२कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

औषधादीनामत्रातृत्वे हेतुमाह । प्रारब्धकर्मप्राप्त्यनेन भाविनोऽनर्थस्योपायशतैरप्यन्यथयितुमशक्यत्वे क

शोकावसरः । भाविनोऽनर्थस्य गौरवात् ॥ ४६ ॥

हेतुमेव प्रपञ्चयति । जन्मान्तरीयऋणसक्नेनोत्तमर्णाधमर्णवासनाप्राप्त्यात् धेनुसहस्रेषु वत्सो यथा मातरमेव ^३गच्छति नान्या धेनु, तथा “शास्त्रफल प्रयोक्तारि” इति न्यायात् पूर्वकृतं कर्म कर्तारमेवोपतिष्ठति इति शास्त्रेषु निश्चितम्, “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिज्ञतेरपि” इति स्मरणात् ॥ ४७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ४८ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरिस्तत्र^४ न मुह्यति ॥ ४९ ॥

अव्यक्तमदृश्यमानमेव प्रधानमादि निदानं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि पाञ्चभौतिकानि शरीराणि, कारणात्मना स्थितानामेवोत्पत्ते । तथा व्यक्तं दृश्यमानं यं यं जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लभ्यते येषां तानीमान्येवभूतान्येव । तेषु परिदेवना विलापः ॥ ४८ ॥

ननु शरीरवत् जीवस्यापि नाशो विलापोऽर्थवानेवेत्यत आह । देहोऽस्यास्तीति देही, तत्रभिमानी जीवः । तस्य यथा स्थूलदेहे कोमाराद्यस्या देहनिग्न्यना एव, न त्वात्मनः, पूर्वान्स्थानाशौनाऽन्तरोत्पत्त्यापि ‘स एवाहम्’ इति प्रत्यभिज्ञानात्, तथैव एतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिग्न्यना । न तावतात्मनो नाशः ; जातमात्रस्य सत्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः धीमान् तत्र देहोत्पत्तिनाशयो न मुह्यति ; आत्मैव जातो मृतश्चेति न मन्यते ॥ ४९ ॥

गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृतं नरः ।

गृह्णात्येवं नवं देही देहं कर्मनिबन्धनम् ॥ ५० ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

— नैनं वेदनाभ्यासो न शोषयति मारुतः ॥ ५१ ॥

तमेवोपपादयति । कल्यति जगदिति काल मृत्युः । तस्य प्रियः प्राप्ते काले रक्षणीयः, द्वेष्यश्च
अप्राप्ते काले मारणीयो वा नास्ति । किं तर्हि^१ जन्तोः आयुर्जनके प्रारब्धकर्मणि^२ क्षीयमाणे, प्रसङ्ग क्रियमाण-
मायुर्जनक कर्मविलयेन जन्तु मृत्युर्हरति ॥ ४३ ॥

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।

^३कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४४ ॥

^४नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।

त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ॥ ४५ ॥

रागद्वेषाभाव निविवक्ति । न प्राप्त प्रारब्धकर्मक्षयकालो यस्यासौ शरशतैर्विद्धोऽपि न म्रियते, यथा
भीष्म । न एव प्रारब्धकर्मक्षयकाल प्राप्य कुशाग्रसंस्पर्शमात्रेणापि म्रियते, यथा गौतमीया गौः ॥ ४४ ॥

प्रारब्धात् क्रियाणस्य कर्मणो दोषोऽन्य दर्शयति । औषगानि नीलकण्ठरमादीनि । मन्त्राः
मृत्युजनादीनाम् । होमा जन्मदिनस्मृत्या दूर्वादिमादय । जपा महारत्रादीनाम् । चकारात् मुग्ध-
दानादीनि । जरया मृत्युना वा ग्रस्त मानव न त्रायन्ते । न चैव विध्यनर्थक्यम्, ^५प्राग्जन्मीयसज्जातीय-
कर्माद्भुरसंरत्नेन विजानीय कर्माद्भुरोन्मूलनेन वा फलवत्त्वात् ।

इदमत्राकृतम्—नानाजन्मसु पुत्रादिफलप्रतिपन्थकानि तज्जनकानि च नानाविधानि कर्माणि
जन्तुनार्जितानि सन्त्येव । तेषु यदेव सज्जातीयसंरत्नेन प्राप्त्यमावहति, तदेव स्वस्वकार्यं फल
तत्प्रतिपन्थ वा जनयति । तत्रेदानीन्तन फलप्राप्तयानुष्ठीयमानं कर्म प्राग्जन्मीयसज्जातीयकर्मसंरतित फल
जनयति । तदभावे तत्प्रतिपन्थक दुर्जन कर्मोपनर्थं स्वफलं जनयति । तत्प्राप्त्ये तु स्वयमेव तत्प्रतिपन्थ
तिष्ठति यावत् सज्जातीयान्तर लभते । सज्जातीयविजानीयोभयाभावे तु स्वयमेव साङ्गं चेत् फलं जनयति ।
त्यक्त्ये तु सज्जातीयान्तरमेषापन्न इति न किञ्चिद्विध्यनर्थक्यम् । तदेतन् विधामित्रमतज्ञापुष्पाख्यानव्याजेन
भगवता व्यासेन प्रपञ्चितम् ॥ ४५ ॥

^६आगामिनमनर्थं हि ^७प्रविधानशतैरपि ।

न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥ ४६ ॥

^१ १, १—१, ॥

^२ From here four lines of the text missing in १

^३ From here three lines of the text missing in १

^४ २, १—१

^५ From here three verses missing in १

^६ २, १—२, २, १—२, १—१, १

एकविंशोऽध्यायः

अथाशौचव्यपगमे सुखातः ^१सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वा-
चान्तस्त्वेवंविधानेव ब्राह्मणान् यथाशक्ति उदङ्मुखान् गन्ध-
माल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये क्रियाः कार्या इत्युक्तम् । ताश्च द्विविधाः ; शौचाशौचयोरधिकारात् । तत्रान्त्या न-
श्वाद्याद्याः पूर्वमुक्ताः ^२ । इदानीमेकविंशोऽध्यायनाह । तत्राशौचानन्तरदिनकर्तव्यमाह । अथ शौकनिर्हरणा-
न्तरम् । तेन चाशौचमय एव मा ^३भूदित्येवमाशौचव्यपगम इति । व्यपगमे विशिष्टापगमे । विशेषश्च,

“ विमः शुष्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रस्मीन् वा यदि शूद्रः कृतक्रियः ॥ ”

इति मनुक्तः । तेन युक्तकालेन चापगमे । अयं च सार्ववर्णिकः साधारणः कालः ;

“ आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ ”

इति मरीचिसरणात् । यत्तु—

“ एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत् सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचं तु पृथक् पृथक् ॥ ”

इति, तत् दशाहदशपिण्डपक्ष इत्यविरोधः । तत्र सुखातः मन्त्रम् कृतग्रामः ; “ नित्यानि निर्वेनरन् ” इति
आशौचे मन्त्रवत्त्वाननिर्देशात् “ आशौचान्ते पुनः क्रिया ” इत्यनेन च मन्त्रवत्त्वान्तेभवादेऽपत्तिः । एष
“ नित्यानि निर्वेनरन् ” इत्यनेनेव शौचाचमनयोरपि अष्टमाधनेति स्मृत्यनानिस्तनान् आर्चयन्ते तदनुष्ठा-
नासगमायाग्नेनानुष्पुसर्गो । तेन च यथेकविंश पाणिपाद प्रक्षाल्याचम्यानन्तरम् परविधानं दत्तमन-
लक्षणात्, पितृर्धनवेति वा । तेन वैधवेसार्वभिनिर्दिष्टे । दन्तुचनेनाहुनाम्,

^१ सु omitted in H.

^२ भूदित्येवमाशौचव्यपगम—उ.

ननु आत्मनोऽविनाशोऽपि देहनाश एव शोक इत्यन आह । तत्तत्कर्मनिबन्धनान्येव जीवशरीराणीति पूर्वशरीरपरित्यागेनान्यशरीरग्रहणमावश्यकमेव, जीवदवस्थाया वस्त्रग्रहणमिवेति नात्र शोकावसर इत्यर्थः ॥५८॥
इदानीं 'वयसाधनाभावेनाप्यात्मनो नित्यतामुपपादयति । शरीरवत् शस्त्रच्छेदाग्निदाहजलशीर्षतापानु-
शोषादि आत्मनो न भवतीत्यविनाशोऽयमशोच्य इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ।

नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५२ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ^१ ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ विंशोऽध्यायः

तत्र हेतूनाह । अच्छेद्यः, निरययत्त्वात् । तत्र एवाक्लेशोऽपि । अदाहः, अमूर्तत्वात् । अशोष्यः
द्रवद्रव्यत्वाभावात् । अचिन्त्यः अविनाशी । सततगः सदैवालम्बी । स्थाणुः स्थिरस्वरूपः रूपान्तरापरि-
हृत्यः । अचलः, पूर्वदेहापरित्यागी । सनातनः अनादि ॥ ५२ ॥

अव्यक्तः चतुरासविषयः । अचिन्त्यः मनमोऽप्यविषयः । अविकार्यः अन्यथाकर्तुमशक्य इत्यर्थः ।
उच्यते इत्यभिप्रेत्यैव प्रमाणयति । उक्तमर्थमुपसहरति । तदेवमात्मनो जन्ममरणाभावात् शरीरस्यास्य-
नागिन्याद्ये न शोकाग्रशयिकला भवितुमर्हयेति ॥ ५३ ॥

इति श्रीनन्दद्वाराजाभिराजश्रीप्रसिद्धशास्त्रमश्रीसोमदेवनायकात्मजश्रीतत्त्वमणनायकापरानामधेय-

श्रीनिधिरनायकमेवाहितश्रीरागणसाकम्पिभंभित्तिश्रीरायपण्डितात्मजश्रीनन्द-

पण्डितहोत्री श्रीविष्णुस्मृतिरिद्वितीयाध्यायः

इति अत्रिस्मरणात् अरविमन्त्रदेशमुत्तम्य । एकमेव; प्रेतोद्देशेनैव, न तत्पित्रादीनाम् । नामगोत्राभ्यामेव न; किंतु “एतत्ते” इति मन्त्रेण च । पिण्डम्; कर्पितप्रमाणम् ;

“एकैर्दिष्टे सपिण्डे च कर्पितं तु विधीयते ।

नारिकेलप्रमाण तु प्रत्यन्दे मासिके तथा ॥”

इति स्मरणात् । निर्वपेत्; कुशेषु पितृतीर्थेन दद्यात् । उच्छिष्टसन्निधावित्यनेन यत्र स्थलं पाकसद्भावं, तत्रामिसमीप एव पिण्डदानमित्युक्तं भवति । तच्चाग्ने स्पष्टयिष्यते । धर्मान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

“एकैर्दिष्टं दैवदीन्मेकार्थ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौक्तरणवर्जितं ह्यसत्यवत् ॥

उपतिष्ठतामज्ञस्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयन्तेऽभिरताः स ह ॥”

इति ॥ ३ ॥

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयामिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां

दत्ताक्षय्योदकः^१ चतुरङ्गुलपृथ्वीः तावदन्तराः^२ तावदधःखाताः

वितस्त्यायनाः तिस्रः कर्पूः कुर्यात् ॥ ४ ॥ कर्पूसमीपे चाग्नित्रय-

मुपसमाधाय^३ परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन् आहुतित्रयं जुहुयात् ॥ ५ ॥

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ॥ ६ ॥ अग्नये कन्यवाहनाय स्वधा

नमः ॥ ७ ॥ यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ॥ ८ ॥

किंच “नानाभक्तान्नरसविन्यासैरेकैक्यद्विष्य विधिवद्भोजयेत्” इति सत्यव्रतोकविधिना भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु “^१वासोहिरण्यदास्युषानच्छजोद्गुम्भा दक्षिणा गुणयति पात्रे शय्यादानम्” इति तदुक्तदक्षिणयेवामिपूजितेषु प्रेतनामगोत्रे उच्यते “उपतिष्ठताम्” इत्यक्षय्योदकं तेषु दत्त्वा, ‘अभिरम्यताम्’ इति तान् विस्तृत्य, कर्ता तिस्रः कर्पूः अयदान् कुर्यात् । तत्परिमाणमाह । चतुरङ्गुल-विस्तृताः, तावदन्तराः चतुरङ्गुल्यन्तराः, तावदधःखाताः चतुरङ्गुल्यधोरा, वितस्त्यायनाः द्वादशङ्गुला-यामाः इति ॥ ४ ॥

^१ उदकं—ठ.

^२ From here up to 40th Sūtra of the 22nd chapter missing in B

^३ समाधाय for उपसमाधाय—झ.

^४ मुदगो—छ.

“ एकोद्दिष्ट तु यच्छास्त्रं तन्नेमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदेव स्तव्यमयुष्मान शयेद् द्विजान् ॥ ”

इति शातातपस्तरणात् । तत्र सम्याविशेषविधानाय यथाशक्तीति । ता चाह बृहस्पतिः—“ एकोद्दिष्ट-
निर्माणेन यदेकस्य प्रदीयते ” इत्युपक्रम्य “ श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त त्रयोदश ” इति ।
सप्तार्चनानामपि सप्तयामाह आश्वलायनः—“^१एकैस्तुपवेशयेदेकैकस्य द्वौ द्वौ श्रीस्त्रीन् वा; वृद्धौ
फलभूयस्त्वम् ” इति । तत्र एकद्विपक्षौ बहुवचनेनैव निरस्तः । वृद्धिशब्देन च पञ्चापि परिगृहीता ।
नवत्रयोदशयोरन्तर्गत्येकादशसम्यापि ग्राह्या, “ दशम्यामतीताया प्रातस्तथाय प्रेतत्राक्षणानेकादशानामन्य ”
इति सत्यव्रतस्मरणात् । उदङ्मुख्यनिति पितृर्धदिङ्नियमः । गन्धाः चन्दनादयः, माल्यानि शुक्रादीनि ।
बलालकारग्रहण नियमार्थम् । यथाह कात्यायनः—

“ एवमाह्वानिते गन्धपुष्पधूपे समर्चयेत् ।
ततो वस्त्राणि निधाय सर्वाण्याभरणानि च ॥ ”

इति । दद्यादिति शेषः । आदिशब्दात् धूपदीपादिग्रहणम् । गन्धादीना प्रवृत्तितः प्राप्तावपि पुनर्वचन
प्रेतश्राद्धतया “ अनुदकमधूप च गन्धमाल्यविधार्जनम् ” इत्यादिप्राप्तनिषेधपरिहाराय । तान् भोजयेत् ॥ १ ॥

एकवचनमन्त्रानुद्देशेकोद्दिष्टे ॥ २ ॥ उच्छिष्टसंनिधावेकमेव
तस्मान्नगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत्^२ ॥ ३ ॥

यान्तुनेति स्तव्यनारायणद्वयमन्त्रप्रसादात् । प्रवृत्ती पार्यणे ये बहुवचनान्ता मन्त्रा, ते
मिष्टनावेकोद्दिष्टे एकवचनान्तत्वेनेष्टाः । वचनग्रहणमुपलक्षणम् । तेन प्रवृत्तेरप्यह, मुख्यद्वयार्थतामर्थ-
समनेनार्थनाशनामहकारणाना तुल्यन्त्यात् । यथा आश्वलायनानामन्येषाप्रतिज्ञायां “ तिलेऽमि
मेमेदेवत्य ” इति मन्त्रे चतुर्वचनान्तपितृशब्दस्थाने एकवचनान्तपितृशब्दस्येह । “ शुभ्यन्ता स्मिन् ”
इत्यत्र तु प्रवृत्तिनार्यस्येह, न वचनस्य, प्रवृत्तारसमवयवत्वात् । एवमन्येऽपि शास्त्राभेदेन ग्राह्याः । एकवचनेन
एकैर्दिष्टमिष्टादेकोद्दिष्टात्प्रतिज्ञां प्रार्थनानिषेधमन्त्रप्रयोगाय, “ नराधाममन्त्रं च पिण्डेदस्मिन्निर्वपेत् ”
इति परिनिष्ठान् ॥ २ ॥

एकैर्दिष्टं गन्धं ह । उच्छिष्टमनिषेधः,

“ नराधामप्रतुल्यं त्रिदामत्र प्रयो गयेत् ।
यदेतद्वचना वापि प्राप्नुवन्ति न स्मिन् ॥ ”

तद्विशेषधर्मानाह । अत्र सपिण्डीकरणान्तर्गतैरोद्दिष्टे अमौकरणावाहनपाद्यानि दुर्यात् । नेत्रोद्दिष्टत्वेनात्र तन्निवृत्तिः ; तस्य चतुर्देवतपार्वणत्वात् । यथोक्तं चतुर्विंशतिमते—

“ सपिण्डीकरणं चाब्दे सपूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

पूर्वं कृत्वा न प्रेनमुत्तरान् प्रषितामहान् ॥

चतुर्भिः पितृभिर्भुक्त पार्वणं तु विधीयते ॥ ”

इति । अत्रेति वचनात् पूर्वैरोद्दिष्टेषु एषां निवृत्तिरित्युक्तमेव । चक्रारात् एकमविवृतत्वादिकं भवति । तदितिकर्तव्यता चाह बोधायनः—“ सर्वस्मात् सकृत् सकृत् समवदायामिषार्यं दक्षिणतो भन्मभिः सहाङ्गारान्निरुह्य तेषु जुहुयात् प्रेतायामुष्यै यमाय स्वाहेति तद्भुतमहुतं च भवति ” इति । तथा

“ पितृशब्दे क्षिपेत् प्रेन स्वधार्जं तु सवेतः ।

प्रेनमावाह्य विप्रश्चाप्युपवेद्य निमन्त्रणम् ॥ ”

इति । न चायं पार्वणाश एव विभिः ; प्रकृतिप्राप्तत्वात् । तेन एरोद्दिष्टाश एवेति मन्तव्यम् ; अप्राप्तत्वात् ॥१३॥

‘संसृजतु त्वा’ पृथिवी ‘समानी च इति च’ प्रेतपाद्यपात्रे’

‘पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥ उच्छिष्टसंनिधौ’ पिण्डचतुष्टयं

कुर्यात् ॥ १५ ॥

किंच पाद्य च पात्र च पाद्यपात्रे ; प्रेतपाद्यपात्रे—प्रेतपाद्यं प्रेतपाद्योदकम् ; पात्र प्रेतार्घ्यपात्रोदकम् ; तदुभयं पितृपाद्योदकत्रये पितृर्घ्यपात्रोदकत्रये च यथाक्रमं मन्त्राभ्यां योजयेत् । अयमर्थः—प्रेतपाद्योदकपात्रं प्रेतपाद्यदानानन्तरं समुत्तोदकमेकस्मिन् पात्रे कृत्वा पितृपाद्योदकेन पात्रत्रये कृतेन “ संसृजतु त्वा पृथिवी ” इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण “ समानी च आकृतिः ” इत्यनेन च संयोजयेत् । तत्रैतार्घ्यदानानन्तरमग्नौ प्रेतार्घ्यपात्रोदकं पितृर्घ्यपात्रत्रये योजयेत् ॥ १४ ॥

किंच सपिण्डीकरणपार्वणेऽप्यमौकरणं नास्तीत्युच्छिष्टसंनिधौ विधिः पुनश्चकम् । तत्रैरोद्दिष्टविभिना प्रेतनामगोत्राभ्यामेकपिण्डं दत्त्वा पार्वणविधिना सिद्धयं दद्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणांश्च^१ स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुवज्जय विसर्जयेत्

॥ १६ ॥ ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत्^२ पिण्डत्रये निदध्यात्

॥ १७ ॥ कर्पूत्रयसंनिकर्षेऽप्येवमेव ॥ १८ ॥

^१ Sūtra 14 and 15 omitted in K.

^२ दद्यात्—३.

^३ मन्त्रा २—२.

^४ तु—३.

^५ दद्यात्—३, ४

^६ १, २, ३, ४—३, ४.

^७ च added in ३.

^८ च ३—३.

^९ १, २, ३, ४—३.

किंच स्पर्शणा समीपे मूले किञ्चित् स्थलमपहाय, अग्नित्रय तूष्णीमुपसमाधाय तूष्णीं परिस्तीर्य,
तेषु अग्निषु एकैस्मिन् आहुतित्रयमोदनस्य जुहुयात् ॥ ५ ॥

तत्र मन्त्रानाह । पितृमत्तः सोमस्य, कयमाहनत्वमग्ने, आङ्गिरसत्वं च यमस्य गुणः, न
पृथग्देवता ; तेषु मन्त्रेषु तथा दर्शनात् ॥ ६, ७, ८ ॥

स्थानत्रये च प्राग्वत् पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ॥ ९ ॥ अन्नदधि-
घृतमधुमांसैः कर्पूत्रयं पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् ॥ १० ॥ एतं
मृताहे^१ प्रतिमासं कुर्यात् ॥ ११ ॥

किंच स्पर्शमूले यत् स्थलं स्थापितं, तेषु त्रिष्वपि प्राग्वत् उग्नेषु प्रेतनामगोत्राभ्यामेकैकं पिण्डं
दद्यात् ॥ ९ ॥

अत्र जलम् ओदनं, तद्युक्ते दधिघृतमधुमासे प्रत्येकं कर्पूत्रयं पूरयित्वा “एतत्त तत्, ये च
त्वामग्रातुः” इति आभ्यन्त्रायनोक्तं मन्त्रं यथाशास्त्रं जपेत् । अत्र तत्तशब्दस्थाने प्रेतशब्दस्योद्देशः ;
प्रेतवाङ्मेषु “पितृशब्दं स्वसन्धेर्धर्मशब्दस्तथैव च” इत्याद्यष्टादशपदार्थनिर्णयेनात् ॥ १० ॥

मासिहान्याह । एवम् आद्येऽहोर्द्विष्विधिना सन्तस्तस्य यावत् प्रतिमासं मृताहे एकोर्द्विष्व उर्यात् ;
“मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्” इति योगिसंरणान् ॥ ११ ॥

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् ॥ १२ ॥ ^२अत्राग्नौकरणमावाहनं
प्रायं च कुर्यात् ॥ १३ ॥

सपिण्डीभरणमाह । सन्तस्तस्य सन्तस्तस्यदिने, तन्निन् सति अयसहिताग्निमदिने इति वा ।
मोक्ष्य मार्गवाणम् सागराण् फलं । फालान्तरमप्याह ^३भविष्यत्पुराणम्—

“ग्राह्येऽहनि षष्ठे वा त्रिषु वा त्रिमासि वा ।

“ग्राह्येऽहनि वा मासि मन्त्रेण शान्तिमश्नुते ॥”

शूद्राणां त्वत्र विशेषमाह । शूद्राणां सपिण्डीकरणं द्वादशोऽङ्गि भवति, न त्रयोदशे, यतस्तन्मन्त्रार्जम् । अयं चार्थवादः अल्पेति कर्तव्यताकवबोधनाय । न हेतुः, अनैकान्त्यात् । नापि गुणविधिः, प्राप्तत्वात्, वाक्यभेदाच्च । नापि विशिष्टविधिः, गुणगुणिनो सामान्यत एव प्राप्तत्वात् । तस्मादर्थवादः । मन्त्रार्जनमपि न सामान्यत, अपि तु वैदिकानाम्, “अनुमनोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इति गौतमस्मृत्यात् । वैदिकानामपि स्वयं पाठो निषिध्यते, न विधेः, “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति ब्रह्मपुराणात् ।

यत्तु—अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमिदं वचनादाशौचमप्यत्र एव कार्यमिति व्याख्यातम्, तत् ‘^१अथाशौचव्यपगमे’ इति पूर्ववाक्यानुसंधानमूलकमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च वचनादाशौचेऽस्यानुष्ठानेऽपि अमावास्याश्राद्धस्यानुष्ठानमेव, वचनाभावादित्यास्ता तावत् । यदि च द्वादशाहविधानं एवामह, तर्हि सार्धवार्षिकद्वादशाहशौचपक्षे शूद्राणां सपिण्डने द्वादशाहविधानमस्तु, अप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यदुक्तं ‘मासिकार्थवत् द्वादशाहं श्राद्धम्’ इति, तत्र मासवृद्धौ कथमित्यत आह । यस्मिन् सप्तसरे मासिकानि कार्याणि, तन्मध्ये चेत् अधिमासो भवति, तदा तन्मासिकसिद्धयमेकं दिनमधिकं कुर्यात् । त्रयोदशाहं मासिकानि कुर्यादित्यर्थः । अनेन च स्वकालकर्तव्यमासिकवृद्धिरधसिद्धैव । यथाह वसिष्ठः—

“असक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाष्टिकं प्रथमं द्विजे ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥”

इति ॥ २१ ॥

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेव तथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धं तु प्रतिवत्सरम् ॥ २२ ॥

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सप्तत्सरात् कृतम् ।

^२तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकविंशोऽध्यायः

पुरोधेर्देहिनीं प्रियां स्त्रीष्वप्यतिदिशति । यदुक्तं सपिण्डीकरणं तत्, तथान्यदपि, एवं प्रेत-संस्कारकं दाहादि मासिकान्तं यत् ^३कर्म, तच्च स्त्रीणां भवेत् ^४,

^१ अथाशौचव्यपगमे इति omitted in MS

^२ तस्यान्नं सोदकुम्भं १—४

^३ देव्यै एकविंशोऽध्यायः—४, ५, देव्यै धर्मशास्त्रे सपिण्डीकरणं द्वादशाहं प्रतिवत्सरम्—३

^४ वार्षिकं—१

^५ कुर्यात्—१.

द्वाविंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमाशौचम् ॥ १ ॥

द्वादशाहं राजन्यस्य ॥ २ ॥ पञ्चदशाहं वैश्यस्य ॥ ३ ॥ मासं
शूद्रस्य ॥ ४ ॥

पूर्वाध्याये 'अथाशौच-यपममे' इत्युक्तम् । तत्रापेक्षितत्वात् द्वाविंशेनाशौचं क्रमेणाह । सपिण्डादि-
जननमरणाहितोऽतिशयविशेष आशौचम् । तत् ब्राह्मणस्य सपिण्डजननमरणयो दशाह दशाहोरान् भवति ।
तच्च ज्ञातमेव निमित्तम् ; "निर्दशं ज्ञातिमरणं ध्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च" इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

किंच राजन्य क्षत्रिय' । तस्याशौचं द्वादशाहम् । दशरात्रं शूद्रपराशरः । पञ्चदशाहं गौतमः ।
पञ्चदशाहं वसिष्ठः । षोडशाहं पैठीनसिः । तदेषा कल्पानां यथाचारव्यवस्था ज्ञेया ॥ २ ॥

किंच वैश्यस्याशौचं पञ्चदशाहम् । द्वादशाहं भोतमः । त्रिंशतिरात्रं वसिष्ठः । तत्रापि पूर्वम्
व्यवस्था ॥ ३ ॥

किंच शूद्रस्याशौचं मासं त्रिंशद्दिनानि भवन्ति । सच्छूद्राणां पञ्चदशं दिनानीति योगीश्वरः ।
सत्त्वं च द्विजातिपरिचयेत्युक्तम्^१ । त्रिंशतिरात्रमिति देवलशातातपो । संशयं दशाहमिति अङ्गिराः—

"संशयमेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छूद्रिरधमः इति शातातपोऽब्रवीत् ॥"

इति ॥ ४ ॥

सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥ ५ ॥

सपिण्डानामित्युक्तम् । के ते सपिण्डाः ? तानाह । पिण्डो देहजनकः, यं नम्ये येषां ते सपिण्डाः ;
तेषां मातुः, सपिण्डता । सा च हूतमन्त्राभ्यः पृष्टमन्त्रेणानुवर्तते, नमने पुरुषे विनिवर्तते, त्रिंशतेन
निरतते । विशेषध्यायेत—यद्विवाहे साप्तपुण्यम्, "सापिण्डस्य गमनादनेम्" इति कथनान्तरम् । न ॥
पादपुलमेव ; सप्तमे निवृत्तिमरणम् । न चार्धवत्प्रायाशरेण तदेककल्पना कर्त्तव्या ; तदेककल्पना

“ नमश्चाद्ध दशाहानि नवमिथ तु षड् ऋतून् ।

अतः परं पुराणं स्यात् त्रिभिधं श्राद्धमुच्यते ॥ ”

इति परिशिष्टात् त्रिभिधं श्राद्धम् । तत्र नमश्चाद्ध पूर्वाध्याये । नवमिथ तु अस्मिन्नुक्तम् । इदानीं पुराणमाह । यथा सपिण्डान्तानि कर्माणि स्त्रीपुरणयोः कार्याणि, तथा यावज्जीवं प्रतिसवत्सरं मृताहे श्राद्धमपि वक्ष्यमाणविधिना उर्यात् । ‘अर्वाक् सपिण्डीकरणे’ इत्यनेन सोदुग्भश्चाद्ध विधाय सवत्सरान्ते सपिण्डेन वदता यावद्वर्षं तदित्युक्तम् ॥ २२ ॥

तत्र सपिण्डनापकर्णे प्रेतत्वनिवृत्त्या तत्तृप्तिरूपद्वारलोपात् तल्लोपप्राप्तावाह । यस्य वृद्ध्यादिनिमित्तेन मामिहान्यपठ्य सपिण्डेनमप्यपठ्यते, तस्यापि यावद्वर्षं विधाय सोदुग्भमन्नं दद्यात् । तदेव सोदुग्भ-
श्राद्धम् । तत्त्वमप्यमाह गौतमः—

“ अदेव पात्रेणश्चाद्ध सोदुग्भममथर्मम् ।

उर्यात् मत्यादिक्वाच्छाब्दात् सकल्पविधिनान्वहम् ॥ ”

इति ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठरशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीरेश्वरनायकप्रोत्साहितश्रीगाराणसीवामिधर्माधिराजश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृते श्रीविष्णुस्मृतिविरुत्तौ श्रीमत्या वेङ्कटन्यासेरुविज्ञोऽध्यायः

“ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु ॥ ”

इति शातातपसरणात् । भिन्नजातयः विजातीयमार्योत्पन्नाः । यथोक्तं ब्राह्मे—

“ क्षत्रविदूद्धजातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपूरुषम् ।
ब्राह्मणैरपि जातानामविमक्तार्थभागिनाम् ॥ ”

इति । ब्राह्मणैरिति बहुवचनं क्षत्रियादिप्राप्त्यर्थम् । अविभागोक्तिः पितृजातीयाशौचप्राप्त्यर्था । यथाह

आपस्तम्बः—

“ क्षत्रविदूद्धजातीनां ततश्चेन्मृतसूतके ।
तेषां तु पैतृकाशौचं विमक्तानां तु मातृकम् ॥ ”

इति । विभागः पितृमरणोपलक्षणम् ।

“ नानाजातिषु पारक्य पैतृक जीवतः पितुः ।
अतीते मातृक विद्यात् पारक्यमुभयोरपि ॥ ”

इति । यदा तु एकोऽन्तःसल्यामपरश्च बहिःसल्यं वर्तते, यथा पादूपुरुषे सापिण्ड्ये पञ्चमसप्तमौ, तदा तयोः सापिण्ड्यं निवर्तते । उभयनिरूप्ये तस्मिन् अन्यतरस्य सल्याबहिर्भावेनानिरूपकतया तत्स्वरूपानिष्पत्तेः ; यथोक्तसल्यानिरूपकाणामेव च तन्निरूपकत्वात् । तस्मात् यथान्यतरकर्मादिना सयोगादिर्नश्यति, एवमन्यतरसल्याबहिर्भावेन सापिण्ड्यमपीत्यवगन्तव्यम् । तेन च तयोः परस्परं सोदनाशौचमेव ; न सपिण्ड्याशौचम् । न चैवं विवाहप्रसङ्गः ; तत्रोभयोरप्यसपिण्ड्यविशेषणनोभयोरपि सल्याबहिर्भावस्यापेक्षणात् । तच्च तत्रैव वक्ष्यते ॥ ५ ॥

आशौचे^१ होमदानप्रतिग्रहस्याध्याया निवर्तन्ते ॥ ६ ॥
नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात् ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादीनामशौचे यः
सकृदेवान्नमन्ति तस्य तावदाशौचं यावत् तेषाम् ॥ ८ ॥

आशौचापनोधमाह । होमो वैश्वदेवः ; “ मित्रो दद्याहमासीत वैश्वदेवमिर्वचनः ” इति संवर्त-
सरणात् । न श्रौतः ; “ वेदानोपासनाः कार्याः ” इति प्रतिप्रसवात् । दानं नैमिषिकातिरिक्तम् ;
“ दानं नैमिषिकं विना ” इति प्रतिप्रसवात् । प्रतिग्रहो नियमान्नस्य ; “ सद्यो अस्त्यत्तु दुग्धार्थं प्रतिग्रहद्वारा
तथा ” इति प्रतिप्रसवात् । स्वाध्यायो ब्रह्मव्रतः । स चान्येषां त्रयाणामुपलक्षणम् । एते च जननमरणाशौचे

२ From here up to प्रतिप्रसवम् omitted in ११.

वाक्यान्तरारम्भानर्थक्यात् । यदि च तस्य स्त्रीपुद्गारक्तयोभयसाधारणेनास्य पुमात्रद्वारकतामाविष्कृतुं वाक्यान्तरारम्भ, तर्हि मातृपितामहीप्रपितामहादीना पुमात्रद्वारकसापिण्ड्याभावेनाशौचाभावप्रसङ्ग । तथाच पादुपुरूपत्वमाविष्कृतुं स कुतो नेष्यते ? मूलान्तरकल्पनाकृशादिति चेत्, तुल्यमेतद्वक्तव्यं । यदि च “सपिण्डता च साप्तपुरूपी विजायते” इत्याशौचप्रकरणीयवसिष्ठोद्दिवाक्येकवाक्यतार्थमध्याहार, तर्हि “पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे”^१ इत्याशौचप्रकरणीयमनुगौतमवाक्येकवाक्यतार्थं यथान्यासमेवास्तु । न च तत्राध्याहार, “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृन्धुभ्य” इति विवाहप्रकरणीयेन पौनरुक्त्यात् । तस्मात् वसिष्ठगौतमादीना वाक्यद्वयारम्भस्यादत्रापि सापिण्ड्यद्वयवेरक्षण्याभिगानाय वाक्यान्तरारम्भ इति वक्तव्यम् । वसिष्ठवाक्यविरोधस्तु आशौचरूपनिरूप्यवत् व्यवस्थापनीय इत्यल्म् ।

‘पुरूपे’ इत्यनेन पुमात्रद्वारकताभिगानात् स्त्रीद्वारक सापिण्ड्य निवर्त्यते, न स्त्रीसापिण्ड्यम् ।^२ ततश्च सत्यपि सापिण्ड्ये मातामहादीना न दशाहाद्याशौचप्रसङ्ग, नापि मात्रादीना तदप्रसङ्ग । पुरूपे च सप्तमत्वविशेषणात् अप्रताना स्त्रीणां सापिण्ड्यान्तरमुक्तम् । तदाह वसिष्ठः—“अप्रताना स्त्रीणां त्रिपुरूपी विजायते” इति । सपिण्डतेत्यनुवर्तते । तस्याशौचमनिरूप्यत्वात् द्वयोरपि परस्पर त्रिपुरूपमेव^३ सापिण्ड्य सिध्यति । ततश्च अप्रतत्याशौच चतुर्थादानां चतुर्थाद्याशौच वा तासां न भवति । मनुरप्याशौचे सापिण्ड्यमेवमेवाह—

“सपिण्डता तु पुरूपे सप्तमे निनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु चन्मनाग्नौरवेदने ॥”

इति । “निवर्तता चतुर्दशात्” इति वृद्धमनुः । गौतमस्तु पञ्चमेऽप्याह—“पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा” इति । तत्र पञ्चमे वेति पुत्रिकापुत्रविषय द्रष्टव्यम्, तस्य चतुःपुरूपमेव पिण्डान्वयात् । यथाह गोधासनः—“कथं नु खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम् ? एतत्तेऽमुष्मे पितृर्मम पितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्मे पितामह मम प्रपितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्मे प्रपितामह मम^४ परमप्रपितामह, ये च त्वामनु” इति । इदमनोरमानामुपलक्षणम्, तेषामपि चतुःपुरूपमेव पिण्डान्वयात् । यथाह मनुः—

“त्रयाणामुक्तं कार्यं त्रिषु पिण्ड प्रयतते ।

चतुर्थः सप्रदातैषा पञ्चमो नेपयते ॥”

इति । तदननोरसानामयगानुष्ठित्या पादुपुरूप सापिण्ड्यम्, अनोरमाना निर्राप्यपिण्डान्वयेन^५ चतुःपुरूपमित्युक्तं भवति । इदमपि सत्रेणु । असत्रेणु तु त्रिपुरूपमेव,

^१ मनु omitted in छ

^२ सा सिध्यति—ग ग

^३ परमपितामह—ग ग

^२ From here up to न भवति omitted in छ

^३ पञ्चमे सप्तमे वा—र

^५ वा added in ग, ग

आशौचापगमे^१ प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥ सर्वर्णस्याशौचे
द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्पणं जप्तवोत्तीर्य
गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ॥ १० ॥ क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवो-
पोषितः कृत्वा शुध्यति ॥ ११ ॥ वैश्याशौचे राजन्यश्च ॥ १२ ॥
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाशौचे
राजन्यः^२ क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशत-
पञ्चकं जपेत् ॥ १४ ॥ वैश्यश्च 'ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं'^३ जपेत्
॥ १५ ॥ शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत् ॥ १६ ॥
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् ॥ १७ ॥ शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः
पञ्चगव्यं पिबेत् ॥ १८ ॥

किंच 'अन्नभोजनादिनिमित्तेन यस्य यावदाशौच प्राप्तं तद्रूपगमे वक्ष्यमाण प्रायश्चित्तं कुर्यात्
॥ ९ ॥ तदेवाह । द्विजो विप्रादि सर्वर्णाशौचे भुक्त्वा नद्या गत्वा तन्निमग्नं त्रिवारमघर्पणम्
"नस्त च सत्यम्" इति तृच जप्त्वा उत्तीर्य, अष्टाधिक सहस्रं गायत्रीर्जपेत् ॥ १० ॥ निप्रस्तु
क्षत्रियाशौचे भुक्त्वा पूर्वेंद्युरोप्य परेद्यु पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति ॥ ११ ॥ राजन्योऽपि वैश्याशौचे
भुक्त्वा पूर्वेंद्युरोप्य परेद्यु पूर्वोक्तमेव कृत्वा शुध्यति ॥ १२ ॥ विप्रो वैश्याशौचे भुक्त्वा त्रिरात्रो-
पोषित पूर्वोक्तं कृत्वा शुध्यति ॥ १३ ॥ विप्राशौचे क्षत्रिय, क्षत्रियाशौचे वैश्यो भुक्त्वा नद्या
गत्वा गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । 'स्रवन्तीमासाद्य' इत्यनुवृत्तापि पुनर्नचनमघमर्पणनिवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्र
'तावन्मात्रानुवृत्त्यर्थं च ॥ १४ ॥ वैश्यो विप्राशौचे भुक्त्वा, नद्या गत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीर्जपेत्
॥ १५ ॥ द्विजो विप्रादि शूद्राशौचे भुक्त्वा नद्या गत्वा वक्ष्यमाण प्राजापत्यं चरेत् ॥ १६ ॥ शूद्रश्च
द्विजाशौचे भुक्त्वा नद्या गत्वा स्नानं कुर्यात् ॥ १७ ॥ शूद्रः शूद्राशौचे भुक्त्वा नद्या स्नात पञ्चगव्यं
पिबेत् ॥ १८ ॥

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमाशौचम् ॥ १९ ॥
मृते स्वामिन्यात्मीयम् ॥ २० ॥

^१ व्यपगमे—च

^२ ब्राह्मणाशौच—च

^३ अष्टसहस्र—च

^४ अत्र—च, उ

^२ Thus Sutra omitted in १

^३ धावच—च

^४ तन्मन्त्रं—च

निवर्तन्ते ; “ पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ” इति स्मरणात् । चकारः स्मार्तकर्ममात्रेण-
संग्रहार्थः । यथाह व्याघ्रपादः—

“ स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं खातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ”

इति । अत्र श्रौतस्मार्तयोरेव निषेधप्रतिषेधौ, “ नित्यानि निवर्तेरन् वेतानवर्जम् ” इति पारस्करस्मरणार्थ^१ ।
नैमिचिककाम्ययोस्तु निषेधः स्पृश्यन्तरे—“ वर्जयेत् सूतके कर्म नित्यनैमिचिकादिकम् ” इति । अत्र
नित्यनैमिचिके सगतिकम् । आदिशब्दात् काम्यम् । तदपि सगतिकम् ॥ ६ ॥

आशौच्यन्नभोजने आशौचविधानाय तन्निषेधति । आशौचिनः सवर्णस्यासवर्णस्य वा असपिण्डस्यान्न-
मन्यो नाश्नीयात् । सपिण्डस्य तु न दोषः । यथाह यमः—

“ उभयत्र दद्याहानि कुलस्थान्न न भुज्यते ।

सूतके तु कुलस्थान्नमद्वेषं मनुरत्रयीत् ॥ ”

इति । उभयत्र जननमरणयोः । कुलस्थान्नशौचिनोऽन्नमन्यैर्न भुज्यते । सूतके तु न दोष इत्यर्थः ।
कस्यचिदिनि सामान्योपादानेऽपि अनभिहोत्रिण इति द्रष्टव्यम् । तदाह अङ्गिराः—

“ ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यभिहोत्रिणाम् ।

सूतके शाय आशौचे ह्यस्थिसचयनात् परम् ॥ ”

इति ॥ ७ ॥

तदेवाह । ब्राह्मणायन्यतमाशौचिनो योऽन्नमश्नीयात् सहृदपि, स तत्तदाशौचमेव प्राप्नुयात्,
तावन्कालमशुचिर्भवतीत्यर्थः । इदं च कामनोऽनापदि भोजने ज्ञेयम् ;

“ यस्तेषामन्नमश्नाति सहृदेवापि कामनः ।

तदाशौचे निवृत्ते तु म्लानं कृत्वा विशुभ्यति ॥ ”

इति कौर्मात् । आपद्यमानो भोजने तु अङ्गिराः—

“ घृतान्नमपिण्डन्य यावदध्यात्यकामनः ।

तास्यहान्वशौचं न्यान् गपिण्डानां स्वयन्न ॥ ”

इति । भिन्नस्य शुद्ध्यन्ति काशामग्नयः ॥ ८ ॥

शत्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा वैश्यस्य पद्मात्रेण शुद्धिः । यथाह हारीतः—

“ शुद्धेद्विप्रो दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।

पद्मिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥ ”

इति । यत्तु ब्राह्मे—

“ बान्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिषु ।

मृतेषु वाथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा ।

जायते म्रियते बन्धुस्तत्राशौचं स्वकं भवेत् ॥ ”

इति, तत् देशाचारानुरोधेन व्यवस्थाप्यम् । तदुक्तं तत्रैव,

“ देशधर्मप्रमाणत्वात् पद्मात्रं क्षत्रियेष्वथ ।

त्रिरात्रमपि वैश्यस्य शूद्रेष्वेकाहमेव च ॥ ”

इति ॥ २४ ॥

मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्त्रावे ॥ २५ ॥

गर्भस्त्रावाशौचमाह । यावन्तो मासा गर्भस्य, तत्समसंख्यैरहोरात्रैर्गर्भस्त्रावे माता शुध्यति । यद्यपि

“ आ चतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चमपष्ठयोः ” इति मरीचिना स्त्रावपातौ परिभाषितौ, तथापि अधः-
पातमात्रमभिप्रेत्यात्र स्त्रावशब्द उपात्त इति द्रष्टव्यम् । तत्राद्यमासत्रये मातुरेव त्रिरात्र, न सपिण्डानाम् ।
चतुर्थपञ्चमपष्ठेषु च माससमसंख्यैरहोरात्रैः मातुः शुद्धिः । पित्रादीनां तु तत्र त्रिरात्रमित्यर्थः । तदाह स एव,

“ गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।

स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामास पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ ”

इति । अचिरे आद्यमासत्रये । उत्तमे ब्राह्मणजातौ । यत्रापि सपिण्डान्यौचाभावः, तत्रापि पितुः
स्नानमस्त्येव; “ गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां, स्नानमेव पुरुषस्य ” इति वृद्धवसिष्ठसरणात् ।
क्षत्रियादीनां त्वाह मरीचिः—

“ राजन्ये तु चतुरात्र वैश्ये पञ्चाहमेव च ।

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ”

त्रिजातीयाशौचमाह । निषादीनामानुलोभ्येन या पत्न्य, “क्षत्रियाद्यास्तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण” इति स्मरणान्, ये च दासा “वर्णानामानुपूर्व्येण दास्य न प्रतिलोभत” इति स्मरणात्; तासां पत्नीनां दासानां च स्वजननमरणयोरपि स्वामितुल्यमेवाशौचम् । यज्जातीय स्वामी, तदाशौचकालेनेन तेपार्षाप शुद्धिरित्यर्थः । एतच्च जीवति स्वामिनि स्वामिगृहावस्थितौ ज्ञेयम्;

“दासान्तेवासिभृतम् शिष्याश्चेकत्र वासिनः
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतमृतके ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् ॥ १० ॥

मृत तु स्वस्वजातीयमेवेत्याह । स्वामिमरणानन्तरं पृथगवस्थितानां वा पत्न्यादीनां स्वस्वजातीयमेवाशौचम् । तदाह द्वारीतः—

“मृतमृतेषु दासानां पत्नीनां चानुलोभत ।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम् ॥”

इति । यौतकं स्वस्वजातीयम् ॥ २० ॥

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु ^१तदशौचव्यपगमे शुद्धिः
॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रविद्भूद्रेषु ^२सपिण्डेषु पद्मरात्रिरात्रैकरात्रैः
॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य विद्भूद्रेषु ^३पद्मरात्रिरात्राभ्याम् ॥ २३ ॥
वैश्यस्य भूद्रेषु पद्मरात्रेण ^४ ॥ २४ ॥

हीनवर्णानां क्षत्रियादीनामधिकवर्णेषु ब्राह्मणादिषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा यदुत्तमवर्णाशौचं तदपगमं न शुद्धिः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

“भूदा वैश्या क्षत्रियाश्च क्रमादुत्तमजातिषु ।
वाग्वेषेषु चरन्त्यत्र यस्मिन् तेषु तिष्ठे ॥”

इति । सपिण्डमानुष्यार्षाः सपिण्डयोपादानं त्रिजनीनामपिण्ड्यैरप्युपधत्ताः । तदुक्तमेव प्राक् ॥ २१ ॥
क्षत्रिभूद्रेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु न विपरा पद्मरात्रिरात्रैः क्रमेण शुद्धिः ॥ २२ ॥
विद्भूद्रेषु सपिण्डयोर्जनमृतयोः क्षत्रियस्य पद्मरात्रिरात्राभ्यां शुद्धिः ॥ २३ ॥

दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण ॥ २९ ॥ कृतचूडे त्वसंस्कृते
त्रिरात्रेण ॥ ३० ॥ ततः परं यद्योक्तकालेन ॥ ३१ ॥

जातदन्ते पुनरकृतचूडे अहोरात्रेण सपिण्डानां शुद्धिः । आहिताभ्यादित्वात् पूर्वनिपातः । एतदपि
दाहाभावे । दाहे तु त्रिरात्रम् । तदाह अङ्गिराः—

“ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु सस्वितः ।

१ तथापि दाहयित्वैनमाशौचं न्यहमाचरेत् ॥ ”

इति ॥ २९ ॥

चूडाकरणानन्तरमसंस्कृतेऽनुपनीते त्रिरात्रेण शुद्धिः सर्वेषाम् । अत्र दाहो नियत एव, “ तूर्णमेवो-
दकं कुर्यात् ” इति स्मरणात् । त्रिर्पक्षं तु चूडाभावेऽपि दाहत्रिरात्रं नियते ।

“ चोलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।

चतुर्थं वर्षमारभ्य दाहादि त्रिदिनं स्मृतम् ॥ ”

इति षडशीतिस्मरणात् ॥ ३० ॥

ततः उपनयनात् परं स्वस्वकालेन दशाहादिना सर्वे वर्णाः शुभ्येषु ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ॥ ३२ ॥ संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं

पितृपक्षे ॥ ३३ ॥

संस्कृतासु स्त्रीषु आशौचाभावः पितृपक्षे वक्ष्यति । तत्र संस्कारः कः ? इत्यपेक्षायामाह । स्त्रीणां तु
पूर्णाशौचं विवाहानन्तरमेव, उपनयनस्थानीयत्वात् तस्य, “ वैवाहिको विधिः स्नाणामोपनायनिकः स्मृतः ”
इति मानवात् । प्राग्निग्राहासु विशेषो ब्राह्मे—

“ आनन्मनस्तु चोलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यः शौचं भवेत् तत्र सर्वेषु नित्यं ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धाया त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ।

पितृर्वरस्य च ततो दत्तानां मूर्तेश्च हि ।

स्वनात्युक्तमशौचं स्यान्मृतकं जातकं तथा ॥ ”

इति । मूले तस्यानुक्ति उक्तपक्षेणेव सर्ववर्णशुद्धिमभिप्रेत्येति न न्यूनता ,

“ पण्मासाभ्यन्तर यावद्गर्भसाधो यदा भवेत् ।

तदा माससमेस्तासा दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ ”

इति ब्राह्मे तच्छब्देन सर्ववर्णस्त्रीणा परामर्शात् , “ तुल्य वयसि सर्वेषाम् ” इति व्याघ्रपादस्मरणाच्च ॥२५॥

^१जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम् ॥ २६ ॥

अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव ॥ २७ ॥ नास्याग्निस्कारो नोदक-
क्रिया ॥ २८ ॥

जान एव मृत जातमृत , नाभिच्छेदात् पूर्वमेव मृत इति यावत् । मृत एव जात मृतजात ।
तस्मिन् कुलस्य सद्य शौचम् । तन्मरणनिमित्तं कुलस्य नाशौचमित्यर्थः । यथाह बृहन्मनुः—

“ दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवै ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ ”

इति । सूत्याशौचे विशेषः स्मृत्यन्तरे—

“ जीवन् ^२जातो यदि मृतो मृतमृतक एव तु ।

सूतकं सकलं मानु पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ ”

इति । जन , नालच्छेदात् पूर्वमित्यर्थः । पारस्कराऽपि “ गर्भे यदि निषिंति स्याद् दशाहं सूतकं
भवेत् ” इति ॥ २६ ॥

जाना दन्ता यस्यासौ दन्तजात , तद्विन्न अदन्तजात । तस्मिन् बाले प्रेते सपिण्डानां सद्य
एव शुद्धिः । इदं च ग्राह्याभावे , तथा वक्ष्यमाणत्वात् , “ दाहे त्वहोरात्रमेवाहो दन्तान्मनं प्राक् ”
इति स्मृत्यन्तरात् । पित्रोस्तु त्रिरात्रमेव सर्वत्र , “ वैजिकादभिसन्धादनुस्नानादथ त्र्यहम् ” इति
मनुस्मरणात् ॥ २७ ॥

अन्यानामदन्तस्याग्निसंस्कारो दाहो न कार्यः । नापि उदकक्रिया , अजल्लिदानं न कार्यम् ।
निषेधश्चायं पात्रिणां ज्ञेयः ,

“ तूष्णामेतेदं उर्यात् तूष्णा संस्कारमेव च ।

सर्वेषां ह्यन्यूडानामन्यत्रापाच्छ्रया द्वयम् ॥ ”

इति लौगाक्षिस्मरणात् ॥ २८ ॥

इति । एतेन प्रसवे एकरात्र, मरणे त्रिरात्रमिति निरस्तम् । यत्तु प्रसवमरणे समुचिते निमित्तम्, द्वन्द्वनिर्देशादिति, तन्न, “ गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु स्यात् यह पितु ” इति कौर्मविरोधात् ॥ ३४ ॥

आशौचसन्निपाते विशेषमाह । प्रकान्तजननाशौचस्यान्तिमदिनीयसूर्योदयपर्यन्तमपर जननाशौच चेत् स्यात्, तदा पूर्वाशौचशेषेणैव कालेन शुद्धिः, न पुनर्दशरात्रादि । यथाह बोधायनः—“ अथ यदि दशरात्रात् सन्निपतेयुराथ दशरात्रमाशौचमा नरमात् दिवसात् ” इति । आहमिव्याप्यथ । जननाशौचसामान्योपादानेऽपि दीर्घकालेन समकालमल्पकाल वापेति, न तु स्वल्पकालेन दीर्घकालमिति द्रष्टव्यम् । तदाह देवलः—

“ अघाना योगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ।
गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नैन गुर्विति ॥ ”

इति ॥ ३५ ॥

किंच अत्राशौचप्रकरणे रात्रिशब्दोऽह शब्दश्चाहोरात्रपर । तेनान्तिमाहोरात्ररूपे शेषे आशौचान्तरपाते अधिकेन दिनद्वयेन शुद्धिः, न पूर्वशेषेणेन ॥ ३६ ॥

किंच प्रभाते रात्रेश्वरमो याम । तत्राशौचान्तरपाते अधिकेन दिनत्रयेण शुद्धिः । तदाह

देवलः—

“ पुन पाते दशाहात् प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।
दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्व्यहनेन स विशुध्यति ।
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वप्य विधि ॥ ”

इति । शातातपोऽपि—“ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचि ” इति । इति प्राञ्च । हरदत्तस्तु—
“ प्रभाते तिसृमि ” इति गौतमीय सूत्रे दशाहादौ व्यतीते प्रभाते सगवे यद्यन्यदापतेत्, तत तिसृमि रात्रिभिः शुध्येरन्निति व्याचष्टे । तस्य चैयमुपपत्तिः—आशौचिना हि आशौचान्तरदिने सगवे कान विहितम् । खानकालापनोद्य चाशौचम् । ततश्च खानात् प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपाते त्र्यहणेन शुद्धिरिति युक्तमेव । तदेतत् स्पष्टमुक्तम् अस्मिन्मृतौ—

“ दशाहे दशमे शावे शावमन्यथदापतेत् ।
द्व्यहाच्छुद्धिर्भवेत् तस्य प्रभाते च त्र्यहात् तथा ॥
प्रोक्तं पुरोगतं कालं प्रभातस्त्रिमुहूर्तकं ।
पुरोदयाच्च कल्याण्य कालं पञ्चमुहूर्तकं ॥
खानकालं प्रभातान्तं शावसूतविना स्मृतं ।
स्त्रीणां चर्तौ तु तत्कालात् प्राक् खानाच्च शुचिर्भवेत् ॥ ”

इति । पित्रोस्तु सर्वत्र त्रिरात्रमेव । तदाह काष्ठाजिनिः—

“प्रप्ताप्रप्तासु योपित्सु सस्कृतासस्कृतासु च ।

मातापित्रोस्त्रिरात्र स्यादितरेषां यथाविधि ॥”

इति । वाम्दत्तावाम्दत्ताकृतचौलाकृतचौलाभिरित्यर्थः । अत्र विशेषमाह तुः शङ्खकाष्ठाजिनी—“अजात-
दन्तासु पित्रोरेकरात्रम्” इति । देवस्वामी तु अप्रप्तास्वपि दशाहमाह ; “दशाहं सपिण्डेषु, गुरौ
चासपिण्डे, अप्रप्तासु च स्त्रीषु” इति आश्वलायनस्मरणात् । वसिष्ठोऽपि—“दशाहं शवमाशौचम्”
इत्युपक्रम्य “अप्रप्ताना स्त्रीणां त्रिपुरुषा विजायते” इत्यभिधाय “जननेऽप्येवमेव स्यात्” इत्युपसहस्रव-
माह^१ । तच्च देशाचारतो व्यस्तथाप्यम् । विवाह इति सामान्योपादानेऽपि ब्राह्मदैवार्पप्राजापत्यानामेव ग्रहणम् ;
तत्रैव प्रदानसद्भावात्, प्रदानस्यैव चाशौचविच्छेदकत्वात् । तथाच वसिष्ठः—“प्रत्तानामितरे दुर्युः”
इति । अन्यथा सापिण्ड्यसद्भावेन^२ दशाहाशौचप्रसङ्गः । न च विशेषवचनादेव तन्निवृत्तिः ; निमित्तविशेषा-
भावे विशेषवचनत्वासिद्धेः । तस्मात् प्रदानमेव निमित्तम् । तथाच गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचेषु प्रदानाभावेन
सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोरनिवृत्त्या दशाहाशौचमेव सिध्यति ।

येऽपि

“सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः सासृगैरुपै ।

पिण्डश्चोदकदानं च शौचाशौचं तदानुगम् ॥”

इति शङ्खलिरितवचनात् सापिण्ड्यविशिष्ट सगोत्रत्वं दशाहाशौचनिमित्तमाहुः, तेषां सापिण्ड्योदीर्घसगोत्रोद-
मातृत्वसुपुत्रेषु सगोत्रत्वसापिण्ड्ययोर्विद्यमानत्वेन दशाहाशौचप्रसङ्गो दुरुद्धरः ॥ ३२ ॥

स्न्याशौचस्य पितृपक्षे नैमित्तिकमपवादमाह । ब्राह्मादिचतुर्विधविवाहोदासु स्त्रीषु प्रसूतासु मृतासु वा
पितृपक्षे नाशौचं भवति ॥ ३३ ॥

तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां, तदा एकरात्रं त्रिरात्रं च
॥ ३४ ॥ जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्, तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः ॥ ३५ ॥ रात्रिशेषे दिनद्वयेन ॥ ३६ ॥
प्रभाते दिनत्रयेण ॥ ३७ ॥

तस्यैव नैमित्तिकं प्रतिप्रसंगमाह । तस्या सस्कृताया स्न्यायाः प्रसवमरणयोरन्यतरत् यदि पितृगृहे
स्यात्, तदा पित्रोस्त्रिरात्र, मृधूनामेकरात्रं ज्ञेयम् । यथाह ब्राह्मे—

“^३दत्ता स्न्या पितृगृहे स्यते प्रियतेऽवना ।

तद्वन्धुर्गर्भस्तेकेन शुन्यते जनमग्निभिः ॥”

देशान्तरस्य प्रत्याह । आशौचमध्ये इत्यनुवर्तते । तेन देशान्तरस्यो दशाहान्त सपिण्डजननमरणे श्रुत्वा आशौचशेषकालेनैव शुध्येत् । तदाह वृद्धस्पतिः—

“ अन्यदेशमृत ज्ञाति श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोर्भिविशुध्यति ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

तस्यैवाशौचापगमे विशेषमाह । दशाहादावशौचकालेऽतिफ्रान्ते पुनर्वर्षमध्ये ज्ञातिमरणश्रवणे देशान्तरस्य अहोरात्रेण शुध्येत् । यद्यप्यशौच इति सामान्येनोपाच, तथापि मरणाशौचमात्रे इदं ज्ञेयम्, “ नाशुद्धि मसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि ” इति देवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितु खानमस्त्येव,

“ निर्देश ज्ञातिमरण श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानव ॥ ”

इति मानवात् । सवत्सरान्त इत्यविशेषेऽपि पण्मासादूर्ध्वमिति द्रष्टव्यम्,

“ अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिनिश पण्मासाच्च दिवानिशम् ।
अहं सवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥ ”

इति विष्णुपुराणात्^१ । दिवानिशमित्यनेन अहर्द्वययुक्ता निशोच्यते, “ पण्मासात् पक्षिणी भवेत् ” इति स्मरणात् ; अन्यथा ‘अहं सवत्सरात्’ इत्यनेनाविशेषापातात् । ‘अहं सवत्सरात्’ इत्यपि पण्मासादूर्ध्वं नवमान्मासादर्वाक् द्रष्टव्यम्, नवमादूर्ध्वं खानमात्रश्रवणात् । यथाह वृद्धवसिष्ठः—

“ मासत्रये त्रिरात्र स्यात् पण्मासात् पक्षिणी भवेत् ।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं खानेन शुध्यति ॥ ”

इति ॥ ४० ॥

किंच ततो नवमान्मासात् पर देशान्तरमृत श्रुत्वा खानमात्रेण शुध्येत् । यत्तु—नद्यादियवहित देशान्तरमृते तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सब शौचमिति मिताक्षरोक्त, तत् विष्णुशक्ति-वाक्यविरोधादुपेक्षणीयम् । यच्च

“ देशान्तरमृत श्रुत्वा क्लीपे वेखानसे यतौ ।
मृते खानेन शुच्यन्ति गर्भस्तावे च गोत्रिण ॥ ”

इति वचन, तत् नवमान्मासादूर्ध्वं खानविधायकमिति न निरोध ॥ ४१ ॥

इति । अस्यार्थ — दशमे, दिन इति शेष । श्राव इति सूतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रभात इत्यत्रापेक्षित प्रभातलक्षणमाह । उदयात् पूर्वं पञ्चमुहूर्तं, उदयात् पुरोगत उदयानन्तरभावी च त्रिमुहूर्तं काल प्रभात इत्यर्थ । स एव च कल्याण्य । श्राव च सूतक च श्रावसूतके, ते विद्येते येषां ते श्रावसूतनि । तेषामाशौचानन्तरदिने स्नानकाल प्रभातान्त । प्रभातस्यान्तो येनासौ प्रभातान्त, सगवकाल इत्यर्थ । स्त्रीणामृतो च स एव स्नानकाल, “सगवे स्नानमाचरेत्” इति वक्ष्यमाणदेवलस्मरणात् । तुशब्देन तत्स्नाने कालान्तरमप्याह । तत्कालात् सगवकालात् प्राक् च प्रातरपि रजस्वला स्नानात् शुचिर्नवेदित्यर्थ ॥ ३७ ॥

मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा देशा-
न्तरस्यो जननमरणे आशौचशेषेण शुध्येत् ॥ ३९ ॥ व्यतीतेऽशौचे
संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण ॥ ४० ॥ ^१ततः परं स्नानेन ॥ ४१ ॥
आचार्यं मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥ ४२ ॥

जननाशौचसन्निपाते यो निर्णय, स एव मरणाशौचसन्निपातेऽप्यवधेय । विशेषस्तु शावाशौचेन सूत्याशौचमपैति, न सूत्याशौचेन शावाशौचमिति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

“मृतनातन्योयोगे वा शुद्धि सा तु कथ्यते ।

मृतेन शुध्यते जात न मृत नातकेन तु ॥”

इति । अत्र विशेषान्तर पट्टशीतिमते—

“पूर्वागोचेन वा शुद्धि सतिना मृतिना च सा ।

सूतिकामग्निं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ॥

पूर्वेण वा परेणापि पित्रो ^२शावेन हीतस्तु ।

आशौच शुद्धिमायाति न पित्रो श्चात्मन्या ॥”

इति । पित्राशौचसन्निपात तु ग्रहः—

“मातर्यग्रे प्रमातायामशुद्धौ प्रियत पिता ।

पितु शेषेण शुद्धि स्यान्मातु उर्यानु पर्णिणीम् ॥”

इति ॥ ३८ ॥

यस्मिन् देशे स्वयमुप्यते, स स्वदेश । तस्य रात्रि च प्रेते एकरात्रेण शुद्धि ॥ ४५ ॥
सपिण्डः पूर्वोक्त । तद्विन्न असपिण्ड । तस्मिन् स्ववेश्मनि मृते एकरात्रेण शुद्धि ॥ ४६ ॥

भृगवग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्मृहृतानां नाशौचम् ॥४७॥

मरणविशेषेणाशौचापवादमाह । भृगु गिरिकटक । अग्नि अग्निप्रवेश । अनाशकमनशनम् ।
अम्बु जलमात । संग्रामो युद्धम् । विद्युत् वज्र । नृपो राजा । एतै बुद्धिपूर्वं हताना नाशौचम् । यद्यपि
एतेश्चतुर्थापि मरण सम्भवति—निपिद्ध, नैमित्तिक, काम्यम्, अभ्यनुज्ञान चेति, तथापि आद्येषु त्रिष्वेवाय-
माशौचाभाव । तत्र निपिद्ध शब्दः—

“ भृगवग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्मृहृतानामात्मघातिनाम् ।
न पिण्डस्तस्य नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताश्च ये ॥ ”

इति । नैमित्तिके गौतमः—“ यस्य प्राणान्त्रिक प्रायश्चित्तं स मृतं शुध्येत् । सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि
प्रेतकर्माणि कुर्युः ” इति । प्राणान्त्रिकप्रायश्चित्तप्रस्तावे सुमन्तुरपि—“ भृगुमिनः सपातदेशान्तरस्थ-
सन्ध्यास्यनशनमहाभवनिकानामुदकक्रिया कार्या, सद्यः शौचं भवति ” इति । काम्ये शिवपुराणे वायु-
संहितायाम्—

“ तथापि मरणं शस्तमुशन्त्यनशनादिभिः ।
शस्त्रविस्त्रम्भारेण मनसा क्रियते यतः ॥
एतेष्वन्यतमोपायः कथमप्यवलम्ब्य वा ।
पङ्कजगुद्धिं विधिवत् प्राप्तो वा म्रियते यदि ॥
सद्य एव विमुच्येत नात्र कार्या निचाराणा ।
पशूनामिव तस्येह न कुर्यादौर्ध्वदेहिन्म् ॥
नैवाशौचं प्रसज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषतः ।
अथैतमपि चोद्दिश्य कर्म चेत् कर्तुमीप्सितम् ।
कन्याणामेव कुर्यात् भक्त्या भक्ताश्च पूजयेत् ॥ ”

इति । कल्याण शिवमहोत्सव । एतेऽप्यित्यनेन काष्ठपाषाणनलप्रवेशादयोऽपि काम्यमरणोपाया परामृश्यन्ते ।
तेन तत्राप्याशौचादिनिवृत्तिः । तथाच मृहत्पराशरः—

“ जलमध्यगतो वापि काष्ठमध्यगतोऽपि वा ।
वाराणसीमृतो जन्तुर्न स संस्कारमर्हति ॥ ”

असगोत्राशौचमाह । आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षण । मातामहो मातु पिता । तस्मिन् व्यतीते मृते त्रिरात्रेण शुद्धि । चकारात् मातामह्यामपि, “ मातामहे च तत्पत्यामाचार्ये च त्रिवासरम् ” इति षडशीति-स्मरणात् ॥ ४२ ॥

^१अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु ^२भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥ ४३ ॥

अनौरसाद्याशौचमाह । अनौरसा पुत्रा क्षेत्रजगूढजकानीनसहोदजपुत्रिकापुत्राद्या । यद्यपि क्रीतकृत्रिम-दत्तस्वयदत्तापविद्धानासुत्यनन्तरमेव पुत्रत्वेन परिग्रहात् तज्जननाशौचं न सम्भवति, तथापि तदपत्योत्पत्ति-विति द्रष्टव्यम् । एतेषु जातेषु मृतेषु वा त्रिरात्रमाशौचम् । ^३तथा पर पूर्वो यासा ता परपूर्वा पुनर्भ्यं स्वैरिष्यश्च, तासु ^४प्रसूतासु मृतासु वा त्रिरात्रमाशौचम् । इदं च यत्प्रतियोगिकं भार्यात्व पुत्रत्व च तस्यैवेति ज्ञेयम् । अन्येषामहोरात्रमेव । यथाह मरीचिः—

“ लूतक मृते के चेन त्रिरात्र परपूर्वयो ।

एसाहस्तु सपिण्डाना त्रिरात्र यत्र वै पितु ॥ ”

इति । पर पूर्व पति पिता च ययोस्तो भार्यापुत्रौ । परपूर्वत्यन्याश्रिताया स्वभार्याया अप्युपलक्षणम्,

“ अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिण ज्ञानशुद्धा सुस्त्रिरात्रेणैव तस्मिन् ॥ ”

इति प्रजापतिस्मरणात् ॥ ४३ ॥

‘ आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलभश्चशुरभश्चशुर्यसहाध्यायि-
शिष्येऽप्यतीतेष्वेकरात्रेण ॥ ४४ ॥ स्वदेशराजनि च ॥ ४५ ॥
असपिण्डे^६ स्ववेदमनि मृते च ॥ ४६ ॥

पूर्वोपमाह । आचार्या वक्ष्यमाणलक्षण । तत्पत्नी विवाहसमृत्ता । पुत्रधोरसम्पत्तिर्न ।
उपाध्यायो वक्ष्यमाणलक्षण । मातुल मातु सोढरो आता । श्वश्रु श्वशुरश्च श्वशुरो । श्वशुर्यं स्यात् ।
महाध्यायी महा ययनहारी । शिष्योऽप्यापिन । तेऽप्यतीतेषु ऋरात्रेण शुद्धि ॥ ४४ ॥

^१ This verse omitted in H

^२ From here up to शिष्योऽपि मृते omitted in H

^३ आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलभश्चशुरभश्चशुर्यसहाध्यायि-
शिष्येऽप्यतीतेष्वेकरात्रेण ॥ ४४ ॥

^४ नागदु—च

^५ श्वशुर्यं omitted in H

^६ असपिण्डे—च

न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया^१ ॥ ५२ ॥ न देवप्रतिष्ठा-
विवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ॥ ५३ ॥ न देशविभ्रमे ॥ ५४ ॥ आप-
द्यपि च कष्टायाम् ॥ ५५ ॥

राजामाज्ञाकारिणो राजसेवका । तेषां राजेच्छया नाशौचम्, “राजं पुरोहितोऽमात्यं शुद्धिस्तस्य
तदाश्रयान्” इति शङ्खल्लिखितस्मरणात् ॥ ५२ ॥

विष्ण्वादिमूर्तिप्रतिष्ठापने विवाहे च नाशौचम्, पूर्वमाज्ञोक्तात् समारं प्रारम्भश्च । एव श्राद्धादि-
प्यपि ज्ञेयम्, “यज्ञे संभृतसमारो विवाहे श्राद्धकर्मणि” इति स्मरणात् । प्रारम्भलक्षणं त्वाहं विष्णुः—

“प्रारम्भो वरणं यज्ञे सकल्यो व्रतसत्रयो ।

नान्दीमुखं विवाहादो श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥”

इति ॥ ५३ ॥

देशोपह्वे नाशोचं स्पर्शादो, तन्निमित्तशान्त्यादौ च,

“विवाहे देवयात्रायां समामे देशविह्वे ।

आपद्यपि च कष्टायां स्पृष्टास्पृष्टिर्न दोषकृत् ॥”

इति स्मरणात् ;

“दुर्भिक्षं राष्ट्रसपातं आपदा च समुद्रवे ।

उपमर्गमृतौ चैव सद्यः शोचं विधीयते ॥”

इति पराशरस्मरणात् ॥ ५४ ॥

कष्टा आपत् दुर्भिक्षरोगादि । तत्र प्रतिग्रहदानादौ नाशौचम्,

“जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यत ।

उत्क्रान्तिवैतरिण्यादिदाने प्रेताहुतिष्वपि ।

सद्यो अश्वकुटुम्बार्थं प्रतिग्रहकृतौ तथा ॥”

इति पदशीतिस्मरणात्^२ ॥ ५५ ॥

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः^३ ॥ ५६ ॥ पति-
तस्य दासी मृतेऽहि पदा ‘अपां घटमपवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

^२ मतात्—य

^३ अपां omitted in शं ठ

^१ तदिच्छायाम्—ठ

^३ भागिन—च

इति । अभ्यनुज्ञाते मनुशातातपौ—

“ वृद्ध शौचस्मृतेर्लुप्त प्रत्यास्यात्तमिषक्रिय ।
आत्मान घातयेद्यस्तु भृग्वभ्यनशनाम्बुमि ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौच द्वितीये त्वस्थिसचय ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ ”

इति । आशौचमित्योर्ध्वदेहिस्स्याप्युपलक्षणम् । यथाह आपस्तम्बः—

“ व्यापादयेदिहात्मान स्वयं योऽभ्युदकादिभि ।
बिहित तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ ”

इति । प्रमादमृते त्वस्येन सजम् ,

“ अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताभ्युदकादिभि ।
तस्याशौचं विधातय स्तव्या चोदक्रिया ॥ ”

इति अङ्गिरःस्मरणात् ॥ ४७ ॥

न 'राज्ञां राजकर्मणि ॥ ४८ ॥ न व्रतिनां व्रते ॥ ४९ ॥

न सत्रिणां सत्रे ॥ ५० ॥ न कारूणां कारुकर्मणि ॥ ५१ ॥

अथ 'केषांचित्' कर्मनिशेषेणापवादमाह । राज्ञामभिषिक्तानां^१ राजकर्मणि प्रचापालनोपयुक्तज्ञानदान-
व्यवहारदर्शनादौ नाशौचम् ॥ ४८ ॥

अथ वृष्टिचान्द्रायणादि निघते येषां ते व्रतिनः । तेषामारब्धव्रतानुष्ठाने नाशौचम् । यद्वा प्रतिज्ञो
नम्रचारिणः । तेषामपि नाशौचम् । 'किंतु पित्रोरन्यत्र । यथाह बसिष्ठः—“ नम्रचारिणः शत्रुशर्मणो
ननातिशुचिरन्यत्र मातापित्रोः ” इति । यद्वा व्रतिनः प्रकान्तप्रायश्चित्वा “ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां वातृ-
नम्रमिदा तथा ” इति ब्राह्मणात् ॥ ४९ ॥

अथ गयामयनादि अत्रयत्रादि च, तद्विघते येषां यजमानानां ते मत्रिणः । तेषां सत्रे गयामयनज-
मत्रादौ नाशौचम्, “ अत्रयत्रप्रवृत्तानामात्मनमगाहनम् ” इति स्मरणात् । सत्रयोगे साक्षाद्दानाभिरुक्तं^२ अणम्,
“ कल्पिता दानिताना च यज्ञियं कर्म पुनैनाम् ” इति यागिन्स्मरणात् ॥ ५० ॥

कारय नम्रदय । तेषां कारुकर्मणि साष्टन णादौ नाशौचम् ॥ ५१ ॥

^१ गरी omitted in B

^२ ति इ शनो—य

^३ Text at d c insertary of Sūtras 13 to 51 omitted in B, G.

^४ गरी ३—य, न

“वोद्धारोऽग्निप्रदातार पाशच्छेदकरास्तथा ।
तत्सकृच्छ्रेण शुभ्यन्तीत्येवमाह प्रजापति ॥”

इति पराशरस्मरणात् ॥ ५० ॥ तेषामात्मघातिनामर्थे योऽश्रुपात करोति, सोऽपि तत्सकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ ६० ॥ प्रसङ्गादन्यार्थाश्रुपातेऽपि प्रायश्चित्तमाह । सर्वस्य चातुर्वर्णिकस्य प्रेतस्य प्रसङ्गान्मिलिते बान्धवे सहाश्रुपात कृत्वा सर्वोऽपि स्नानमात्रेण शुभ्यति, तद्गृहगमनादो त्वाशोचान्तरस्मरणात् । तच्च शुद्धिचन्द्रिकायामुक्तमिति नेहोच्यते । यद्वा सर्वस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियादे क्षत्रियाद्युद्देशेन रोदने इदं द्रष्टव्यम् । यथाह ब्राह्मे—

“सचेल स्नानमन्येषामदृते त्वस्थिसचये ।
कृते तु केनल स्नान क्षत्रविद्भद्रचन्मनाम् ॥”

इति ॥ ६१ ॥ अस्थिसचयादर्वाक् रोदने तु सचेलस्नानेन शुद्धिः । अदृत इति वचनात् कृते स्नानमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ६२ ॥

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नः
त्रिरघमर्पणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ॥ ६३ ॥ द्विज-
प्रेतस्याष्टशतम् ॥ ६४ ॥ शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत्
॥ ६५ ॥ चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ॥ ६६ ॥

द्विज त्रेवर्णिक शूद्र प्रेतमनुगम्य नदां गत्वा तस्या निमग्न्य त्रिरघमर्पणं जप्त्वा उत्तीर्य अष्टाधिक सहस्रं गायत्रीजपेत् ॥ ६३ ॥ द्विजो द्विज प्रेतमनुगम्य पूर्वोदघमपणं जप्त्वा अष्टाधिकशतं गायत्रीजपेत् ॥ ६४ ॥ शूद्र द्विज प्रेतमनुगम्य स्नायात् ॥ ६५ ॥ चिता प्रसिद्धा । तद्रूमसेवने सर्वे वर्णा स्नानं कुर्युः ॥ ६६ ॥

मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगगतकण्ठे वमनविरिकयोश्च ॥ ६७ ॥
श्मश्रुकर्मणि कृते च ॥ ६८ ॥ शवस्पृशं च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचण्डाल-
यूपांश्च ॥ ६९ ॥ भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशव^१ तदस्थिस्नेहं च ॥ ७० ॥
सर्वेऽन्वेतेषु स्नानेषु^२ वस्त्रं नाप्रक्षालितं विभृयात् ॥ ७१ ॥

^१ शूद्रप्रेतस्यानु—ठ

^२ यने दुःस्वप्ने—ठ

^३ शव—१

^४ तन्निमग्नं to उत्पद्य omitted in D
^५ पूर्वं वस्त्र—ठ, ग

ओर्ध्वदेहिक्वाचपत्रादमाह । आत्मत्यागिन पूर्वोक्ता । पतिता महापातन्निप्रभृतय । तेषामाशौचोदक-
दानादि न कर्तव्यम् ,

“ आत्मनस्त्यागिना नास्ति पतिताना तथा क्रिया ।

नेषमपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ ”

इति स्मरणात् । यद्यपि आत्मघातिनामाशौचाभावः पूर्वमेवोक्तः , तथापि उदकदानादिनिवृत्त्यै पुनरुपन्यासः
॥ ५६ ॥ कथं तर्हि तस्य वृत्तिः स्यात् ? अत आह । पतितस्य मरणदिने दासी अपा घट पत्रा अपवर्जयेत्
' इदं त्वं पित्र ' इति । तदुक्तं ब्राह्मे—

“ पतितस्य तु कार्ण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स हि दासीं समाह्वय सर्वगा दत्तवेतनाम् ॥

अशुद्धघटहस्तां ता यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।

हे दासी गच्छ मूढ्येन तिलानानय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णं घटं चेम सतिलं दक्षिणामुखी ।

उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपे ।

कीतये पतिता सज्ञा त्वं पित्रेति मुहुर्वद ॥ ”

इति । मुहुः , त्रि । स एष स्मृतपतिनगहिष्कारः । जीवद्वहिष्कारस्तावद्वक्ष्यते । प्रकारान्तरमप्युक्तं तत्रैव—

“ क्रियते पतितानां तु गतं सवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वात् गयारूपेषु ऋषिभिः ।

मार्तण्डपादमूले च श्राद्धं हरिहरं स्मरन् ॥ ”

इति ॥ ५७ ॥

उद्धन्धनमृतस्य^१ यः पाशं लिङ्ग्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति

॥ ५८ ॥ आत्मत्यागिनां संस्कर्ता च ॥ ५९ ॥ तदश्रुपातकारी च ॥ ६० ॥

सर्वस्यैव प्रेतस्य^२ बान्धवः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ॥ ६१ ॥

अकृतेऽस्थिसचये सचैलस्नानेन ॥ ६२ ॥

आत्मघातिसंस्कारादौ प्रायश्चित्तमाह । ^१ उद्धन्धनं गलपाशः । तेन मृतस्य यः तं पाशं लिङ्ग्यात् , स
तप्तकृच्छ्रेण मध्यमाग्नेन शुध्यति ॥ ५८ ॥ पूर्वोक्तानामात्मघातिना दाहकदाहकादिरपि तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ,

^१ पत्रादमाह—पत्र

^२ दासी—पति

^२ मृतस्य—ग, न

^३ The manentary from here up to that in Sutra 60 omitted in M

अन्ते प्रायश्चित्तं च वसिष्ठपराशराद्युक्तमुन्नेयम् । तच्च पराशरस्मृतिविवृतो विद्वन्मनोहरायामुक्तमिति नेहोच्यते ॥ ७४ ॥

क्षुत्वा सुप्त्वा भुक्त्वा भोजनाध्ययनेप्सुः पीत्वा स्नात्वा
निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य ^१मूत्रपुरीषं कृत्वा ^२पञ्च
नखास्थि अलेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत् ॥ ७५ ॥ चण्डालम्लेच्छसभापणे
च ॥ ७६ ॥

आचमनशुद्धिमाह । क्षुत्स्वापभोजनानन्तरं भोजनाध्ययनादौ च पानस्नाननिष्ठीवनवास परिधानरथ्या-
क्रमणमूत्रपुरीषोत्सर्गास्नहृपञ्चनखास्थिस्पर्शेषु आचामेत् । चकार पुनस्तत्पर्यन्तम् । यथाह योगेश्वरः—

“ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुते भुक्त्वा रथोपसर्गणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ^३ ॥ ”

इति । आपस्तम्बः—“ भोक्ष्यमाणोऽध्येयमाणश्च प्रयतोऽपि ^४द्विराचामेत् ” इति । प्रचेताः—“ मूत्र-
पुरीषोत्सर्गनिष्ठयतश्च कृत्वा कयाभिधाने पुनरपस्पृशेत् ” इति ॥ ७५ ॥ चण्डाल उक्तलक्षण । म्लेच्छा
किरातादयः । तेषां सभापणे च द्विराचामेत् ॥ ७६ ॥

नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मयैश्चोपहतो ^५
मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ^६शुध्येत् ॥ ७७ ॥ अन्यत्रोपहतो मृत्तोयै-
स्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ॥ ७८ ॥ ^७वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा
पञ्चगव्येन ॥ ७९ ॥ दशनच्छदोपहतश्च ॥ ८० ॥

प्रक्षालनशुद्धिमाह । नाभेरधोभागे प्रवाहुषु कराग्रेषु च कायिकैर्मले सुराभिर्मयैश्च वक्ष्यमाण-
लक्षणैरुपहतः मृत्तोयैः गन्धलेपक्षय यावत् तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्येत् ॥ ७७ ॥ स्नानशुद्धिमाह । उक्ताङ्गेभ्यो-
ऽन्यत्र नाभेरध्वं पूर्वोक्तैः द्रव्यैरुपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन शुध्येत् ॥ ७८ ॥ प्रायश्चित्तशुद्धिमाह ।
पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैः वक्त्रे उपहतः उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् । चक्षुषीत्यपि पाठः ॥ ७९ ॥
दशनच्छदाबोद्धौ । तत्रोपहतश्चोपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्यपानेन शुध्येत् ॥ ८० ॥

^३ नरासिन्नेह—ज, ठ

^३ वा—ग

^१ कृत्वा मूत्रपुरीषं—ह.

^४ अपि omitted in ग.

^६ From here up to प्रक्षाल्य in the next Sutra omitted in क, ज, ह, ठ.

^७ चक्षुष्युपहतः—ज, ठ

^३ मयैश्च omitted in क

प्रसङ्गात् स्नाननिमित्तान्याह । स्त्रीसभोगे दुःस्वप्ने गर्दभाचारोहणे कण्ठतो रथिरनिर्गमे वान्ते अतिसारे च सर्वे स्नानं कुर्युः ॥ ६७ ॥ इमंशुक्लं क्षौरम् । तस्मिंश्च कृते स्नानं कार्यम् ॥ ६८ ॥ शयनवाहक, रजस्वलासुदक्या, चण्डाल तत्समानधर्मं श्वपचादिकं च, यूप यज्ञस्तम्भं स्पृष्ट्वा स्नायात् ॥ ६९ ॥ भक्ष्या पञ्चनखा शशादयः पञ्च, तद्वर्जं श्वादिपञ्चनखशवमारुद्रं तदस्मिन् स्पृष्ट्वा स्नायात् ॥ ७० ॥ एषु स्नानेषु निशेषमाह । एषु पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वपि स्नानेषु स्पर्शमालीनं वस्त्रं प्रक्षाल्येव निम्नयात्, नाप्रक्षालितम् ॥ ७१ ॥

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि ^१स्नानाच्छुध्यति ॥ ७२ ॥ रजस्वला
हीनवर्णा ^२रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदधीयात् यावन्न शुद्धा ॥ ७३ ॥
सर्वणामधिकवर्णा वा स्पृष्ट्वा ^३सद्यः स्नात्वा शुध्यति ॥ ७४ ॥

रजःशुद्धिमाह । रजस्वला उदक्या, दिनत्रयं त्रेतेन तिलाक्षं चतुर्थेऽह्नि प्रातः सगवे वा मृद्धिं शौचं कृत्वा सचेत् स्नात्वा शुध्यति स्पर्शं भर्तृपरिचरणे च योग्या भवति । दैवपितृभ्योस्तु पञ्चन एव,

“चतुर्थेऽह्नि कुर्वत प्रातः स्नानं यथाविधि ।

सगवे वा मृदाद्विंशं शौचं कृत्वा रजस्वला ॥”

इति स्मृत्यन्तरात् । आपस्तम्बोऽपि—

“शुद्धा भर्तृश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।

देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥”

इति । “चतुर्थेऽह्नि शुध्यति” इत्यभिमानात् दिनत्रयं सर्वं यन्हारायोग्येति गम्यते । तत्राच तेत्तिरीयश्रुतिः—

“तस्मान्मलवद्वाससा न सवदेत, न सहामीत, नास्या अन्नमद्यात्” इत्यादि । अस्यापवादोऽपि तत्रैव

“अथो सन्वाहुरभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्य काममन्यत्” इति । अत्यार्थः—
मतान्तरमुपन्यस्यति—अथो इति । अभ्यञ्जनं व्यनाय । तदेव स्त्रिया अन्नं तर्पकम् । तदेव न प्रतिगृह्यं न कर्तव्यम्, “यस्तनो जायते सोऽभिश्नोत” इत्यपत्यद्रोपश्रवणात् । अन्यत् सहासिकाभाषणादि
कामम् । वर्तने अम्युदय । अत्र-नि प्रत्ययाभावात् इति । तदिदं देशभेदेन यथाचारं व्यख्याप्यम् ॥ ७२ ॥

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शं शुद्धिमाह । ब्राह्मण्यादि रजस्वला हीनवर्णा क्षत्रियादिरजस्वला स्पृष्ट्वा न तावदधीयात् यावन्न शुद्धा भवति ॥ ७३ ॥

सर्णा ब्राह्मण्यादि ब्राह्मण्यादिनाम्, अधिस्पर्णा क्षत्रियादि ब्राह्मण्यादिना वा रजस्वला स्पृष्ट्वा मद्यं स्नात्वा अधीयात्, नोपरमेत् । इदमुभयमप्यसामतं स्पष्टं । सामनं स्पष्टं तु यावच्छुद्धिं उपरासः,

^१ स्नाता शुभक्त—

^२ रजस्वला omitted in २५

^३ सद्यः omitted in २, ४

^४ From here up to यथाचारं व्यख्याप्यम् omitted in all MSS except ४

इति स्मरणात् । तासु यथैवैका पैष्टी त्रिभिरपि द्विजैर्वर्जनीया

“सुरा वै मलमन्त्राना पाप्मा च मलमुच्यते ।

अतो ब्राह्मणराजन्त्यौ वैश्यश्च न सुरा पिनेत् ॥”

इति मनुस्मरणात्, तथा द्विजातिभिर्ब्राह्मणक्षत्रियवेश्यैर्मृगवासिक्काद्यनुलेमजैश्च सर्वा गौड्यादिर्नवविधापि वर्जनीया, “यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः” इति मानवात् । ब्रह्मवादिनस्त्रैर्णिका, वेदाध्येतृत्वात् । नाध्यापनयोगिनो ब्राह्मणा एव, वदेरुच्चारणार्थत्वेनाध्यापनपरत्वाभावात्,

“एका माध्वी च पैष्टी च गौडी च त्रिविधा सुरा ।

द्विजातिभिर्न पातव्या कथंचिदपि कर्हिचित् ॥

अज्ञानाद्वास्तु पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥”

इति ^१यमस्मरणाच्च । कथंचित्, रोगादिष्वपि, “मद्य तावत् त्रिविध गौडी पैष्टी च माप्नी च” इत्युपक्रम्य,

“मद्यप्रयोग कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ब्राह्म यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ॥”

इति धन्वन्तरिस्मरणात् ।

यदपि

“कामादपि हि राजन्त्यो वेद्यो वापि कथंचन ।

मद्यमेवासुरा पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥”

इति ^२ब्रह्मपात्रवल्कीयमभ्यनुज्ञान, तदपि उक्तनिषेधवशीकृतं सत् तालादिमद्यमात्रविषयमेव, असुरापदेन त्रिविधाया अपि सुराया व्यावर्तनात् ।

यत्तु

“उभौ मत्वा सवक्षीनातुभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टो मे केशवार्जुनो ॥”

इति लिङ्ग, तदपि “मधुमद्ये पुष्परसे” इति कोटोऽन “यदप्यौषधाम्बुभ्या मिद्धं मद्य ॥ आसनं” इत्याप्रायुर्वेदेन च गौडीमाध्वीन्यतिरिक्ततालादिमद्यासवपानगमकम्, न गौडीमाध्वीपानम्य, तयोस्तद्वेदम्या-युर्वेदप्रसिद्धत्वात् ।

वसा शुक्रमसृद् मज्जा सूत्रं विद् कर्णविण्मखाः ।

१ श्लेष्माश्च दृषिका स्पेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ ८१ ॥

गौडी मध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥ ८२ ॥

न विर्मलैरित्युक्तम् । तानाह । उवा मासस्नेह । शुभ्र रेत । अस्तू रक्तम् । मज्जा अम्बुगिरि-
गतो रस । मूत्रमुद्यार । पिद् पुण्यम् । कर्णपिद् कण्ठिष्ठमल । नखा नखरा । श्लेष्म कफ । शु-
त्र तत्रत्वम् । दृषिका तत्रत्वम् । स्पेद अत्रत्वम् । एते द्वादश नृणा मला । नृमहण पञ्चनले पण्डितान्,
५ नृणाणादीनामभृदयन्तान्, " विष्मूत्रे च मर्मेत्यानापिस्मोऽप्येभ्योऽन्यत्र " इति स्मरणात् ॥ ८१ ॥

पुराभिरित्युक्तम् । तद्दानाह । गौडी गुडविसार । मायी मधुविसार । पैष्टी पिष्टविसार ।
मेय त्रिविधा सुरा विज्ञया । विज्ञयनापन्ननाद्य एतन्त्रये पुराशब्दस्य शक्तिं गमयति, अन्यथा
वासरारणानयस्यात् । न तानेकायत्वम्, तालादिमद्ययावृत्तमत्रविशेषशक्तेरेकस्या प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ।
यन् " द्वादश तु पुरा मद्यम् " इति पुनस्तुत्येन गाडामा शब्द्यामपि सुराया पृथक् निदेशान् भेद इति
प्राप्तेरुक्तम्, तन् एतेन पुराशब्दयोगेण गौडीमा यैवभ्रमेणेति मन्त्रयम्, अन्यथा मूलवाक्ये ताभ्या तयो-
पृथक्पुराशब्दयोः । परिगणनादेन प्रेरितसिद्धौ पुनरत्र प्रत्येक प्रेरित्यप्रतिपादनाय । यथाह शरितः—

“ गौडी मा यै तथा पैष्टा निर्वास्या रथिनापरा ।

एव च गुडमा मेय पुरास्त्वान्ना प्रमदना ॥

भेदेन द्वादश मज्जा पुरा श्लेष्मरसारम् ।

मार्जुनीशः । मन्त्रशः गुडेन प्रमदन्त्य ॥

शरितः मज्जा मा यै मज्जा मज्जा मज्जा ।

पैष्टा जगृह एव तन्मज्जा मज्जा ॥

मधैरित्युक्तम् । तद्भेदानाह । माधूक मधूकपुष्पोद्भवम् । ऐक्षवम् इक्षुरससम्ब गौडीव्यतिरिक्तम् । टाङ्कम् ; टङ्क. कपित्थविशेष ; तज्जम् । कौलम् ; कोल वदरम् ; तज्जातम् । खार्जूरम् ; खर्जूरफलोद्भवम् । पानसम् ; पनसफलोद्भवम् । मृद्वीका द्राक्षा ; तद्रसोद्भवम् । माध्वीकम् ; मधूद्भवम् , माध्वीव्यतिरिक्तम् । भैरेयम् ; धातुपुष्पजम् । गुडधान्याम्बुसहितमिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः । नारिकेलजम् ; नारिकेलवृक्षोद्भव जलम् ॥ ८३ ॥

एतानि दश मद्यानि मद्भजनकानि ब्राह्मणस्यामेध्यानि अस्पृश्यानि । स्पर्शनिषेधार्थसिद्धिः पाननिषेधः ; “ नित्यं मद्य ब्राह्मणो वर्जयेत् ” इति गौतमीयात् । राजन्यवैश्ययो पुनरेतत्स्पर्शे न दोषः । स्पर्शः पानोपलक्षणम् ; “ मद्यमेवामुरा पीत्वा ” इत्यभ्यनुजानात् । न च ऐक्षवमाध्वीकयोरेव मद्ययोगौडी-माशीत्व शङ्कनीयम् ; पूर्वेण पौनरस्यात् ; क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निषेधाभ्यनुज्ञाविरोधाच्च । पुलस्त्यस्तु एकादशेत्याह—

“ पानस द्राक्षमाधूक खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूथ्य सैरमारिष्ट भैरेय नारिकेलजम् ।
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ॥ ”

इति । तालम् ; तालवृक्षोद्भवम् । सिरा सिन्दीवृक्षः ; तद्भव सैरम् । अरिष्ट फेनिल ; तद्भवमारिष्टम् । भिरा माडीवृक्षः ; तद्भव भैरेयम् ॥ ८४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ८५ ॥
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८६ ॥

एव प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृता प्रेतशुद्धिः पुनराह । श्रुतस्य गुरोः कर्त्तव्यत्वाभावे यदि शिष्यः पितृमेध करोति, तदा असाप्रपि प्रेताहारैः प्रेतसपिण्डे समं दशरात्रेण शुध्यति । इदं च तदन्नभोजनतद्गृह-वासाद्यभावेऽपि गुरुशिष्यसन्धमात्रेणैव दाहादिकरणे द्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥

किंच आचार्योपाध्यायगुरवो वक्ष्यमाणलक्षणा । स्वग्रहणात् गुरुस्त्वार्द्धो निर्हते नत लुप्यत एवेति गम्यते । एतान् प्रेतान् निर्हृत्य व्रती ब्रह्मचारी व्रतेन ब्रह्मचर्येण न वियुज्यते, न अदयति ॥ ८६ ॥

1 from मिय up to भैरेयम् omitted in ख, ग

2 From मृतस्य up to शुध्यति omitted in च

यदपि “ यन्माल्यमासीत् तत्पश्चात् पर्योहत सुरा वै माल्य ततो राजन्यमसृजत् तस्माज्जयायाश्च
कनीयाश्च श्वशुरश्च स्तुपा च श्वशूश्च सुरा पीत्वा विलपन्त आसते पाप्मा वै माल्य तस्माद् ब्राह्मण सुरा न
पिबेदिति पाप्मना न ससज्यत इति तदेतत् क्षत्रियो ब्राह्मण ब्रूयान्नेत्र सुरा पीता हिनस्ति ” इति श्रुतौ
अन्यार्थदर्शनम् , तत्रापि ‘ ब्राह्मण सुरा न पिबेत् ’ इत्युपक्रमैकवाक्यतार्थं सुराशब्दः ^१तालादिमद्यपरोऽनघेय ,
अन्यथा ब्राह्मणवाक्ये सुराशब्दः त्रिविधसुरापर , क्षत्रियवाक्ये च गोडीमाध्वीमात्रपर इति उपक्रमोपसहारयो-
रथभेदेन वाक्यभेदापत्तेः । ^२तालादिमद्यपरत्वे तु यदेव ब्राह्मणस्य निषिद्धं, तदेव क्षत्रियस्यानुज्ञातमित्येक
वाक्यत्वम् । प्रयुक्तश्च ^३तालादिमद्येऽपि सुराशब्दो हारीतेन—

“ गोडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यास्या कथितापरा ।

एव चतुर्विधा ज्ञेया सुरास्तासा प्रभेदका ॥ ”

इत्युपक्रम्य,

“ मृद्वीकारससभूता ताडमाडरसोद्धवा ।

निर्यास्या सा तु विज्ञेया तासा वन्मि गुणागुणान् ॥ ”

इत्युपसहारात् । प्रपञ्चितं चेत्तत् प्रमिताक्षरायामस्माभिरिति नेहोच्यते । बहुवचनात् शब्दोपसम्रहः ,

“ गोडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

चातुर्गणेरपेया सा तत्स्त्रीभिश्च द्विचोत्तमा ॥ ”

इति बृहन्नारदीयान् ;

“ शूद्रस्य चेद्वत् पाप मद्यपम्य दुरात्मन ।

नारो भूत्वा चिरं देवि विष्टानक्षश्च जायते ॥ ”

इति उमामहेश्वरसनादाच्च । मद्यज्जोऽत्र त्रिभिर्मुरापर , पूर्ववाक्यानुरोधात् , अन्यथा क्षत्रियादे मद्या-
द्यन्यनुनाम, शूद्रस्य च तत्रिभेऽति महाविगमापत्तेः । एतेन “ न पातया द्विचोत्तमे ” इत्यपि व्याख्यातम् ,

“ एवोत्तमा ” इत्यादिदुयोचमशब्दस्यान्ये प्रयोगात् , सप्तमीनत्युत्पात्तं द्वन्द्वस्य लुत्वाच्चेत्यलं निस्तरेण ॥ ८२ ॥

मातृक्रमैक्षत्र टाङ्गं कौल सार्जूरपानसे^१ ।

^२मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् ॥ ८३ ॥

अमेध्यानि दर्शतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च^३ ।

राजन्यक्षेत्रे चैदयश्च सृष्टैतानि न दुष्यतः ॥ ८४ ॥

^१ १ दि omitted in MS

^२ मृद्वी ग इ मध्य इ—इ

^३ पातय—श

^४ उ—उ

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुध्येत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमब्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां नानाद्रव्यगुद्धिं त्रयोविंशेनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धयभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसंभवा मलः वसादयः । सुराः गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । बाण्डात्
कुणपग्रहणम् । एतैः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तससृष्ट, सत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णरजतताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात्
तद्विकाराः पिचलादयश्च । तन्मयं भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमवर्तितं^४ शुध्येत्; “तैजसानां कुणपमद्यै-
रत्यन्तवासितानामावर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि
अस्पृश्यं तद्विषयम् । तत्सर्पिर्दीनां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिकुम्भवंशवराहदंष्ट्राद्युद्धवा मुक्ताः । यथोक्तं रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्धवेषुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथिनानि लेके तेषां तु शुक्त्युद्धवेषेभ्यः भूरि ॥”

इति; माणिक्यादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरकतादिः; तन्मयमलंकारपात्रादि । अब्जं
शङ्खशुक्तादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुध्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्विरज्यते
तच्छिञ्चयात् ॥ ६ ॥

^२ क्षिप्तं—क.

^४ सम्यगवर्तितं—र.

^६ सत् न विद्युज्यते—ज, झ.

^१ मद्यैः omitted in ज.

^३ अश्ममयं omitted in ज; अब्जं omitted in क.

^५ तक्षणेन—ठ.

किंच गात्राणि शरीराणि लिप्तानि अद्भिः स्नानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्सकल्पात्मकमसत्सकल्पादशुद्धं सत्येन सत्सकल्पेन शुभ्रयति ; “ पापं ध्यात्वा पुण्यकृतो ध्यायेत् ” इति श्रुतेः । भूतान्यनितीति भूतात्मा पञ्चभूतात्मकशरीराभिमान्यात्मा जीव । तस्य विद्यातपोभ्यां शुद्धिः । विद्या त्वपदार्थनिरूपकवाक्यार्थ-जानम् । तपः “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इत्यादिनात्मज्ञानसाधनतया विहितं कृच्छ्रादि । ताभ्यां शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्तिः ; “ देहाभिमाने यत्पापं न तद् गोवधकोटिभिः ” इति स्मरणात् । बुद्धिः सशयविपर्ययात्मिका ज्ञानेन प्रमारूपेण शुभ्रयति ; असत्कोटिनिरसनात् ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । एषः ‘ ब्राह्मणस्य ’ इत्याख्योक्तः शारीरस्य शरीरसन्निधिनः शौचस्य शुद्धे विशिष्टः अगन्तरभेदभिन्न निर्णय ते तुभ्य प्रोक्तः । उत्तराध्यायार्थं प्रतिजानीते । नानाविधानामनेकप्रका-राणां द्रव्याणां धात्वादीनां वक्ष्यमाणं शुद्धिनिर्णयं शृणु इति धरावधानविधानाय ॥ ९३ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोऽष्टपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितरुनाया विष्णुस्मृतिविद्वतो श्रीमत्पां वैजयन्त्यां द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुध्येत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमञ्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते प्रतिज्ञातां नानाद्रव्यगुद्धिं त्रयोविंशेनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धयभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसमवा मलः कसादयः । सुराः गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात्
कुणपग्रहणम् । एतैः पूर्वोक्तलक्षणैः प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तससृष्टं, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णैरजतताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात्
तद्विकाराः पित्तादयश्च । तन्मयं भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमवर्तितं^४ शुध्येत्; “तैजसाना कुणपमद्यै-
रत्यन्तवासितानामवर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि
अस्पृश्यं तद्विषयम् । तत्स्पर्शिणां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिकुम्भवश्वराहदद्याद्युद्धवा मुक्ताः । यथोक्तं रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्ल्युद्धववेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्ल्युद्धवमेव भूरि ॥”

इति; माणिक्यादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अश्मा स्फटिकमरक्तादिः; तन्मयमलकारपात्रादि । अञ्जं
शङ्खशुक्त्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुध्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्भिरज्यते
तच्छिन्नयात् ॥ ६ ॥

^१ मद्यैः omitted in ज

^२ अश्ममयं omitted in ज; अञ्जं omitted in क.

^३ सतक्षणेन—ठ.

^४ धितं—क.

^५ समं वर्तित—र.

^६ सत् न विद्युपते—ज, ह

किंच गात्राणि शरीराणि लिप्तानि अद्भिः खानैः शुध्यन्ति । मनः सदसत्संकल्पात्मकमसत्सकल्पादशुद्धं सत्येन सत्सकल्पेन शुध्यति ; “ पापं ध्यात्वा पुण्यकृतो ध्यायेत् ” इति श्रुतेः । भूतान्यनितीति भूतात्मा पञ्चभूतात्मकशरीराभिमान्यात्मा जीव । तस्य विद्यातपोभ्यां शुद्धिः । विद्या त्वंपदार्थनिरूपकवाक्यार्थ-
ज्ञानम् । तपः “ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ” इत्यादिनात्मज्ञानसाधनतया विहितं कृच्छ्रादि । ताभ्यां शुद्धिः शरीराभिमानजन्यदुरितनिवृत्तिः , “ देहाभिमाने यत्पापं न तद् गोवधकोटिभिः ” इति स्मरणात् । बुद्धिः सशयविपर्ययात्मिका ज्ञानेन प्रमारूपेण शुध्यति ; असत्कोटिनिरसनात् ॥ ९२ ॥

उक्तमर्थमुपसहरति । एषः ‘ ब्राह्मणस्य ’ इत्यारभ्योक्तः शारीरस्य शरीरसवन्धिनः शौचस्य शुद्धे विशिष्टः अत्रान्तरभेदभिन्न निर्णयः ते तुभ्यः प्रोक्तः । उत्तराध्यायार्थं प्रतिजानीते । नानाविधानामनेकप्रका-
राणां द्रव्याणां धात्वादीनां वक्ष्यमाणं शुद्धिनिर्णयं शृणु इति धरावधानविधानाय ॥ ९३ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठऋषीणां तत्त्वसंज्ञाश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकरूपोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृताया विष्णुस्मृतिविवृतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वाविंशोऽध्यायः

त्रयोविंशोऽध्यायः

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा^१ यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्
॥ १ ॥ अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं^२ शुध्येत् ॥ २ ॥
मणिमयमश्ममयमब्जं^३ च सप्तरात्रं महीनिखननेन ॥ ३ ॥

पूर्वाभ्यायान्ते प्रतिज्ञाता नानाद्रव्यगुंदि त्रयोविंशेनाभिधातुमत्यन्तोपहतस्य शुद्धयभिधानाय
तत्स्वरूपं लक्षयति । शरीरसभगा मला वसादयः । सुरा गौड्यादयः । मद्यानि माधूकादीनि । वाशब्दात्
कुणपग्रहणम् । एते पूर्वोक्तलक्षणे प्रत्येकं यदुपहतम् अत्यन्तसृष्टं, तत् अत्यन्तोपहतम् ॥ १ ॥

तच्छुद्धिमाह । लोहानि सुवर्णरत्नताम्रायसत्रपुरङ्गसीसकानि सप्तविधा धातवः । सर्वशब्दात्
तद्विकारा पित्तलादयश्च । तन्मय भाण्डमत्यन्तोपहतमग्नौ प्रक्षिप्तमावर्तितं^४ शुध्येत्, “तैत्तिरीयानां कुणपमद्यै-
रत्यन्तप्रासितानामावर्तनम्” इति बोधायनीयात् । इदं च सुराद्युपहते शुद्धिविधानं येषां सुरादि
अस्पृश्यं तद्विषयम् । तैत्तिरीयानां तु न दोषः ॥ २ ॥

मणयः करिगुम्भवशवराहदद्याद्युद्धवा मुक्ता । यथोक्तं रत्नपरीक्षायाम्—

“करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिगुक्त्युद्रववेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथिनानि लेके तेषां तु गुक्त्युद्रवमेव भूरि ॥”

इति, माणिमयादीनामश्मपदेन ग्रहणात् । अस्मा स्फटिकमरक्तादि, तन्मयमलकारपात्रादि । अत्र
शङ्खगुक्त्यादि चात्यन्तोपहतं सप्ताहं भूमिनिखातं शुध्येत् ॥ ३ ॥

शृङ्गदन्तास्थिमयं^५ तक्षणेन ॥ ४ ॥ दारवं मृन्मयं च जह्यात्
॥ ५ ॥ अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं^६ सद्विरज्यते
तच्छिन्ध्यात् ॥ ६ ॥

^१ मद्यैः omitted in अ.

^२ अश्ममयं omitted in न, अब्जं omitted in क

^३ सप्तक्षणम्—ठ

^४ क्षिप्त—क

^५ सम्यगवर्तित—स

^६ सत् न विद्युःरते—१, स

गृह्ण गवदादीनाम् । दन्त गनादीनाम् । अस्त्रि कूर्मादीनाम् । तन्मय पात्रादि अत्यन्तोपहत
तक्षणेन तावदवधवापनयनेन शुभेत् ॥ ४ ॥ दास्मय कमण्डल्वादि । मृन्मय घटादि । तदत्यन्तोपहत
जह्यात् । चकारात् अलावुवेदलानां ग्रहणम् ,

“ अलावुदास्पात्राणां वेदलानां तथेव च ।

अत्यन्तोपहतानां तु परित्यागो विधीयते ॥ ”

इति यमस्मरणात् ॥ ५ ॥ प्रक्षालनासहस्य दुःसुम्भादिरक्तस्त्रस्य यावदत्यन्तोपहत, तावदपनयेत् । 'छेदो
दाहोऽपलक्षणम् ।

“ यद्गम्भमा न शुभेत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

छेदनेन तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥ ”

इति यमस्मरणात् । तेन च सर्वोपधाने त्याग एव^१ । प्रक्षालनसहस्य प्रक्षालनमेव, वैराग्याभावात् ।

“ यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रक्षिणेण वा ।

चेलं गमुपहन्येत अद्धि प्रक्षालयेत्तु तत् ॥ ”

इति यमस्मरणाच्च । अत्यन्तोपधातस्यानुवृत्तापि पुनरुपादानं प्रस्मरणसमाप्त्ये ॥ ६ ॥

‘सौवर्णराजताञ्जमणिमयानां निर्लेपानामद्धिः, शुद्धिः

॥ ७ ॥ अश्ममयानां चमसानां ग्रहाणां च ॥ ८ ॥ चरुक्षुक्लुवाणां

मुष्णेनाम्भसा ॥ ९ ॥ यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्ज-

नेन ॥ १० ॥ स्फयशूर्पशकटमुसलोदूखलानां प्रोक्षणेन ॥ ११ ॥

अव्योपगते शुद्धिमाह । सोपणं मुष्णेन ॥ रत्न रत्नतनम् । अन्नं शङ्खशुक्रपादि ।
मणिमयं पूर्णमुक्तादिहृतम् । एतथा निर्लेपानामुच्छिष्टादिस्पर्शमात्रे अद्धि प्रक्षालनेन शुद्धिः । मुष्णे
शस्यायुष्माणम् ,

“ शान्वायनाग्रैस्त्यानि शुभीममयानि च ।

निर्लेपानि विशुभ्यन्ति कस्त्रेण त्रेणे वा ॥ ”

इति ब्रह्माग्न्युपराजन् ॥ ७ ॥

१ इति अत्र उपो यमस्मरणात् omitted in MS, ३

२ दन्त omitted in १ MS

३ शान्वायनाग्रैस्त्यानि

४ दन्त omitted in MS

५ यज्ञपात्राणि यज्ञपात्राणि

अस्मा पाषाणः, तन्मयानि पात्राणि । चममाः होतृचमसादयः सोमपात्राणि । ब्रह्माः पोडश्यादयः ।
तेषां निलेपानामद्विरेव शुद्धिः । सलेपानां तु अश्मनामौशनसं भस्मना त्रिर्माजनेन, अश्मधर्पणं वा^१
“पाषाणे तु पुनर्धर्पः शुद्धिरेषामुदाहृता ” इति पाराशरं ज्ञेयम् । ग्रहचमसयोस्तु उच्छिष्टलिप्तयोरपि
मार्जालीये अग्निः प्रक्षालनमेव ॥ ८ ॥

चरुः स्यात् । सुक्त्रुधौ याज्ञिकप्रसिद्धौ । द्वन्द्वनिर्देशात् प्राज्ञित्रेऽपात्रादीनां ग्रहणम्,^२ “चरुस्तु-
सलेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ” इति योगिसंरणान् । एतेषा चर्वादिलेपरहितानामाज्यपात्रस्नेहाक्तानामुष्णोद-
केन शुद्धिः । चर्वादिलेपे तु कुशैर्धर्पणेन ॥ ९ ॥

कर्माङ्गशुद्धिमाह । यज्ञकर्मणि इष्ट्यादौ प्रयुक्तानां यज्ञपात्राणाम् “एतानि वै दश यज्ञायुधानि ”
इत्याद्युक्तानां सुवादीनामेव, न पुनः सौर्यापात्राणां सदृशादीनामपि ; पुनर्यज्ञग्रहणात् । तेषां पाणिना
दक्षिणेन कुशैः दशापवित्रेण च सम्यक् यथाविधि मार्जनेन शुद्धिः ॥ १० ॥

स्फचः काष्ठखड्गः । शर्षपं प्रस्फोटनम् । शकटम् ; अनः । मुसलेल्लखले प्रसिद्धे । तेषां
प्रोक्षणीजलैः प्रोक्षणेन^३ शुद्धिः । द्वन्द्वनिर्देशात् अजिनधान्ययोर्ग्रहणम् ; “स्फचशर्षाजिनधान्यानाम् ” इति
योगिसंरणान् । धान्यं पुरोडाशाद्यर्थं निरुप्तं ब्रीह्यादि । एतेनैषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति मिताक्षरा-
व्याख्यानं प्रामादिकमवगम्यते ;

“स्फचशर्षाजिनधान्यानां मुसलेल्लखलानसाम् ।
प्रोक्षणं सहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥”

इत्यत्र प्रोक्षणस्य चकारेणोभयत्रान्वयावगमाच्च ॥ ११ ॥

‘शयनयानासनानां च ॥ १२ ॥ बहूनां च ॥ १३ ॥

स्पर्शशुद्धिमाह । शयनं पल्यङ्गतूलिकादि । यानं रथशिविकादि । आसनं रोमबद्धस्थूलतन्तुनिर्मितादि ।
चकारात् वसत्यादिग्रहणम् । तथाच देवलः—

“वसतिश्चापि सोपानं वाहनं साधनानि च ।
क्षुरा नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् ॥”

इति । वसतिः दृष्यम् । वाहनमश्वादि । साधनं खड्गादि । एषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेनैव शुद्धिः ॥ १२ ॥

१ च—ख, ग.

२ ग्रहणम् omitted in ख, ग.

३ शुचिः—ख.

४ From here up to अवगम्यते found after धार्यत्वेन at the end of the commentary on

येषां क्षालनेन शुद्धिः, तेषामपि कूनामनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । यथाह बोधायनः—
 “चण्डालादिस्पर्शे अनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणम्” इति । मनुरापि—

“अद्विस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन स्वल्पानामद्विः शौचं विधीयते ॥”

इति । चकारात् वक्ष्यमाणधान्याद्यतिरिक्तानां ^१कुसुम्भादीनां ग्रहणम् । “बहूनां ^१कुसुम्भकार्पासलवणानां सर्पिषां कठिनीभूतानां चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः” इति बोधायनम्भरणात् । अत्र बहूनामिति न ^१कुसुम्भादिविशेषणम् । अन्यथा ^१कुसुम्भादीनामल्पानां क्षालनापत्तेः । ^१कुसुम्भेनातसीसर्पपादीनां ग्रहणम् । कठिनीभूताः गुलादयः । बहुत्वं चानेकपुरुषार्थत्वेन^२ ॥ १३ ॥

धान्याजिनरज्जुतान्तवधैदलसूत्रकार्पासवाससां च ॥ १४ ॥

शाकमूलफलपुष्पाणां च ॥ १५ ॥ तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च^३ ॥

॥ १६ ॥ एतेषां प्रक्षालनेन ॥ १७ ॥ अल्पानां च ॥ १८ ॥

धान्यं ग्रीवाद्यष्टादशविधम्^४ । अजिनं हारिणरौरवादिचर्ममात्रम् । तेन च तद्विकाराणामुपानद्वत्नादीनां ग्रहणम् । रज्जुः मुञ्जादिमयी । तान्तवत् त्रसरिपट्टादितन्तुनिर्मितं कौशेयपट्टदुकूलश्रीमादि । वेदलं वेणुविदलकृत् व्यजनशर्पादि । सूत्रं कार्पासतन्तुः । कार्पासं सास्त्रि अनस्त्रि च । वासः नवमचिरयन्तनिर्मुक्तं क्षालनासहं कौमुभारिरक्तं च । चकाराद्विर्यासादिग्रहणम् । एतेषामवहूनामपि चण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेन शुद्धिः । यथाह शुद्धः—

“निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च ।

कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्णाकार्पासयोन्मथा ।

मेरुानु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥”

इति । देवलोऽपि—

“शौर्लेर्लोयुत्तपाः पट्टश्रीमदुकूलकाः ।

अल्पशौचा भगवत्येते प्रोक्षणप्रोक्षादिभिः ॥”

इति । भ्रातृभ्योऽपि—“नयानां याममा प्रोक्षणम्” इति । शूद्रोऽपि—

“कुसुम्भकुङ्कुमे रक्त तथा लघ्वारमेन च ।

प्रोक्षणेन शुल्वेन चण्डालप्रोक्षणे सदा ॥”

^१ कुसुम्भ—ग.

^२ चण्डालादीनां च—उ.

^३ उद्धार्याणां—ग.

^४ अष्टविधम्—ग.

इति । पञ्चविंशन्मतेऽपि—“ अरक्तानां नवानां क्षालनमेव ” इति ।

“ चण्डालाद्यैस्तु सप्तष्टं धान्य वस्त्रमथापि वा ।

प्रक्षालनेन शुध्येत परित्यागान्महीमयम् ॥ ”

इति स्मरणात् । धान्यप्रक्षालनं सम्यक् चिरस्पर्शविषयम्, पाकायर्थं वा ॥ १४ ॥ शाकं वार्ताकादि । मूलमात्रिकादि । फलमाग्रादि । पुष्पं जाल्यादि । एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ १५ ॥ वृणं कुशदूर्वादि । काष्ठमेधः । शुष्कं गोमयपिण्डः । पलाशं पर्णं मधूकपलाशादेः । एतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि प्रोक्षणेन शुद्धिः ॥ १६ ॥ लेपशुद्धिमाह । एतेषां शयनादीनां पलाशान्तानां विष्ठादिलिप्तानां प्रकृष्टेन लेपापनोदकेन द्रव्याविनाशकेन च क्षालनेन शुद्धिः । यथाह देवलः और्णकौशेयाद्युपक्रम्य— “ तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः ” इति ॥ १७ ॥ येषां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां स्पर्शे प्रोक्षणमुक्तं, तेषामेवाल्यानां तत्रैव क्षालनेन शुद्धिः । नेदं लेपशुद्धौ ; पूर्वसूत्रेणैव विधानात् । तेन चाल्यानां बहूनां वा लेपे क्षालनमेव ॥ १८ ॥

ऊषैः कौशेयाविकयोः ॥ १९ ॥ अरिष्टकैः कुतपानाम् ॥ २० ॥

श्रीफलैरंशुपट्टानाम् ॥ २१ ॥ गौरसर्पपैः क्षौमाणाम् ॥ २२ ॥

शृङ्गास्थिदन्तमयानां च ॥ २३ ॥

क्षालने प्रकर्षाय गुणनियममाह । ऊषः क्षारमृत्तिका । तथा कौशेयस्य त्रसरीपट्टादिमयस्य आविकस्य च कम्बलादेः शुद्धिः । यत् “ सोपैरुद्रकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ” इति गोमूत्रग्रहणं, तत् शुद्धयति- शयार्थम् ॥ १९ ॥ अरिष्टकैः फेनिलैः । कुतपाः पार्वतेयछागरोमनिर्मिताः कम्बलाः । तेषां शुद्धिः ॥ २० ॥ अंशुपट्टाः वल्कलतन्तुनिर्मिताः शाणीपट्टादयः । तेषां श्रीफलैः बिल्वैः शुद्धिः ॥ २१ ॥ क्षुमा अतसी । तत्तन्तुनिर्मितानां श्वेतसिद्धार्थैः शुद्धिः ॥ २२ ॥ शृङ्गादीनि पूर्वं व्याख्यातानि । तेषामपि गौरसर्पपक्वलेन शुद्धिः ॥ २३ ॥

पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम् ॥ २४ ॥ ताम्ररीतित्रणुसीसमयाना-
मम्लोदकेन ॥ २५ ॥ भस्मना कांस्थलोहयोः ॥ २६ ॥ तक्षणेन
दारवाणाम् ॥ २७ ॥ गोवालैः फलसंभवानाम् ॥ २८ ॥

मृगलोमिकानि मृगलोमोद्भवानि राङ्गवादीनि । तेषां पद्माक्षैः कमलबीजैः शुद्धिः ॥ २४ ॥ रीतिः पित्तलम् । त्रणु^१ जसदमिति लोके । सीसं प्रसिद्धम् । तेषामम्लोदकेन ; अम्लं त्रिन्विज्यादि, तत्सहितेनोदकेन शुद्धिः । अत्रोदकग्रहणं सर्वेष्वप्युपादिषु तक्षणघर्षणयोश्चोदकप्राप्त्यर्थम् ॥ २५ ॥

कास्यलोहयो पात्रयो भस्मना शुद्धि ॥ २६ ॥ दारु काष्ठम् । तन्मयाना पात्रादीना प्रक्षालनानन्तर
वास्यादिना तावन्मात्रावयवापनयनेन शुद्धि ॥ २७ ॥ फलानि नारिकेलालुगुल्फादीनि । तत्सम्भवाना
पात्राणा गोवालै गोपुच्छलोमभि घर्षणेन शुद्धि ॥ २८ ॥

प्रोक्षणेन संहतानाम् ॥ २९ ॥ उत्पवनेन द्रवाणाम् ॥ ३० ॥

प्रक्षालनापरादमाह । उक्तशुद्धिभिर्विष्टामेध्याद्यनुलितै^१ द्रव्यै ऋषाशीकरणेन संहताना सस्पृष्टाना
द्रव्याणा प्रोक्षणेन शुद्धि । लिप्ताना तूक्त प्रक्षालनमेव ,

“ वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्र समुद्धृत्य शेष प्रोक्षणमर्हति ॥ ”

इति स्मरणात् । शेषप्रोक्षणविधानादुद्धृतस्थ प्रक्षालन गम्यते । पात्रसवाते तु शातातपः—

“ संहताना तु पात्राणा यद्येकमुपहन्यते ।

तस्यैव शोधन प्रोक्त न तु तत्स्पृष्टानामपि ॥ ”

इति । यत्तु,

“ शयनासनयानानि रोमघट्टानि यानि च ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥ ”

इति अङ्गिरसोक्तम्, तत्र, षट्तोपयोगिशयनादीना प्रागेव शुद्धयभिधानात् । ‘यच्च संहताना लिप्ताना-
मलिप्ताना च^२ सर्पेणामपि प्रोक्षणमेवेति, तदपि न, प्रोक्षणेन लेपनपायात् ॥ २९ ॥

फीटाद्युपहतो शुद्धिमाह । द्रवाणा घृततैलदुग्धादीनामुत्पवनेन^३ वस्त्रान्तरितपात्रान्तरप्रक्षेपेण शुद्धि ।
श्वनाकाद्युपहतस्य तु छावन शुद्धि, “ शुद्धि छावो द्रवस्य तु ” इति स्मरणात् । छावो नाम सत्तातीयेन
द्रव्येण भागडस्यातिपूरण यावन्नि सरणमुच्यते । द्रवोपादानात् कठिनाना तावन्मात्रोद्धारणमेव । तत्र शातातपः—

“ तन्मात्रमुद्धृत्य शुष्येत् कठिन तु पयो दधि ।

अचिलीन तथा सर्पविलान परनेन तु ॥ ”

इति ॥ ३० ॥

**‘गुडादीनामिक्षुचिकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वार्यग्नि-
दानेन ॥ ३१ ॥ ‘सर्वलवणानां च ॥ ३२ ॥ पुनः पाकेन मृन्मयानाम्
॥ ३३ ॥ द्रव्ययत् कृतशौचानां ‘देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन ॥ ३४ ॥**

^१ अमप्य omitted in ४

^२ The reading of the Sutra corrupt in २

^३ न omitted in ४

^४ सरमपु-रणां—ठ

^५ रसपि—ग

^६ दानां—न, ठ

आवर्तनेन पिण्डीकृतं द्युरसो गुडः । स आदिर्येषां ते तदादयः । तथाभूता ये इक्षुविकाराः फाणित-
शर्करादयः, तेषां प्रभूतानां द्रोणाधिकानां गृहनिहितानां स्वगृहावस्थितानां वार्यभिदानेन ; वारिदानं प्रोक्षणम् ;
तत्पूर्वमभिदानं पर्यग्निकरणम् । तेन शुद्धिः । अप्रभूतानां तु ^१कीटादियुक्तावयवापनयनं प्रोक्षणं च,
“सेकात् कथिता शुद्धिः” इत्यभिधानात् । गृहनिदेशात् हृद्वादिस्थितानां शुद्ध्यतिरेको दर्शितः । तत्र
हारीतः—“केशकीटपिपीलीकादिमिरत्राद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतनाम्रवज्रवैदूर्यगोवालज्जानामन्यतमेन सस्पृष्ट
प्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धं भवति” इति । आदिशब्दात् गुडादिग्रहणम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषां शाम्भलसामुद्रसैन्धवसौवर्चलादीनां खणानां कीटाद्युपहतौ प्रोक्षणपर्यग्निकरणाभ्यां शुद्धिः ॥ ३२ ॥
पुनर्येषां शुद्धिमाह । मृन्मयानां घटकरकादीनामुच्छिष्टादिलेपे पुनःपाकेन पुनर्मर्जनेन शुद्धिः । तत्र
बोधायनः—“मृन्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारव्यानामवधूपनमुच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूर्त्ररेतः-
प्रभृतिभिस्तर्गाः” इति । अवधूपनं धूपेन स्वेदनम् । प्रभृतिशब्दात् चण्डालादिस्पृशेऽपि ; “चण्डालाद्यैस्तु
संसृष्टं परित्यागान्महीमयम्” इति पराशरस्मरणात् ॥ ३३ ॥

लेपस्पर्शयोः शुद्धिमाह । देवतार्चाः देवताप्रतिमाः । तासामेध्यादिलेपे यत् द्रव्यं तत्प्रकृतिः,
तत्तच्छुद्धिविहितैः द्रव्यैः तत्तद्वीत्या कृतशुद्धीनां पुनः प्राणप्रतिष्ठया शुद्धिः पूज्यत्वम् । अयमभिसन्धिः—
सुवर्णादिधातुप्रकृतिकायाः सुवर्णवदेव शुद्धिः । शिलाप्रकृतिकायाः शिलावत् । दारुप्रकृतिकायाः दारुवत् ।
मणिप्रकृतिकायाः मणिवदित्यादि ॥ ३४ ॥

असिद्धस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य
‘कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ॥ ३५ ॥’ ^२द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं
न ‘बुध्यति ॥ ३६ ॥’ तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं
सुवर्णान्नैः प्रक्षिपेत् ^३वस्तस्य च प्रदर्शयेदग्रे ॥ ३७ ॥

असिद्धस्यापकस्य अन्नस्यादनयोग्यस्य तण्डुलमुद्गादेः यावन्मात्रमुपहतं तावन्मात्रं परित्यज्य शेषमवघात-
प्रक्षालनाभ्यां शुध्येत् । यथाह बोधायनः—“मूत्रादिसर्पकं तन्मात्रापहारोऽस्थ्यादिद्रव्यसंयोगे निस्तुपीकरणम्”
इति । यत् “तण्डुलंस्तु परित्यजेत्” इति, तत् आढकल्पताविषयम् । अन्नपदसामर्थ्यादिनदनीयस्य
मीक्षादेः उद्धारावघातयोरन्यतरेणैव शुद्धिः । तत्र बोधायनः—
“ग्रीहयः प्रोक्षणादग्निः शकमूलफलाणि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा वितुपीकरणेन वा ॥”

इति ॥ ३५ ॥

^१ From here up to हृद्वादिस्थितानां missing in M.

^२ द्रोणात्—ज, ठ.

^३ From वस्तस्य up to अग्रे missing in K.

^४ तण्डुलम्—ठ.

^५ बुध्यति—ठ.

सिद्धमन्त्रमोदनादि शकामाद्युपहत न दुष्यति, न त्यज्यते, यदि द्रोणाभ्यधिक भवति । द्रोणरचनात् न्यूनस्य त्याग । यथाह पराशरः—

“काकधाद्यपलीढ तु गत्राग्रात ररेण वा ।

स्वल्पमत्र त्यनेद्विप्र शुद्धिर्द्राणाधिके भवेत् ॥”

इति । आढकचन देशफालाद्यपेक्षया । यथाह वाधायनः—

“देश काल तयात्मान द्रव्य द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमस्या च ज्ञात्वा शौच प्रकल्पयेत् ॥”

इति । द्रोणाढको च स्मृत्यन्तरे—

“पल च कुडन प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु षोडश्या क्षमशोऽमी चतुर्गुणा ॥”

इति ॥ ३६ ॥

अदोषाय तच्छुद्धिमाह । तस्य सिद्धान्तस्य याजुपहत ताग्रन्मात्रमुद्धृत्योपरि गायत्र्याभिमन्त्रितं हेमाग्भं प्रतिपत् । अनन्तर उगस्य मुखं 'प्रदर्शयेत् । अंगैर्गालाभिश्च पर्यग्रे कुर्यात् । गायत्री परमानुवाकोपलक्षणम् । यथाह पराशरः—“सिद्धहविषा महता च बायसप्रभृतिभिरुपहताना तद्देशपिण्ड-मुद्धय ययमानानुवाकं प्रोक्ष्यम्” इति । हेन रचोपलक्षणम्, “हेमोदकं चाभ्युद्ध्वान्तं नाम्नुनाय वा” इति पराशरस्मरणात् । अत्र अशोपलक्षणम्, ‘अनाथं मुखतो मेध्यम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥

पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ ३८ ॥

यावन्नापेल्यमेध्यात्ताद् 'गर्धो लेपश्च तत्कृत ।

ताग्रन्मृद्धारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ ३९ ॥

भोग्यशुद्धिमाह । पवित्रं मृद्या शुफादयः, श्लेष्माश्च लासफादयः, ते यन् जाय भक्षितम् । गवा घ्रातम्, म तु गतम् । अवधूतम्, मुखपातेन याममा वा निरुपितम्, पादेन चापहतम् । अवधूतम्, धुतमिच्छुष्टम् । केशं मानुषं, कीटं अनेत्यर्थम् । दूषितम् अत्र भोजनकाले मृदप्रक्षेपणं शुचि, भोग्य भवति । कश्चो न निराशुभराजम्, “नभिःकालेऽप्येवमन्ताः पुनरापाणि इष्टा तदन्ता-

^१ इति ३७—३

^२ मृद उवाच—४

^३ इति ३९—५

^४ इति ३९—५

^५ इति ३९—५

^६ इति ३९—५

पिण्डमुद्धृत्याद्विरभ्युक्ष्य भस्मनाभिधार्थं पुनरद्वि प्रेक्ष्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जत” इति बोधायनीयात् ।
मृत् भस्मसलिलयोरपलक्षणम्,

“गेघ्रातेऽन्ने तथा केचमक्षिकासीददूषिते ।
सलिल भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तय विशुद्धये ॥”

इति योगिसरणात् ॥ ३८ ॥

उक्तशुद्धिशेषमाह । अमेध्य विष्टादि ,

“मानुषास्थि श्व निष्ठा रेतो मूत्रार्तव वसा ।
स्वेदाश्रु दूषिका श्लेष्मा मद्य चामेध्यमुच्यते ॥”

इति देवलीयात् । तेनाक्तात् लिप्तात् शोच्यात् यावत् तत्कृतो अमेध्यकृतौ गन्धलेपौ नापगच्छत , तिष्ठत
इति यावत् , तावत् मृद्धारि देयमिति सर्वासु उक्तसु वक्ष्यमाणानामु च द्रव्यशुद्धिषु ज्ञेयम् , “अमेध्याक्तस्य
मृत्तैवै शुद्धिर्गन्धापर्यणात्” इति योगिसरणात् । तेन च कालेन गन्धलेपापगमे मृद्धार्यावृत्तिनिवृत्तेरर्थ-
सिद्धानामि सकृदुपादानं भवत्येव , नियमार्थत्वात् । तत्तत्त्वोपादानममेध्यसमष्टद्रव्यान्तरीयलेपानपायेऽप्य-
शुद्धिजापनार्थम् । चकारात् मृद्धार्यनन्तर तत्तद्द्रव्याण्यादेयानि , दृष्टादृष्टरूपकार्यैर्वैलक्ष्येन तावना दृष्टासिद्धे
॥ ३९ ॥

अज्ञाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ।

‘पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्याशुमारुतैः’ ॥ ४० ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्ववायसैः ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पकेष्टकचितानि च ॥ ४१ ॥

अज्ञाश्वौ मुखे पवित्रौ । तेनाज्ञाश्वमुखदर्शनं शुद्धिहेतु । न गौर्मुखे मेध्या । तेन गराप्रातमशुचि ।
नरजा मनुष्यदेहजाता वसादयो मला न मेध्या । तेन तेषां स्पर्शोऽत्यन्तपषातक । एवमुक्तशोपशुद्धि
मुक्त्वा प्रकृतमाह । पन्थानो मार्गा चण्डालादिस्पृष्टा अशुचिद्रव्याकान्नाश्च रात्रौ सोमाशुमारुताभ्यां दिवा
सूर्याशुमारुताभ्यां च शुष्यन्ति ॥ ४० ॥

रथ्या मार्गा , तत्र स्थितानि कर्दमतोयानि । गृहवचनात् कपालशर्करयोर्ग्रहणम् । तान्यन्यादिभि
स्पृष्टानि मारुतेनैव शुष्यन्ति । अन्त्या चण्डालादय । आ उरूत्तर । वायसः सारक । तथा पकेष्टकचितानि
धनलग्नादीनि च । एवकार कर्तव्यशुद्ध्यन्तरनिरासार्थं । परंपद वृणमन्मवयुदासार्थम् , तस्य स्वभावा-
शुद्धत्वात् ॥ ४१ ॥

1 This half is omitted here and read as the second half of verse 41 in 7, 8

2 वायुभि — द्य

प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्विश्च कारयेत् ।

अत्यन्तोपहतानां च शौचं नित्यमतन्द्रितम्^१ ॥ ४२ ॥

^२भूमिष्ठमुदकं^३ पुण्यं वैतृष्यं यत्र गोर्भवेत् ।

^४अन्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ ४३ ॥

अयन्तेषु तानां त्रिष्पृष्टादिश्रेणिना सर्वेषां शाल्याद्यस्नानादरेण प्राणिना मनुष्याणां नित्यं यावज्जीवम्
आत्म्यमुदकं मृद्भिर^१ स्तत्र शौचं कारयेत् उपदिशेत् आचार्य ॥ ४२ ॥

अमे^२येन केशादिना “केशान्विग्रहविष्णुसयोगे मृद्भिर यदि” इति ब्राह्मणात् । अयासम्,
अयन्तसपरिहृतं भूमिष्ठं तेषु पुण्यं पुण्यकर्मयोग्यम् । तत् स्त्रियत्^३ यत्र गोरेकस्याः वैतृष्यं भवेत्,
अग्निन्येयं तत्, “अग्निशौधैश्च गोपानादाप शुद्धा इति मृता” इति देवलस्मरणात् । अमेयायासि
रूपाद्यनन्यत्रेफलाणाम्, “रूपगन्तरमाश्रित्या” इति मानसात् । भूमिराशाशोफक्षणात् ; “स्थभारशुचयो
क्षान्ते भूमिगता आशान्गताश्च” इति शुद्धस्मरणात् । आशयो निक्षेपः, न वर्षशरादिः ; तामा
भूमिप्राप्त्यनन्तरं दशरात्रेण शुद्धयन्तिथिनात् । यमहं देवतः—

“अत्रा गात्रे महिष्यश्च त्राकण्यश्च ममृतिरा ।

दशरात्रेण शुचयन्ति भूमिष्ठं च नोदकम् ॥”

टी। भूमिप्रक्षणशुचिभूमिष्ठस्यापि शुचिराशम् अमे यायासमेत्यत्र सार्वस्यादिति प्रायः । शुचिर्भूमि-
प्रान्त्यभिरुक्ते । ततोदकं नाशुचिन्त्यम्

“उद्धृष्टाणि शुचयन्ति शुद्धं पात्रं समुद्रना ।

एकगारेति भावः शराश शुद्धा अपि भवन् ॥”

टी। देवतत्वात् । उद्धृत्य नोदकं । तत्रैव भूमिष्ठदेव शिवाय नमः इति श्रेष्ठं । तस्य
उद्धृत्य भूमिष्ठं । त्रिपुष्टिः त्रिपुष्टिः त्रिपुष्टिः त्रिपुष्टिः । तस्यः तस्यः—“तद्वदेव शिलागतं ४२ ॥
४३ ॥” इति । “उदरेण शोषयेत्” इति विष्णुशौ ॥ ४३ ॥

मृतपञ्चमगात् कृपादत्यन्तोपहतात् तथा ।

अयः समुद्रोत् सपांः शोषं^१ यस्त्रेण शोषयेत् ॥ ४४ ॥

यद्विप्रयास्यन्^२ कृपां कृपे पकेष्टकाचिते ।

यममस्य न्यसेत् यथाश्रयतोयममुद्रये ॥ ४५ ॥

जलाशयशुद्धिमाह । मृताः शीर्णाः पञ्चनखाः मनुष्यादयोऽभक्ष्या यस्मिन्, तस्मात् ;

“स्थूलसूक्ष्मप्राणिशवे क्लिप्ते जीर्णे च तज्जलम् ।

येषामभक्ष्यं मांसं च तच्छरीरयुतं च यत् ॥”

इति ब्राह्मात् । मरणभात्रे तु “शोषयेदथवा त्रिशज्जलकुम्भान् समुद्धरेत्” इति ब्राह्मं ज्ञेयम् । तथा अत्यन्तोपहृताश्च कूपात् सर्वमुपहतं जलमुद्धृत्य शोषमपां वस्त्रेण शोषयेत् अपनयेत् । शस्त्रेणेति पाठे बुद्धालादिना खनेत् ॥ ४४ ॥

पक्वेष्टकावद्धे कूपेऽयं विशेषः, यन्माये बद्धिप्रज्वालनं कार्यम् । इष्टका पाषाणोपलक्षणम्, शरादि-
वद्धनिरासाय ;

“पाषाणैरिष्टकाभिर्वा दहेत् तत्स्थानमेव च ।

शरवद्धे तु समोक्ष्य विप्राशीर्वचनं तथा ॥”

इति जामदग्न्यात् । सामान्यशुद्धिस्तु सर्वत्र दुष्टजलापनयेन । जलोद्धमे तत्तन्मन्त्रपूर्वकं पञ्चगव्यन्यासः ;
“पञ्चगव्यं न्यसेत् तस्मिंस्तत्तन्मन्त्रपूर्वकम्” इति ब्राह्मात् ॥ ४५ ॥

जलाशयेष्वथालपेषु स्थावरेषु वसुंधरे ।

कूपंवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥ ४६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ४७ ॥

कूपशुद्धिमन्यत्राप्यतिदिशति । या कूपे शुद्धिर्लुका, सैगन्धेषु, अबान्धेषु स्थावरेषु वाप्यादिषु जलाशयेषु ज्ञेया । स्थावरमहणात् अलिङ्गरादिनिवृत्तिः । महत्स्वाह—न दूषणमिति । दोग्धानामर्थं तर्पण-
परिहारेण । यथाह देवलः—

“अक्षोभ्याणि तडागानि नदीवापीमरासि च ।

कम्पलाशुचित्तस्पर्शे तर्पणं परिवर्जयेत् ॥”

इति । अल्पमहणादेव सिद्धौ महत्सु दोग्धाभावपन्नं न्यनेषु शुद्धयन्तराग्निगन्धाय । नत्र परानुरः—

“वार्षीरूपतडागेषु दूषितेषु न्यचन ।

उद्धृत्य वै पुनश्चनं पञ्चगव्येन शुचयति ॥”

इति ॥ ४६ ॥

इति स्मृतेः । भूः भूमिः । वायुः ; दग्नादिव्यतिरिक्तः ;

“ गिग्यातः शूर्पवातश्च वातो घ्राण्योर्मुग्नस्य च ।

सुकृतानि हरन्त्येते संस्पृष्टाः पुरुषस्य च ॥ ”

इति लैङ्गात् । गिरू यस्त्वद्ग्या । अग्निः चितादिव्यतिरिक्तः ;

“ चण्डालाग्निः श्मशानाग्निः सृत्तिरग्निस्तथैव च ।

पतिताग्निरमेध्याग्निर्न सिष्टग्रहणोचितः ॥ ”

इति स्मृतं । मार्जारः । चकारात् शुक्रादिश्च । ^१ यथाह यमः—

“ गौरश्चो विप्रुपदठाया मक्षिसाः शलभाः शुक्राः ।

अजो हस्ती रणे छत्र रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

भूमिरभिरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।

सर्पाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेघ्यानि सर्वशः ॥ ”

इति । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शं अशुद्धिकृता न भवन्ति ॥ ५२ ॥

नोच्छिष्टं कुर्वते मुग्धया विप्रपोऽङ्गे न यान्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्पास्यं न दन्तान्तरयेष्टितम् ॥ ५३ ॥

सृशान्ति विन्दयः पादौ य आचामपतः परान् ।

^२ नौमिकस्ते समा ज्ञेया न नैरप्रयतो भवेत् ॥ ५४ ॥

या मुग्धया विप्रः अङ्गे न पवन्ति, किन्तु लेशमपि न भाव्यन्ते, ता उच्छिष्टमङ्गं स्वस्य परस्य वा न पुरेन्ति । तेन न न प्रशान्नादि । तथा प्रवृत्तानि श्मश्रूणि मुग्धं प्रविष्टान्यपि नोच्छिष्टं पुरेन्ति । मध्य दन्तान्तरे दन्तमध्येषु पेटेन ग्रासस्तादि नोच्छिष्टं करोति, यास्तत्र मरणं विज्ञेया नैराश्रित्यस्तते । श्मृतौ तु निमित्तम् ; न चरेत् । चरेण आचामेन, “ दन्तग्रन्थे नु दन्तान्, अन्यत्र विद्वाग्निमश्वान् । माह् श्मुरैरिरेके । श्मुरेः श्मश्रूणादिस्पर्शनिमित्तं नञ्शुचि ” इति गौतमीयान् ; “ नरेण सास्तेस्त्वै मुग्धता ग्राह्यचरेण ” इति स्मृतेः ॥ ५३ ॥

पगन् श्मश्रूणां, न श्मश्रूणादीन् । आचामयः । अथ पाययनः । न वेदमात्रेण दत्तः ; अन्यन्दत्तमेन निवेष्टः । नो नृणां पति-वेष्टितानां छत्रं चिदा-पत्नी शृङ्गस्त्रि, नैः वपस्विना नञ्चरेण नरेण, यगन्ते ननुदन्तान् श्मश्रूणां स्पर्शमुक्तं मन्ताः । यथ द् पगान्नरः—

“ भूमिं स्पृष्ट्वागतं तोयं याश्चान्योन्यस्य विप्रुषः ।

भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ”

। परग्रहणात् स्वस्याचामतोऽशुचित्वमिति प्राञ्चः ; तन्न ; “ मुसजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ”
। योगिस्मृतेः । आचामयंत एव नाशुचित्वम् ; पार्श्वस्थितस्य तु भवत्येव । पादग्रहणात् अज्ञान्तरेऽप्य-
चेत्वम् । विन्दुग्रहणात् गण्डूपादिनाशुचित्वमेव ॥ ५४ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद् द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ५५ ॥

पुनः स्पर्शशुद्धिमाह । ऊर्ध्वमथो वा उच्छिष्टेन कथंचन प्रमादेन संस्पृष्टः साक्षात् स्पृष्टः, द्रव्यहस्तः
भक्ष्यभोज्यादि द्रव्यं हस्ते यस्यासौ, तत् द्रव्यमनिधायानिक्षिप्यैवाचान्तः सद्रव्यः शुष्येत् । हस्तशब्दः
स्कन्धाङ्गपरः । तेन नानिहितद्रव्यहस्तस्याचमनासंभवः । यदि तु द्रव्यं हस्त एव स्यात्, तदा तत् प्रफोडे
उत्सङ्गादौ वा कृत्वा आचामेत् । अत्र भूमौ ^१तन्निधाय प्रोक्ष्याचामेत् ;

“ प्रचरन्नन्नपात्रेषु उच्छिष्टं संस्पृशेद्यदि ।

आचामेद् द्रव्यमभ्युक्ष्य एवं चैव न दुप्यति ॥ ”

इति स्मृतेरिति प्राञ्चः ; तन्न ; निधानाप्रतीतेः ; अनिधायेति विरोधाच्च । यत्,

“ चरन्नभ्यवहारेषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद् द्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥ ”

इति वासिष्ठम्, तत्र बहु द्रव्यं निधेयम् ; स्वल्पमज्ञान्तरे कार्यमिति व्यरसा । स्वयमुच्छिष्टं तु
गौतमः—“ द्रव्यहस्त उच्छिष्टोऽनिधायआचामेत् ” इति । द्रव्यहस्तः सन्मुच्छिष्टः अनिधायआचामेत् ;
उच्छिष्टः सन् द्रव्यहस्तश्चेत् निधायेति । भक्ष्यादि निधेयम् ; वस्त्रदण्डाद्यनिधेयमिति नव्याः ॥ ५५ ॥

‘मार्जनोपाङ्गनैर्वैश्वं प्रोक्षणेनैव पुस्तकम् ।

संमार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोद्देष्टव्येन च ॥ ५६ ॥

दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।

गावः पवित्रमङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५७ ॥

गृहादिशुद्धिमाह । मार्जनं मार्ज्या पांश्यापचनपनम् । उपाङ्गनं गेहयेन लेपनम् । दाह्यां प्रचरेत्
वैश्वं शुष्येत् । बहुवचनं स्तित्वापि पुनर्नार्जनेन लेपननाप्यर्थम् । पुस्तकं तान्त्रिकचक्रगणराशिर्निर्दिष्टम् । तत्

१ This line omitted in ४ ; मन्त्रं दे—४.

प्रोक्षणेनैव शुध्येत्; क्षालने द्रव्यनाशात् । समर्जनाज्जने पूर्वोक्ते । सेकः पर्जन्यवर्षणम्; पञ्चगव्येन वा ।
उल्लेखनमुपरिभागतक्षणम् । चकारात् गाम्भीर्येण खननम् ॥ ५६ ॥

दाहः तृणकाष्ठार्थैः । चकारात् कालपूरणे । गवामेकरात्रं वासः अवस्थानम् । अपिशब्दात् संचारमात्रं
वा । अथवेति छागग्रहणम् । यथाह यमः—

“ खननात् पूरणाद् दाहादद्भिर्वर्षणलेपनात् ।

गोभिराक्रमणात् काल्यद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः ॥ ”

इति । संवर्तः—“ पञ्चगव्येन सप्तोक्ष्य छागैराक्रामयेद् बुधः ” इति । एतैः व्यस्तैर्वा यथायथं भुवः
शुद्धिः । तदाह देवलः—

“ यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दहतेऽपि वा ।

चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्टादिसगतिः ॥

एवं कम्पलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।

श्वसूकरसरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥

^१अङ्गारुतपकेशास्थिमद्याद्यैर्मलिना भवेत् ॥ ”

इति । एवं त्रैविध्ये तच्छुद्धिमाह—

“ दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।

पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ”

इति । पञ्चविधां व्यवस्थामाह—

“ पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।

दुष्टा त्रिधा द्विधा वापि शुध्यते मलिनैरुषा ॥ ”

इति । अयमर्थः—यत्र प्रसनाद्याः पक्षापि जाताः, तस्याः दहनादिभिः पञ्चभिः शुद्धिः । यस्यां दाहचण्डाल-
वासयोरन्यतराभ्याः, तस्या दाह विना मननादिभिश्चतुर्भिः । या पुनः श्वादिभिश्चतुर्भिरधिष्ठिता, सा उपलेप-
नादिभिर्निभिः । या पुनः श्वप्रासकुरकुटैरधिष्ठिता, सा वापनादिद्वयाम् । या तु अङ्गारादियुक्ता, सा
पर्जन्यवर्षणेनैवेति । मार्जनलेपने सत्रेण समुद्योयेते । यस्यां तु त्रिविधं द्विविधं वा अशुचिन्वं, सा मूल्यैर्नर्दशभिः
यमोक्तैः सप्तभिर्वा शुध्येत् । गोशमे जर्धवाहमाह । गानः पवित्रम्; पत्रेः वज्रान् विमान् त्रायन इति ।
मन्त्रत्रय शुभायाहं मन्त्रत्रयम् । भृशुवादयो त्येकाः गोषु प्रतिष्ठिताः, गवापीन-जीविताः ॥ ५७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ॥ १ ॥

तिस्रः क्षत्रियस्य ॥ २ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ३ ॥ एका शूद्रस्य ॥ ४ ॥

एवमाचारनाण्डादौ सर्वसर्माङ्गतया देहद्रव्यशुद्धियुक्त्वा इदानीं सर्वकर्मधिकारापेक्षितसंस्कारा-
भिहितमया चतुर्विंशेन विवाहमादौ निरूपयति । संस्कारप्रकरणार्थाऽधश्चब्दः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्, अनु-
क्रमेण जानुलोभ्येन, न तु प्रातिलोभ्येन । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति चतस्रो भार्या भवन्ति ।
तेन ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीविवाहः प्रथमम् । ततः क्षत्रियादिविवाहः । अन्यथा राजन्यापूर्व्यादिनिमित्तप्रायश्चित्त-
प्रसङ्गः ॥ १ ॥ क्षत्रियस्य वर्णानुपूर्व्येण क्षत्रिया वैश्या शूद्रेति तिस्रो भार्या भवन्ति ॥ २ ॥ वैश्यस्य
वर्णानुक्रमेण वैश्या शूद्रेति द्वे भार्ये भवन् ॥ ३ ॥ शूद्रस्य वर्णानुक्रमेण एका भार्या भवति ।
क्षत्रियादिषु वर्णानुमानुपादाने ब्राह्मण्याद्युपादानेऽपि त्रिवसस्यापूर्तिः स्यात् । तेन क्षत्रियादीनां न
प्रातिलोभ्येन ब्राह्मण्यादिविवाहः । तथाच वर्णाश्रमानुवृत्तौ दक्षः—“त्रयाणामानुलोभ्यं स्यात् प्रातिलोभ्यं
न निघते” इति । त्रयाणां क्षत्रियादीनां गृहस्थाद्याश्रमाणां च ॥ ४ ॥

तासां 'सवर्णावेदने पाणिग्रहीतः ॥ ५ ॥' असवर्णावेदने शरः
क्षत्रियकन्यया ॥ ६ ॥ प्रतोदो वैश्यकन्यया ॥ ७ ॥ वसनदशान्तः
शूद्रकन्यया ॥ ८ ॥

नासां भार्यालोत्पादकमाह । तासां सवर्णानुक्रमेण भार्याणां मध्ये सवर्णानां परिणये ब्राह्मणादिभि
पाणिग्रहीतः ॥ ५ ॥ सवर्णावेदने पाणिग्रहणविधानात् क्षत्रियायाः शरग्रहणमसवर्णविषयमिति सिद्धे पुनरसवर्णा-
वेदनग्रहणमुत्तरविषयमिति गम्यते । अत्र वचनं क्षत्रियादीनां परिणेतृणां पाणिग्रहादिविहित्यनिरासार्थम् ।
क्षत्रियकन्यायाश्चासवर्णा ब्राह्मण एव । न वैश्यादि, जानुलोभ्येन विवाहविधानात् । ततश्च क्षत्रियकन्यया
ब्राह्मणेन परिणीयमानया शरा ग्राह्यः । कन्यायाः कर्तृत्वनिर्देशात् पूर्वं ब्राह्मणेन गृहातस्य शरस्य
कन्यया ग्रहणं स्तव्यम्, न तु कन्यया गृहातस्य वरणः । कन्याग्रहणान् धनयोनियुनर्गस्तृकारे वधूगृहातस्य

शरस्य वरेण ग्रहणं गम्यते^१ ॥ ६ ॥ असवर्णविदन इत्यत्रावतिष्ठते । असवर्णेन ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वा परिणीयमानया वैश्यया प्रतोदो ग्राह्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ७ ॥ असवर्णविदन इत्येव । असवर्णैः ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यैः परिणीयमानया शूद्रया वसनस्य प्रावरणवस्त्रस्य दशान्तो ग्राह्यः । शेषं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

न सगोत्रां न समानार्पप्रवरां भार्यां विन्देत ॥ ९ ॥ मातृ-
तस्त्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृताश्चा सप्तमात् ॥ १० ॥

कन्यातिप्रसङ्गमाह । गोत्रम् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यम् । तत् समानमेकं वंशप्रवर्तकं स्वस्य यस्याश्च, सा सगोत्रा । तां न विन्देत ; वेदनं परिणयः । नन्वेवं "भृग्वज्जिरोऽपत्यानामगोत्रत्वेनासमानगोत्रत्वात् निषेधाप्रवृत्त्या विवाहः प्रसज्येत्येत्यत आह—न समानोपति । ऋषेर्भृगोरज्जिरसश्च यत् वंशकरमपत्यं जम-
दग्निभरद्वाजव्यतिरिक्तम् आष्टिपेणमुद्रादि तत् आप्तम् । समानमार्पमुकरीत्या यस्याः सा समानार्पा । नां च नोद्वहेत् । यथाह बोधायनः—"भृग्वज्जिरसो भिन्नविवाहं कुर्यते" इति । भृग्वज्जिरस्त्वेन साम्येऽपि अवान्तरवंशभेद एव विवहन्तीत्यर्थः । नन्वेवं गोत्रार्पभेदेऽपि प्रवरैक्ये विवाहः स्यादित्यत आह—प्रवरानि । आप्तं च प्रवरश्चार्पप्रवरौ । समानौ आप्तप्रवरौ यस्याः सेति द्वन्द्वगर्भवहुर्नाहिणा समानप्रवरौ लभ्यते । तां च नोद्वहेत् । आप्तं पूर्वोक्तम् । प्रवरः तत्तद्वंशेषु मन्त्रकृतो मन्त्रहृद्यो वा ऋषयः । "यथर्पि मन्त्रकृतो वृणीते" इति श्रुतेः, "ऋषिर्दर्शनात्" इति "यास्मृस्मृतेश्च ।

यदा तु "माठरादिमतेन दशानामपि गोत्रकरत्वं, तदा आप्तपदं प्रवरविशेषणं देवमानुषप्रवरनिरामाया-
ध्यवसेयम् ; "न देवैर्न मनुष्यैरार्पं वृणीते, ऋषिभेदेवार्पं वृणीते" इति श्रुतेः । गोत्रप्रवरौ च प्रत्येकं परिहार्याविति प्रत्येकं निषेधः ; अन्यथा 'अममानार्पगोत्रत्राजम्' इति वेशिष्टचर्दशनेन विशिष्टनिषेधभ्रनापचः । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । यथा—यास्त्वबाधूलमौनमौकादीनां गोत्राणां भेदेऽपि भार्यावैतद्व्य-
सावेतसेति प्रवरैक्यम् । तथा प्रवरभेदेऽपि न गोत्रैक्ये । यथा—तिगिरिकपिभूनिस्वन्दिनस्वगिडानां गोत्राणा-
माज्जिरससैन्यगार्ग्येति अज्जिराः तिगिरिः कपिभूमिरिति वेति त्रैक्येऽपि प्रवरभेदः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९ ॥
सापिण्डातिप्रसङ्गवारणायाह । "सगोत्रादिविशेषणनिरासाय तुगन्धः । तेन प्रथमं निषेधः । मातृन

आपञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चासप्तमात् पुरुषात् भार्यां न विन्देत्त्युभयत्रानुषज्यते । एतस्मान्न कन्याया
निषेधद्वयमनुचयार्थश्चकारः । नाङ् मर्यादायाम् ; किन्तु अनिवारिताः ; "पञ्चमात् सप्तमात्" मातृनः
पितृनस्तथा ॥ इति स्मृतेः । पुरुषः शीर्षम् । मातृनः मातरनारम्य वः पञ्चनः नानामहादीनां कुले, पितृनः
पितरमारम्य यः सप्तमः पितामहादीनां कुले, तन्मन्त्रा योस्तथा कन्या, तां नोद्वहेदिति । नानापितृन

१ देवता added in म.

२ द्वाभ्यम्—य.

३ From here upto निष्पः omitted in म.

१ गम्यते omitted in ग, घ.

२ जमदग्निगीतमभरद्वाज—ख, ग, घ.

३ मनुष्यादि—ग.

मश्नाति" इत्यस्य गुरुपक्षस्य प्रतिप्रसवस्यासंभवे " कीर्तिराजन्ने भोज्यः " इति लघुपक्षस्याभ्यनुज्ञानम् ।
शाब्दो यथा—“ एषामसंभवे कुर्याद्विष्टं वैश्वानरी द्विजः " इत्यादिः । तथा चतुर्विंशतिमते—

“ दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रेत्रियाणां महाकुल्यत् ।
उद्वहेत् सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥
पञ्चमां तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ।
सप्तमी च तथा पष्ठां पञ्चमां च तथैव च ॥
एवमुद्वाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ।
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाद्यैर्नत् प्रतीयते ॥ ”

इति । सप्तमादूर्ध्वमिति मुख्यः कल्पः ; तदभावे पञ्चमामिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुक्त्यः । तुदाब्देन
पश्चान्तरं परिगृह्णाति । पितृपक्षे तु अयं वक्ष्यमाणोऽपि विधिः—सप्तमीं पष्ठां पञ्चमीं च । तथा पूर्वपूर्वाभावे
एवोद्वहेत् । एवमुद्वाहे न दोष इति शाकटायनमतम् ।

एवं स्वमतेन पक्षद्वयेऽनुकल्पमुक्त्वा, इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्पमाह । पञ्चम्याभावे चतुर्थी,
तदभावे तृतीया ; आर्धक्रमप्राचल्यात् । पक्षद्वयेऽप्युद्वहेदिति मनुपराशर्यङ्गिरस्यमानां मते कन्यागतमेव
सप्तमत्वादिविशेषणं करेऽपि ज्ञेयम्, ‘असपिण्डा मुद्वहेत्’ इत्यत्रासापिण्डस्यैवविशेषणत्वात् । तेन
‘सप्तमः सप्तमीं पष्ठां’ इत्यादि सिध्यति ।

ननु अनुकल्पेऽपि यदि ‘दोषाभावेऽस्त्युक्त्यः, तर्हि सो विधेः मुख्यत्वादित्यत्र अह—ना दशमेति ।
सा अतीतसप्तमादिः प्रकरणेन शान्ता । दारकर्मं गृहकर्म । मैथुनम् आधानादि । जनेनानुक्त्यस्य द्विजानां
दोषाजनकरूपेऽपि अप्राशस्त्यमुक्तं नयति । अन्येषां तु नाप्राशस्त्यमस्ति ; उक्तरीत्या मातृपक्षमात्रेणैव
द्विजातिविराजितेऽपि सप्तमीचावश्यकत्वात् ।

अने तु—मातृपक्षमापिण्डयं चानुत्प्रेक्ष्यविषयम् । तद्विधानेन चानुत्प्रेक्ष्यविषयम् । तत्र द्विज-
पेक्षते “पञ्चमान् सप्तमः पूर्वोक्तः” इत्यनेन । तत्र द्विजानां प्रायननुत्प्रेक्ष्यविषयः, नन्वेति निमित्तं द्विज-
तिरिक्तविषयं सप्तमादिविषयमिति न्यन्ते । तत्र गुणः ; अनुत्प्रेक्ष्यविषयं द्विजानामित्युक्त्यनेन

द्विजातीनामित्युपसहारेण च द्विजातिमात्रविषयतया चातुर्वर्ण्यविषयत्वासम्बात् । द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनिषेधोरष्टदोषदुष्टविख्यापत्ते । न चास्मन्मते ॥ , विधेरनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुन्यकल्प-विषयत्वेनैकविषयत्वाभावात् । तस्मात् यथेत्तमेव साधीय इति ।

ननु अनुकल्पे दोषाभावात् नरसो न स्यात्, लोकविद्वेषस्तु मनुष्यैर्गोवधवत् स्यादेवेत्यत आह—
यस्त्विति । देशकुलाचाराभ्यामनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वात् न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह—
वेदादिति । “ तृतीये सगच्छावहे चतुर्थे सगच्छावहे ” इति वेद तृतीयचतुर्थयोरद्वाहे प्रमाणम् ।

“ ते नन्वाह्व तेऽनत त उ नो अधिशोचत ।

मा न पय पि यान्मानवादधि दूर नेष्ट परावत ॥ ”

इति वेद कुलाचारे प्रमाणमिति । भो देवा ते यूय न त्राह्व पालयधम् । ते यूय न अस्मान् अनत रक्षन् । ते यूय न अस्मान् अधिशोचत अधिक हित^१ नूत । मानयात् मनुष्यानुष्ठेयात् परावत परलोक-सन्निधेन पित्र्यात् पितृपरम्परागतात् पथ दूर न अस्मान् मा नेष्ट मा नयतेति देवान् प्रति प्रार्थयत । तस्मात् कुलपरपरागतेन मार्गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

नन्वेव सप्तमान्तानामस्तु अनुकल्पत्वम् । सप्तमोर्ध्वानामर्वाचीनाना तु कथम् ? दशपुरुषस्यापि सापिण्ड्यस्मरणात् । तथा च पुष्टस्मृति — “ सवर्णा भार्यामुद्वहेत् अतीत्य मातृत पितृत पञ्चमां दशमीमन्यत्र गोत्रनाम् ” इति । मातृत पञ्चमा पितृतो दशमीमतीत्येत्यन्वयः । स्वयभूस्तु अस्यैव सापिण्ड्यस्य निराहार्थोचयोरप्यावश्यकत्वमाह—“ तत्र ग्राहणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात् धर्मविच्छिन्निर्भवति । आसप्तमात् रिक्थविच्छिन्निर्भवति । आतृतीयात् स्वधविच्छिन्निर्भवति । अन्यथा सपिण्डाशौच-क्रियाद्युच्छेदात् नरहन्तुल्या भवन्ति ” इति । अस्माकं —“ पिण्डो जनकदेहः । भ्रथा श्राद्धम् । तत् न यत् किञ्चित्, किंतु प्रौष्ठपद्यादौ विहितं प्रपितामहपितादीनां नान्दीमुखं श्राद्धम् । तत्र प्रपितामह-पितादयस्त्रयः पिण्डभावाः । तत्रार्त्तमयो लेपभावाः । भूपितादयस्त्रयः तत्रिरूपभावाः । कृतां चेत्येव दशपुरुष-सन्निधिः । तदुभयं ये यान्ति, तं एकपिण्डभ्रमा, ते सपिण्डा इति वाक्यमेपात् । तेपामादशमात्, दशमं पुरुषं मर्यादीश्वर्य आदशमम् । तस्मात् आदशमात् । दशमोर्ध्वमिति यावत् । अत्राङ्पूर्वमर्यादावचनं, आन्तमुद्गानामिति शब्दः । धर्मस्य निराहे सपिण्डावर्त्तनस्य जननमरणयोः स यात्रानादिवर्त्तनस्य च विच्छिन्निः निर्गृहर्भवति । तथा जाममयान् सप्तमादृग् रिक्थनिवृत्तिः । तथा तृतीयादृग् भ्रथानिवृत्तिः । अन्यथा दशमपुरुषादशमोऽपरिदक्षणापरिहारे जननमरणयोः स यथावादिर्ननिवृत्तौ च सपिण्डानामार्त्तमस्य तत्रिनिवाया पिण्डानादिक्रियायाः, आदिष्टात् अपरिदक्षनाय च उच्छेदात् नरहन्तुल्या भवन्ति ” इति ।

नच इदं केवलं रिक्त्रग्रहण एव दशपुत्र्य सापिण्ड्यम्, आशौचे “सपिण्डेष्वा सप्तमात्” इति तेनैव पृथक् सप्तपुत्र्यभिधानादिति मन्तव्यम्, “सपिण्डेष्वाशात्” इत्युक्तस्य “जननमरणयोः सनिपाते” इत्युपसर्गात् मध्यपठिनयोः सातपुत्र्यदशपुत्र्ययोः सापिण्ड्ययोः सदशपतितत्वेनोभयत्राप्युभयोरपि वैकल्पिकमङ्गत्वसिद्धेः । तच्च “असप्तमात् रिक्त्रविच्छिञ्चति” इति स्वयंभुवाक्ये सातपुत्र्यस्य, “असत्त्वन्प्रेषु तद्वर्मा ह्यर्थो भवति” इति बाधायनवाक्ये च दशपुत्र्यस्य च रिक्त्रग्रहणे वैकल्पिकमङ्गत्व स्पष्टमेव । आशौचेऽपि तयोः वैकल्पिकमङ्गत्व स्पष्टमाह पारस्करः—“सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयन्त्या सप्तमात् पुत्र्यात् दशमाद्वा” इति । याज्ञवल्क्येऽपि—“सप्तमादशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यप” इति । यत्तु सप्तमदशमशब्दयोः दिनपरतया प्राचा व्यस्यन्, तदसत्, पारस्करेण पुत्र्यपरतायाः स्पष्टीकरणात् ।

तस्मात् सिद्धं पितृद्वारक दशपुत्र्य सापिण्ड्यम् । तथा मातृद्वारक सातपुत्र्य सापिण्ड्यं स्मर्यते । यथाह सुमन्तुः—“मातापितृसन्ना आ सप्तमादनिवाह्या कन्या भवन्ति । आ पञ्चमादन्येषाम्” इति । तर्हि मातृत मसमादृर्न पितृतो दशमादृर्न विवाहव्यस्यरणात् कथमर्वाक् निराहृत्यम् ? अनुकल्पेनापि विध्यमानादिति चेत्, सत्यम्, न वाचनिक एतानुकल्प, अपितु न्यायसिद्धोऽपीत्युक्तमेव “क्रीत रान्ते भोज्यान्” इत्यत्र । तस्मात् यथा पञ्चमात् सप्तमादृर्नमप्यनुरूपत्वं, तथा पञ्चमात् सप्तमादवर्गगण्यत्वं, अनुपपत्तेरनुव्यतान् । अयमप्यनुरूपो ब्राह्मणातिरिक्तविषय एव, “ब्राह्मणानामादशमात् धर्मविच्छिञ्चिर्भवति” इति स्वयंभुम्भरणादिति सर्वमनवद्यम् ।

प्राच्यास्तु पञ्चमात् सप्तमादवर्गानिवाहप्रतिपादकनाक्यानां त्रिगोत्रान्तरितत्वविषयतया व्यवस्थामाहुः । तथाच नृहन्तुः—

“असन्ना भवेद्या तु पिण्डेनैवेदकेन वा ।

सपिण्डा स्याद् द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च वा ॥”

इति । त्रिगोत्रान्तरिता, मूलपुत्र्येनमादाय त्रिगोत्रयद्विहितगोत्रोत्पन्नेति यावत् । तथाच स एव—“तत्सन्नि-
क्यं कृत्यन्निगोत्रात् परतो यदि” इति ॥ १० ॥

नाकुलीनाम् ॥ ११ ॥ न च व्याधिताम्^१ ॥ १२ ॥ नाधि-
काङ्गीम् ॥ १३ ॥ न हीनाङ्गीम् ॥ १४ ॥ नातिकपिलाम् ॥ १५ ॥
^२न चाचाटाम् ॥ १६ ॥

रुन्धया त्रिगोत्रमाह । स्पर्शरानमेवकादीनां तुल्यतुल्यम्, “तुल्यन्वतुल्यानि यानि हृष्या राजप-
मेवया” इति स्मरणान् । तत्र भग्नं नृहन्ता । ता नोद्वेहेत् ॥ ११ ॥ व्याधय उद्यान्नासारय ।

तद्युक्ता च न । चकारात् अल्हेमकातिलेमकादीना ग्रहणम् ॥ १२ ॥ अधिस्मङ्गमङ्गुल्यादिक यस्यासा
पङ्ङुल्यादिना न ॥ ३ ॥ हीनमङ्गमङ्गुल्यादि यस्यासा चतुरङ्गुल्या दवा न ॥ ४ ॥ अति-वि
कपिलवर्णा न । अतिशब्दात् ईस्त्वपिला न दुष्टा ॥ ५ ॥ वाचाया बहुभाषिणा नोद्वहेदिति प्रत्येक-
मन्वय ॥ १६ ॥

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ॥ १७ ॥ ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजा-
पत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति ॥ १८ ॥

विवाहभेदान् प्रतिजानीते । अथेत्यनन्तरप्रकरणारम्भ । विवाहो नाम भार्यात्वोत्पादको विधि ।
सोऽष्टधा ॥ १७ ॥ ब्रह्मणोऽय ब्राह्म । एव देवादयो व्याख्येया । प्रतिज्ञातानामष्टानामिमा सजा
व्यवहारसौकर्याय ॥ १८ ॥

^१आहूय ^२गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः ॥ १९ ॥ यज्ञस्थऋत्विजे
दैवः ॥ २० ॥ गोमिथुनग्रहणेनार्षः ॥ २१ ॥ प्रार्थितप्रदानेन
प्राजापत्यः ॥ २२ ॥

यथेदं ऋग्गणनाह । सर्गश्रेष्ठियमुपरीक्षितपुस्तकसंविद्धादयो गुणा । तद्वत्ते आह्वानपूर्वक
यदवाचितकन्यादानं स ब्राह्मो विवाह । आह्वानमन्त्रकारोपलक्षणम्, “आच्छाद्य चार्हयित्वा च” इति
मानवात् । आच्छादनार्हणे चाविशेषादुभयो ॥ १९ ॥

यज्ञे ज्योतिष्टोमादो तिष्ठति वृत् सन् कर्म आन्वर्थ्यादि करोतीति यज्ञस्य । तादृशाय ऋत्विजे
अर्घ्यप्रभृतये नेपुण्यदर्शनोद्भूतसतोपविशेषेण, न तु मन्वर्थतया, “दानं दक्षिणाकाले स देव”, “दक्षिणा
नीयमानासु अन्वर्थेदि यद्विजे स देव” इति साधयनीयान् । एतद्विभिन्नभेदेन दक्षिणमन्त्रदान-
निर्णयोऽप्यन्यविषय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

गोजातीय मिथुन खगुप्तम् । तस्य तयोर्वा प्रत्यर्पणाय ग्रहणेन यन् ऋग्नादानं स आर्षः, “एक
गोमिथुन द्वे वा” इति मानवात् ;

“प्रदानं यत्तु ऋग्नाया मह गोमिथुनेन तु ।
शमन्ताय चामगोत्राय तन्नापमृत्यो विदु ॥”

इति नारदीयाच्च ॥ २१ ॥

*प्रार्थिताया याचिताया स्न्याया यत् पित्रा प्रकर्षेणोक्तविभिना 'दानं, तेन प्राजापत्यं । प्रदानमिति वक्तव्ये तृतीयानिर्देशो लक्षणात्तरसूचनार्थः । तदाह मनुः—

“सहोभा चरता धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”

इति । यद्यपि त्रिशङ्कान्तरे अपि सहधर्मचरणमभ्यर्च्य, तथाप्यत्र यावज्जीव सहधर्मचरणमेव ; नाश्रमान्तरगमनं, नापि न्यन्तरपरिणय इति विशेषः । यत्तु धर्मशब्दोऽर्धसामयोरप्युपलक्षणात् “धर्मं चार्थं च कामे च नातिचर्या नरा न्वियम्” इति स्मृत्येति, तत्र, “प्राजापत्ये सह धर्मधर्यतामिति मन्त्रः” इति गौतमशास्त्रप्रयोगेन तस्य त्रिशङ्कान्तरविषयत्वात् । अन्ये तु ‘सह धर्मं चरतम्’ इति प्रार्थिताय प्रदान-मित्येकार्थता वर्णयन्ति ॥ २२ ॥

द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः ॥ २३ ॥

कषेणासुरः ॥ २४ ॥ युद्धहरणेन राक्षसः ॥ २५ ॥ सुप्तप्रमत्ताभि-
गमनात् पैशाचः ॥ २६ ॥

‘द्वयोः स्न्यासयोः सकामयोरन्योन्यानुरक्तयोः मातापितृभ्या रहितः अनुजानो योगः परम्परानुमति-
गन्धर्वः ॥ २३ ॥ ययः स्न्यासितृप्रार्थितमन्यदानम् । ततः प्रदण्णमासुरः ॥ २४ ॥ युद्धे स्न्याया हरणेन
राक्षसः ॥ २५ ॥ सुप्ता निद्रिताः प्रमत्ता मद्यतिशयेन नष्टचेतनाः । तन्मात्रमिगमनं पैशाचम् । तस्मात् पैशाचः ;

“मुक्ता मत्ता प्रमत्ता वा रणे यक्षेयगण्डिनि ।

म पापिष्ठे त्रिशङ्काना पैशाचः स्थितोऽष्टमः ॥”

इति मनुस्मृत्यात् । “अभिविज्ञासोत्तमगमनात् पैशाचः” इति गान्धर्वस्मृत्याय । “कृत्युम्नाता तु यो
नारी मनेरी नोभगण्डिनि” “कृत्युपया” इत्यादिप्रयोगे प्राप्नुयान् उपगमनाभिमने मैथुनमेवोक्तिरिति ।
नदस्नाता दण्डनैरुन्ने, “मुक्ता मत्ता मद्यतिशयेन म पैशाचः” इति आश्रयायनमस्मृत्यात् । अत्र
मन्त्रसिद्धिर्वापुं दानाधरात् तन्मात्रावर्तनादिभिरेव स्पष्टं इति । अन्तरं सम्भारः । न तास्मादेव
नारिणः

इति परिशिष्टात्,

“ वरादपहृता कन्या यदि मन्त्रेन सस्कृता ।

अन्यस्मै विधिदेह्या यथा कन्या तथेव सा ॥ ”

इति वासिष्ठाच्च । इदमपि क्षत्रियादिविषयम् ; पुराणे तथा दर्शनात् । ब्राह्मणानां तु गान्धर्वादिव्यपि प्रति-
ग्रहेणेव सत्योत्पत्तिः । परस्परानुमत्यादिकं तु वरणस्थानीयं पूर्वार्हमेव, न स्वत्वोत्पादवम्^१ ।

“ मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासा प्रजापते ।

प्रयुज्य तं विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्यत् ।

गुणापेक्षं भवेदानमाहुरादिषु च त्रिषु ॥ ”

इति मनुनारदाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यामष्टव्यपि विवाहेषु दानप्रतिपादनात् । एष विधिः दानव्यपि ।
गुणं ब्राह्मण्यम्, तस्यैव संप्रदानविशेषणेषु प्रागन्यात् । प्रतिग्रहलक्षणभ्यासाभारण्याच्च तदपेक्षापुरादिव्यपि
त्रिषु दानं भवति ॥ २६ ॥

३ एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्म्याः ॥ २७ ॥ गान्धर्वोऽपि राजन्या-

नाम् ॥ २८ ॥

एतेषु पूर्वोक्तेष्वष्टसु विवाहेषु आद्याश्चत्वारं ब्राह्मदेवार्पणान्यपत्या धर्म्या धर्मजननां ब्राह्मणस्य,

“ चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शक्ताः ” इति स्मरणात् ॥ २७ ॥

राजन्यानां क्षत्रियाणां गान्धर्वः । अपिशब्दात् राजसश्च धर्म्यः, “ गान्धर्वो राजसः ” इति
स्मृत्यैः । परिशिष्टो आनुरपेक्षाचो । तत्रानुरो वेदयज्ञद्रव्यो, “ तथापुरो वेदये यज्ञं चान्दम्यु गर्हन् ”
इति नारदस्मरणात् । अन्यं पेक्षाचं स गर्हितं । न कस्यापि योग्य इत्यर्थः, “ पैदानश्चानुरक्षेत्रं न
कर्तव्यो कदाचन ” इति मनुस्मरणात् । यद्वा यो गर्हितं पैक्षाचं, स अन्यः, अन्यः शूद्रः प्रतिवेदन-
जादयश्च, तद्योग्य इत्यर्थः, “ पैक्षाचं शूद्रस्य ” इति पैक्षानसिस्मरणात्, “ पैक्षाचं ऽसमृद्ध-प्रदानं
प्रतिलेखमज्ञाना च ” इति प्रचेनःस्मरणात् ॥ २८ ॥

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीते^३ ॥ २९ ॥ द्वैतीपुत्र-

श्चतुर्दश ॥ ३० ॥ आर्षीपुत्रश्च सप्त ॥ ३१ ॥ प्राजापत्यश्चतुरः ॥ ३२ ॥

^१ रचयन्ति — य

^२ एतन्मन्त्रः — ट

^३ १—१, १

^४ I am here up to मन्त्रं स्मरन्तं omitted in २

^५ पुनः—ट

^६ प्राजापत्यापुत्र — क, प्राजापत्यापुत्र गृह—३, १, ३

वक्ष्यमाणतत्तत्फलार्हताहेतुमाह । ब्राह्मेदापुरो दशापरान् दश परान् दातारं चैकविंशं पुनाति वक्ष्य-
माणे सार्हान् करोति । “ द्वाभ्यापरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः । उभयतः ; मातापितृ-
भुले । दानुरान्नश्च दानास्मात्मानं च पञ्चविंशमर्थात् । सद्रुचश्चेन् ; “ आत्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः
मुकुराकृन् ” इति मानवात् ॥ २९ ॥

द्वैयोदापुरश्चतुर्दश सप्त पूर्वान् सप्तापरान् दातारं पञ्चदशमर्थात् पुनाति । “ दशापरान् दश परान्
पुनात्युभयतः ” इति शौनकः । व्याख्या च भ्रान्त्यत् ॥ ३० ॥

आर्गेदापुरर्त्तन् पूर्वान् त्रीन् परान् दातारं च सप्तम पुनाति ; “ आर्गेदाजः सुतर्त्तलीन् ” इति
मानवात् । “ सप्तापरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः ॥ ३१ ॥

प्राजापत्ये भय प्राजापत्य । स द्वापरौ द्वौ पूर्वौ दातारं च पञ्चम पुनाति ; “ पद् पद् कायोद्वज-
मुन ” इति मनुः ; “ अष्टापरानष्ट परान् पुष्पान् पुनात्युभयतः ” इति शौनकः ।

गान्धर्वादिषु क्लृप्तचन तेषां दुष्टनामभिप्रेत्य । तदाह मनुः—

“ इतरेषु तु शिष्टेषु नृमनान्नादिन ।

जायन्ते दुर्गन्धहेषु तप्तगर्भद्विषः मृता ॥ ”

इति ॥ ३२ ॥

‘ ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं गमयति ॥ ३३ ॥

दैवेन स्वर्गम् ॥ ३४ ॥ आपेण वैष्णवम् ॥ ३५ ॥ प्राजापत्येन

देवलोकम् ॥ ३६ ॥ गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ॥ ३७ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

कन्यादातृनाह । पिता जनकः । पितामहः पितृपिता । आता सेदर्थः । तेषु ज्येष्ठः, तदभावेऽन्य ।
सकुल्यः सपिण्डः आ सप्तमात् यथासन्निकर्मम् । मातामहः मातुः पिता । स च मातुलमातृसकुल्यानामुप-
लक्षणम् । माता जननी । चकारात् सजातयः । इतिभारात् एवविधसमन्विनो मातृपितृपत्नीयाः । एते
पित्रादयः कन्यायाः ससवन्धिकृत्वात् प्रदातारो ज्ञेयाः । तदाह नारदः—

“ पिता दद्यात् स्वयं कन्यां आता वानुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो वान्ध्यास्तथा ॥
माता त्वभावे संवेषा प्रकृतौ यदि तिष्ठति ।
तस्यामप्रकृतिस्थाया द्युः कन्यां सजातयः ॥ ”

इति ॥ ३८ ॥

तेषां क्रममाह । 'एतेषां पित्रादीनां मध्ये पूर्वपूर्वाभावे, परः परो दानाधिकारी प्रकृतिसः अवशिस्त-
चित्तश्चेत् । तथात्वेऽधिकारिणापि कृतमकृतमेव । यथा नारदः—

“ स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं युर्यादप्रकृति गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ ”

इति ॥ ३९ ॥

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते' तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ ४० ॥
पितृवेदमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न' विदुष्यति ॥ ४१ ॥

इति 'श्रीविष्णुस्मृतौ चतुर्विंशोऽध्यायः

दातृभिरदाने कथमित्यत्र आह । ऋतुत्रयं ऋतुत्रयं ऋतुत्रयेति ऋतुत्रये वरंनि । तेषां वरम्
ऋतुत्रयम्; वर्षत्रयमिति यावत्; पण्णामृतूनामेकवर्षात्मिकत्वात् पृथगेत्येवमेषां त्रिवर्षाणां त्रिवर्षाणां
दानशामनं प्रतीक्षेयं; नान्तरा । ऋतुमती कन्या स्वयमेव स्वमनान्वर्तनीयमुदहर्गतीय सा ३१ ३५ १,
यतो वर्षत्रयापगमे कन्या आत्मनो दाने प्रसुर्भवति । यथाह गोपायनः—

“ योजि वर्षाण्युन्ती वाङ्मेन विदुर्नामनम् ।
तन्वधुषे दं तु विन्देन सदा र्दतम् ॥ ”

इति । सदेति ऋतुदर्शनं विनापि वर्षत्रयमप्रतीक्ष्यैव दात्रभावे स्वयं वरं कुर्यादिति दर्शयति । तदाह योगी—“गम्य त्वभावे दातृणां कन्यां कुर्यात् स्वयं वरम्” इति । यत् ऋतुत्रयं रजोदर्शनत्रयमिति ; तन्न, बोधायनविरोधात् । इदं च ब्राह्मणातिरिक्तविषयम् ॥ ४० ॥

स्वयंराभावे कथमित्यत आह । या कन्या अनूद्वैव पितृगृहे रजस्वला भवेत्, सा वृषली । तद्वर्तुः पातकं राजदण्डो वा नास्ति, सजातीया अनुलोमा वा चेत्; “सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः” इति योगिस्मरणात् । दोषाभाववचनं हरणाभ्यनुज्ञानार्थम्;

“रजस्वला तु या कन्या पितृवेदमनि तिष्ठति ।

पित्रादयो न यच्छन्ति हरेत् तामविगच्छितः ॥”

इति ब्राह्मात् । इदमप्यब्राह्मणविषयम्,

“यस्ता विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति ब्राह्मणस्य दोषश्रवणात् । एतेन,

“यत्करोत्येवरात्रेण घृपलीसेवनाद् द्विजः ।

तद्वेक्ष्यभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्यथोदति ॥”

इति द्विजपदं न्यास्यातम् ॥ ४१ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजधिराजश्रीमसिष्ठमशावतश्रीकौण्डिन्यायकाल्मजश्रीतस्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोक्ताहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिरारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविरचितौ श्रीमत्या बेजयन्त्या चतुर्विंशोऽध्यायः

^१ From श्रीमन्महा up to श्रीकौण्डिन्याय omitted in प, च

^२ श्री omitted in प

पञ्चविंशोऽध्यायः

अथ स्त्रीणां धर्माः ॥ १ ॥ भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ॥ २ ॥

श्वश्रूश्चशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

विवाहानन्तरं स्त्रीधर्मान् पञ्चविंशेनाभिधातुं प्रतिजानीते । अथ विवाहानन्तरम् ; विवाहादेन स्त्रीणां धर्माधिकारात् ; “वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः” इति स्मरणात् । स्त्रीणाम् ; अविशेषेण सर्वासाम् । धर्माः कर्तव्यान्युच्यन्ते इति शेषः ॥ १ ॥

तानाह । भर्तुः व्रतेन भर्तृसकरूपेण समानव्रतचारिणी समानसरूपा भवेत् ; भर्तृसरूपानुसरणशीला स्यादित्यर्थः ; “यत्र यत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा” इति स्कान्दात् ; “स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः” इति योगिस्मरणाच्च ॥ २ ॥

श्वश्रूश्चशुरौ प्रसिद्धौ । गुरुः ज्येष्ठादिः । देवता सौभाग्यदात्री गौर्यादिः । अतिथिः अध्वनीनः । तेषां पूजनं पादबन्धनादि ; “युर्याच्छशुरयोः पादबन्धनं भर्तृतत्परा” इति योगिस्मरणात् । भर्तुरि विशेषमाह गौतमः—“स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेकं” इति । स्त्रीपुंयोगे जायापतिममराये अभिवादतः अभिवादनं माते अनियममेकं सन्धन्ते । एक इति वचनात् गौतममते नियम एव ॥ ३ ॥

^१सुसंस्कृतोपस्करता ॥ ४ ॥ अमुक्तहस्तता ॥ ५ ॥ सुगुप्त-

भाण्डता ॥ ६ ॥

सौष्ठवेन संस्कृता अनुलेपनादिभिः उपस्कराः शूरादयो यया, तथात्वं । तथाच गृह्यनिगितो—
“श्वः श्वः पचनभाण्डानामनुलेपनं सुसंस्कृतगृहद्वारोपलेपनमग्निनिर्वर्णं गृहप्राणवन्निर्हर्षं पूर्वेऽपान उपपन्न-
नायित्वं देवपूजोपकरणसंपादनं पारकियासौमल्यं व्यजनपरिष्कारो भर्तृपचनमपादनं श्वशुरज्वरनिवारणं
मान्यमाननं च” इति ॥ ४ ॥

यत्प्राप्तशस्त्रहस्तता अस्तद्वयपराद्गुण्यता च ; “ज्येष्ठं चानुच्छिद्यता” इति पानरात् ॥ ५ ॥

४१३

इति । शङ्खोऽपि—“नानुक्ता गृहार्त्तिच्छेत्, नानुत्तरीया, न त्वरितं व्रजेत्, न परपुष्पमभिमापेतान्यत्र वणिक्प्रजितवृद्धवैद्येभ्यः, न नाभिं दर्शयेत्, आगुल्फाद्वासः परिदध्यात्, न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्, न हसेदपावृतं, न भर्तारं तद्वन्धून् वा द्विष्यात्, न गणिकाधूर्ताभिचारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षिकामायामूलउहककारिका-
दुःशीलादिभिः सहेकत्र तिष्ठेत्; संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यति दुष्यति” इति ॥ ८ ॥

भर्तरि प्रचसितेऽप्रतिकर्मकिया ॥ ९ ॥ परगृहेऽवनभि-
गमनम् ॥ १० ॥ ^१द्वारदेशगवाक्षेऽवनवस्थानम् ॥ ११ ॥

प्रोषितपत्तिकां प्रत्याह । भर्तारि पत्न्यौ प्रवसिते देशान्तरगते, न विद्येते प्रतिकर्म अलंकरण क्रिया
कीडादिश्च यस्याः सा तथोक्ता; पतिप्रभासे अलंकरणादिशून्या भवेदित्यर्थः । तदाह योगीश्वरः—

■ क्रीडां शरीरसस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यान त्यजेत् प्रोषितभर्तृक ॥ ”

इति । हारीतोऽपि—“न प्रोपितेऽलंकुर्यान् वेणीं मुञ्चेत्” इति । वेणीमोक्षाभावेन केशप्रमाथननिषेधः ।
तद्वृत्तिमाह मनुः—

“विधाय प्रोपिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छित्त्यैरगर्हितैः ॥”

श्रीपतिं त्वविधायैव जीवाच्छिष्यराहितः ॥
इति । शिल्पैः, कर्तनादिभिः । शङ्खलिखितावपि—“प्रेक्षाताण्डवविहारचित्रदर्शनाद्वारागोचानयानभिज्ञ-
शयनोत्कृष्टवासोभोजनकन्दुकक्रीडाभूषणगमाल्यालंकारदन्तधावनाजनादर्शप्रसाधनादीनामस्वतन्त्राणां प्रोक्तिभर्तृ-
काणामनारम्भः” इति । प्रेक्षा दोल । ताण्डवं नृत्यम् । विहारः क्रीडा । एषां चित्रान्तानां दर्शनम् ।
दर्शननिषेधात् अनुष्ठाननिषेधोऽर्थसिद्धः । विवृतं निष्पावरणं शयनम् । प्रसाधनादीनामनारम्भोऽस्वतन्त्राणा-
मित्यन्वयः ॥ ९ ॥

मन्त्रव्ययः ॥ ९ ॥
भर्तारि प्रवसिते परेषां पितृधनुस्त्रातृमातृव्यादिव्यतिरिक्तानां गृहेषु भवभिगमननभिरुच्य गमनाभायः ।
परगृहगमननिषेधात् तत्र वासनिषेधोऽप्यर्थसिद्ध एव । तथाच बृहस्पतिः—
तैत्तिरीयान्यगृहे वनेत् ।

“ पित्रा आत्रा सुतेर्न स्त्री वियुक्तान्यगृहे वमेत् ।
 ॥ १ ॥ ”

असत्सङ्गं विशेषेण गर्ह्यतामेति सा ध्रुमः ॥”

असंसर्ग विशेषेण गर्भतामेति सा धुरम् ॥
इति । बहुवचनात् रथ्यादिग्रहणम्; “परगृहस्थादीर्धचरचतुष्पथननात्रमविनाशपांश्च नानिगच्छन्
कृपयथस्नान सधिवेत्सचरणं च वर्जयेत्” इति हारीतल्लक्षणम् ॥ १० ॥
* दृष्टिः—५.

प्रकृतमाह । द्वारदेशो द्वारचत्वर । गन्धो वातायनम् । तत्रानवस्थानमस्थिरता । बहुवचनार्त्तं
कूपपथग्रहणम् ; द्वारोत्तराध्यात् । अवस्थानमुपवेशोपलक्षणम् ;

“ नोत्सृज्ये न मुसले न वर्धन्या दृषद्यपि ।

न यन्त्रके न देहल्या सती चोपविशेत् कचित् ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ ११ ॥

सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता ॥ १२ ॥ घाल्ययौवनवार्धकेष्वपि पितृ-
भर्तृपुत्राधीनता ॥ १३ ॥ मृते भर्तेरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
चा ॥ १४ ॥

सर्वेषु नित्यनेमिदिक्रम्येषु कर्मसु स्वातन्त्र्याभावे , भर्ताचनुज्ञापेक्षेत्यर्थः ,

“ बाल्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कर्म किञ्चिद् गृहेऽपि ॥ ”

इति मनुस्मरणात् । किञ्चित् लौकिकमलौकिकं वेति ॥ १२ ॥

तत्र हेतुः । बाल्यादिषु पित्राधीनताना यथाक्रममन्वयः । अपिशब्दात् एतेषामभावे ज्ञात्यधीनता ।
तेषामप्यभावे राजाधीनतेति ,

“ रक्षेत् कन्या पिता विना पतिं पुत्रास्तु वार्धकं ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रिया ।

उल्लङ्घयेऽपि चोच्छिन्ने राजा भर्ता प्रभुः स्त्रिया ॥ ”

इति स्मरणात् । भर्ता पोषकः । प्रभुर्निर्णोक्ता ॥ १३ ॥

मृतभर्तृणां प्रत्याह । पतिमरणानन्तरं यावज्जीवं प्रसन्नचर्यम् । प्रसन्नमिदं चेदे गृह्यमाणं यत् चिरंते प्र-
तत् प्रसन्नचर्यम् । तच्च मनुमाणादिभिर्न प्रसन्नचारिभ्यः प्रकरणोक्तमविरुद्धं गर्ह्यम् । यथाह गौतमः— “ वने-
न्मनुमानगन्तव्यान्त्यदिभ्यः प्रत्याजना न्यजनयानेषानच्छत्रासामङ्गोपलेभमेहवाद्वाङ्मनहपङ्गीतृष्यपरिवादनभयानि ”
इति । भरद्वाजोऽपि— “ यावज्जीवं प्रेतपत्नी १ उदरम्पश्यनमेऽभुक्तमथ शय्या प्रसन्नचर्यं क्षास्त्रलग्नमनुमास-
यानि च ” इति । प्रहं प्रचेताः—

“ नाम्नुना न्यजनं चैव साम्यपात्रं च भोजनम् ।

यन्निश्च प्रसन्नचरी च स्थिता च विप्रसृता ॥

एकाहार सदा कार्यो न द्वितीय कदाचन ।
पर्यङ्कशायिनी^१ नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
गन्धद्रव्यस्य सयोगो^२ नेत्र कार्यस्तथा पुन ।
तर्पण प्रत्यह कार्यं भर्तु उशतिलोदकै ॥
वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियम चरेत् ।
स्नान दान तीर्थयात्रा विष्णोर्नामग्रन्थ पुन ॥”

इति । तर्पण पुत्राद्यभावे इति प्राञ्च, तन्न, नित्यवत् श्रमणविरोधात्,

“अपुत्रा पुत्रवत् पत्नी पुत्रवत्यपि भर्तरि ।
श्राद्ध तिलोदक उर्याज्जलमात्र तु पुत्रिणी ॥”

इति राजावलीस्मरणाच्च । स्नानेऽपि—

“विधवाकवरीवन्धो भर्तृगन्धाय जग्यते ।
शिरसो वपन तस्या पक्षे पक्ष प्रीयते ॥
नैराङ्गोद्धर्तन कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
नाधिरोहेदनङ्गाह प्राणे कष्टगतैरपि ॥
कञ्चुक न परीदध्यान्न वासो निरून वसेत् ॥”

इति । विरूत माज्जिष्ठादि । तदाहे “अग्निनिर्णयमाह हारीतः—“आहिताग्निश्चेत् प्रमीयेत तदा ओपासना-
वक्षणाग्निं परिगृह्य स्वर्पराग्निभिरनुसवनमिष्टा वसेत् भर्तु पितु श्वशुरस्य वा गृहमाधित्य” इति । अर्धगानिन
मृतमाहिताग्निं त्रेनाग्निना दग्वा तत्पत्नी ओपासनावक्षणस्वमुत्सृज्यास्विनमौपसनाग्निं स्वर्पराग्निं “भूमिर्नागा”
इति चतस्रभि अनुसवन त्रिकालमिष्टा परिगृह्य श्वशुरादिगृहे वसेत् । तेन तदाह । श्वशुरम्याहिताग्निप्येव-
मेव । तदाह भरद्वाजः—“तयोर्य पूर्वा प्रियेत यन्मान पत्नी वा तस्याप्रियतया पितृमेव सख्यते ।
पश्चात् तस्यौपासनेन” इति । तस्य च परिचरण नित्य कार्यम्, “न्या पितृ भर्तार प्रमते” इति
भरद्वाजस्मरणात् । परिचरेदित्यनुव्रज्यते ।

अनाहिताग्निपत्नी प्रत्याह हारीतः—“अनाहिताग्निश्चेदन्वनादयाज्जनाग्निं वा परिगृह्य” इति ।
प्रमीयेतेत्यनुपपन्न । तदा तत्पत्नी स्वगृहे तत्रिभिर्नान्यग्निनादध्यान् । अनाग्निं स्वर्पराग्निं वा परिगृह्य
परिचरेत् । निर्मन्थमिति भरद्वाजः—“ओपासनेनानाहिताग्निं नृदन्ति, निर्मन्थेन पत्रम्” इति । गर्भ-
धानिपन्थसि त्रेनाग्निभिर्पति दग्वा निर्मन्थ्य परिचरेदाग्निं तन्मन्ते तेनैव तदाह, “निर्मन्थेन पत्रम्”

इति भरद्वाजस्मरणात् । तदन्यारोहणं वा । ^१ऐच्छिकोऽयं विकल्पः । तं पतिमनुलक्ष्य आरोहणमग्नेः । न तु पश्चात् ; चातुर्वर्ण्यविशेषवाधप्रसङ्गात् ; “पृथक्चित्तिं समारब्धं न विप्रा गन्तुमर्हति” इति स्मरणात् । अन्यारोहणे महानभ्युदयः ; नैमित्तिककाम्यत्वात् ; जातेष्टिवत्^२ । तच्चागर्भिणीनामबालापत्यानामावण्डाल साधारणो धर्मः ;

“^३बालसर्वधनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सृत्तिका च रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥”

इति बृहस्पतिस्मरणात् । व्यासोऽपि—

“दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया ।

न दहेत् स्वामिन तस्या यावदागमनं भवेत् ॥”

इति । बृहन्नारदोऽपि—

“बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा ।

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति हुताशनम् ॥”

इति । राजसुते इति सवोधन सगरमातुरिति प्राच्याः । गर्भिण्या अन्यारोहणे गर्भहननप्रत्यवायः ; “गर्भिणी गर्भहननप्रत्यवायेन दुप्यति” इति स्मरणात् । वाशब्दात् प्रज्या, “प्रज्या वा स्त्रीणां चैके” इति बोधायनस्मरणात् । “स्त्रिया श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रज्या न विधीयते” इति याभ्यात् एकीयत्वोपन्यासः ॥१४॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५ ॥

पत्यौ जीयति या योपिदुपवासव्रतं चरेत् ।

आपुः सा हस्ते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥ १६ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १७ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ पञ्चविंशोऽध्यायः

^१ ग omits this sentence

^२ चातुर्वर्ण्यविधिना—४

^३ प्रसगरिनः—५

^४ जनेष्टिवत् omitted in १४.

^५ प्रतिपत्ति—६.

^६ दृष्टे धर्मग्रन्थे स्त्रीधर्मप्रकरण पञ्चविंशम्—७.

ननु सर्वथैवास्वातन्त्र्ये स्त्रियाः कथं पारलौकिककर्मसिद्धिरित्यत आह । यज्ञो महादानादिः । व्रतं कृच्छ्रचान्द्रायणादि । उपोषितमुपवासः । एतानि पृथक् स्वातन्त्र्येण भर्त्राज्ञामन्तरेण स्त्रीणां समवृत्तानां स्वार्थं न विधीयन्ते ; तादृशविध्यभावात् । किन्तु यत् पतिं मनोवाक्यकर्मभिः शुश्रूषते नातिक्रामति, तेन भर्तृनुज्ञापालनपूर्वणैव स्वर्गलोके महीयते योगमागमवति, न स्वातन्त्र्यानुष्ठितैरैतैः । तथाचान्यन्यतिरेकान्यां मनुमार्कण्डेयावाहतुः—

“ न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।

‘नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात् ॥

नारी स्वस्वनुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

निष्फलं तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकम् ॥ ”

इति ॥ १५ ॥

पृथक् व्रतादिनिषेधे हेतुमाह । या जीवद्भर्तृना स्वातन्त्र्येण, उपवासश्च व्रतं च तयोः समादारः, तत् कुर्यात्, सा भर्तुराप्नुहरेत् । तदपुण्येन नरकभागभवति । अनुज्ञया तु न दोषः ; “ सम भर्तृनुज्ञया व्रतोपवासादीन्याचरेत् ” इति शङ्खस्मरणात् ; “ भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीन्याचरेत् यदा ” इति श्रान्यायनल्लणाच्च ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मचर्यान्वारोहणयोः कथं ब्रह्मचर्यस्य विकल्पः ? नैमिषिकत्वात् ; अन्वारोहणे च फलश्रवणेन कान्यतया विषमशिष्टत्वादित्यत आह । या सृतभर्तृना स्त्री साध्वी निषिद्धाचरणरहिता सर्वा ब्रह्मचर्ये विशेषयत्नयती, सा स्वर्गं गच्छति । ननु अपुत्रायाः ब्रह्मचर्यमात्रेण कथं स्वर्गं इत्यत आह । यथा नैष्ठिक-ब्रह्मचारिणः अपुत्रा अपि ब्रह्मचर्येणैव स्वर्गभावाः, तथा साप्यपुत्रा स्वर्गमाप्ति । अयं च दृष्टान्तो मनुना स्पष्टीकृतः—

“ अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा तुलसतनिम् ॥ ”

इति । ब्रह्मचर्येण स्वर्गं गच्छतीत्येव वक्तव्ये यदपुत्रापात्युक्तं, तत् “ नापुत्रस्य स्त्रीः स्वर्गिणी ” इति श्रुत्या-कर्मनभ्रान्तचित्तनया अपत्यार्थं न यत्निजनिस्तेनदर्थम् । तथाच मनुः—

“ अपत्यलेभाया तु स्त्री न्नास्मृतिस्तते ।

नेह निन्दनमाप्नोति पतिञ्च सच ह्यदते ॥ ”

षड्विंशोऽध्यायः

सवर्णासु ^१बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया ^२सह धर्म-
कार्यं कुर्यात् ॥ १ ॥ मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ॥ २ ॥
^३समानवर्णया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च ॥ ३ ॥ न त्वेव द्विजः
शूद्रया ॥ ४ ॥

स्त्रीधर्मप्रसङ्गेन ^१सवर्णासवर्णस्त्रीधर्मान् षड्विंशोऽह । सवर्णानि कभार्यासमवाये ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी
पत्युः ॥ १ ॥ ज्येष्ठापवादमाह । मिश्रणं सवर्णासवर्णासमवायः । तत्र कनिष्ठापि सवर्णैव सहधर्मचारिणी ; न
ज्येष्ठाप्यसवर्णा । चकारात् सवर्णज्येष्ठात्ययेऽपि सवर्णकनिष्ठाधिकारिणीति ॥ २ ॥ सवर्णापवादमाह ।
सवर्णाभावे आपदि च सवर्णाप्रतीक्षणे प्रधानवाधप्रसङ्गे चानन्तरैव । विप्रस्य क्षत्रियैव ; क्षत्रियस्य वैश्यैव ।
नैकान्तरा यन्तरा वा ॥ ३ ॥ विप्रस्यैकान्तराभ्यनुज्ञाह । द्विजस्य विप्रदेः शूद्रा सहधर्मचारिणी नैव ।
विप्रस्यानन्तरानियमेनैव शूद्राप्रतिषेधात् पृथक् निषेधो वेद्याभ्यनुज्ञायांऽवगम्यते । स चायमापत्कल्पः । तेन
चापद्यनन्तराभावे एकान्तरापि विप्रस्येति सिध्यति ॥ ४ ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न कचिद्भवेत् ^१ ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
^२हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ ३ ॥
देवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्रन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ४ ॥
इति श्रीविष्णुस्मृतौ षड्विंशोऽध्यायः

^१ गच्छन्त्यांश्वरे—ट.

^२ ३३३३—ड.

^३ भवेत् कति १—ग, घ, ङ.

^४ हेनवे धर्मस्य धर्मोन्नेयनं च १३३३—ग, ङ.

^१ षड्विंशोऽह—ड.

^२ सवर्णाद्री—ग.

^३ हीनजातिं—ग.

तर्हि किमर्थं शूद्रापरिणयनं द्विजस्येत्यन आह । द्विजस्य त्रैवर्णिकस्य भार्या शूद्रा कचित् आपदि अनापदि च धर्मार्थं न भवति । किंतु रागातिशये रत्यर्थम् । एवकारः पुत्रार्थताप्रतिषेधार्थः ; “ तत्रात्मा जायते स्वयम् ” इति स्मरणात् । सहाधिकारिकधर्मस्य पूर्वणैव निषेधात् पुनर्वचनमाश्रमधर्मनिषेधार्थम् ॥ ५ ॥

पुत्रार्थं तदुद्वाहे फलमाह । हीनजातिं शूद्रां स्त्रियं मोहात् उक्तदोषाज्ञानात् उद्धहन्तो द्विजाः ससतानानि सान्प्रयानि कुलान्येव आशु पुरुषसत्त्व्यामनपेक्ष्यैव शूद्रत्वं प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

धर्मनिषेधे धर्मशब्दार्थमाह । यस्य द्विजाते तत्प्रयानानि ; सैव शूद्रा प्रगानं सर्वोपकरणसपादिका येषां तानि, तथाविधानि दैवपितृयातिथेयानि । दैव देवपूजादि ; पितृय आद्रादि ; आतिथेयम् अतिथि-सत्कारादि । तस्य पितृदेवाः, बहुवचनादतिथयश्च तदुपक्लृप्त नैवेद्यपिण्डभोजनादि नाश्रन्तीति कर्मासिद्धिः । तत्कर्मापूर्वनिष्पत्त्या च स्वर्गमप्यसौ न गच्छतीति फलासिद्धिश्च ॥ ७ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवशावतसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वतौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां पङ्क्तिशोऽध्यायः

सप्तविंशोऽध्यायः

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निपेक्षकम् ॥ १ ॥ स्पन्दनात् पुरा^१
पुंसवनम् ॥ २ ॥

एवं विवाहं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं चाभिधाप्य इदानीं तदनन्तरभाविनो गर्भाधानादिसंस्कारानाह । गर्भः
क्रतुः ; “बीजगर्भसमुद्भवम्” इति योगिस्मरणात् । तस्य स्पष्टतां प्रादुर्भावं ज्ञात्वा निपेक्षः गर्भाधानान्यं
कर्म कार्यमिति सर्वत्र संबन्धः । इदं च क्षेत्रसंस्कारत्वात् सङ्कृतं कार्यम् ; “अथ क्रतुमत्याः प्राजापत्यमृतौ
प्रथमे” इति परिशिष्टात् । यद्यपि “निपेक्षायाः स्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रन क्रियाः” “निपेक्षादिः
स्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः” “यस्यैते चत्वारिण्यन् संस्काराः” इत्यादिभिः योगिमनुगोतमादि-
वाक्यैः गर्भाधानस्य ‘गर्भसंस्कारत्वमवगम्यते, तथापि

“जायाया दक्षिणे नामारन्ध्रे सिञ्चेतु तद्रसम् ।
उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसत्किञ्चिं सतीम् ॥
उपगच्छेद्वधूमेवं गर्भस्य स्थिरता भवेत् ।
विष्णुर्गोनिं जपेत् सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्भृती ॥”

इत्यादिशौनकादिवाक्येषु द्वितीयानिर्दिष्टत्वेन कथादिसंस्कारत्वमेवोचितम् ; अन्यथा प्रतिगर्भमाहृत्यारणे ।
यत्तु आधानेनामेरिय गर्भस्य संस्कार इति, तन्न ; प्रागाधानात् गर्भस्यैकसिद्ध्या संस्कारानन्तरं
दृष्टान्तवैयर्थ्यात् ; मन्वादिवाक्यानां तु सङ्कृतक्षेत्रेऽपि कृताभिप्रायेणाप्युपपत्तेः ; “गर्भगन्तव्यारणत्वात् तस्यां
जातस्तु दुःखयि” “इत्यसंस्कृतोत्पन्नस्य दुष्टत्वस्मरणादित्यलम् ॥ १ ॥

स्पन्दनं गर्भस्य चलनम् । तत् चतुर्थे मासि भवति ; “तस्माच्चक्रादारभित्वाथ करेति” इति
शारीरकात् । तस्मात् पुरा प्रागेव द्वितीये तृतीये वा मासि व्यक्ते गर्भे ; “द्वितीये वा मासि पुंसवने भवेत्”
इति जातूह्वर्यस्मरणात् । पुंसवनं गर्भस्य पुन्यप्राप्तादिकं कर्म । इदं च प्रतिगर्भं नृत्तन्तीकम् ; गर्भस्य स्वर-
त्वात् ; “तस्मात् पुंसवसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्तते” इति शौनकस्मरणात् । एतेन पुंसवनं क्षेत्रसंस्कारस्य

१ पुरा omitted in ३, ४.
२ संस्कारान्तो तद्रसः ॥ १ ॥

३ गर्भं कृतम् in ३.
४ From here the text of the last copy is in ३.

सदृत्करणं मन्यमानो विज्ञानेश्वरोऽपि परास्त । यत्तु “अथ सीमन्तोन्नयनं पुसवनवत् प्रथमगर्भे” इति पारस्परवचनं तद्व्याख्याधारत्वेन प्रतीयते, तत्रापि पुसवनवदित्यतिदेशो न सकृत्करणप्रापणार्थं, पुसवन-सूत्र एव तदनभिधानात् । किंतु पुसवनीयपुनश्चरूपकालातिदेशार्थं इति ^१तद्वाप्यीयव्याख्यानादित्यलं बृद्धमर्भेन्द्रेदनेन ॥ २ ॥

पष्ठेऽष्टमे ^२वा मासि सीमन्तोन्नयनम् ॥ ३ ॥ जाते च ^३दारके जातकर्म ॥ ४ ॥ आशौचव्यपगमे ^४नामधेयम् ॥ ५ ॥

गर्भग्रहणमासात् पष्ठे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्त उज्जीयते यस्मिन् कर्मणि तत् । यथातुल्यं निकल्प । अस्य च क्षेत्रसंस्कारत्वमेके मन्यन्ते,

“सदृत् सस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजल्लिय ।
य य गर्भं प्रमूयन्ते स सर्वे सस्कृतो भवेत् ॥”

इति हारीतस्मणात् । गर्भसंस्कारत्वमपरे,

“सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इत्यते ।
गर्भस्थेन तु संस्कारो ^५गर्भे गर्भे प्रयोजयेत् ॥”

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ३ ॥ दारकं कुमारे जाते गर्भमोक्षान्निर्गते सति जातकर्मं भयुसर्विर्हिरण्यनिकृपाणां हिरण्येन प्राशनम् ॥ ४ ॥ विप्रादीनां स्वस्वाशौचव्यपगमोत्तरदिने नामधेयं नामकरणम्, “जननात् दशरात्रे युष्टं शतरात्रे सत्यरे वा नामकरणम्” इति परिशिष्टात् । दशरात्रस्वाशौचोपलक्षणम् । नारदस्तु आशौचान्न क्षत्रियादिनामविषयमेवाह—

“जन्मनो दशमे वापि द्वादशे वापि तत्तुन ।
त्रिप्राणा नामकर्म स्यादाशौचान्ते तु त्रेषयो ॥
शूद्राणामपि च त्रयान् सता नामासतामपि ॥”

इति ॥ ५ ॥

^६मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥ बलवत् ^७क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥
धनोपेतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥ जुगुप्सितं शूद्रस्य ॥ ९ ॥

^१ तद्व्याख्यानात्—ग

^२ कुमारे—न, घ

^३ तद्व्याख्यानात्—घ, च

^४ व्याख्या—घ, ङ

^५ वा मासि omitted in च, घ

^६ दशरात्रम्—क

^७ त्रयान्—ङ

नाम्नि विशेषमाह । मङ्गलाय साधु मङ्गल्यम् । मङ्गल नाम 'उर्द्धशुभसूचक वस्तु । तदभिगानमेव
शब्दस्य तत्त्वम् । तादृश ब्राह्मणस्य नाम कर्तव्यम्, यथा लक्ष्मीधर इत्यादि । मङ्गल्यग्रहणात् पारमार्थि-
व्युदासः ॥ ६ ॥ वरवत्, वलपर्यायशब्दार्थमिधायकमिति यावत् । तादृश क्षत्रियस्य, यथा युधिष्ठिर
इत्यादि ॥ ७ ॥ धनपर्यायशब्दार्थोपेतं वैश्यस्य, यथा अर्थपतिरिति ॥ ८ ॥ जुगुप्सित गहपित शूद्रस्य,
यथा लोकदास इति । यद्वा मङ्गल मुखादिपर्याय शर्मादिशब्द । तस्मै साधु, उपपदीभूतमिति वाञ्छ ।
तादृशं विष्णुशर्मेति ब्राह्मणस्य । बल वरसाधन वर्मादि । तद्वत् क्षत्रियस्य, भीमर्मेति । धन गुप्त, तदुपेन
तच्छब्दवत् वैश्यस्य, देवगुप्त इति । जुगुप्सित निन्दित ढासत्वादि । तत् शूद्रस्य, धर्मदास इति ।
मङ्गलादिपर्यायाणामानन्त्येऽपि मानवो नियमो यथा—

“ शर्मान्त ब्राह्मणस्येक वर्मान् क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तान्त वैश्यजातेस्तु दासान् शूद्रजन्मनः ॥ ”

इति । ब्राह्मणादिपदेषु पुस्तकस्योद्देश्यगतत्वादविषयः । तेन तत्स्त्रीणामपि तन्नियमः । तथा च आभ्यन्तरीयः—
“ तत्तत्स्त्रीणां तथा तथा ” इति । तथेति शर्माद्यन्तम् । तस्य च स्त्रीत्येऽपि “ मन ” इति नानालक्षणम्
डीप प्रतिपेधात् ‘गार्गाशर्मा’ इत्यादि पुक्त्वयोगः । “ डानुभाभ्यामन्यनरस्याम् ” इति डावन्त्ये तु
आबन्तवत् ‘गार्गाशर्मा’ इत्यादिरिति विशेषः । विशेषान्नर नाह ॥ एव—“ युष्मानि स्त्री पुमांसः
अयुजानि स्त्रीणाम् ” इति । युष्माक्षराणि पुमांसः । अयुष्माक्षराणि स्त्रीणामित्यर्थः, यथा सुभद्रा, सावित्रीत्यादि ।
ब्राह्मणादिग्रहणमन्येषामनियमाय ;

“ देवालयगताश्वाना वृक्षाणा वापिरूपयो ।

सर्वापणानां वृष्टधाना विहाना योषिता नृणाम् ॥

फाव्यादीनां क्रीणा च पथादीनां विशेषतः ।

गजप्रासादयज्ञानां नामकर्म यथोचिनम् ॥ ”

इति स्कान्दात् ॥ ९ ॥

चतुर्थं मास्यादित्यदर्शनम् ॥ १० ॥ पष्ठेऽन्नप्राशनम् ॥ ११ ॥
तृतीयेऽन्दे चूडाकरणम् ॥ १२ ॥

मूत्रद्वयमिदं सामान्यमन्य पुरितान्नाम् । तन्मध्यं चतुर्थं नमि मन्त्रेण, १ मित्रं २ स्त्री ३ वृक्ष ४
चन्द्रदर्शनं कारयेत् । तृतीये मासि चह्नि हन्य जादित्यदर्शनं कारयेदिति । यन् १ यमः—

“तत्तृतीये कर्तव्य मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मामि कर्तव्य शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥”

इति ॥ १० ॥

जन्मनः पष्ठे मामि ^१जन्मप्राशन कार्यम् । तदभावेऽष्टमादौ ;

“जन्मतो मासि पष्ठे स्यात् सौरेणोत्तममवदम् ।
तदभावेऽष्टमे मासि नयमे दशमेऽपि वा ॥
द्वादशे मासि पुत्रेऽपि प्रथमान्नाशन द्वित्रा ।
सप्तसरे वा सपुंषे केचिदिच्छन्ति पण्डिता ॥”

इति नारदस्मरणात् । नयम इति ज्ञानाभिप्रायेण “नरम्यान्नाशने युष्म स्त्रीणा चान्नाशनेऽयुगम्” इति
गर्भस्मरणात् ॥ ११ ॥

गर्भतो जन्मतो वा तृतीयेऽष्टे चूटाकरण शिवाशरणम्, “तृतीयेऽष्टे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा
शिवावृत्तिः” इति वृद्धशतस्मरणात् । तृतीय इति कुलधर्मागतकालोपलक्षणम्,

“आद्येऽष्टे पुत्रे केचित् पञ्चमेऽष्टे तृतीयके ।
उपनीत्या सहैवेति विख्या कुलधर्मतः ॥

इति स्मरणात् ॥ १२ ॥

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ॥ १३ ॥ ^२तासां समन्त्रको
विवाहः ॥ १४ ॥

एता एव जातस्मादिमा क्रिया स्त्रीणा रम्यकानाममन्त्रका मन्त्रहिता कार्या । यद्यपि एतच्छब्देन
प्रदानानां गर्भाशनादीनामपि परामर्शः सन्नयति, तथापि तदनां गर्भस्य स्वीत्तानिश्चयात् “अधिजाता हि
गर्भा पुनानो भवन्ति” इति न्यायेन नामन्त्रत्यम् । अस्तु तर्हि गर्भमस्काराणां समन्त्रकम्, क्षेत्रस्तस्मात्प्रपन्नं तु
यथ म्यात् ^१ त्रिगन्त्रात्रे समन्त्रत्वान्मनुजानादिनि चेत्—मेरुम्, त्रिगन्त्रात्राणां समन्त्रत्वविशानेनेतर
मन्त्राणां त्रिगन्त्रात्राणां मन्त्रत्वान्मनुजानादिनि चेत्—मेरुम्, त्रिगन्त्रात्राणां समन्त्रत्वविशानेनेतर
तुम्हाराणां मिति प्रत्यये स्वमन्त्रे स्वमन्त्रके सम्काराभावात्प्रनाय, “न मयोन्नतमृष्यपुत्रोऽननन-
यमिगन्तु मन्त्रयान्” इति शब्देन पठ्यमानान्याभिधानात् ॥ १३ ॥ समन्त्रत्वे त्रिभिनाह । ताना स्त्रीणां
विवाहानां च सम्कारः समन्त्रकः ॥ १४ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ॥ १५ ॥ गर्भैकादशे
राज्ञः ॥ १६ ॥ १ गर्भद्वादशे विशः ॥ १७ ॥

गर्भधारणमारभ्याष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं गायत्रीसन्ध्यः ; “सावित्र्याः प्राप्नोमुपनयनम्” इति
कात्यायनस्मरणात् । गर्भाष्टमं जन्माष्टमोपलक्षणम् ; “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे” इति स्मरणात् ॥ १५ ॥
राज्ञः क्षत्रियस्य गर्भैकादशे एकादशे वा ॥ १६ ॥ विशो वैश्यस्य गर्भद्वादशे द्वादशे वा उपनयनमित्युभयना-
नुपपद्यते ; “राज्ञामेकादशे सैके विशाम्” इति स्मरणात् । नित्योऽयं कालः । काम्यमाह आपस्तम्बः—
“अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमे ज्ञायकाममेकादशेन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकाममुपनयेत्” इति । अयं च त्रैवर्णिकसाधारणः ; अविशेषात् । ब्राह्मणादीन् प्रति तु सप्तमादीनां
नित्यकाम्यत्वम् ; संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रागप्यष्टमात् काम्यकालमाह मनुः—

“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥”

इति ॥ १७ ॥

तेषां मुञ्जज्यावत्यजमप्यो मौञ्जश्चः ॥ १८ ॥ कार्पासशाना-
विकान्युपवीतानि वासांसि च ॥ १९ ॥

तेषां ब्राह्मणादीनाम् । मुञ्जः शीकावृक्षः । ज्या मूर्त्तिः । यन्त्रजो दीर्घमृणजानिः । तन्मध्यः नर्त्तिर्मेघः
मौञ्ज्यो मेखलाः क्रमेण । ज्याशब्देन धनुषोऽपनीय ग्रहणं गम्यते । यन्त्रजः शालामृत्तमिन्द्रेणोपलक्ष्यम् ;
“शानतान्तवी” “सौंज्यो मेखलाः” “आसी वैश्यस्य” इति मनुर्गौतमाभ्यामुपनयनस्मरणात् । मेख्य
इति वक्तव्ये मौञ्जीग्रहणं ज्यायभावे सौंज्यं मुञ्जप्राप्त्यर्थम् ; “सौंज्यं वा मौञ्जं” इति श्रुतिरुक्तम् ॥ १८ ॥
कार्पास तुलम् । शानः शान्तवृक्षः । अतिः तद्वैभवं । तैर्निर्मिते वस्त्रेऽपि तेषां क्रमेण । चरुशाल्या-
न्यप्याह मनुः—“वतीरजानुपूर्य्येण शानसौमाविक्रानि च” इति । वसिष्ठोऽपि—“रुत्तमं ब्राह्मणस्य
क्षौद्रं क्षत्रियस्य सौंज्यं वैश्यस्य” इति । “कार्पासं वा मण्डपम्” इति गौतमः । उपनयेऽप्येवम् ।
“कार्पासं चोपनीतं सौंज्यम्” इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ १९ ॥

मार्गधेयाघवास्तानि चर्माणि ॥ २० ॥ पाटाशम्पादिरोदुम्परा
दण्डाः ॥ २१ ॥

मृग कृष्ण । व्याघ्रो द्वीपी । वस्त छाग । तेषा चर्माणि क्रमेण । मनुः क्षत्रियस्य रोरवमाह ।
 " गव्य वस्तानि वा वैश्यस्य " इति वसिष्ठः । " सर्वेषा वा गव्यम् " इति पारस्करः । वस्त्राजिनयो
 परिधानोचरीयत्वेन विनियोगः ,

“ तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नवस्त्रकम् ।

यथोक्तमजिनं वापि कल्पयेदवगुण्ठनम् ॥ ”

इति शौनरुस्मरणात् ॥ २० ॥ फलाश किंशुक । खदिरो गायत्री । उदुम्बरो जन्तुफल । तत्प्रभवा दण्डा
 क्रमेण । मनुस्तु नित्यवटपैलवानप्याह । शौनरुस्तु “ औदुम्बर क्षत्रियस्य, पैलवो वैश्यस्य ” इत्याह ॥ २१ ॥

^१केशान्तललाटनासादेशतुल्याः ॥ २२ ॥ सर्व एव वा ॥ २३ ॥

अकुटिलाः सत्वचश्च ॥ २४ ॥ ^२भवदाशं भवन्मध्यं ^३भवदन्तं च

भैक्ष्यचरणम् ॥ २५ ॥

केशान्तदेश निष्केशतोपलक्षितं ललाटान्त । ललाटदेश भूमध्यम् । नासादेश नासाग्रम् ।
 तत्तुल्या तत्पर्यन्ता भूतलमारभ्य क्रमेण ॥ २२ ॥ सर्वेषा सर्व एव वा दण्डा भवन्ति उक्ता अनुक्ताश्च ।
 “ सर्वे वा सर्वेषाम् ” इति शौनरुः । “ एतेषामप्यलामे तु सर्वेषा यज्ञिया स्मृता ” इति यमः ।
 “ वार्शो वा दण्ड इत्यवर्णसंयोगेन ” इति पारस्करः ॥ २३ ॥ सर्वेऽपि ते अकुटिला अयका सत्वच
 अनिष्टुपिता । चकार कीटकोटरादिव्यावृत्त्यर्थं । “ अत्रणानभिदूषिता ” इति मनुः । “ अपीडिता यूपवक्त्रा
 सशल्का ” इति गौतमः ॥ २४ ॥ आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दो भैक्ष्यचरणे क्रमेण योज्य ॥ २५ ॥

आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रयन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविर्गाहिताः ॥ २७ ॥

उपनयनकारावधिमाह । षोडशद्वाविंशचतुर्विंशानि वर्षाण्यभित्याप्य त्रसप्तत्रिंश यथाक्रममुपनयनकाले
 नात्येति । आढ्यमभिमृशं, न मर्यादायाम् ,

“ औपनायनिक काल पर षोडशवर्षकम् ।

द्वाभ्यानि परोऽन्यस्य चतुर्विंशति पर ॥ ”

^१ केशान्तःश्रयदान्तःश्रयः—ट

^२ तदन्तं च—ग म

^३ भवदादिमध्यान्तं भैक्ष्य—ज, द

^४ गायत्री—ज

इति व्यासस्मरणात् । षोडशादिसंख्या गर्भतो जन्मतश्च ;

“सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

सशिवं वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥”

इति यमस्मरणात् । सावित्रीग्रहणं गायत्र्यादित्रितयप्राप्त्यर्थम् ; “गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत । त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । सर्वेषां वा गायत्री” इति कात्यायनस्मरणात् । ताश्चाह शातातपः—“तत्सवितुर्वरेण्यं-मिति गायत्री ब्राह्मणस्य । देवसवितरिति त्रिष्टुप् राजन्यस्य । विश्वा रूपाणीति जगती वैश्यस्य” इति ॥२६॥

^१अवध्यतिक्रम आह । अतः गर्भात् जन्मतो वा षोडशद्विविंशचतुर्विंशवर्षादूर्ध्वं त्रयोऽप्येते ब्रह्मक्षत्रविशः यथाकालमपि मध्ये असंस्कृताः सावित्रीतः पतिताः उपनयनायोः आर्याणां त्रैवर्णिकानां विगर्हिताः निन्द्याः ; व्यवहाराद्येत्या इति यावत् ; वात्यसज्ञा भवन्ति ॥ २७ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ २८ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ सप्तविंशोऽध्यायः

उपनयनधर्मातिदेशमाह । यानि ब्राह्मणादीनां चर्मयज्ञोपवीतमेखलदण्डवस्त्राभ्युपनयने अभिहितानि, तान्येव तेषां व्रतेषु महानाम्नादिषु भवन्ति ; तेषामपि वेदाध्ययनात्तोपनयनवत् महानाम्न्यध्ययनात्तोपनयनत्वात् ॥ २८ ॥

मेखलादिधारणस्य नित्यतां द्योतयति । मेखलाजिनदण्डोपवीतकमण्डलुश्च स्निग्धान् अप्सु प्रास्य ब्रह्मचारी मन्त्रपूर्वकमन्यान् गृहीयात् ; ब्रह्मचर्याङ्गत्वात् तद्धारणस्य । प्रतिपदि विधानादेवानुक्तस्यापि कमण्डलेः पूर्वग्रहणमवगम्यते । यथाह आश्वलायनः—“अष्टिज्ञान् धारयेत्तस्य दण्डजिनकमण्डलुश्च” इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाराजगिरिजध्वजसिद्धवशान्तसश्रीकोगडपनायकालङ्घितमणनायकापरानन्देय-श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि श्रीरामपण्डितालङ्घितश्रीनन्द-

पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविरुद्धौ धीनत्या वैजयन्त्यां सप्तविंशोऽध्यायः

२२१. — २, ८.

^१ अयं omitted in ग

^२ येषां धर्मज्ञाने संस्कारस्मरणं समर्थम्—ज, ड

^३ From श्रीमन्महा up to दण्डवत्कृतौ omitted in प, व

^४ २२१. — २, ८.

अष्टाविंशोऽध्यायः

अथ ^१ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः ॥ १ ॥ संध्याद्वयो-
पासनम् ॥ २ ॥ पूर्वा संध्यां जपेत् तिष्ठन् पश्चिमाभासीनः ॥ ३ ॥

^२अष्टाविंशेन ब्रह्मचारिभर्मानाह । अथ उपनयनानन्तरं ब्रह्मचारिणां त्रैवर्णिकानां गुरोः अध्यापकस्य कुले अध्याप्यवर्गे वासं स्थितिं अध्ययनार्थां विधीयते । गुरुरत्राध्यापकः ,

“अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छुनोपक्रियया तथा ॥”

इति स्मरणात् । न पितृव्ये, तत्राध्ययनाभावे दृष्टहानि, अदृष्टार्थता च वासस्य स्यात्, “गुरुं चैनाप्युपासीत स्वाध्यायार्थम्” इति गुरुतुल्यासस्य दृष्टार्थत्वात् । एव चाचार्यतुल्यासस्मरणमध्य-
ध्यापकस्योपाधिना समगच्छते । यदा तु पितृव्या आपयति तदाप्यध्यापकत्वमेव गुरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, न
पितृत्वम् । कुलं च शिष्यसमूहः, “शोनकस्य गुरुपते” इत्यादिदर्शनात् । तथाच स्मर्यते—

“शिष्याणां दशसाहस्रां योऽध्यापयति नित्यशः ।

सभावयति चात्राधेयसौ गुरुपतिः स्मृतः ॥”

इति ॥ १ ॥

सधौ अहोरात्रयोस्त्वनुष्ठाने । तत्र विहिता क्रिया सध्या । तयो द्वयम्, सायंप्रातः कालभेदात् ।
तस्योपासनमनुष्ठानं ब्रह्मचारी कुर्यादिति विधीयते । यद्यपि “अहिरहं सध्यामुपासीत” इत्याश्रमविशेषानादरेण
तद्विहितं, तथापि आयोपक्रमस्योपनयनानन्तर्यसूचनाय ब्रह्मचारिप्रकरणेऽस्यारम्भः, “उपायनादिमारभ्य सायं
प्रातश्च कालयोः” इति प्रजापतिस्मरणात् । द्वयपदात् तृतीया नावश्यकतीति गम्यते, “उभे सध्वे तु
कर्तव्ये ब्राह्मणे स्वर्गहेत्वपि” इति अत्रिस्मरणात् ॥ २ ॥

पूर्वा सूर्योदयकालीना सध्याम् । मुहूर्तद्वयं कालं प्रागुदयात्,

“सध्याकालं प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकं ।

क्षत्रियस्य तदर्थं स्यात् तदर्थं स्याद्विशोऽप्युत ॥

अर्धास्तमयवेलादि साय नक्षत्रदर्शनात् ।

विप्रादीनां त्रयाणां तु सामान्यमिति केचन ॥”

इति अत्रिस्तरणात् । तामभिधाय्य ; द्वितीययात्यन्तसयोगात् तिष्ठन् स्थित एव । पश्चिमम् ; तूर्यस्तम्भ-
कालीनामासीन एव गायत्री जपेत् ; यावत्सूर्यनक्षत्रदर्शनम् ;

“ जपन्नासीत सावित्री प्रत्यगा तारकेदयात् ।

सध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात् ॥”

इति योगिस्मरणात् ॥ ३ ॥

१कालद्वयमभिपेक्षाग्निकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ अण्ड दण्ड-

वन्मज्जनम्^२ ॥ ५ ॥

वन्मज्जनम्^२ ॥ ५ ॥
 कालद्वयम्; सायं प्रातश्च । अग्निः सेतोऽभिषेकः; परिममूहनपुंरणे, न स्नानम्; तनून् रन्तां
 कर्म समित्प्रक्षेपः; तत्करणम्;
 १ - पञ्चम्ये ।

“अमिकायं च मिश्रायाः प्राग्ध्वं वा तद्विष्यते ।

पर्यह्नोक्षणे स्यातामादायन्ते च कर्मणः ॥ ”

पर्यह्नोक्षणे स्यातामादायन्ते च स्मरणः ॥
इति यमस्मरणात् । कालद्वयासमवे सायमेवेति आपस्तम्बः—“सायमेवामृतमेवेक” इति ॥ ४ ॥
इत्यनेनादौ नोदयनिमित्तं । अपु इत्यनेनादौ नोदयनिमित्तं ।

[illegible]

॥ ५ ॥ आहताध्ययनम् ॥ ३ ॥ गुरोः प्रियहिताचरणम् ॥ ७ ॥
गुरुकृत्यजनं गुणपरां ॥ ८ ॥ गुरुकृत्यजनं गुणपरां

आहताध्ययनम् ॥ ६ ॥ गुराः प्रियाहताः ॥ ७ ॥
मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् ॥ ८ ॥ गुरुकुलवर्जं गुणपतरु
॥ ९ ॥ गर्जनघातं भैक्ष्यान्यवहरणम् ॥ १० ॥

मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम् ॥ ८ ॥
भैक्ष्यचरणम् ॥ ९ ॥ गुरुनुज्ञातं भैक्ष्याभ्यवहरणम् ॥ १० ॥

गुरुणाहूतेनाध्ययन कार्यम् । यत्तु “चोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा । कुर्यादध्ययने योगम्” इति मानवम्, तत् गुणाधिकमिप्रायेण ॥ ६ ॥ गुरो पूर्वोक्तस्य, प्रियमनुकूल, हितमायत्यानुपकारकम्, तयोराचरण यावज्जीव कुर्यात्, “हित चास्याचरेन्नित्यम्” इति योगिम्मरणात् ॥ ७ ॥ मेखलादीनि पूर्वोक्तानि । तेषा धारणम् । यमः—

“दण्ड कमण्डलु वेद मौञ्जी च रशना तथा ।

कौपीन कटिसूत्र च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥”

इति । वेद , दर्भमुष्टि ॥ ८ ॥ गुरो कुल स्वस्य च ज्ञातिवन्धुजुलानि वर्जयित्वा गुणवत्सु वेदयज्ञादि-सप्तनेषु भैक्ष्य भिक्षासमूह , तदर्थं चरणमटनम् । यथाह मनुः—

“गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिजुलवन्धुषु ।

अभावे त्वन्यगेहाना पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥

वेदयज्ञेरहीनाना प्रशस्ताना स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेर्द्वैक्ष्य गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥”

इति । वेदादियोगस्य त्रेगणिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणासभवे क्षत्रियादौ ज्ञेयम्, “ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम-निन्द्येष्वात्मवृत्तये” इति योगिस्मरणात् । यत्तु “सर्ववर्णं चरेद्भैक्ष्यम्” इति, तत् त्रैवर्णिकमिप्रायम् । तत्राप्यलाभे “चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यम्” इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ निवेदितस्य गुरुणानुज्ञातस्य भैक्ष्यस्याभ्यव-हरण भोजनम् । गौतमः—“निवेद्य गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । असनिधौ गुरोस्तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः” इति । योगीश्वरोऽपि—“आपोऽशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमनुत्तसयन्” इति । सत्कारमाह हारीतः—“भैक्षमवेक्षितमवेक्षित पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितममृत प्राहुर्लेहि मुनये वा पात्रे भुञ्जीत” इति । लोहप्रदणात् कास्यनिषेध ,

“ताम्बूलान्यञ्जन चैव कास्यपात्रे च^१ भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”

इति ^१प्रचेतःस्मरणात् । तच्च साऽ प्रातः , “साय प्रातर्भुञ्जीत” इति गौतमीयात् । तच्च भिक्षाचरण-पूर्वम्, “साय प्रातर्भिक्षेत” इति शौनकीयात् । नास्य आसनियम , “अमित ब्रह्मचारिण” इति वासिष्ठात् ॥ १० ॥

“आद्रुकृतलवणशुक्तपर्युपितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाञ्जनो-
च्छिष्टप्राणिहिंसाश्लीलपरिवर्जनम् ॥ ११ ॥

श्राद्धं पित्रादेः ;

“ असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः ।

श्राद्धादि मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ॥ ”

इति ब्राह्मणम् । बहुवचनमाचार्यादिग्रहणाय । इदमधिकार्यन्तरसद्भावे । तदभावे तु न निषेधः ;

“ निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुनश्चीर्त्वा कुर्यात् तत्पितृवत् क्रियाम् ॥ ”

इत्युक्तानन्तरवाक्यात् । एतेन,

“ पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियो वा ब्रह्मचारिणः ।

क्षयाहं समतिक्रम्य चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ ”

इत्यादीनि प्रचेतःप्रभृतिवाक्यानि व्याख्यातानि । न तु श्राद्धभोजनम् ; तस्य त्रेवर्णिकमाधारण्याभावात्
“ ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छूद्धे व्रतमपीडयन् ” इति ब्राह्मणस्याभ्यनुज्ञानाच्च । कृतलवणं कृत्रिमलवणम् ।
‘शुक्तं निपुरभाषणम्’ ; ‘शुक्ता वाचः’ इति गौतमीयात् । न तु कालेनास्त्रीभूतम् ; पर्युपिननिषेधेनैव
तन्निषेधात् । पर्युपितं राज्यन्तरितम् । नृत्यं नाट्यम् । गीतं गानम् । स्त्री स्पर्शाख्यापदौ ; ‘स्त्रीप्रक्षाल्यभने
मैथुनशङ्कायाम्’ इति गौतमीयात् । मधु क्षौद्रम् । मांसं भक्ष्यमपि । अज्जनं कज्जलादिना अङ्गोः ।
उच्छिष्टम् अगुरोः । प्राणिहिंसा प्राणिपीडा ; न प्राणवियोगः ; तस्य “ न हिंसात् सर्वभूतानि ” इत्यनेनैव
निषेधात् । अश्लीलम् असभ्यम् । एतेषां परिवर्जनम् । गौतमोऽपि—“ वर्जयेन्मधुमांसगान्यनात्म्य-
दिवास्वमाज्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोथलोभमोहवाद्वादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि ” इति
॥ ११ ॥

अधः शय्या ॥ १२ ॥ गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेदनम् ॥ १३ ॥

कृतसंध्योपासनञ्च शुर्वभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अधः शय्या ; भूमी शयनम् । अशोविधानात् स्वप्ननिषेधः ॥ १२ ॥ गुरोः शयने भानान् पूर्वोत्थानं
शयनात् ; गुरुसंवेदनादनन्तरं च संवेदनम् ॥ १३ ॥ कृतं संध्याया उपानयनं येन ; विहितयोः संध्या-
यन्दनाभिमिकार्ययोरनुष्ठानं येन स तथोक्तः । गुरुणां मानाविशदीनां वक्ष्यमाणान्तरम् अभिरादनं मुक्तं १ ।
अभिवादनं नाम गुरोः स्वाभिमुख्येनाशीर्षचनानुसृत्यकरणम् । तच्च नन्दनसंगोपेन । नन्दनस्य दूतवत्-
मुक्तः क्रियाविशेषः । अत एव ज्ञातावपः^१—

^१ मुक्तं—१२, ग.

^२ परिवादनभयानि—ग.

^३ कृतं—१२, ग.

^४ मुक्तं—१२.

^५ १२१ ॥ १२ ॥

“अभिवाचो नमस्कार्य शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मण क्षत्रियाद्येस्तु श्रीनामै सादर सदा ॥”

इति भेदेन व्यानहार ॥ १४ ॥

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत् ॥ १५ ॥ दक्षिणं
दक्षिणेनेतरमितरेण ॥ १६ ॥ स्वं च नामास्याभिवादनान्ते
भोःशब्दान्तं निवेदयेत् ॥ १७ ॥

अभिवादनप्रकारमाह । व्यत्यस्तौ स्वस्तिनीवृत्तौ करो येन स तथा, उक्तस्य गुरो पादावुपस्पृशेत् ।
गुरुप्रक्रमेऽपि तस्येति वचनमन्यनिरासाय, तस्य पादत उपरिष्ठात् आजानूपसग्रहणम् । यथाह गोपायनः—
“श्रेष्ठं सस्पृश्य मन समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पद्मगामन्योपसग्रहणम्” इति ॥ १५ ॥ व्यत्यासे कारणमाह ।
दक्षिण पाद^१दक्षिणेन पाणिना सव्य सव्येनोपस्पृशेत् । तच्च करव्यत्यासे भवति ॥ १६ ॥
तद्वाक्ये नियममाह । ‘अभिवादये’ इति शब्दान्ते ‘भो’ इति शब्द अन्ते यस्य तादृश स्व च
नाम निवेदयेत् । तथाच ‘अभिवादये विष्णुशर्माह भो’ इत्येषा वचनयुक्तिर्भवति, “असावहमिति ब्रुवन्”
इति योगिस्मरणात् अस्मच्छब्द । अन्ये गोत्रप्रवरानपि कीर्तयति,

“स्वगोत्रनामशर्माह भो इत्यन्तेऽभिवादये ।

इत्येतद्वाक्यं यत्तन्मन्त्र स्यादभिवादाने ॥”

इति भरद्वाजस्मरणात् । तत्र च ‘अमुकप्रराप्तिःऽमुस्मगोत्रो विष्णुशर्माह भो’ इत्यन्ते ‘अभिवादये’
इति वाक्यम् । गोत्रपरिचायकत्वात् प्ररावदयभावात् । तद्योक्त्याय कार्यम्, “सर्वत्र प्रत्युवायाभिवादनम्”
इति आपस्तम्बीयात् । प्रत्यभिवादनं त्वयसिद्धमिति नेक्तम् । तदाह मनु —

“आयुष्मान् भव सोम्येति वाच्यो निम्रेऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नामोऽन्ते वाच्य पूर्वोक्षर प्लुत ॥”

इति । तथाच ‘आयुष्मान् भव देवदत्तशर्माश्नु न’ इति वाक्य सपद्यत । वसिष्ठस्तु—“गोऽन्त्य स्वर
स प्लुते सत्यः परमप्रशुभम् आउआदभाव सपद्यते” इति । तत्र च ‘आयुष्मान् भव पिनाम्पाणाश्च’
इति ‘विष्णाश्च’ इति प्रयोगः । शूद्रविषये तु आपस्तम्बः—“नीचै शूद्र प्राज्जलि” इति । तत्प्रत्यभि-
वादाने न प्लुत, “प्रत्यभिवादेऽशूद्र” इति पाणिनीयात् । तेन ‘आयुष्मानपि तुपनरु’ इति ।
विश्वामपि प्लुतो न, “स्त्रियामपि प्रतिगता वचन्य” इति क्रात्यायनीयान् । तेन ‘आयुष्मन् भव

‘गार्गीशर्मन्’ इति प्रयोगः; “मनः” इति टीप्पतिपेवात् । “डाबुमाभ्यामन्यतरस्याम्” इति डाप्पक्षे
‘गार्गीशर्मे’ इति प्रयोगः ॥ १७ ॥

तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभि-
भाषणं कुर्यात् ॥ १८ ॥ आसीनस्य स्थितः ‘कुर्यादभिगच्छंस्तु
गच्छंतः । आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चाद्भावस्तु धावतः ॥ १९ ॥

तिष्ठन् स्थितः । आसीन उपविष्टः । शयानः तिर्यग्भूतः । भुञ्जानः अभ्यगृह्णन् । पराङ्मुखः ;
चकारादन्यदपि कर्म कुर्वन् अस्य गुरोः अभिभाषणं प्रत्युत्तरदानं न कुर्यात् । प्रत्युत्तरं प्रतिश्रवणोपपन्नकणम् ;
“प्रतिश्रवणसभापे शयानो न समाचरेत्” इति मानवात् । प्रतिश्रवणमात्रास्वीकारः ॥ १८ ॥ कथं तर्हि ?
इत्यत्र आह । उपविष्टस्याग्रे तिष्ठन्, गच्छन्ः पराङ्मुखस्याभिगच्छन् सशुन्वीभयन्; तिष्ठन् इति वा
पाठः; आगच्छतः प्रत्युद्गम्य, धावतः पश्चाद्भावन् प्रत्युत्तरप्रतिश्रवणे कुर्यात् ॥ १९ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखः ॥ २० ॥ दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य ॥ २१ ॥
शयानस्य प्रणम्य ॥ २२ ॥ तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः
स्यात् ॥ २३ ॥ न चास्य केवलं नाम ब्रूयात् ॥ २४ ॥

पराङ्मुखस्योपनिष्ठस्य तिष्ठनो वा अभिमुखो भूत्वा ते उच्यते ॥ २० ॥ दूरस्थस्य निकटे गत्वा ते
उच्यते ॥ २१ ॥ शयानस्य तिर्यग्भूतस्य प्रणम्य ते कुर्यात् ॥ २२ ॥ तस्य गुरोः चक्षुर्विषये सन्नक्षं यथेष्टम्
असन्निकषादिबन्धेन आसनं यस्येति स तथोक्तः न स्यात् । तत्राह गौतमः—“गुरुदर्शनं कष्टप्रदाना-
वसविधकृपाश्रयपादप्रसारणानि वर्जयेत्” इति । निशिष्टनिषेधोऽप्यत्र विशेषनिषेधोऽपि पृथक्;

“ऊर्ध्वं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिप्रादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

इति मानवात् । चकारात् हस्तादिः; “निष्ठावित्तइसितविभृन्निनाम्हरेदयानि” इति गौतमायात्
॥ २३ ॥ अस्य गुरोः केवलं धीशब्दादिगम्यं नाम न कुर्यात् सन्नक्षं परोक्षं वा; “नोऽदूरदस्य नमनं
परोक्षमपि केवलम्” इति मानसीयात् । यत्तु

“आत्मनाम गुरोर्नाम नानातिरुगम्य च ।

आहुक्कानो न गृह्णन्वाग्नेष्टास्यस्तुतः ॥”

इति, तत् साम्यम्; आहुक्कान इति भगवान् ॥ २४ ॥

१ कुर्यात् । निशिष्टचनिकृत्तम् । भगवत् ३१ ५ ३३२२ पश्चाद्भावन् ५६०—२.

गतिचेष्टाभाषितायं^१ नास्यानुकुर्यात् ॥ २५ ॥ यत्रास्य
निन्दापरिवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत् ॥ २६ ॥ नास्यैकासनो
भवेत् ॥ २७ ॥ ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः ॥ २८ ॥

गतिर्गमनम् । चेष्टा हस्तपादादिक्रिया । भाषित वाक्यपरिपाटी । आदिशब्दात् मनोरथादिकल्पनम् ।
पणान् परिहामेच्छया गुरो नानुनुर्यात् ॥ २५ ॥ निन्दा असन्तोषस्यापनम्, परिवाद विद्यमानदोषोद्धाटनम्,
तद्वद्वय यत्र गुरोर्भवेत्, तत्र न तिष्ठेत् । ततोऽन्यत्र गच्छेत्, कर्णा या पिघातयो, “कर्णा तत्र पिघातयो
गन्तव्य वा ततोऽन्यत्र ” इति मानवान् ॥ २६ ॥ एकत्रासने गुरुणा सम न तिष्ठेत् । गुरुप्रक्रमे पुनरेत-
च्छब्दोऽन्येषामप्येतद्वर्मप्राप्त्यर्थः । यथा मनुः—

“विद्यागुरुष्वेवमेव नित्या वृत्ति स्वयोनिसु ।

प्रतिपेक्षसु चाधर्माद्वित चोपदिशस्त्वपि ॥”

इति । विद्या पुराणाद्याश्चतुर्दश ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाह । शिलाफलक शिलापट्ट । नो तरि । यान्
रथाद्यादि । तैर्जना । तत्रैकासने न दोषः । नहुवचनात् प्रासादादिग्रहणम्,

“गोऽथोष्ट्रयानप्रामादमस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥”

इति मानवान् ॥ २८ ॥

गुरोर्गुरौ सनिहिते गुरुद्वर्तेत ॥ २९ ॥ अनिर्दिष्टश्च गुरुणा
स्यान् गुरुन् नाभिचादयेत् ॥ ३० ॥ बाले समानवयसि बाध्यापके
गुरुपुत्रे गुरुद्वर्तेत ॥ ३१ ॥ नास्य पादौ प्रक्षालयेत् ॥ ३२ ॥
नोच्छिष्टमश्रीयात् ॥ ३३ ॥

गुरोर्गुरौ अस्यापकस्यापाकः । तस्मिन् सनिहिते ममागतं गुरुद्वर्त्तनं अन्यादनादि सर्वं उच्यते ।
पुत्रो ममस्यैव नमः आपस्तम्बेनेकः — “न च येषामार्यमनस्यैव प्राचार्येषुपुत्रमृषेः पितृः शरणम्”
इति ॥ ३० ॥ गुरुणा अनिर्दिष्टं अननुज्ञानं स्यान् गुरुन् पितृयादनं नान्यादत्रोत् । पित्राचार्ययो ममस्यैव
विरक्त्यः ।

‘उच्यते मानसिनी पुराणानि ३.३.३१ ।

नाचार्यश्च तत्र निष्कनिशते विरक्तता ॥”

इति ब्राह्मात्; “उत्सादकब्रह्मदानेर्गरीयान् ब्रह्मद पिता” इति मानवाच्च । गुणाधिकस्य प्राथम्यं वा ॥ ३० ॥ पुनरतिदेशमाह । बाले न्यूनवयसि समानवयसि वाच्यापयति गुरुपुत्रे गुरुवन् वतेत । नेदमस्मिन् वेदाध्यापकत्वप्रयुक्तम्; आचार्योपसदनविधिर्नैव सिद्धत्वात् । नाप्येकदेशाध्यापकत्वप्रयुक्तम्, उपायायोपसदनविधिना गतत्वात् । नापि गुरुपुत्रत्वप्रयुक्तम्, अध्यापकत्वविशेषणानर्थक्यात् । तस्मात् एव व्याख्येयम्—यो गुरौ स्नानादिव्यापृते वर्गं वर्गद्वयं वाच्यापयति, त प्रतीदमुच्यते । बालादिविशेषणमन-
ध्यापकेऽपि^१ ज्येष्ठे गुरुपुत्रे गुरुवृत्तिप्राप्त्यर्थम्;

“श्रेयं तु गुरुवृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रे तथाचार्ये गुरोश्चैव सन्धुषु ॥”

इति मनुना अध्यापकगुरुपुत्रादस्य पृथगभिधानात् । वाशब्दात् शिष्यस्यापि ग्रहणम्,

“बालं समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥”

इति^२ मनुस्मरणात् । यज्ञकर्मणीति यज्ञकर्मविषयककल्पादिग्रन्थप्रदर्शनेनाज्ञादीन्पुलक्ष्यन्ते । तेषु शिष्योऽपि अध्यापिताज्ञादिविद्योऽपि वेदाध्यापनेन गुरुवन्मान्य । यदा तु गुरुपुत्रोपि अस्मादेवार्धतवेदान्तरो वेदान्तर-
मध्यापयत्यस्मै, न तदैवम् ॥ ३१ ॥ उक्तापवादमाह । अस्य गुरुपुत्रस्य पादो न प्रक्षाल्येत् । प्रशब्दात्
स्नानादि च ॥ ३२ ॥ तस्योच्छिष्टं च नाश्रीयत्,

“उत्सादनं च गात्राणां स्नानोच्छिष्टमोजने ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥”

इति मानवात् ॥ ३३ ॥

एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात् ॥ ३४ ॥ ततो
वेदाङ्गानि ॥ ३५ ॥ यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्यादसौ ससंतानः
शत्रुत्वमेति ॥ ३६ ॥

एवम् उक्तेन प्रसरणे एकं द्वौ त्रीन् वा वेदान् स्वीकुर्यात् । वेदान्मान्यान्तराध्यानानपराधकम् ।
सा चार्थज्ञानावभाषिणी, तेन विना कर्मानुष्ठानासिद्धे । यथा पराशरः—

“ज्ञातय सर्वदेवार्थां वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रमस्ति यं पठे गौरिव संश्रुति ॥”

इति । कर्मानधिकारेऽप्यर्थज्ञानमावश्यकम्, “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति स्मरणात् । यद्यपि प्रथमोपादानेन एकवेदाध्ययनस्यैव मुख्यरूपत्वमवगम्यते, तथापि त्रय्यध्ययन मुख्यकल्पः ; तामृते वेतानिक्रमासिद्धे । ततश्च त्रय्यध्ययनाशक्तस्यैकवेदाध्ययनमनुकल्प एव । तथाच मनुः—
 “वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वापि यथाक्रमम्” इति । प्रथमोपादानं तु स्वशास्त्राभिप्रायेण, “अधीत्य शास्त्रामानीया परशास्त्रा तत पठेत्” इति वासिष्ठात् ॥ ३४ ॥

ततो वेदाध्ययनानन्तरं वेदाङ्गानि शिक्षादीनि स्वीकुर्यात् । यद्यपि,

“एव दण्डादिकैर्युक्तं सस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

इति बृहस्पतिना स्मृतीनामपि पश्चादध्ययनमुक्तम्, तथापि वेदाध्ययनात् सार्वधर्मनियमादिज्ञानायाथात् पूर्वमेवेति ज्ञेयम् । तेन स्मृतियतिरिक्तानां पुराणादीनां पश्चादध्ययनं सिद्धम् ॥ ३५ ॥

तद्वशुक्लं निन्दति । नाधीता वेदा वेदौ वेदो वा येनासौ अनधीतवेद, वेदमनधीत्येवेति यावत् । य अन्यत्र शास्त्रादौ श्रममभ्यासं कुर्यात्, स ससतानं शूद्रत्वमाप्नोति, शूद्रवत् कर्मानधिकारी भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

मातुरग्रे ^१विजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनम् ^२ ॥ ३७ ॥ तत्रास्य
 माता सावित्री ^३भवति पिता त्वाचार्यः ॥ ३८ ॥ एतेनैव तेषां
 द्विजत्वम् ॥ ३९ ॥ प्राङ् मौञ्जीवन्धनाद् द्विजः शूद्रसर्मा ^४भवति
 ॥ ४० ॥

द्विजत्वमुपादयति । अग्रे प्रथमं विजननं जन्म मातुः सकाशात् । द्वितीयं जन्म मौञ्जिवन्धनम् उपनयनम् । तृतीयं दीक्षेत्यपि द्रष्टव्यम्,

“मातुरग्रेऽविजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनम् ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥”

इति मानसात् । न चैवं विनम्येत्युच्येत, दीक्षायां उत्तरस्तुमात्राधिकारापादकत्वेनोपनयनस्य कर्ममात्राधिकारानापादकत्वात् ॥ ३७ ॥ तत्र पितराग्रहः । तत्रोपनयारूपे द्वितीये जन्मनि, अस्य प्रेरणकत्वे सावित्री माता, आचार्यः पिता भवति ॥ ३८ ॥ निगमयति । एतेन द्वितीयेनोपनयनारूपेण जन्मना तेषां प्रेरणकानां द्विजत्वम् । प्रकारेण निरोपादिदमशान्तरस्वकारणोऽप्यनुपनीतस्य द्विजत्वनिरासार्थः । बहुवचनात् अनुपनीतोपनयनानां पुनरुपनयनानामप्यद्विजत्वं गमयति । अत एव आपस्तम्बः—“यस्य पिता पितामहः

^१ मातुराग्र—उ

^२ विजात्राग्राग्र उच्यते—उ

^३ दण्डन—उ

^४ एषा—उ

इत्यनुपेतौ स्यातां तस्य सवत्सरं त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यम्; यस्य प्रणितामहादेर्नानुस्मयेतोपनयनं तस्य द्वादश-
वर्षाणि ॥ इत्याह ॥ ३९ ॥ प्रागुपनयनादाह । उपनयनं यावत् द्विजस्यैवर्षिकं । शूद्रसमः शूद्रवत् वेदानधिकरी
भवति । न तु शूद्रधर्मा; अनुपनीतस्यापि नमोमन्त्रेण पञ्चयज्ञोपपत्तेः । न चोपनयनकालं लक्ष्यति;
कालात्यये सर्वकर्मधिकारप्रसङ्गात् । तच्चर्द्धं मुख्यगौणकालानुपनीतसाधारणम्; अनुपनीतत्वाविशेषात् । ब्राह्म्यत्वं
परमधिकम्; ब्राह्म्यसोमाम्नानात्; “श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं निना” इति भृगुस्मरणात् । न
चोपनयनेनैव ब्राह्म्यत्वमप्यपैति; प्रायश्चित्तानन्तरमुपनयनविध्यनुपपत्तेः । तस्मात् ब्राह्मणपरिनाजकवत् सामान्य-
विशेषाविमे । तेन “न त्वेवैनमग्निहवनवल्हिरणयोर्नियुञ्ज्यात् । न ब्रह्माभिन्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्”
इत्युभयसाधारणं सिद्धम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् ॥ ४१ ॥ वेद-
स्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात् ॥ ४२ ॥

त्रैवर्षिकेन ब्रह्मचारिणा मुण्डेन उत्तमर्केशेन, जटिलेन जटाभारतया वा भवितव्यम् । जटा
केशसहतिः । वाशब्दात् शिखाजटो वा; “मुण्डजटिलशिखाजटाश्च” इति गौतमस्मरणात् । मुण्डत्व
छन्दोगविषयम्; “वापयेच्छिखावर्जम्” इति समाप्तनीयखादिरसूत्रात् प्राक् मुण्डत्वसिद्धेः ।
जटिलत्वं नैष्ठिकविषयम्, “अवल्लसलोमकेशनखः” इति देवलस्मरणात् । शिखामात्रमेव जटा यस्यासौ
तथा; “शिखाजटो वा वापयेदितरान्” इति आपस्तम्बस्मरणात् । इतरविषयमिदम्; यथावर्णं
वा ॥ ४१ ॥

वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा स्वीकारः पूर्वोक्तः । तस्मादूर्ध्वं गुरुणा अनुज्ञातो गुरुवे वरमन्त्रिन्नि
दत्त्वा स्नायात् समावर्तेत । ज्ञानपदोपादानमर्वाक् गोदानात् स्नानस्यानित्यताज्ञेयताय; “अपामुपस्पर्शनमेकं
गोदानात्” इति गौतमीयात् । यद्यपि क्त्वाप्रत्ययेन स्नानपूर्वकालत्रयं वरदानस्याविशेषेण गम्यते, तथापि
विद्यास्नातकत्रयतस्नातकयोरेव तत्समम्, वेदस्वीकरणोत्तरकालात्प्राक्तत्रयं सम्भवात् । न तु प्रयत्नात्कं;
अममाप्तविषयेन व्रतमात्रेण स्नानविधानात् । तत्र तु स्नानविधान्तकाल्ये विरोधेन त्रिंशत्सालेऽपि निरस्य;
“स्नास्यंस्तु गुरुणाजस्रः श्वत्वा गुर्वर्धमाहरेत्” “विधान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्य” इति मनुगौतमाभ्यां
कालद्वयमिगानात् । अनुज्ञानवरदानयोरेष्यार्थाद्विस्तृत्य, वरदानेनाप्यनुज्ञाया एव नाप्यन्तरं । अत्र एव
गौतमः—“छन्वानुज्ञातस्य वा स्नानम्” इति । वरदानमिति शेषः । तच्च ह मनुः—

“क्षेत्रं क्षिरपथं गामर्धं छत्रोपायदन्मनः ।
धान्यं वासानि शक्रं वा गुरुवे प्रदत्तिनाग्ने ॥”

इति ॥ ४२ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागार चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन्^१ ॥ ४९ ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिपवणमब्देन स विशुध्यति ॥ ५० ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह । एतस्मिन् कामनो रेतःस्कन्दनरूपे पापकर्मणि प्राप्ते सति, रासभय चर्म प्रावृत्य, स्वकर्म कीर्तयन् 'मयैव कृतम्' इति स्थापयन्, सप्तागाराणि चरित्वा, तेभ्योऽगारेभ्यो लब्ध भैक्षमेककाल भक्षयन्, त्रिकालस्नानं कुर्वन्, अब्देन विशुध्यति । एतच्छब्दस्तु नान्तरालेऽप्येतदेवेति ज्ञापयितुम्, "ब्रह्मन्तरेषु चैवम्" इति वासिष्ठात् । स्नासगमेऽपि स एव—"नमचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवत गर्दभ पशुमालभेत्" इति । चतुष्पथारण्ययोर्विष्ण्व्य । काणेन रात्रौ चेति विशेषः,

"अत्रकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥"

इति मानवात् । पाकयज्ञविधानम् "अथ पशुकल्पः" इति आश्वलायनोक्तं ज्ञेयम् । पशुभावे चर कार्यः, "नेर्ऋतं वा चरुं निर्ऋते तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्ये स्वाहा रभेदेनाभ्य स्वाहा" इति वासिष्ठात् । उक्तनिमित्तयोः समुच्चये तु नेमिविक्रयोरपि समुच्चयः, "गर्दभेनानर्ऋणीं निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्निवालं परिधाय लं हितवान्न सप्त गृहान् भैक्ष्यवरं कर्मावधानं सप्ततरेण शुभ्येत्" इति गौतमीयात् ॥ ४२, ५० ॥

स्वप्ने सिक्तत्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वा कर्मर्चयित्वा त्रिः पुनर्मानित्यृचं जपेत् ॥ ५१ ॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्धयं च पायकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिन्नतं चरेत् ॥ ५२ ॥
तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।
निम्नलोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपद्युपवसेद्दिनम् ॥ ५३ ॥

इति ^३श्रीविष्णुस्मृतौ अष्टाविंशोऽध्यायः

३५५ ई०—१

^१ कीर्तयन्—ठ
^२ भावेण—ह, देवादेः धनस्य धनस्य विवरणान्तरं—३

एकोनविंशोऽध्यायः

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत् तमाचार्यं
विद्यात् ॥ १ ॥ यस्त्वेन मूल्येनाध्यापयेत् तमुपाध्यायमेकदेशं
वा ॥ २ ॥

‘पिता त्वाचार्यः’ इत्युक्तम् । तत्रेकोनविंशोऽध्यायः कृत्योऽपि दिव्यलक्षणमाह । यो बहुमुपनीय गायत्र्या सयोज्य
व्रतानि महानाग्न्याद्युपनिषदभ्ययनाङ्गानि उद्दिश्य वेदमेकां शास्त्रां साङ्गमन्यापयेत्, अमावाचार्यो वेदितव्यः ;

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमन्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥”

इति मानवात् । कर्तुः शोऽङ्गान्तरोपलक्षणम् । रक्षस्यमुपनिषत् । यत् “उपनीय ददद्भेदमाचार्यः ॥ उदाहृतः”
इति, तत्र वेदपदेनैव साङ्गशास्त्राभिप्रेतेति न विरोधः । वेदात् पृथग्भागे महानाग्न्यादीनां नवस्नानस्ना-
सिद्धयै व्युत्क्रमेणाप्यभ्ययनशोधनार्थः ; “नेदमनवीयन् क्वातको भवति” इति आश्वलायनस्मरणम् । नात्र
व्रतादेशः “सायं प्रातः समिधमादध्यात्” इत्याद्युपदेशः ; “मेस्त्वामाग्नये दण्डं प्रदाय व्रतचर्यमादिशेत्”
इति आश्वलायनेनोपनयनभावान्तःपातेनैव तदभिधानात् ॥ १ ॥
यः पुनरेतमन्योऽपनीतं मूल्येन भृत्या कृत्वा वेदमभृत्या वा वेदेन वेदमष्टायायादि भ्रयापनेन
तमुपाध्यायं विद्यात् । वागवदादङ्गानि वा ;

“एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
येऽन्यापयन् वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥”

इति “मानवात् । वृत्तिः भूतिः ; “भूतकथापस्ये यन्मु स उपाध्याय उच्यते” इति शङ्खस्मृत्या ।
अनेन ‘मूल्यं विना जीरिष्ठा वृत्तिः’ इति परस्मै ; मूल्येनेत्यनिगन्तम् । योगाश्वरम् नमो-
पपातकतामभिप्रेत्य “एकदेशमुपाध्यायः” इत्येव लक्षणमन्यथा ॥ २ ॥

यो यस्य यज्ञकर्माणि कुर्यात् तस्मृत्विजं विद्यात्^१ ॥ ३ ॥
 नापरीक्षितं याजयेत् ॥ ४ ॥ नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥ नोपनयेत् ॥ ६ ॥

यो याजनाहो यस्य याजनाहस्य यज्ञे त्रैते ज्येतिष्ठेमादौ स्मार्ते च पाकयज्ञादौ वृत्तो मन्त्रेणामन्त्रेण वा यज्ञकर्माणि, न लेपिकानि, कुर्यात् न त्वन्येन कारयेत्, स ऋत्विक् वेदितव्य ।
 यथा मनुः—

“अभ्याधेय पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान् मखन् ।

य करोति वृत्तो यम्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥”

इति । क्रियापुनर्नचनेकेतरविशेषणभावेऽप्यनृत्तिकृतार्थम् । तदाह उशना—

“अदेवकालेऽविधिना योऽयाज्यमुपयाजयत् ।

न न याज्यं विदुर्विप्रा न चासाहृत्विगुच्यते ॥”

इति ॥ ३ ॥ उल्शीलवृत्तादिभिरपरीक्षितं न याजयेत् ॥ ४ ॥ उक्तगुणैरपरीक्षितं नाध्यापयेत् ॥ ५ ॥
 उक्तलक्षणं नोपनयनेन सम्पूर्यात्, योनलोपमुन्ये पातित्याभिमानात् ॥ ६ ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति^२ विद्वेपं वाधिगच्छति ॥ ७ ॥

धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा यापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न चक्षुष्या शुभं वीजमिवोपरे ॥ ८ ॥

प्रहृतमाह । ‘इदं मया न ज्ञायते, तदुपदेष्टव्यम्’ इति मन्त्रिनः प्रश्नो धर्मः । तद्विपरीतं छलेन ‘अत्र भगद्वि कथं पश्यते’ इत्यर्थः । तेन यः पृच्छति, यश्च तर्ह्येष्टे उक्तप्रश्नधर्माभावेऽपि धर्म्यार्थं ‘इदमेवमयेनयम्’ इति ज्ञाते, तयोरेस्तरं प्रष्टुं वक्ता वा प्रैति म्रियते । उभयोः उल्लादित्वं ग्रासि म्रियते । प्रत्यन्तराय शेषमद्वावे ‘विशिष्टं द्वेषं वा प्राप्नोति । अत एव मनुः—

“नाष्टं कस्यचिद् ज्ञायतं चान्यायेन पृच्छत ।

यानत्रसि हि मेधार्थं तदत्र द्रेकं जानते ॥”

इति ॥ ७ ॥

अनाध्याप्यस्य धर्मः । धनिकृद्वापने अयः । यज्ञा यापने शुश्रूषा । तत्र यत्र यदध्यापने नाग्निः, नन्विन् विषा यथादि न देयाः, यथेष्टे शुभं पश्यन्तः कोऽयं यज्ञोवादि । याज्यज्जादहृतगात्रासि,

^१ विद्वत् omitted in २.

^२ भैरवि—५

^३ This Sutra omitted in २.

^४ वि ७४—५

“ कृतज्ञाद्रोहिमेवाविशुचिकल्पानसूयका ।
अभ्याप्या धर्मतः साधु शक्तास्तजानवित्तदा ॥ ”

इति योगिस्मरणात् ॥ ८ ॥

विद्या ह वै ब्रह्मणमाजगाम
गोपाय मा^१ शेषधिष्टेऽहमस्ति ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मां ब्रूया अवीर्यवती^२ तथा स्याम् ॥ ९ ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न दुद्येत् कतमच्च नाह
तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकोनविंशोऽध्यायः

उक्तार्थे श्रुतिमाह । विद्या तदधिष्ठात्री देवता ब्राह्मणं प्रत्याजगाम । गत्वा चैदमाह । मा मां
गोपाय पालय । पालने प्रयोजनमाह । ते अहं शेषधिः निधिरस्मि । कथं पालनीयेत्यत आह । असूयकाय
गुरोरीर्प्यविते, अनृजवे कुटिलाय, अयताय अयस्याय, मा न ब्रूया नाभ्यापयेः । किं तथा स्यादित्यन आह ।
तथा तादृशस्याध्यापनेन अवीर्यवत्यहं स्यामिति । तस्मादेते नाध्याप्या इति ॥ ९ ॥

अध्याप्यानाह । यमध्येतारं शुचिमकल्पयन्^३, अप्रमत्तं सावधानं, मेधाविनं धारणान्नं, ब्रह्म-
चर्येणोक्तनोपपन्नं युक्तं विद्याः जानीया, यश्च ते तुभ्य न दुद्येत् अनिष्टकारी न भ्यान्, कतमच्च किन्नि-
अप्रियं न प्राह न ब्रूते, तस्मै निधिपाय निधिवत् विद्यापालकाय मा, हे ब्रह्मन्, ब्रूयाः । तथा सति अहं
वीर्यवती स्यामिति ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठश्वात्मनमश्री कोग्दपनायकान्मन्त्रातम्पणनायकापरानामये-
श्रीकेशवनायकगोसाहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितानन्द-
पण्डितकृता श्रीविष्णुस्मृतिविरुता श्रीन्यायैजयन्त्या परमेश्वरगोऽध्याय

^१ मा—उ.

^२ वीर्यवती—ह; वीर्यवे धर्मशब्दे गुह्यकरानेकेन विष्णु—उ.

^३ I read श्रीमन्महा up to पण्डितकृता omitted in ९, ४

^४ कदम्ब—ह, उ.

^५ श्रीकेशवनायकगोसाहित

^६ श्रीकेशवनायकगोसाहित

कुर्यादित्याचार्यस्येव प्राधान्यम्, नाभ्येतृणम् । तत्र च काल अर्धपञ्चमान् मासानित्यनेनेनेके । तेन च श्रावण्युपाकरणे पौषशुक्लप्रतिपत्, प्रौष्ठपद्युपाकरणे माघशुक्लप्रतिपत् उत्सर्गकाल सिध्यति,

“पौषे तु छन्दसा उर्याहिरित्सर्जन द्विन ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वदिं प्रथमेऽहनि ॥”

इति मानवात् । शुक्लप्रथमेऽहनीति पौषेऽप्यन्वेति, साकान्क्षत्वात्, अर्धपञ्चमानिति लिङ्गाच्च । पुष्य इति पाठेऽपि मासपरतैव । तदसंभवे तु उपाकर्मदिन एव तत् कार्यम् “उत्सर्जन पौषमान उपाकर्मदिनऽध्या”

इति स्मरणात्^१ ॥ २ ॥

अङ्गाध्ययनकालमाह । ^२उत्सर्जनानन्तर यावदुपाकर्म भवति तात्कालं शि श्रावणं न्यधीयात् । पर

तु कृष्णपक्ष,

“अत ऊर्ध्वं तु छन्दसि शुक्लेषु नियमं पठेत् ।

वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु सपठेत् ॥”

इति मानवात् ॥ ३ ॥

नाधीयीताहोरात्रं ^३चतुर्दश्यष्टमीषु च ॥ ४ ॥ नर्त्यन्तरग्रह-
सूतके^४ ॥ ५ ॥ नेन्द्रप्रयाणे ॥ ६ ॥ न वाति चण्डपचने ॥ ७ ॥

अनध्यायानाह । चतुर्दश्यामष्टम्या, चतुर्वचनात् पञ्चदश्या, चकारात् प्रतिपदि चाश्रावणं नाश्रयत् ।

तथाच हारीतः—

“प्रतिपत्तु चतुर्दश्यामष्टम्या पर्यणोर्द्ध्वया ।

श्रोऽन-यायेऽथ शर्या नाधीयीत कदाचन ॥”

इति ॥ ४ ॥

ऋतुना चतुर्मासालकानां त्रयाणामन्तरे सप्त द्वितीयाभ्यन्तराय, “अथात्र सप्तर्षिस्तन्नुनामन्तरायं
द्वितीयासु” इति स्मृत्यन्तरात् । एतेन “कार्त्तिकेऽष्टम्यु-पाकर्मप्रभृति त्रिंशत्” इति गौतमीयमपि
व्याख्यातम् । द्वितीयाभिप्रायेण मूल्येत्तमेऽस्तरान्नं द्रष्टव्यम् । न तु ‘ऋतुमणिनासु प्रतिपत्तु’ इति
मवाध्यायत्वेन विशेषणमाधक्य वाच्यम्,

“निग्राह्य दिजं रात्रौ सप्त दिनद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकुर्वानं यावत् नेपन्ना निधि ॥”

इति नारदीये सक्रान्तिमात्रेऽनध्यायस्मरणात् । तस्मात् यथोक्तमेव साधु । ग्रहो ग्रहणम् । तत्संभवं सूक्त-
मशुचितम् । तत्र त्रिरात्रम् ; “व्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूक्ते” इति मानवात् ॥ ५ ॥

इन्द्रः इन्द्रध्वजः । तस्य प्रयाणं पातनम् । तेनोच्छ्रयोऽपि लक्ष्यते । तत्रोभयत्राहोरात्रमनध्यायः ;
“शक्रपाते तथोच्छ्रये” इति स्मरणात् । भाद्रपदशुक्लादश्यां शक्रध्वजोत्थापनम् । निपातनं च
आश्विनकृष्णचतुर्थ्याम् ;

“द्वादश्यां भाद्रशुक्लस्य इन्द्रध्वजसमुच्छ्रयः ।

इमे कृष्णचतुर्थ्यां तु सप्ताहात् पात इष्यते ॥”

इति ब्राह्मात् ॥ ६ ॥

चण्डपवनो वात्या । तस्यां वात्यायां तत्कालमनध्यायः ; “गीतवादित्ररदितातिवातेषु तत्कालम्”
इति गोभिलस्मरणात् । अतिशयश्च “कर्णेश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने” इति ज्ञेयः ॥ ७ ॥

नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु^१ ॥ ८ ॥ न भूकम्पोल्कापातविगदा-

हेषु ॥ ९ ॥ नान्तःशवे^२ ग्रामे ॥ १० ॥

अकाले वर्षाकालादन्यत्र वृष्टौ, विद्युद्घोतने गर्जिते च त्रिरात्रमनध्यायः ; “विद्युत्स्तनयितुवृष्टिपवर्त-
व्यहम्” इति आपस्मर्त्तव्यात् । वर्षाकाले तु आकालिकोऽनध्यायः ;

“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सप्तवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥”

इति मानवात् । वृष्ट्यादित्रयसंनिपातकाले तु^३ व्यहमेव ; “वर्षविद्युत्स्तनयितुसंनिपाते व्यहम्” इति
गौतमीयात् ॥ ८ ॥

^४भूकम्पः भूमिचलनम् । उल्का दिव्यं ज्योतिः ; तत्पातः । दिग्दाहः ; दिशां पीतिमदर्शनम् ।
तेषु आकालिकाहोरात्रयोर्विकल्पः ;

“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपदर्शने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि ॥”

इति मानवात् ; “भूकम्पोल्कनिपातने । समाप्य वेदं धुनिशम्” इति योगिस्मरणाच्च । भूकम्पादित्रय-
संनिपाते तु त्रिरात्रम् ; “उल्कविद्युत्समामे त्रिरात्रम्” इति स्मरणात् ॥ ९ ॥

^१ स्तनिते—ठ.

^२ अन्ति—ग.

^३ शवधाने—ज, झ.

^४ भूकम्पः omitted in च.

ग्रामान्तं स्थिते शवे तत्कालमनभ्याय । श्वश्चण्डालोपलक्षणम्, “अन्तं श्वम्, अन्तश्चण्डालम्” इति आपस्तम्बीयात् । श्वानुगमनादौ तु अहोरात्रम्, “श्वानुगमनपरिचरणेषु कोशश्वदर्शने वाहे रात्रम्” इति स्मृत्यन्तरात् । कोश श्वपेटिका ॥ १० ॥

न शस्त्रसंपाते ॥ ११ ॥ न श्वसृगालगर्दभनिर्हादिषु^१ ॥ १२ ॥
न वादित्रशब्दे ॥ १३ ॥ न शूद्रपतितयोः समीपे ॥ १४ ॥^२ न
देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु ॥ १५ ॥

शस्त्रसंपातो युद्धम् । तस्मिन् प्रवर्तमानं तत्कालमनभ्याय । मनुः “न विवाहे न कल्हे न सेनाया न सगरे” इति ॥ ११ ॥ श्वादीनां निहृदि शब्दे श्रूयमाणे तत्कालमनभ्याय । श्वाद्य उपलक्षणम्, “श्वगर्दभनादां सालावृकदन्तिकाशोलकशब्दाः” इति आपस्तम्बीयात् ॥ १२ ॥ वादित्र मेर्यादि । तच्छब्देऽनभ्याय, “वाणमेरीमृदङ्गगर्तातशब्देषु” इति गौतमीयात् । वाणो वीणाविशेष इति । महाव्रते दर्शनात् । गर्तं शकटम्, “गतसदम्” इत्यादिदर्शनात् । वादित्र गीताद्युपलक्षणम्, “नृत्यगीतवादित्ररदितशब्देषु तावन्तं कालम्” इति वाधायनीयात् ॥ १३ ॥ शूद्रपतितयोः समीपे “नृत्यगीतवादित्ररदितशब्देषु तावन्तं कालम्” इति वाधायनीयात् ॥ १३ ॥ शूद्रपतितयोः समीपे अनभ्याय, “अमेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्तिके” इति यागिन्मरणात् ॥ १४ ॥ देवतानां हरिहरादीनामायतनमालय । श्मशानं पितृवनम् । चतुष्पथं मार्गचतुष्टयसन्निपात । रथ्या राजमार्ग । एते वनध्याय । प्रचेताः—चतुष्पथसक्रमोद्यानेषु न देवसमीपेऽधीर्यात” इति । मनुः—“नारीयान् श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रनेऽपि वा” इति । आपस्तम्बः—“न वृनस्थो न तीर्थस्थो नाप्यु नेषु सभाषु च” इति । अथ यवननिषेधात् जपाद्यनिषेधः ॥ १५ ॥

नोदकान्तः ॥ १६ ॥ न पीठोपहितपादः ॥ १७ ॥ न हस्त्य-
श्वोष्ट्रनौगोयानेषु^३ ॥ १८ ॥ न वान्तः ॥ १९ ॥ न विरिक्तः ॥ २० ॥
नाजीर्णी ॥ २१ ॥

चलमध्ये अनभ्याय ।

“स्त्रेष्मातकम् छायायां शान्तेर्नैऋतम् च ।
कदाचिदपि नाप्येयं श्रेयिदारस्मि यन्ते ॥”

३ न १५५५ १ न १५५५५—१

इति यमः ॥ १६ ॥ णीठे श्रीपर्ण्यादिकाष्ठनिर्मिते स्थापितपादतलस्यानध्यायः । एतेन भूमिस्थितपादस्य नानध्याय इति ॥ १७ ॥ हस्त्याद्यारूढस्य, यानग्रहणात् तद्युक्तरथादियानस्य चानध्यायः । मनुः—

“ नाधीर्याताश्चमारूढो न वृक्ष न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्टं नेरिणस्थो न यानगः ॥ ”

इति ॥ १८ ॥ वान्नः कूनवमनो नाधीयीताहोरात्रम् ॥ १९ ॥ विरेकः अतिसारः । तद्युक्तः नाधीयीताहो-
रात्रम् ॥ २० ॥ अजीर्णां यावद्जीर्णेपाकं नाधीयीत ॥ २१ ॥

न पञ्चनखान्तरागमने ॥ २२ ॥ न राजश्रोत्रियगोब्राह्मण-
व्यसने ॥ २३ ॥

पञ्चनखाः मनुष्यादयः । तेषां गुरुशिष्ययोरेतन्तरा गमने अहोरात्रमनध्यायः । तत्र विशेषः—“ काको-
लककुक्कुटमूपकमण्डूकाद्यन्तरागमने द्विदिनम् । धनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां व्यहमुपवासो विप्रवासश्च ” इति
गोतमः । विप्रवासः आचार्यकुलादन्यत्र वासः । अत्राशक्तौ वसिष्ठः—“ मार्जारनकुलव्याघ्राणामहोरात्रम् ”
इति । अभोजनमनुवर्तते । “ खरवराहोष्टचण्डालमृत्तिकोदकयाशवादौ मासम् । अविगवयाजदिव्यप्लुनास्ति-
कादौ त्रिमास चण्डालश्चपाकशयानां च षण्मासान् गजगण्डसारससिंहव्याघ्रमहापापिकूनघ्नानामष्टमासम् ” इति
शङ्खः । “ व्यप्लुर्माज्जरः । “ यदि हस्ती सवत्सरो यदि व्याघ्रमथैव च ” इति आपस्तम्बः । व्याघ्रावान्त-
रजातिभेदेन कालभेदः ॥ २२ ॥

राजा राष्ट्राधिपः । श्रोत्रियः ऋक्षशास्त्राध्यायी । गोब्राह्मणौ जातिमात्रम् । तेषां व्यसने आपदि
यावदुपशमनमनध्यायः । मरणे तु अहोरात्रम् । अहोरात्रानुवृत्तौ गोभिलः—“ प्रेते भूमिपनावपि ”
इति । तथा “ अहोरात्रमनूचान् ” इति । “ गोब्राह्मणमृतावेकाहः ” इति शङ्खयमौ । इदमल्पगुणे ।
गुणातिशयमति त्रिरात्रम् । “ सार्वभौमे त्रिरात्र स्यादाग्नीच सस्थिते सति ।” इति भृगुः । व्यहानुवृत्तौ
“ स्वमात्राश्रोत्रिये तथा ” इति योगीश्वरः । “ गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् ” इति स्मृत्यन्तरमिति ॥ २३ ॥

नोपाकर्मणि ॥ २४ ॥ नोत्सर्गं ॥ २५ ॥ न सामध्वनाध्वन्य-
नुषी ॥ २६ ॥

उपाकर्मनन्तरं त्र्यहमनध्यायः ॥ २४ ॥ उत्सर्गं ऽपि त्र्यहम् । त्र्यहानुवृत्तौ “ उपाकर्मणि केतमौ ”
इति योगीश्वरः ॥ २५ ॥ सामवेदध्वनौ जायमाने ऋग्यजुषोरनध्यायः ;

“ ऋग्वेदे देवदेवयो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पितृन्वन्तान् तस्याशुचिर्बनिः ॥ ”

इति मानवात् । उपलक्षणमेतदधर्माणोऽपि ; “सामशब्दे नार्थव्यजुषी” इति याम्यात् । एवं वेदान्तरभ्यने साम्नोऽनभ्यायः ; “शास्त्रान्तरध्वनौ सामाननभ्याय ” इति आपस्तम्बीयात् ॥ २६ ॥

नापररात्रमधीत्य शयीत ॥ २७ ॥ अभियुक्तोऽप्यनध्याये-
ष्वध्ययनं परिहरेत् ॥ २८ ॥ यस्मादनध्यायाधीतं नेहामुत्र फल-
प्रदम्^१ ॥ २९ ॥ तदध्ययनेनायुपः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ॥ ३० ॥
तस्मादनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सच्छिष्यक्षेत्रेषु
वसन्त्या ॥ ३१ ॥

रात्रेपरभाग अपररात्र । तत्राधीत्य न शयीत । किन्तु यास्तुर्योदयं जागृयात् । अपररात्रग्रहणात्
पूर्वरात्रे न निषेधः ;

“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभ्यास कल्पते ॥”

इति मानवात् ॥ २७ ॥ अभियुक्तः अन्येन पृष्टोऽपि अनभ्यायेषूक्तेषु अन्ययनं परिहरेत् । नानिरीगेनाभि-
निविष्टः पठेत् ॥ २८ ॥ तत्र हेतुमाह । ऐहिकं फलमभियोगे जयप्राप्तिः । आमुष्मिक फलं ब्रह्मन्देकप्राप्तिः ।
तदुभयमनध्यायाध्ययने नश्यतीति हेतुः ;

“अनध्यायेष्वध्ययनं प्रजामायुः प्रजाः स्त्रियः ।

ब्रह्म बीजं श्रियं तेजो निरुन्तति यमः स्वयम् ॥”

इति स्मरणात् ॥ २९ ॥ किञ्च तेषु अनभ्यायेषु अध्ययनं गुरुशिष्ययोः जातु क्षयश्च भवतीति हेतुनारम्भ-
॥ ३० ॥ उक्तार्थं निगमयति । यस्मादनध्यायाध्ययने दोषोऽभिहितः, तस्मान् अनभ्यायान् वर्जयि-
तमत्येकातये गुरुणा उक्तलक्षणेषु शिष्यक्षेत्रेषु विद्या वेदादिस्तुर्वद्वान्यनना यस्या । अस्यापि तद्वानध्याय-
निषेधात् अन्यत्र दोषाभावः ;

“वेदोपकरणे चैव स्वाभ्यासे चैव नैवके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”

इति मानवात् । वेदोपकरणान्यह्नानि । ‘वेदोपकरणे’ इति पाठे उपासनेर्नात्यर्थः । निधन्याभ्यासे ब्रह्म-
यज्ञः । होमो यस्यायुफलक्षणम् । चकारान् भेदनिर्दिष्टदिग्दर्शनम् ।

“ नित्ये नैमित्तिके ^१कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ।

प्रकल्पे कामकार्ये च नानध्याय स्मृतस्तथा ॥ ”

इति ॥ ३१ ॥

शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम्

॥ ३२ ॥ प्रणवश्च व्याहर्तव्यः ॥ ३३ ॥

शिष्यधर्माह । ब्रह्म वेद । तदध्ययनोपक्रमे अध्ययनसमाप्तौ चोक्तरीत्या शिष्येण गुरो अध्यप-
कस्य पादोपसंग्रहणम् अभिवादनं कार्यम् । ब्रह्मग्रहणात् अङ्गादावनियम ॥ ३२ ॥ अध्ययनोपक्रमावसानयो
ओंकार पठनीय । चकारात् भूमेस्पर्शश्चान्ते कार्य ,

“ ओंकार प्रथमं कृत्वा तनो ब्रह्म प्रवर्तयेत् ।

ओंकार च पुन कृत्वा भूमि स्पृष्ट्वा विरामयेत् ॥ ”

इति यमस्मरणात् ॥ ३३ ॥

तत्र च यहचोऽधीते तेनास्याज्येन पितृणां तृप्तिर्भवति
॥ ३४ ॥ यद्यजृप्ति तेन मधुना ॥ ३५ ॥ यत्सामानि तेन पयसा
॥ ३६ ॥ यदाधर्वणं तेन मांसेन ॥ ३७ ॥ यत्पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्म-
शास्त्राप्यधीते तेनास्यान्नेन ॥ ३८ ॥

तत्र ग्रहणाध्ययनफलमाह । तत्रोक्तकाले यहचोऽधीते, तेनास्याज्येन पितृणामाज्येन तृप्तिर्भवति ।
बहुवचनात् ,

“ ऋचा दशसहस्राणि ऋचा दशशतानि च ।

ऋचामशीति पादश्चेत् पादरायणमुच्यते ॥ ”

इत्युक्तसंख्याग्रहणम् । यदि च वेदोपक्रमात् ऋगादिपदस्य तत्परतयेवोक्तसंख्यालाभः, तदा तावदध्ययनाशक्तौ
एकदेशाध्ययनाभ्यनुज्ञानार्थं बहुवचनारम्भोऽस्तु । यथाह पराशरः—“ अभ्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं
न शक्यते ” इति । एव यजुरादावपि ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ यदि यजृप्तिं अधीते, तेन मधुना पितृणां
तृप्तिर्भवति ॥ ३५ ॥ यदि सामान्यधीते, तेन पयसा पितृणां तृप्तिर्भवति ॥ ३६ ॥ यदि आथर्वणमथर्-
सन्निधनं भागमधीते, तेन पितृणां मासेन तृप्तिर्भवति ॥ ३७ ॥ पुराणं ब्राह्मादि । इतिहास महाभारतादिः ।
वेदाङ्गानि शिक्षादीनि । धर्मशास्त्राणि मानवार्दानि । द्वन्द्वनिर्देशात् न्यायमीमांसादीन्यपि गृह्यन्ते ।
तदध्ययनेन पितृणामत्रतृप्तिर्भवति । यद्यपीदं सादृश्यात् ब्रह्मयज्ञफलमिति प्रतिभाति, तथापि “ ब्रह्मयज्ञेन

गुरुद्रोह निषेधेति । लौकिक कार्यालमरादिप्रियम्, वैदिक साङ्गवेदविषयम्; आध्यात्मिक वासिष्ठादिविषयम्, औपनिषदस्य वैदिकत्वेनैव सिद्धत्वात् । एतदन्यतम ज्ञान यतो यस्मात् गुरो आददीत उत्पादयेत्, त कदाचनापि लौकिन्वैदिकविषादे न द्रुष्टेत् । द्रोहोऽनिष्टासञ्जनम् ॥ ४३ ॥

त्रिविध्याचार्यातिशयमाह । उत्पादक शरीरजनक माता पिता च, ब्रह्मदाता गायत्र्युपदेष्टेति^१ त्रयोऽपि पितर, पातृत्वात् । तेषा मध्ये ब्रह्मद पिता गरीयान् अतिशयेन गुरु । अतिशयमेवाह— ब्रह्मणि गायत्र्या यज्जन्म विप्रस्य त्रेगर्णेऽस्य, तत् प्रेत्य मोक्षयोभ्यतापादकत्वात्, इह च सर्वकर्माहितापाद- कत्वात् शान्तं नित्यमित्युक्तमथस्तात् ॥ ४४ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यथोनाविह जायते ॥ ४५ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ ४६ ॥

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-

वदुःखं कुर्यन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च

तस्मै न द्रुष्टेत् कृतमस्य जानन् ॥ ४७ ॥

इति ^२श्रीविष्णुस्मृतौ त्रिशोऽध्यायः

नक्षत्रन्मनो नित्यत्वं योनिजन्मनोऽनित्यत्वयोपपादयति । यत् यस्मात् कारणात् मिथ अन्येन्य कामात् परस्परामिलापात् प्रवृत्तौ मातापितरो एन पुत्रमनु निष्पादयत वाचिनरज्जनयत, न तृहेऽत्यथा^३, कामोपमोगस्येवोद्देश्यत्वात् । अनस्तस्य पुत्रस्य ता संभूतिं समवमात्र विद्यात् । न तु नित्याम् अन्यभिचारिणीम्, मैथुनसम्भवेऽपि पुत्रानुत्पत्ते । तत्र हेतु — यदिहासिन् ससारे पश्चादिसाधारण्येन योनौ जायत इति न तावन्मात्रेण ऐहिकमुष्मिकफलमिद्धि ॥ ४५ ॥

किंतु वेदपारगोऽस्त्रिपदेदवित् आचार्यस्तु अस्य वदो विधिरुदुपनयनविधिना सावित्र्या गायत्र्यादिकया सह या जातिं जन्म उत्पादयति संपादयति, सा सत्या नित्या, अस्मरणे नात्यन्तापत्ते । सर्वकर्माधिकारापाद- कत्वेन सैवामरा अनिष्टता यावज्जीवमेककल्पा, सैवामरा परलोकसम्पत्तिरित्या अविनाशिनी ॥ ४६ ॥

^१ देष्टा । त—न

^२ इत्यतया—ग, घ

^३ वैष्णव—ज्ञ, वैष्णवे धमदात्रे जनध्यायमस्मरण विगम—प

एकत्रिंशोऽध्यायः

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति ॥ १ ॥ माता पिता
आचार्यश्च ॥ २ ॥ तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् ॥ ३ ॥

गुरुभक्त्यर्थवादार्थमेकत्रिंशोऽतिगुरुनाह । त्रैगुणिकप्रक्रमे पुरुषग्रहणं वर्णजातिप्राप्त्यर्थम् । तेन चतुर्णा-
मपि वर्णानामनुल्लेखमजादिजातीनां ^१चातिगुरुष्व गुरुभ्यो ज्येष्ठभ्रात्रादिभ्य अतिशयिता अतिगुरुष्व त्रयो
भवन्ति ॥ १ ॥

तानाह । माता पिता आचार्यश्च । निपेक्षत्वेन पितुः प्राधान्येऽपि अभ्यर्हितत्वात् मातुः पूर्वनिर्देशः ,
"तेभ्यो माता गरीयसी" इति स्मरणात् । माता जननी । पिता निपेक्षा । आचार्य उक्तलक्षणः ।
यद्यप्ययं शूद्रादीनां न सम्भवति, उपनयनाभावात्, तथापि याजकमिप्रायेण तेषामपि त्रितयसम्भवः ॥ २ ॥

तेषां मात्रादीनां नित्यं सर्वकालं शुश्रूषुणा सेवानिरतेन^२ भान्यम् । एवमङ्गोऽत्र नियमचतुष्टयं
गमयति । तच्च धर्मव्याधोपाख्याने स्पष्टीकृतम् ॥ ३ ॥

यस्ते ब्रूयुस्तत् कुर्यात् ॥ ४ ॥ तेषां प्रियहितमाचरेत् ॥ ५ ॥
न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्यात् ॥ ६ ॥

ते मात्रादयो यत् कार्यं विहितमविहितं वा ब्रूयुः, तत् कुर्यात् । तच्च कुन्नीक्षमायात् पञ्चभिर्द्रोपिदी-
परिणये, जमदग्निमायात् परशुरामेण रेणुकायधे च स्पष्टीकृतम् ॥ ४ ॥ तेषां मात्रादीनां प्रियमतुकूलं
सत् यत् आयत्या श्रेयस्करं कार्यं, तदाचरेत् । परस्परविरोधे तु पैतृकम्, परशुरामीयमातृपुत्रलिङ्गात् ॥ ५ ॥
ते मात्रादिभिरननुज्ञातं अननुमतं किञ्चिदप्यपि कार्यं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयः सुराः ।

एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥

पिता गार्हपत्योऽग्निः ^३दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ॥ ८ ॥

^१ From here up to निपेक्षत्वेन nussing in य, च

^२ अभितन—एत

^३ मध्याग्निदक्षिण, तथा गुरुराहवनीयश्च—उ

उक्तेऽर्थे अर्थवादमाह । एते मात्रादय एव त्रयो वेदाः ऋग्यजुःसामाख्याः । अनुलङ्घनीयवाक्यत्वेन वेदसंस्तवः । त्रयः सुराः ब्रह्मविष्णुशिवाः । पूज्यत्वेन सुरसंस्तवः । त्रयो लोकाः नरसुरव्रह्मलोकाः । तत्प्राप्तिसाधनत्वात् तत्संस्तवः । त्रयोऽग्नयः वक्ष्यमाणाः । नित्यपालनीयत्वेनाग्निसंस्तवः^१ ॥ ७ ॥

अग्नित्रयस्य विदोपनिर्देशेन तान् स्तौति । पितुर्गार्हपत्यत्वमाहवनीययोनित्वेन ; “तव योनिरस्मि” इति श्रुतेः । पूर्वोत्पन्नत्वेन च पूर्वनिर्देशः । मातुर्दक्षिणाग्नित्वं पृथग्योनित्वेन ; “दक्षिणाग्नेररणी” पाणौ कुरते” इति मानवसूत्रात् । उल्लसलमुसलाद्यनुपालकत्वेन वा ; “उल्लसले मुसले यच्च शर्षे” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । गुरोराहवनीयत्वं सर्वहवनीयद्रव्यभागित्वेन^२ “लब्धं चास्मै निवेदयेत्” इति स्मरणात् ॥ ८ ॥

सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।

‘अनाहत्यास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ९ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ १० ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतौ एकविंशोऽध्यायः

यस्य पुरुषस्यैतं त्रयो मात्रादय आहताः, तस्य सर्वेऽपि धर्मा आहताः ; सर्वधर्ममूलत्वात् त्रयाणाम् । यस्य पुनरेते त्रयः अनाहत्याः अनादरणीयाः, तस्य सर्वाः कृप्याद्या लौकिक्यः नित्यनैमित्तिकाद्या वैदिक्यश्च क्रियाः निष्फलाः ; मात्राद्यनादरोत्पन्नाधर्मेण प्रतिबन्धात् फलजननायोम्याः ॥ ९ ॥

मात्रादिशुश्रूषाफलमाह । इमं मनुष्यलोकं मातृभक्त्या, मध्यमं देवलोकं पितृभक्त्या, गुरोराचार्यस्य शुश्रूषया तु ब्रह्मलोकमेव प्राप्नोति ॥ १० ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकालम्बश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारिश्रीरामपण्डितात्मजश्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविवृतौ धीमत्यां वैजयन्त्यां एकविंशोऽध्यायः

१ अग्निसंस्तव — ए.

२ भाषित्वेन — ग, घ.

३ वैष्णवे धर्मशास्त्रे गुह्यकरणमेव त्रिष्टयम् — ज, ङ ; वैष्णवे एकविंशोऽध्यायः — ह.

४ From भीम-महा up to पण्डितकृतौ omitted in ग, च.

५ गृही — ग, घ.

६ अनाहत्या — ङ.

७ श्री omitted in ग.

द्वित्रिंशोऽध्यायः

राजत्विक्श्चोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामह-
मातुलश्चशुरज्येष्ठभ्रातृसंचन्धिनश्चाचार्यवत्^१ ॥ १ ॥ पत्न्य^२ एतेषां
सवर्णाः ॥ २ ॥ मातृप्वसा पितृप्वसा ज्येष्ठा स्वसा च ॥ ३ ॥

द्वित्रिंशे गुरुधर्मातिदेशविषयानाह । राजा अभिपिक्तः क्षत्रियः । ऋत्विक् उक्तलक्षणः । श्रोत्रियः
एकदासाध्यायी । अधर्मप्रतिषेधी निषिद्धकर्मणो निवर्तकः । उपाध्यायः उक्तलक्षणः । पितृव्यः पितृभ्राता ।
मातामहः मातुः पिता । मातुलः मातुर्भ्राता । श्वशुरः पत्नीपिता । ज्येष्ठभ्राता अग्रजः सोदर्यः । संचन्धिनौ
पुत्रदुहितृश्वशुरौ । चकारात् पितामहादीनां ग्रहणम् ;

“ पितामहो भयत्राता चान्नदाता तथैव च ।

वर्णज्येष्ठो यतिश्चैव सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥ ”

इति स्मरणात् । एते आचार्यवन्मान्याः । तेन च प्रत्युत्थानाभिवादनादिकं सिध्यति ॥ १ ॥ एतेषां राजादीनां
सवर्णाः पत्न्यश्च तद्वदेव मान्याः । सवर्णाग्रहणात् असवर्णास्तु वक्ष्यति ॥ २ ॥ ज्येष्ठेति तिसृणामपि
विशेषणम् ; “ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्येष्ठायां च स्वसर्षपि ” इति देवलीयात् । तेन स्वापेक्षया
ज्येष्ठा एताः तिस्रोऽप्याचार्यवन्मान्याः । ज्येष्ठेति विशेषणात् कनिष्ठास्तभ्युत्थानमेव । चकारात् पितामहादीनां
ग्रहणम् ।

“ माता मातामही चैव तथैव च पितामही ।

मातृप्वसा मातुलानी श्वश्रूधर्त्री पितृप्वसा ।

ज्येष्ठस्त्री च पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवत् स्मृताः ॥ ”

इति स्मरणात् । मानाश्च सपत्न्यमाता ज्ञेया ; मातृवदित्यतिदेशात् ॥ ३ ॥

श्वशुरपितृव्यमातुलत्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवा-
भिवादनम्^१ ॥ ४ ॥ हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादो-
पस्पर्शनम् ॥ ५ ॥ गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनादीनि न कुर्यात् ॥ ६ ॥

श्वशुरादीनां स्वापेक्षया कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनकार्यकारि ; न पुनरभिवादनं कार्यम् । किंतु
'असावहम्' इति ब्रूयात् ;

“मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥”

इति मानवात् । गुरवो ज्ञानवृद्धादयः ; “भूयिष्ठार्थवन्तो गुरवः” इत्युपक्रम्य “ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोः”
इति हारीतस्मरणात् ; तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात् । परिगणनं राजादिनिवृत्त्यर्थम् ; तेषां कनीयसामपि
मान्यत्वात् ; “बालेऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः” इति मानवात् ॥ ४ ॥

हीनवर्णे क्षत्रियावैश्ये । बहुवचनात् मूर्ध्नावसिक्ताद्याः । न शूद्रा ; पत्नीत्वविशेषणात् । तासां
दूरादेवाभिवादनं कार्यम् । न पादावुपस्पृश्य । प्रत्युत्थानं त्वनुवर्तते ; “असवर्णास्तु सपूज्याः प्रत्युत्थाना-
भिवादनैः” इति मानवात् । शूद्रायां प्रत्युत्थानमेव ; नाभिवादनम् ;

“उदक्यां सृत्तिकां शूद्रां भर्तुञ्जीं ब्रह्मपातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुष्यति ॥”

इति शास्तातपीयात् ॥ ५ ॥

गुरुशुश्रूषाणां कासांचित् तत्पत्नीव्यपवादमाह । अत्र पत्नीपदात् वैवाहिकलाभेऽपि न शूद्रापरिहारः ;
दृष्टदोषस्य तत्रापि समानत्वात् । गात्रागाप्रसादनमुद्धर्तनमभ्यञ्जनं च । अञ्जनं नेत्रयोः कञ्ज्यदिना ।
केशानां सयमनं प्रसावनं कवरीन्यश्च । पादयोः प्रक्षालनमस्नादिना धर्पणेन मलपक्वणम् । आदिपदान्
स्नापनादिग्रहणम् । “नोच्छिष्टप्राशनस्नापनप्रसापनपादप्रक्षालनेऽर्चनेऽसमग्रहणानि” इति गौतमीयात् ।
गुरुपत्नीनामिति शेषः ॥ ६ ॥

‘असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति चाख्या पुत्रीति मातेति
वा ॥ ७ ॥ न च गुरुणां त्वमिति ब्रूयात् ॥ ८ ॥’ तदनिक्रमे निरा-
हारो दिवसान्ते तं प्रसायाभ्रीयात् ॥ ९ ॥

असस्तुता अपरिचिता । अपिशब्दात् योन्यसंबद्धा च । परपत्नी ; न परदास्यादिः । भगिन्यादिशब्दैः
वाच्या । व्यवस्थितश्चायं विरुल्लः । समानवयस्का भगिनीति, न्यूनवयस्का पुत्रीति, अधिकवयस्का मातेति ;

“ परपत्नी च या स्त्री स्यादसंबद्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं^१ सुभगे भगिनीति च ॥ ”

इति मानवात् ॥ ७ ॥

गुरुणां पूर्वोक्तानां त्वंकारम्, इतिकरणादेवजातीयकमन्यदप्यपकर्षवचः हुंकारादि न ब्रूयात् ।
चकारादन्येषामपि मान्यानाम् ; प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥ ८ ॥

तदेवाह । तेषां गुरुणामतिक्रमे त्वकारादिवचने आहाररहितः सायं तं गुरुं प्रसाद्यापराधं क्षमापयित्वा
धीयात् । पुनस्तच्छब्दनिर्देशः अन्यस्याप्यतिक्रमे उक्तप्रायश्चित्तविधानार्थः ;

“ गुरुं हुहृत्य त्वंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्धा वा वाससा शिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ ”

इति योगिस्मरणात् । दिवसान्ते अशनविधानादेव सिद्धौ निराहारवचनं यावत्प्रसादनं निराहारवार्थम् ;
“ कृते निःसंशये पापं न भुञ्जीतानुपस्थितः ” इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

न च गुरुणा सह विगृह्य कथाः कुर्यात् ॥ १० ॥ न चैवास्य

“ परीवादम् ॥ ११ ॥ न चानभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

गुरुणा सह विगृह्य विजिगीषया कथाः जल्पवितण्डाः न कुर्यात् । चकारादन्येनापि विमेषः
“ विप्रं निर्जित्य वादतः ” इति स्मरणात् ॥ १० ॥ अस्य गुरोः परीवादे दोषाभिप्रेक्तिं न कुर्यात् । चकारात्
निन्दादिमहणम् ;

“ परीवादात् गुरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति ममरी ॥ ”

इति मानवात् । सद्दोषोक्तिः परीवादः । अमद्दोषोक्तिर्निन्द्या । वद्ययित्वा भोजनं परिभोजनम् । उत्कर्षासहने
ममरः ॥ ११ ॥ गुरोः अनभिप्रेतं प्रतिहृत्य न कुर्यात् ; “ प्रतिहृत्य गुरोः कृत्वा प्रमादं विदुषति ”
इति योगिस्मरणात् ॥ १२ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाचेह पादयोः ।

“ पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषो विजानता ॥ १३ ॥

^१ अतिशयः १-१.

^२ अतिशयः १-१.

^३ गुणदोषः—३.

^४ पूर्णं विंशतिवर्षं १-३.

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं^१ कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ १४ ॥

पूर्णतारण्या गुरुभार्या पूर्णविशेन शिष्येण गुणे पादोपसग्रहणोत्थे अदृष्टविशेषे दोषो स्त्रीणा मोहकत्वं पुमिन्द्रियाणा दुर्निग्रहतत्वं चेह लोके विज्ञानता पादयोर्नोपसग्राह्या । विरतिवर्पित्व व्यवहारक्षमत्वम् ,
“नेके युवतीना व्यवहारप्राप्तेन” इति गौतमीयात् । तेन बालस्य युवत्यभिवादनं यूना वृद्धाभिवादनं च नाय दोष । दोषौ च,

“स्वभान एष नारीणा नराणामिह दूषणम् ।”

“बल्यानिन्द्रियप्राप्तो विद्वांसमपि कर्पति ।”

इति मनुना स्पष्टीकृतौ । पत्नीपदान्न शद्राबुदास , दृष्टदोषतौल्यात् ॥ १३ ॥

तर्हि कथमभिवाद्येत्यत आह । युवा शिष्यो युवतीना गुरुपत्नीना भुवि पादाभ्युपसृशन् असावहमिति ‘अभिवाद्येऽहं भो अभुक्शर्मा’ इति स्वनाम निर्दिशन्, विधिवत् “व्यत्यक्तपाणिना” इत्यादिनेत्तरीत्या काम यथेच्छमभिवादनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

विप्रोऽप्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ १५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मानस्यानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १६ ॥

उक्तयोर्विधिनिषेधयो कालप्रतिप्रमवावाह । यत् यूना गुप्तं गुल्फोऽप्य पादग्रहण निषिद्ध, तत् विप्रोऽप्य भवासादेत्य कार्यम् । यच्च भुयभिवादनं विहित, तत् अन्यहमिति व्यन्या । एतेन “विप्रोऽप्य पादोपसग्रहण गुरुभार्याणाम् । नेके युवतीना व्यवहारप्राप्तेन” इति गौतमीयोऽपि सिद्ध्यो व्याख्यातः । तत्र प्रमाणमाह—सता धर्ममनुस्मरन्निति । शिक्षाचार एवम् व्यरत्साहेतु । गुरुदारेष्विति सामान्योपादानेऽपि मानादीनामभिप्रेत्याप्यन्वह पादोपसग्रहण कार्यम् , “नानिप्रेष्य न्नाणामनामृषितृभार्याभिगिर्नानाम्” इति गौतमीयात् ,

“उपसग्रहणं कुर्याद्रग्निन्या मतुरेव च ।

तथा पितृभार्याणां समरायेऽन्वहं द्विव ॥”

इति स्मृत्यन्तराच्च । आतृभार्यादीनां तु विशेष्यापि न पादोपसग्रहणम्, “नेपसग्रहण आतृभार्याणां श्वश्वाश्च” इति गौतमः । आतृभार्यादीनां श्वश्वाश्चोपसग्रहणं न कार्यम् । अभिवादनमात्रं तु भवत्येव । तत्रापि अत्यन्तगुह्यस्थानं यानां ^१मातुलान्यादीनामुपसग्रहणम्, अन्यासामभिवादनमिति हरदत्तः ॥ १५ ॥

मान्यताहेतूनाह । वित्तं धनम् । न्युत्तुरभिन्नम् । वयो जन्मनः कालः । कर्म श्रोतस्मार्तादि । विद्या वेदादि । परिगणनादेव सन्धासिद्धौ पञ्चमीग्रहणं “वित्तन्युत्तुर्कर्मजातिविद्यावयासि मान्यानि परन्लीयासि” इति ^२गौतमोक्तवयोऽर्लीयस्त्वनिराकरणात् । अत एव गौतमः — “श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयम् । एतन्मूलत्वाद्वर्मस्य” इति । यत् “विद्याकर्मवयोऽन्युत्तुर्वित्तेर्मान्या यथाक्रमम्” इति योगिस्मरणं, तत्रापि पूर्वपूर्वपाठक्रमेण बलवत्त्वमिति ध्येयम् । सन्निधावप्येतच्छब्दः गौतमोक्तजातिपरिग्रहणाय । एतानि आत्मनोऽतिरिक्तानि मानस्याभिवादानादेः प्रत्येकं स्थानानि निमित्तानि । ^३परस्परसमवाये तु उत्तरोत्तरगरीयो वेदितव्यम् । अयमर्थः — अल्पधनस्य बहुधनः, अल्पन्यो बहुन्युत्तुर्माय इति । धनवद्वन्धुमतो समवाये न्युत्तुर्मान्, वन्धुमद्वयावृद्धयोः समवाये वयोवृद्धो मान्य इत्यादि । यदा तु द्वयोरपि तुल्यं धनादि, तदा उत्तरोत्तरगुणयोगेन मान्यम् । तदाह मनुः—

“पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयासि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः स्यात् स मानार्हः शूद्रोऽपि दशमा गतः ॥”

इति । भूयासि, धनन्युत्तुः धनन्युत्तुवयासीत्यादि । तेषामपि तौल्ये धनादावेव गुणो वाणिज्याद्युपायेभ्यः प्रतिग्रहादि अन्वेष्टव्यः । दशमां नन्युत्तुर्धनवयस्कृताम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १७ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १८ ॥

इति श्रीविष्णुस्मृतो द्वाविंशोऽध्यायः

जातिन्यमोर्लीयस्त्वे उदाहरणप्रत्युदाहरणे आह । दशवर्षत्वमुपनयनोर्ध्वकालताप्रदर्शनाय । शतवर्षत्वं च मान्यतानिर्णयप्रदर्शनाय, “शूद्रोऽपि दशमा गतः” इत्यपि शब्दात् क्षत्रियादीनां सुतरां तत्सिद्धेः ।

^१ मातुलान्यादीनाम् omitted in च, छ

^२ परसमवाये—ग

^३ वैश्वम् — स, वैष्णव धर्मशास्त्रं गुणभिरादावेष्टमस्मरणं द्वाविंशम्—च, छ

^४ परन्लीयस्त्वं for वयोऽर्लीयस्त्वं—ख

^५ धनादि—ग

चकारात् वैश्यशूद्रयोर्ग्रहणम् । तेनाल्पवया अपि ब्राह्मणः वृद्धतमानामपि क्षत्रियादीनां पितृवाम्निवादनीय इति ॥ १७ ॥

त्रैवर्णिकसाधारणं मान्यतानिमित्तमुक्त्वा प्रतिवर्णमसाधारणं तदाह । ज्ञानं वेदादिविद्याविषयकम् । वीर्यं युद्धादौ शौर्यम् । धान्यधने प्रसिद्धे । जन्मोत्पत्तिः । एतैः क्रमेण विप्रादीनां ज्यैष्ठ्यम् । एवकारो विप्रादिद्यावृत्त्यर्थः । तेन तेषां ज्ञानादिनैवेति नियमेन विद्यादीनामनियतत्वं गम्यते । ततश्च विद्यादिचतुष्टयवतोऽपि केवलविद्यावानेव ज्येष्ठ इति सिध्यति ;

“ न हायनैर्न पल्लितैर्न वितैर्न च बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुवानः स नो महान् ॥ ”

इति मानवात् ॥ १८ ॥

इति ^१श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीवसिष्ठवंशावतंसश्रीकोण्डपनायकात्मजश्रीतन्मणनायकापरनामधेय-
श्रीकेशवनायकप्रोत्साहितश्रीवाराणसीवासिधर्माधिकारि^२श्रीरामपण्डितात्मज^३श्रीनन्द-
पण्डितकृतौ श्रीविष्णुस्मृतिविद्वत्तौ श्रीमत्यां वैजयन्त्यां द्वित्रिंशोऽध्यायः

